SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

SOURCES OF SERBIAN LAW XVI

MEDIEVAL LAW IN SERBIAN LANDS IN THE MIRROR OF HISTORICAL SOURCES

PROCEEDINGS OF THE SCIENTIFIC CONFERENCE
HELD FROM MARCH 19 TO 21, 2009

Accepted at the VI meeting of the Department of Social Sciences
on September 15, 2009 on the basis of report of
Academician *Sima Ćirković* and Corresponding Member *Kosta Čavoški*

Editors

Academician
SIMA ĆIRKOVIĆ

Corresponding Member
KOSTA ČAVOŠKI

BELGRADE 2009

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

ИЗВОРИ СРПСКОГ ПРАВА XVI

СРЕДЊОВЕКОВНО ПРАВО У СРБА У ОГЛЕДАЛУ ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
ОДРЖАНОГ 19–21. МАРТА 2009.

Примљено на VI скупу Одељења друштвених наука
од 15. септембра 2009. године на основу рецензија
академика *Симе Ћирковића* и дописног члана *Косте Чавошког*

Уредници

академик
СИМА ЋИРКОВИЋ

дописни члан
КОСТА ЧАВОШКИ

БЕОГРАД 2009

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнез Михаилова 35

Лектура и коректура
Марина Спасојевић

Технички уредник
Мира Зебић

Прелом текста
Александар Илчић

Тираж 400 примерака

Штампа
Полиграф, Београд

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

Овај зборник садржи двадесет пет радова, који су изложени на научном скупу „Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора“, који је одржан од 19. до 21. марта 2009. године у оквиру пројекта Одбора за изворе српског права Српске академије наука и уметности. Скуп је припремио Организациони одбор који су чинили: академик Сима Ћирковић (председник), академик Милош Благојевић, дописни члан Јованка Калић (заменик председника), дописни члан Војислав Становчић, дописни члан Момчило Спремић, дописни члан Коста Чавошки, проф. др Мирјана Стефановски, др Биљана Марковић (секретар) и др Ђорђе Бубало.

Изложени и сабрани радови по свом предмету обухватају веома широку и разноврсну тематику, почев од рецепције грчко-римског (византијског) права и примене византијског материјалног и процесног права у средњовековној Србији, преко Душановог законодавства и других средњовековних правних споменика, до појединих правних института у средњовековним српским земљама. Знатан број радова посвећен је филолошким анализама средњовековних правних извора и њихових потоњих преписа, док два рада имају за предмет ликовне представе ктиторског права и законопреступника у српској уметности. Све ове радове објављујемо по редоследу који је већ био утврђен програмом скупа, а у вери да они представљају значајан допринос темељнијем проучавању српских средњовековних правноисторијских споменика.

Дана 14. новембра 2009. године, док је овај зборник био у припреми за штампу, академик Сима Ћирковић, председник Организационог одбора овог научног скупа, изненада је преминуо. Почев од 2004. године, када је, после дужег таворења, обновљен рад Одбора за изворе српског права, академик Сима Ћирковић био је духовни покретач, руководилац и непосредни организатор скоро свих његових пројеката, који су између осталог крунисани овим импресивним научним скупом. То нас обавезује да му још једном захвалимо на свему што је за овај Одбор учинио, а у нади да ће се брижљиво неговати успомена на његово часно име и велико научно дело.

Дописни члан Коста Чавошки

СКРАЋЕНИЦЕ

АБАН	Архив Бугарске академије наука, Софија.
АП	Археографски прилози, Народна библиотека Србије. Археографско одељење, Београд.
АСАНУ	Архив Српске академије наука и уметности, Београд.
Глас СКА/САНУ	Гласник Српске краљевске академије / Српске академије наука и уметности, Београд.
Гласник ДСС	Гласник Друштва српске словесности, Београд.
Гласник СНД	Гласник Скопског Научног Друштва, Скопље.
Гласник СПЦ	Гласник Српске православне цркве, Београд.
Гласник СУД	Гласник Српског ученог друштва, Београд.
Гласник ЦАНУ	Гласник Црногорске Академије наука и уметности, Подгорица.
Годишњак ДИ БиХ	Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, Сарајево.
ДАД	Државни архив Дубровник.
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Washington.
DOS	Dumbarton Oaks Studies, Washington.
ΕΕΒΣ	Ἐπετρὶς Ἑταιρείας Σπουδῶν.
ЗМСЛУ	Зборник Матице српске за ликовне уметности, Нови Сад.
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института САНУ, Београд.
ЗФФ	Зборник Филозофског факултета, Београд.
ИГ	Историјски гласник, Београд.
ИЧ	Историјски часопис, Историјски институт, Београд.
ЛМС	Летопис Матице српске, Нови Сад.
МСПЦ	Музеј Српске православне цркве, Београд.
НБС	Народна библиотека Србије, Београд.
ПБ	Патријаршијска библиотека, Београд.
Прилози за КЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд.
REB	Revue des Études Byzantines.
СА	Српски архив, Београд.
Саопштења	Саопштења, Републички завод за заштиту споменика културе Србије, Београд.
Споменик СКА/САНУ	Споменик Српске краљевске академије / Српске академије наука и уметности, Београд.
СЕЗ	Српски етнографски зборник СКА (САНУ), Београд.
ССА	Стари српски архив, Београд.
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek, Wien.
Starine JAZU	Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
УБ	Универзитетска библиотека, Београд.

УДК: 34(37:497.11)"12/14"

РЕЦЕПЦИЈА ГРЧКО-РИМСКОГ (ВИЗАНТИЈСКОГ) ПРАВА У СРБИЈИ

СРЂАН ШАРКИЋ

Апстракт. – Рецепција римског права није стигла у средњовековну Србију непосредно, делатношћу правника школованих у Болоњи, већ прихватањем и превођењем византијских правних компилација. Редактори српских правних збирки нису сазнања о римском праву стицали проучавањем оригиналних латинских текстова дела римских правника, већ су читали њихове грчке преводе и прераде. Таква, посредна рецепција намеће два основна питања: у којој мери су српски текстови одступили од изворног значења римских правних установа и у којој мери се римско право примењивало у пракси. Одговор на то питање аутор тражи у проучавању појединачних института римског права и њиховој примени у средњовековној Србији.

Кључне речи: Римско право, византијско право, рецепција, номоканон, Синтагма Матије Властара, „Јустинијанов закон", Душанов законик.

Процес рецепције (поновног прихватања) римског права започео је у западном делу Европе у италијанском граду Болоњи, где од XI века дела такозвана школа *глосатора*, названа према објашњењима (*glossae*) која су болоњски правници исписивали у тексту Јустинијанове кодификације.[1] У Источном

---

[1] Пошто су средњовековним читаоцима многи римски правни појмови били нејасни, болоњски професори су покушали да их протумаче, те су своја објашњења (*glossae*) писали или на ивицама римског текста (*glossae marginales*) или између редова (*glossae interlineares*). Првим глосатором сматра се филолог и правник Ирнериус (Irnerius, 1050–1130), који је око 1080. године почео са тумачењем првог тада познатог рукописа Јустинијанових *Дигеста*. Након Болоње, изучавање римског права наставило се на нешто касније основаним италијанским универзитетима (Падова, Павија, Перуђа, Пиза), а онда су се учени глосатори разишли широм Европе, оснивајући правне школе (Саламанка, Париз, Праг, Монпеље, Тулуз, Беч, Краков, Хајделберг). Мада је о глосаторима доста писано, чини нам се да је најбољу монографију на ту тему објавио H. Lange, *Römisches Recht im Mittelalter*, Band I – Die Glossatoren, München 1997.

римском царству (Византији) рецепција римског права ишла је сасвим другим токовима. За све време постојања Царства, право се у Византији развијало на темељима римског права сређеног и објављеног у великој Јустинијановој кодификацији. И мада је цар Јустинијан забранио да се његово законодавство коментарише и мења, развој државе и њена постепена феудализација су довели до неминовног прилагођавања Јустинијановог права новонасталим приликама. Поред тога, од VII века службени језик постаје грчки, па се и закони, за разлику од већег дела Јустинијанове кодификаце, која је писана на латинском, састављају на грчком. Тако настаје правни систем који у својој основи има римско право, али је прилагођен захтевима практичног живота и неминовним језичким разликама које постоје између грчког и латинског. Данас се уобичајило да га називамо *византијско право*, мада би вероватно било правилније користити израз *грчко-римско право* (*ius graeco-romanum*) – термин који су употребили још у XIX веку први истраживачи византијског права.[2]

Наравно, римско право је стигло у средњовековну Србију из Византије прихватањем три византијске правне збирке: *Законоправила* (*Номоканона*) Светог Саве, *Синтагме* Матије Властара и такозваног „Јустинијановог закона". То су добро познате чињенице и о томе постоји релативно велики број радова.[3] Тиме се може слободно рећи да је процес рецепције римског права

[2] У називима две до данас најпознатије збирке извора византијског права употребљен је термин *Ius Graeco-Romanum*: C. E. Zachariae von Lingenthal, *Ius Graeco-Romanum*, I–VII, Leipzig 1856–1884; J. et P. Zepos, *Ius Graecoromanum*, I–VIII, Athina 1931 (reprint Aalen 1962). Међутим, француски историчар Жан Мортреј, аутор најстарије историје византијског права, употребио је у наслову свога дела изразе *византијско или римско право у Источном римском царству:* J. A. B. Mortreuil, *Histoire du droit Byzantin ou du droit Romain dans l'Empire d'Orient, depuis la mort de Justinien jusqu'à la prise de Constantinople en 1453*, I–III, Paris 1843, 1844 et 1846 (reprint Osnabrück 1966). Сагласност не постоји ни данас. Такозвана „франкфуртска група", која дела при Макс Планк Институту за европску правну историју (Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte) у Франкфурту на Мајни, а којом руководи професор Дитер Зимон (Dieter Simon) насловила је своју едицију (до данас је објављено 26 томова) *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* (*Истраживања византијске правне историје*). Насупрот њима, група италијанских романиста са римског универзитета *La Sapienza*, којом руководи професор Пјеранђело Каталано (Pierangelo Catalano) и која од 1981. сваке године организује међународне научне скупове под називом *Од Рима до Трећег Рима* (*Da Roma alla Terza Roma*), инсистира на употреби израза *ius graeco-romanum*.

[3] Најзначајнији радови о утицају византијског права на средњовековно српско право су следећи: R. Hube, *O znazeniu prawa rzymskiego i rzymsko-bizantynskiego u narodów Slowianskih*, Warszawa 1868; хрватски превод начинио је Miškatović, *O značenju prava rimskoga i rimsko bizantinskoga kod slavjanskih naroda*, Wien 1869; француски превод рада *Droit Romain et Gréco-Byzantin chez les peuples slaves*, Paris–Toulouse 1880; С. Новаковић, *Средњевековна Србија и римско право*, Архив за правне и друштвене науке од 25. IV 1906, стр. 209–226; L. Namislowski, *Wege der Rezeption des byzantinischen Rechts im mittelalterlichen Serbien*, Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, N. F. Band I, Heft II, Breslau 1908, pp. 139–152; Н. Радојчић, *Снага закона по Душанову Законику*, Глас САН, СХ, други разред 62, Сремски Карловци 1923, стр. 100–139; А. Соловјев, *Значај византијског права на Балкану*,

захватио и средњовековну Србију, али та рецепција је имала неке своје специфичности, о којима истраживачи морају да воде рачуна.

I

Рецепција римског права у Србији је посредна, јер долази из Византије. Српски правници не читају оригиналне латинске текстове, већ њихове грчке (византијске) прераде, па се самим тим понекад смисао римских правних установа мења, због разлика које постоје између грчке и латинске правне терминологије. Ова чињеница може се најбоље представити на примеру кључних правних појмова – права и закона. Римска правна доктрина је детаљно разрадила и разграничила појмове права (*ius*) и закона (*lex*), што се може сагледати у многобројним фрагментима из дела римских правника.[4] Али, изгледа да та разлика византијским правницима није била јасна, јер они и за *ius* и за *lex* користе увек исти израз – νόμος (закон). Због тога нам није увек сасвим јасно да ли византијски правник мисли на право (*ius*) или на закон (*lex*) када употребљава термин νόμος. Поред тога, аргументација римских правника у грчком преводу, због једностране употребе израза νόμος, понекад губи на снази. Ова чињеница може се најбоље сагледати на примеру Улпијанове дефиниције права, која се среће на самом почетку Јустинијанових *Дигеста*. Расправљајући о пореклу назива право (*ius*), Улпијан каже: *Онај који се посветио правним пословима треба најпре да зна одакле потиче назив право; названо је, дакле, према правди, јер како је Целз*[5] *лепо протумачио, право је вештина доброг и једнаког* (*Iuri operam daturum prius nosse oportet, unde nomen iuris descendat. Est autem a iustitia appelatum; nam, ut eleganter Celsus definit, ius*

Годишњица Николе Чупића XXXVII (1928), стр. 95–141; А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд 1928; Н. Радојчић, *Византијско право у Душанову законику*, ИЧ II, 1949–1950, стр. 10–17; Н. Радојчић, *Душанов законик и византијско право*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I, Београд 1951, стр. 45–57; A. Solovjev, *Der Einfluß des byzantinischen Rechts auf die Völker Osteuropas*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, 76, LXXXIX Band der Zeitschrift für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung, Weimar 1959, pp. 432–479; S. Troyanos – S. Šarkić, *Ο κώδικας του Στέφανου Δουσαν κὰι το βυζαντινό δίκαιο*, Byzantium and Serbia in the 14th Century, Athens 1996, pp. 248–256; L. Burgmann, *Mittelalterliche Übersetzungen byzantinischer Rechtstexte, Antike Rechtsgeschichte, Einheit und Vielfalt*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 726. Band, herausgegeben von G. Thür, Wien 2005, pp. 43–66, посебно 58–66.

[4] О томе постоји огромна литература. Сажет приказ свих тих схватања, као и списак радова на ту тему даје у нас А. Маленица у S. Šarkić – A. Malenica, *Pravne teorije i institucije antike*, Novi Sad 2004, стр. 185–221.

[5] Улпијан се позива на свог претходника, знаменитог правника Целза (Celsus), чије дело није сачувано.

est ars boni et aequi).[6] Сасвим је јасно да Улпијан латинске термине *ius* (право) и *iustitia* (правда) жели да доведе у везу и да покаже да је израз *ius* изведен од *iustitia*.[7] Међутим, византијски правници који су с краја IX века састављали *Василике* сажето су извукли суштину Улпијанове дефиниције и овако је превели на грчки: Ὁ νόμος ἀπὸ τῆς δικαιοσύνης ὠνόμασται· ἐστὶ γὰρ νόμος τέχνη τοῦ καλοῦ καὶ ἴσου[8] (*Право* [закон] *се према правди назива; право* [закон] *је, дакле, вештина доброг и једнаког*). Није тешко уочити да су редактори *Василика* латински термин *ius* превели грчим изразом νόμος (закон),[9] чиме је Улпијанова аргументација (*ius* – *iustitia*) изгубила свој прави смисао. Матија Властар преузима одломак из *Василика* без икаквих измена и уноси га у своју *Синтагму*. Приликом превођења *Синтагме* српски редактори нису, наравно, упоређивали грчки текст са латинским оригиналом, па је тако у српској верзији Улпијанов термин *ius* постао *законь* (законь оть правды именова сє, їєсть бо хытрость доброму и равному).[10]

II

Претходни пример показује како су српски правни редактори механички преузимали дефиниције правних установа од својих византијских колега, због чега је аргументација римских правника понекад губила свој првобитни смисао. Међутим, има и случајева када су се српски правници потрудили да схвате суштину правних правила која су преводили. Навешћемо један пример.

Године 40. пре н. е. у време Римске републике донет је закон који је према свом предлагачу добио име *Lex Falcidia* (*Фалкидијев закон*). Према одредбама овог закона није се могло легирати више од три четвртине имовине, односно законитом наследнику је морала да припадне бар четвртина наследства.[11] Јустинијанова новела XVIII, 1 из 536. године прописала је да тај део мора да износи једну трећину наследства ако оставилац има до четири детета, а половину ако има више од четири детета. Редактори *Прохирона* прихватили су Јустинијанов пропис (XXXII, 1), који је заправо изменио одредбе старог

[6] D. I, 1, 1.

[7] Савремена правна наука сматра да је то обрнуто, односно да је *iustitia* дериват од *ius*.

[8] Bas. II, 1, 1. *Basilicorum Libri LX*, series A, volumen I, textus librorum I–VIII, ed. H. J. Scheltema et N. Van der Wal, Groningen 1955, p. 15.

[9] Редактори византијских правних компилација термин νόμος користе и за превод латинског израза *lex* (закон). Cf. D. I, 3, 1 = Bas. II, 1, 13; D. I, 3, 2 = Bas. II, 1, 18.

[10] *Матије Властара Синтагмат*, издао С. Новаковић, Београд 1907, стр. 421. Видети S. Šarkić, *Νόμος et "zakon" dans les textes juridiques du XIVe siècle*, Byzantium and Serbia in the 14th Century, Athenes 1996, pp. 257–266, и *Νόμος, lex, закон: порекло, значења, дефиниције*, Зборник Матице српске за класичне студије 7, Нови Сад 2005, стр. 49–64.

[11] Gaius, *Inst.* II, 227: *Lata est itaque lex Falcidia, qua cautum est, ne plus ei legare liceat dodrantem, itaque necesse est, ut heres quartum partem hereditatis habeat.*

Фалкидијевог закона, али су поглавље XXXII (садржи четири параграфа) ипак насловили Περὶ φαλκιδίου (*О фалкидији*).[12] Српски преводиоци *Прохирона* су овом поглављу дали наслов О раздѣлїенїи (*О деоби*),[13] схвативши правилно садржину поглавља (деоба имовине, тачније, заоставштине). Тако је првобитно лично име предлагача закона, посредном рецепцијом, постало синоним за деобу имовине после смрти неког лица.

III

Вероватно најтежи проблем са којим се истраживачи средњовековног српског права срећу јесте питање примене римских правних правила у средњовековној Србији. Српски преводи *Прохирона* (такозваног *Закона īрадскоī*, односно 55. главе *Законоūравила Свеūоī Саве*) и *Синūаīме* Матије Властара садрже читав низ римских текстова, преузетих посредством византијских правних компилација, из дела класичних римских правника. Ти одломци дају дефиниције римских правних установа чије постојање српски правни споменици једва да познају или их уопште не спомињу. Не може се утврдити да ли су се ти институти у Србији икада примењивали или су те одредбе унете у оквиру Душанове царске политике, која је подразумевала и постојање сопственог законодавства. У недостатку сачуваних судских пресуда, на то питање тешко да ћемо добити икада задовољавајући одговор.

Да би нам ове констатације биле јасније навешћемо два примера:

1) *Синūаīма* Матије Властара преузима из *Еūанаīоīе* добро познату поделу свих људи римског правника Гаја, према којој су сви људи или слободни или робови (*Et quidem summa divisio de iure personarum haec est quod omnes homines aut liberi sunt aut servi*).[14] Наравно, оваква подела није одговарала друштвеним приликама у Србији XIII и XIV века, па је српски правни споменици не познају. Душанов законик познаје један привилегован сталеж, који се назива властела, а насупрот њему стоје неки други људи (*ūрочи људи*), који се најчешће називају себрима.[15]

---

[12] Proch. XXXII, ed. J. et P. Zepos, *Ius Graecoromanum*, vol. II, Athenis 1931 (reprint Aalen 1962), pp. 188–189.

[13] Нићифор Дучић, *Књижевни радови*, књига 4, Београд 1985, стр. 345; *Законоūравило или Номоканон Свеūоīа Саве, Иловички ūреūис, 1262. īодина*, фототипија, приредио М. Петровић, Горњи Милановац 1991, лист 305 б. Треба, међутим, приметити да су српски преводиоци *Синūаīме* Матије Властара насловили састав Ф-1, О Фалкїдїи, односно да су задржали грчки термин *фалкидиа* (издање Новаковић, стр. 512).

[14] Gaius, *Inst.* I, 9; D. I, 5, 3; *Epanagoge legis* XXXVI, 1, ed. Zepos, II, p. 347; *Синūаīмаū*, издање Новаковић, стр. 249.

[15] С. Новаковић, *Законик Сūефана Душана, цара срūскоī 1349 и 1354*, Београд 1898, стр. 7 и 151; 103 и 227; Н. Радојчић, *Законик цара Сūефана Душана 1349 и 1354*, Београд

2) *Закон īрадски* и *Синīаīма* Матије Властара садрже читав низ римских одредби о тестаменту, преузетих из *Прохирона*.[16] У средњовековној Србији ниједан тестамент није сачуван, а у српским правним споменицима спомиње се само једанпут – у повељи деспота Ђурђа Бранковића великом челнику Радичу из 1428/29. године.[17]

Наведени примери показују особености рецепције римског права у средњовековној Србији. Да би се она у потпуности проучила сматрамо да је најбољи пут истраживање појединачних института и посматрање њихове трансформације од римског, преко византијског до средњовековног српског права. Добру основу за овакав метод поставио је још далеке 1928. године Александар Соловјев у својој докторској расправи о законодавству Стефана Душана.[18] Мада је велики научник објаснио грчко-римско порекло многих правних установа које се срећу у средњовековној Србији, он у својим истраживањима није пратио њихову трансформацију од римског до српског права, већ их је посматрао у оквиру појединих грана права. Стога сматрамо да пред нашим правним историчарима још увек стоји задатак да испитају појединачно све институте римског права који се срећу у средњовековном српском праву и да пробају да утврде у којој мери су те установе биле у складу са српским обичајним правом и приликама у средњовековној Србији.[19]

1960, стр. 59 и 113. Видети и Т. Тарановски, *Политичке и правне идеје у Синтагмату Властара*, ЛМС, 317 (1928), Прилози Летопису, стр. 166 и С. Шаркић, *Гајева подела лица у средњовековном српском праву*, Зборник Матице српске за класичне студије 4–5, Нови Сад 2002–2003, стр. 107–112.

[16] Детаљно о томе видети С. Шаркић, *Појам тестамента у римском, византијском и српском средњовековном праву*, Трећа југословенска конференција Византолога, Крушевац 10–13. мај 2000, Београд–Крушевац 2002, стр. 85–90. Текст је нешто измењен објављен и на енглеском *The Concept of the Will in Roman, Byzantine and Serbian Medieval Law*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Fontes minores XI, herausgegeben von Ludwig Burgmann, Frankfurt am Main 2005, pp. 427–433.

[17] С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, стр. 334. У тексту је употребљен израз дїатась (грчки διάταξις = тестамент, завет, завештање).

[18] А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд 1928 = *Класици југословенског права*, књига 16, Београд 1998, стр. 307–561.

[19] Писац ових редова ставио је себи у задатак управо испитивање појединачних института римског права и њихово посредно прихватање у средњовековној Србији. Поред радова о појму закона, Гајовој подели лица и тестаменту, наведених у напоменама 10, 15 и 16, објавио сам на ту тему и следеће чланке: *The Concept of Marriage in Roman, Byzantine and Serbian Mediaeval Law*, ЗРВИ 41 (2004), стр. 99–103; *О стицању пословне способности у средњовековном српском праву*, ЗРВИ 43 (2006), стр. 71–76; нешто измењен и допуњен рад је објављен и на италијанском *Sull'acquisizione della capacità di agire nel diritto medievale serbo*, Diritto e Storia, Rivista Internazionale di Scienze Giuridiche e Tradizione Romana, N. 6 (2007), pp. 1–6; *Одредбе римског права о миразу у средњовековном српском праву*, Зборник Матице српске за класичне студије 8, Нови Сад 2006, стр. 185–191; нешто измењен рад је објављен и на енглеском *Provisions of Roman Law on Dowry in Serbian Mediaeval Law*, Zeitschrift der

Srđan Šarkić

RECEPTION OF GREKO-ROMAN (BYZANTINE) LAW IN SERBIA

Summary

The process of renewed acceptance (reception) of Roman Law, which began in Western Europe in the second half of 11th century with establishing the law school in Bologna, was extended at the beginning of 13th century to the medieval Serbia as well. However, Serbian jurists were not educated in Bologna, so that Roman law was adopted in an indirect way, i.e. through translation of Byzantine laws and legal compilations. Original Latin texts of Roman jurists are not used in the process of reception but instead only the Greek translations served the purpose. Therefore Serbian translations include certain departures from the original which sometimes even change the meaning of the original Roman text. That phenomenon was a result of particularities of Greek and Roman legal terminology as well as of specific elements of Greek and Latin languages. Serbian translators have used and followed the Greek translations and not the Latin originals. Consequently, according to the author of the present contribution, the best method for studying the reception of Roman law in Serbia is to consider specific legal institutes and their transformation, beginning with Greek and continuing, through Byzantine, to Serbian Medieval Law.

Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, romanistische Abteilung, Band 125, Wien–Köln–Weimar 2008, pp. 682–687; *Поклон у средњовековном српском праву*, Истраживања 17, Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, Нови Сад 2006, стр. 7–15; *Natural Persons (Individuals) and Legal Persons (Entities) in Serbian Mediaeval Law*, ЗРВИ 45 (2008), стр. 223–229. Наравно, преостаје још доста института који нису истражени.

УДК: 347+348(497.11)"13"

СРПСКОСЛОВЕНСКИ ПРЕВОД СИНТАГМЕ МАТИЈЕ ВЛАСТАРА

ТАТЈАНА СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ

Апстракт. – *Синтагма* Матије Властара је правна компилација која садржи одредбе из црквеног и грађанског права. Овај зборник преведен је на српскословенски језик 1347. године, у јеку рада на *Душановом законику*. Квалитет превода варира, у зависности од садржаја појединих правних одредби. У преводу су употребљени поједини термини који су карактеристични за српски средњи век (меропшина, жупа).

Кључне речи: Синтагма, правна компилација, српскословенски превод, лексика, *Душанов законик*, позориште, меропшина, царина, жупа.

Стојан Новаковић је у Предговору своме издању српскословенског текста *Синтагме* Матије Властара изрекао веома строг суд: „Преводник који је израђивао превод знао је доста добро грчки и словенски, али, осим тога, могло би се казати, није знао ништа друго. Он није имао ни општег образовања, ни знања стила, нити му је на висини старање да јасно на свој језик преведе оно што је у грчком оригиналу".[1] Морам да приметим да је Новаковић можда сам себи скочио у уста када је ово написао. Ако је преводилац добро знао и грчки и словенски, зашто је онда превод испао проблематичан? Није довољно само добро знати језик, потребно је познавати и материју која се преводи. Пример ће најбоље показати о чему се ради; у Предговору *Синтагми*, у одељку у коме се говори о пореклу (градских) грађанских закона, грчки текст као парадигму мудрости и строгости наводи атинске законодавце Солона и Дракона. Наш преводилац није знао ко је Дракон, али је знао да δράκων (ген. δράκοντος) на грчком значи *змија, змај, аждаја*, па смо тако у словенском преводу добили

[1] С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907, LXIV–LXV (Даље *Синтагмат*).

Змијев закон.[2] То није случајна грешка, јер нешто касније, када говори о томе да је Солон (осим смртне казне) прихватио Драконово законодавство, преводилац опет говори о *Змијевом закону*.

Несумњиве тешкоће изазива сама материја која се преводи – а то је сложени и разуђени свет византијског законодавства и његови римски темељи. Уз то, грчки језик се развијао хиљадама година (скоро 3000 година, ако пођемо од микенског периода) до тренутка када је *Синтагма* била састављена и убрзо затим преведена на српскословенски језик. Свима мора бити јасно да млади књижевни језик Словена, који се формирао тек коју стотину година раније, једноставно није имао средства којима би могао да изрази све суптилне нијансе садржане у грчким текстовима; ту имам у виду сложени граматички систем, богату лексику и веома сложену синтаксу падежа, као и синтаксу реченице. Наш преводилац се, са мање или више успеха, довијао на разне начине, а понекад је и мало варао. Највећи проблем представљали су апстрактни појмови, па су зато и делови текста (углавном догматског карактера) који њима обилују лоше преведени, понекад чак тако лоше да се без грчког предлошка не може разумети о чему је реч. Проблем су приликом превођења представљале институције и појаве непознате Србима у XIV веку, од којих је поверлики број већ и код самих Грка представљао само историјско наслеђе. Многи чланови могли су само збуњивати преводиоца зато што су већ одавно били застарели, изашли из употребе, превазиђени (замењени другим на исту тему) и – једноставно – непотребни (такве су, нпр., одредбе о хиротонији жена – ђакониса, које су асистирале при покрштавању жена у првим вековима хришћанства; или о женидби епископа; или одредба која забрањује да се тек покрштени бира за епископа).

Овде бисмо се могли дотаћи како теоријских тако и практичних питања која се тичу рада средњовековног преводиоца. Како је радио средњовековни преводилац, да ли се, и у којој мери, његов рад може поредити са начином рада његових данашњих колега? Преводилачки поступак најбоље се може пратити на оним текстовима који су више пута били превођени или преправљани (згодан пример су химнографски састави који се преводе на словенски већ од IX, а тај процес траје све до XIV века). На овим преводима може се пратити развој технике превођења и сазревање књижевног језика током дугог временског периода. Од првих незграпних превода, у којима се преводилац боји да нешто не пропусти па се грчевито држи грчког текста, када није сасвим сигуран да је добро разумео текст (што се лепо види на самим преводима), када с муком проналази речи или је принуђен да ствара нове за предмете, појаве и односе који не постоје у његовом словенском претхришћанском свету,

---

[2] *Синтаіматъ*, 27 (...сложнв҄ше же и оть афин҄скыхь не цалык оть ел҄лин҄скыхь ꙁаконь, елици вь Солона въꙁношеніе имѣти хвалеть се и ꙁ҄міа.../ καὶ Ἀθήνηθεν οὐκ ὀλίγους τῶν Ἑλληνικῶν νόμων, ὅσοι τε εἰς Σόλωνα τὴν αναφορὰν αὐχῦσι καὶ Δράκοντα).

временом се стиже до јако добрих (чак одличних) превода, у којима се води рачуна не само о тачности већ и о стилу. Временом се преводиоци ослобађају, престају слепо да се придржавају свог изворника, па се труде да превод саобразе изражајним могућностима свог језика.

Превођење правних текстова представља посебан проблем; то су текстови који се користе само у одређеним приликама, нису доступни увек и свима, као што је то, нпр., случај са текстовима који улазе у састав богослужбених књига, те се због тога налазе у свакодневној употреби и народ их слуша током служења у цркви, па је неопходно да разуме бар нешто од онога што слуша током богослужења. Текст правног садржаја је статичан, у његовом преводу нема никаквих накнадних интервенција. Од тренутка када је Савиним старањем био преведен *Номоканон*, па до тренутка када је покренут нови велики талас законодавне делатности, захваљујући коме је у српској средини преведен нови велики зборник правног садржаја, прошло је више од сто година. Узима се да је Матија Властар своју *Синтагму* (свод закона) саставио 1335. године. Стојан Новаковић је изнео мишљење (и данас важеће) да је *Синтагма* на српскословенски језик била преведена просто муњевито, већ 1347. године, очигледно у јеку рада на *Душановом законику*.[3]

Сачувано је више српских преписа овог текста. Новаковић је своје издање *Синтагме* приредио према Крушедолском рукопису из 1453. године, који је, руком ђакона Дамјана, био преписан по заповести зетског митрополита Јосифа. Рукопис се данас чува у Музеју Српске православне цркве у Београду под сигнатуром 45 (Крушедол Ж IV 46).[4] У Предговору Новаковић износи мишљење да је Дамјанов предложак потицао из средине XIV века. Најстарији данас познати препис пуне редакције настао је 1387. године (Цетиње 57).[5] Из последње четвртине или са самог краја XIV века потичу још два преписа: Дечани 111 и рукопис Патријаршијске библиотеке у Београду бр. 70 (то је онај други рукопис који је Новаковић имао у рукама када је бирао текст који ће издати).[6] У првим годинама XV века настао је препис *Синтагме* који се данас чува у бугарском манастиру Зографу на Светој гори (сигнатура II в. 2).[7]

---

[3] Б. Марковић, *Јустинијанов закон. Средњовековна византијско-српска правна компилација*, САНУ, Одељење друштваних наука, Извори српског права XV, Београд 2007, 16–17 (са старијом литературом у напоменама).

[4] Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, 100 (инв. бр. 1418). Рукопис има двојну сигнатуру зато што је раније припадао збирци манастира Крушедола. Стару збирку крушедолских рукописа описао је Сава Петковић (*Опис рукописа манастира Крушедола*, Сремски Карловци 1914).

[5] П. Момировић, Љ. Васиљев, *Ћириличке рукописне књиге Цетињског манастира: XIV–XVIII вијек*, Цетиње 1991, 213–214.

[6] Основни подаци о наведеним рукописима (са старијом литературом): Д. Богдановић, *Инвентар*: Дечани 111 (инв. бр. 1416); ПБ 70 (инв. бр. 1417).

[7] Б. Райков, С. Кожухаров, Х. Миклас, *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора*, София 1994, 69–70.

Сачувано је и више преписа пуне редакције из XVI века.[8] У Хиландару се чувају још три преписа – један пуне редакције *Синтаīме* (бр. 299 из последње четвртине XIV века) и два преписа скраћене редакције (300 из прве трећине XV века, у оквиру *Законика*; 301 из 1620. године, такође, у оквиру законика).[9] Већи број преписа скраћене редакције чува се у рукописним збиркама у земљи и иностранству. Скраћена *Синтаīма* улази и у састав једне посебне врсте зборника правног садржаја, који се у оквиру археографских истраживања називају *Законицима*; у овим зборницима се, уз *Синтаīму*, налазе још и *Душанов законик* и *Јустинијанов закон*, нпр., у Барањском рукопису (УБ 39, 1510/1520) и у Призренском препису (НБС 688, поч. XVI века).[10]

Властар је у своју компилацију унео одредбе које потичу како из црквеног права тако и оне које спадају у домен свакодневног живота, из такозваних *īрадских* (*īрађанских*) закона.[11] Самим тим, и сама правна материја је прилично неуједначена по својим језичким одликама. Одредбе из домена грађанског права биле су разумљиве преводиоцу, па су и њихови преводи квалитетнији. Материја је распоређена алфабетским редом, што је олакшавало употребу овог зборника. У словенском преводу ово преимућство се изгубило, зато што су се практично све одредбе нашле под погрешним словима. Једину помоћ у трагању за потребним законским одредбама пружа садржај који претходи тексту саме *Синтаīме*.

Српскословенски превод *Синтаīме* даје много материјала за језичка и текстолошка истраживања. Неопходно је овом приликом рећи да се на материјалу *Синтаīме* могу пратити и анализирати решења и иновације у домену лексике – преведенице и новосковане речи према грчким узорима, семантичко прилагођавање и проширивање значења већ постојећих речи и њихово, мање или више успешно, усклађивање са новонасталим потребама.

---

[8] Основни подаци о наведеним рукописима (са старијом литературом): Д. Богдановић, *Инвентар*: НБС 43 (инв. бр. 1420); Цетиње 56 (инв. бр. 1421); ПБ 46 (инв. бр. 1423); Дечани 112 (инв. бр. 1424); ПБ 50 (инв. бр. 1426); Стара црква у Сарајеву 8 (инв. бр. 1427); Владичански двор, Вршац (инв. бр. 1428); МСПЦ 89 (инв. бр. 1429).

Детаљније о рукопису НБС: Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*. Књига прва, Београд 1986, 85–90.

[9] Д. Богдановић, *Каталоī ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 129–130.

[10] Б. Марковић, *Нав. дело*, 46.

[11] Одлучили смо се да у тексту задржимо назив „градски закони". Б. Марковић у својој студији објашњава да је у средњовековној Србији превод *Прохирона* (*Ὁ πρόχειρος νόμος*), правне компилације објављене између 870. и 879. године у име царева Василија I Македонца и његових синова Константина и Лава, ушао у Савин *Номоканон* под називом *Градски закон*. Највећи број одредби *Прохирона* односи се на наследно право, а заступљене су и оне које се односе на јавно право. Упор.: Б. Марковић, *Нав. дело*, 36–37.

Овде ћемо још додати да се и у оквиру *Синтаīме* појављују „градски закони".

Пошто је расположиви материјал богат и обиман, принуђени смо да се овом приликом ограничимо на само неколико интересантних појава које живо илуструју проблеме на које је наилазио наш преводилац.

Посебно су интересантни они случајеви у којима се преводилац сусрео са појавама и институцијама којих није било код Срба у средњем веку, а које су посредством византијских правних аката стигле из старијег, римског периода. Ту се, нпр., појављује реч оучакъ – патрон (газда) / πάτρων: казнь подѥмлеть освобод҄нїи не почитаѥи дѣтїи своѥго оучака (ослобођеник који не поштује децу свога патрона подлеже казни / заслужује казну; грч. ποινὰς ὑφίσταται ὁ ἀπελεύθερος μὴ τιμῶν τοὺς παῖδας τοῦ ἰδίου πάτρονος); обништав҄ша оучака понуждаеть се питати освободенни· (осиромашеног патрона треба да храни ослобођеник; грч. τὸν πενόμενον πάτρονα ἀναγκάζεται τρέφειν ὁ ἀπελεύθερος).[12] Речи оучакъ нема у речницима (па ни у Миклошићевом, мада је он делимично ексцерпирао и *Синтагму*). Оучакъ је тзв. хапакс – то су речи које су наменски сковане за одређену прилику и више се нигде, осим у том конкретном случају, не појављују. У случају речи *очак* сасвим је разумљиво да се она неће више појављивати, зато што у Србији оног времена нису постојали такви односи (патрон – ослобођени роб који према свом бившем власнику има одређене обавезе). У оба наведена примера постоји још нешто што се често појављује у овом преводу, а то су партиципи (глаголски придеви), најчешће пасивни у одређеном придевском виду, који се појављују у поимениченом облику. У овом случају то је реч освободенни (ослобођени, тј. ослобођеник), којом је преведна грчка именица ἀπελεύθερος, која, такође, спада у категорију именица насталих од глагола – ἀπελευθερόω (ослободити).

У преводу је задржан већи број страних речи, а овом приликом споменућемо *аравон* (*аравун*) грч. ἀῤῥαβῶν – реч за *капару*, коју преводилац није ни покушао да преведе.[13]

Једна од одлика овог превода јесу и посебна објашњења која је преводилац додавао оригиналном тексту. Примера који илуструју овакав преводиочев поступак има много и они се провлаче кроз цео текст; уз помоћ уметнутих тумачења преводилац је желео да олакша разумевање сложене материје коју преводи. Нисмо у могућности да овом приликом посветимо пуну пажњу овом преводиочевом поступку, али ћемо само наговестити да се ова додата тумачења грубо могу поделити у три групе. Првој би припадала тумачења која заиста омогућавају боље разумевање правне материје. У другу групу се могу убројати она за која преводилац сматра да су неопходна, али како он баш не разуме најбоље грчки текст, није у могућности да пружи добро појашњење. Трећој групи припадају потпуно неодговарајућа и неразумљива тумачења

---

[12] Г. А. Ράλλης, Μ. Πότλης, *Ματθαίου τοῦ Βλασταρέως Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον*, Ἐν Ἀθήναις 1859, 237 (Фототипско издање, Атина 1966); *Синтагмат*, 249.

[13] *Синтагмат*, 79.

појединих делова текста, која само показују да их преводилац уопште није разумео. Издвојили смо свега неколико карактеристичних примера, као илустрацију преводиочевог приступа задатом послу:

1. Слово Д, 7. глава, апостолско 58. правило: єпископь бо имєнова сє, рек҇шє смотритєль, оть ѥжє сьматрати опаснѣ и стрєщи оть висока мѣста (а зове се епископ, тј. надзорник, зато што са високог места строго посматра и пази...).[14]
2. Слово Д, 8. глава, 123. Јустинијанова новела: забрањује се да сведоче малолетни, глув, нем, поседнут (нєистовїи, рек҇шє бєсоуѥ сє).[15]
   Оба наведена примера припадају групи добрих тумачења.
3. Слово Е, 6. глава (О светим иконама), Фотија патријарха и Теодора Студита (о иконама): икона глаголѥть сє оть ѥжє подобити сє (εἰκών λεγέται παρὰ τὸ ἐοικέναι), словєнскы жє образь, ꙁа ѥжє образовати ино лицє. Подвученог текста нема у грчком изворнику.[16]

Велике проблеме имао је преводилац и у оквиру слова Θ, у коме се углавном говори о позоришним представама. Такав вид забаве био је Србима потпуно непознат, поготово када се има у виду да се у саборским одлукама говори заправо о циркуским играма, под којима се, судећи према садржају законских одредби, подразумевају међусобне борбе гладијатора, борбе гладијатора са животињама, коњске трке, призори који несумњиво личе на данашње циркуске представе, представе типа фарси са текстовима простачког и вулгарног садржаја. Не само у оквиру овог слова него и на више других места, клирицима се строго забрањује и само присуствовање оваквим забавама, а камоли учествовање у њима. Овде наилазимо на један од ређих примера у коме је преводилац, мало преправивши текст – нешто додавши, а нешто и избацивши – доста успешно испливао из сложене грчке реченице која обилује партиципима.

Тако, 54. правило Лаодикејског сабора садржи упутство о понашању клирика уколико се задесе у прилици да присуствују представи: повєлѣваѥть отноудь нє обращати сє и оумомь вьнимати (овај глагол захтева датив) обык҇шимь вь сицѣвыих бывати посмѣшнимь кь смѣхоу позоромь, нь прѣждє дажє нє вьнити глоум҇цємь, симь отходити / κελεύει ὅλως μὴ ἐπιστρέφεσθαι καὶ τὸν νοῦν προσέχειν ταῖς εἰωθυίαις ἐν τούτοις γίνεσθαι καταγελάστοις πρὸς γέλωντα θεωρίαις, ἀλλά, πρὶν τοὺς ἐκ τῆς θυμέλης εἰσιέναι, τούτους ἀναχωρεῖν. Из српскословенског превода није баш најјасније ни ко је субјекат у реченици, ко где улази и ко одакле излази.

---

[14] *Синтаіматі*, 222. У овом случају преводилац је реч *епископ* протумачио сасвим у складу са значењем коју она има у класичном грчком (надзорник, чувар).

[15] *Синтаіматі*, 242

[16] *Синтаіматі*, 259; *Συνταγμα*, 246.

У грчком језику ред речи у реченици је понекад веома необичан (што је случај и овде), па то отежава превођење. Да би нам значење ове реченице било јасније, одговарао би нам нешто измењен ред речи, као у савременом српском: πρὶν τούς εἰσιέναι, τούτους ἐκ τῆς θυμέλης ἀναχορεῖν (Наш је преводилац оба грчка инфинитива такође превео инфинитивима). На српски бисмо превели овако: „(правило) заповеда да се никако не обазиру и не обраћају пажњу на оне који су навикли да буду (да учествују) у таквим призорима који ругањем (подсмевањем) изазивају смех, него чак пре него што ови (то јест глумци) уђу, да се сами склоне (оду) из позоришта (са представе)".

Као што се из грчког текста види, реч *ілумци* (коју и ми данас користимо у језику) није употребљена; њоме је преводилац спретно заменио целу синтагму „обык҄шнимь вь сицѣвыих бывати посмѣшнимь кь смѣхоу позоромь" (у преводу на савремени језик „оне који су навикли / имају обичај (ταῖς εἰωθυίαις) да учествују") и избегао да понови партиципску конструкцију.[17] У исто време избацио је τῆς θυμέλης, реч чије је првобитно значење *жртвеник*, *олтар*, а затим и *призор* и *позориште*.[18] Наш преводилац, међутим, није довољно добро познавао значење и семантику ове речи, а збунило га је оно значење које је знао, па је једноставно реч избацио, јер није знао како да је преведе и уклопи у текст. Овде је преводилац свесно интервенисао у тексту. Но, ово није и једини случај када су, у оквиру слова Θ, поједини изрази и термини везани за позоришне представе представљали велики изазов за преводиоца. Тако у преводу 51. правила Шестог сабора стоји:

> глаголемыие подражателие, рек҄ше скомрахы и сихь позори и ловнаꙗ зрѣнїа и лицеходнаꙗ плесанїа сьвршен҄нѣ оупразнити законополагаеть (τοὺς λεγομένους μίμους, καὶ τούτων θέατρα, καὶ τὰ τῶν κυνηγίων θεώρια, καὶ τὰς ἐπὶ σκηνῆς ὀρχήσεις, τελέως ἀργῆσαι νομοθετεῖ).[19]

У оквиру овог слова има још неколико речи које су преводиоцу представљале проблем, па се сналазио како је умео. У овом случају μίμους (глумци, лакрдијаши) прво су преведени као подражателие (подражаваоци, имитатори), па је још придодата и словенска реч одговарајућег значења, која овде служи као својеврсно појашњење (скомрахы). Већ у следећој реченици преводилац је преокренуо ред речи и каже: скомрахы же глаголеть подражателие. Осим тога, реч θέατρα је превео са позори (представе), θεωρία као зрѣнїа (призори).[20]

---

[17] Неопходно је нагласити да именица глоумьць означава *забављача*, *весељака*, а глагол глоумити значи – *забављати*, *увесељавати*, али и *заводити* и *саблажњавати*. Корен обеју речи јесте несумњиво именица глоумъ (бука, забава), а скрећемо пажњу и на њене грчке паралеле, међу којима се среће и θυμέλή. Упор.: И. И. Срезневский, *Материялы для словаря древнерусскаго языка*, т. I, Санктпетербург 1893, 521–522.

[18] Упор.: Majnarić–Gorski, *Grčko-hrvatskosrpski rječnik*, Zagreb 1960, 266.

[19] Превод: закон налаже да се такозвани подражаваоци (имитатори), то јест скомраси и њихове представе и призори лова и сценски наступи у потпуности укину.

[20] *Συνταγμα*, 303.

Недоумицу је, очигледно, изазвала реч σκηνή (позоришна зграда, позориште), па је ἐπὶ σκηνῆς (на сцени, то јест у позоришту) преведено придевом лицеподходнаꙗ (плесанїа), где би се овај придев могао схватити као „имитаторско" плесање. У истом том правилу у грчком тексту стоји још и σκηνή ἐστιν ἡ προσποίητος ὑπόκρισις, што је преведено као лицеподхождение же ѥсть по ѥже чинити се лицемѣрнѣ ины вь мѣсто иныхь.[21] Иначе, реч σκηνή првобитно је означавала шатор, па колибу, дашчару која је служила глумцима за пресвлачење, па тек на крају позориште.[22] Очигледно је да се у овом случају преводилац удаљио од свог грчког изворника, највероватније, стога што није знао шта је то позориште (ни као институција ни као зграда), а у свом језику није могао да пронађе одговарајућу реч. Позориште је, као тековина античке претхришћанске културе, средњовековним Словенима источног обреда било страно, па тако нису ни имали прилике да развију одговарајућу терминологију, која би омогућила тачније преношење појединих појмова са грчког на словенски језик.

Преводилац је, мора се признати, у одређеним случајевима показао велику сналажљивост и успешно се изборио са својим задатком. Тако је у неколико наврата спретно употребио термине који имају специфичну и ограничену употребу у средњовековној Србији и врло их успешно применио да растумачи грчки текст. Један од таквих термина је реч *меройшина*, свакако изведена од *меройах*, речи нејасног порекла, којом се означава припадник најбројније категорије зависних земљорадника, који су оптерећени највећим работама.[23] *Меройшина* се први пут појавила у *Душановом законику*, и то у два члана – 34 и 156, при чему у њима има сасвим различита значења. На основу 34. члана *Душановоī законика* може се закључити да су *меройшине* површине земљишта које се обрађује бесплатном радном снагом нејчешће меропаха потчињених световним феудалним господарима.[24] У другом поменутом члану (бр. 156) реч *меройшина* је употребљена на такав начин да би се могло закључити да је њоме означена државна територија.[25] Уз *меройшине* иде и термин *царина*, којим се означава површина обрадивог земљишта које земљорадници из села морају бесплатно да обраде.[26] Право држања царине припадало је феудалном господару села.[27] Оба термина означавају феудалне односе карактеристичне за средњовековну Србију. У преводу *Синтаīме* се и *меройшина* и *царина*

---

[21] У грчком тексту нема дела који смо подвукли, па би се и овај додатак могао прибројати оним већ спомињаним преводима с тумачењем. Подвучени члан (ἡ) преведен је на српскословенски језик средњим родом односне заменице (по ѥже чинити).

[22] Упор.: *Grčko-hrvatskosrpski rječnik*, 508.

[23] *Лексикон срйскоī средњеī века*. Приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 396–397 (Даље ЛСВ).

[24] М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004², 289.

[25] М. Благојевић, *Нав. дело*, 288.

[26] М. Благојевић, *Нав. дело*, 287.

[27] ЛСВ, 792.

појављују на више места. Први пример налазимо у слову Г (19. глава, 18. одредба Седмог васељенског сабора), где стоји: вь свою же приходещоу <u>мероп҆шиноу</u> епископоу или игоумено у (...) – εἰς ἴδιον δὲ ἀπιόντα <u>προάστειον</u> τὸν ἐπίσκοπον ἢ τὸν ἡγούμενον (...). У грчком језику реч προάστειον прво значи предграђе или околина града, а затим и сеоско имање.[28] Из грчког текста (и његовог српскословенског превода) могло би се закључити да се под *меройшином*, заправо, подразумева црквено имање које се налази изван града. Овако употребљена *меройшина* можда би могла наговестити да је њоме овом приликом, заправо, означена *мешохија*. То је питање које свакако заслужује дубљу анализу.

У другом случају *меройшина* се појављује у 17. правилу Четвртог васељенског сабора (у 9. глави слова Д): седмонадесетое же д҃-го сьбора меропшинамь неотемномь прѣбывати повелѣваеть оть имоущихь сие епископ, любо дивїачне соуть, вь поустошехь рек҆ше лежеще, и малими жителствуеме, любо населен҆не, и многочловѣчнемь кипеще (...) (правило заповеда да се меропшине не могу одузети епископу који их поседује, било да су пусте/ненасељене било да су насељене бројним људима). У грчком тексту стоји τὰς παροικίας, тј. насељена околина, насељена област.[29] У овом случају постоји недоумица – да ли је реч такође о *мешохији* или је реч о *йарохији* у данашњем смислу те речи. То што су као *меройшина* преведене две различите грчке речи, тера нас да са опрезом приступамо анализи преводиочевог рада.

У 8. глави слова Е (120. Јустинијанова новела, у којој се говори о најму обрадивог земљишта): не изгонить се, донели же даеть оуставлен҆ныи доходькь, аще и на <u>царин҆скомь мѣсте</u> насадиль есть· грч. εἰ καὶ <u>παρὰ τοῦ δημοσίου</u> ἐνεφυτεύσατο. Δημόσιος значи народни, јавни, државни, па би овде под „царинским местом" вероватно требало разумети државну својину.[30]

На самом крају слова I (*иже, десешеричноī и*) у одељку Закони, појављује се придев *царински*, у уметнутом додатку којим се објашњава грчка реч: Ниюдение вь соуботоу и вь иные ихь празднике (...) ни же за народноую (οὔτε δία δημοσίαν), <u>рек҆ше царин҆скоую</u> или простьчьскоую (ἢ ἰδιωτικὴν αἰτίαν), <u>рек҆ше особноую</u> винноу соудими соуть (...).[31] Међутим, мора се приметити да у овом случају *царина*, *царински* имају значење које не одговара оном тумачењу које се налази у ЛСВ.

---

[28] *Синшаīмаш*, 202.

[29] *Синшаīмаш*, 224. Скрећемо пажњу на чињеницу да се састав словенског превода 9. главе слова Д разликује од састава исте главе у грчком издању. Грчка паралела је наведена према напомени у *Синшаīмашу*. Иначе, нешто даље, још једном је употребљена реч *меройшина* али, нажалост, без одговарајућег грчког текста није могуће установити шта је њоме тачно преведено (аще ли где врѣмене сего вьноутрь иный епископь о нѣкоеи мероп҆шинѣ прѣти начнеть...).

[30] ЛСВ, 792. „Између *царине* и *меройшине* није било суштинске разлике. (...) *Царина* се употребљавала, као назив, у оним случајевима када се желело да се истакне право уживалаца, световних феудалаца."

[31] *Синшаīмаш*, 328; *Σύνταγμα*, 310.

Други специфични словенски термин је **жупа**. У средњовековној Србији то је назив за територијално-друштвену формацију, мању или већу географску целину, котлинску или долинску формацију у речном сливу, заштићену висинским рељефом и развођем по ободу, која је захваљујући повољним климатским условима, добро настањена и култивисана.[32] Да погледамо шта је све наш преводилац подвео под жупу:

1. χώρα: пославите нѣкиꙗ вь жоупоу (εἰς τὴν χώραν) испытати о семь (пошаљите некога у жупу да ово истраже) (слово А, 12. глава – Слово Григорија Чудотворца).[33]
2. χώρα: оглаголюшаго на епископа о <u>иже</u> жоупою старѣишин'ствоующаго (τῆς χώρας τά πρῶτα φέροντι) (слово Д, 10. глава, 20. правило Картагинског сабора).[34]
3. θεμα: ни же оть мъногоущиихъ вь єдиной прилоучити се жоупе (ἐν ἑνὶ θέματι) (слово Н, 7. глава – О законе).[35]
4. ἐπαρχία: оброучивъш отроковицоу дорастьшоую (...) аще оубо вь <u>тожде</u> жоупе (ἐν τῇ αὐτῇ ἐπαρχία) прѣбывае (слово Г, 15. глава – Закони).[36]

Ту је, такође, и кнезь жоуп'ски – ἄρχοντος ἐπαρχίας (слово Г, 15. глава – Из којих се разлога раскида веридба).[37]

Кад смо већ код меропшина и жупа, да погледамо шта преводилац каже за дажбине. Прво смо (у 4. глави слова А) наишла на израз сьборныи бирьчиꙗ, рек'ше царскыи, и на аще иже сьбор'ныихь истезатель, рек'ше бирьчїи.[38] У оба случаја тако је преведена реч ἀπαιτητής – порезник. Затим се појавио и трьговер'ць (φορολόγος – порезник, тј. онај који узима приход од трга). Интересантно је да у овом примеру имамо праву преведеницу (слово А, 9. глава, 18. правило Шестог сабора).[39]

У српскословенском преводу *Синтагме* појављује се и проблем непотребног (сувишног) превођења појединих речи или њихових делова; преводе се префикси код појединих грчких глагола и именица које су од њих изведене:

- παραγραφή (прѣдьписаниꙗ) – ова реч у грчком једноставно означава нешто што је написано; писмени приговор, дописани, придодати текст

[32] Упор.: ЛСВ, 195–197.

[33] *Синтагмат*, 102; *Σύνταγμα*, 100. Треба напоменути да у класичном грчком реч χώρα има бројна значења, па тако означава слободно место, простор, равницу, поље, њиву, имање, али исто тако и град.

[34] *Синтагмат*, 234. Новаковић наводи грчку паралелу према извору различитом од штампаног текста.

[35] *Синтагмат*, 421; *Σύνταγμα*, 400.

[36] *Синтагмат*, 193; *Σύνταγμα*, 185.

[37] *Синтагмат*, 192; *Σύνταγμα*, 183.

[38] *Синтагмат*, 80.

[39] *Синтагмат*, 92.

(у зависности од контекста); предлог παρά (код, при, уз, поред, до) иде уз сва три коса падежа – генитив, датив, акузатив.[40]
- παρασυναγωγή, παρασυναγώγοι (чрезьсзборїа же чрѣзьсьбиранїа; чрѣзьсьборники) – упоредни, паралелни сабори, учесници у таквим саборима.[41]

Скрећемо пажњу на чињеницу да се писар рукописа који је послужио као основ издања колеба приликом писања предлога чрѣзь, па га пише и са ѣ, и са обичним є.

Малобројне словенске сложенице забележене у речницима са предлогом чрѣзь углавном означавају нешто незаконито, неподобно, па се тако и овде *чрезсабор* има разумети као паралелни, тј. незаконити сабор (у другој глави слова А). Кад смо већ код чрѣзь, поставља се питање зашто се преводилац толико мучио измишљајући речи са овим префиксом, а већ постојећу није употребио када му се указала погодна прилика. Наиме, у оквиру слова А, у одељку о спору који се водио између светог Кирила и блаженог Теодорита стоји: светаго же Кvрїлла и єфесскаго Мемнона тоунє (παράλογως) низложише; тоунє сам у овом случају превела као „без разлога".[42] Међутим, у грчком издању је означена и варијанта, према другом препису, παρανομως, што би се дословно могло превести као *мимо закона, тј. незаконито*. Напомињемо да је преводилац комотно могао да употреби реч чрѣсьзаконьныи (незаконит, у супротности са законом) од глагола чрѣсьзаконити (поступати незаконито или у супротности са законом). Реч постоји већ у XI–XII веку (у Антиоховим *Пандектама*); рукопис припада руској редакцији, али показује да се и онај преводилац нашао на истој муци као и наш, а и размишљао је на сличан начин, вероватно у страху да не начини неку грешку.[43]

Осим тога, наш преводилац се јако труди да преводи и оно што се не преводи – члан који постоји у грчком језику и по своме пореклу је показна заменица, али га нема у српскословенском. Члан се преводи односном заменицом, што понекад јако отежава разумевање текста. Примера има много, а за ову прилику одабрали смо неколико: Ἀρετὴ νόμου τὸ κελεύειν, τὸ κωλύειν, τὸ ἐπιτρέπειν, τὸ τιμωρεῖσθαι. Српскословенски превод истога текста гласи: добродетель законоу єже повелѣвати, єже вьзбраніати, єже, оубеждати, єже томити. Прва три инфинитива у грчком су активни инфинитиви презента, док је последњи – медиопасивни инфинитив истога времена и на српски се може превести повратним глаголом. Српскословенски превод би био сасвим разумљив без односне заменице која је ту употребљена. На савремени српски ова реченица могла би се превести на више начина: врлина је закона то што може да

[40] *Синтагмат*, 243 (у 123. Јустинијановој новели, слово Д).
[41] *Синтагмат*, 60.
[42] Код Срезњевског је наведено и ово значење. Упор.: *Материялы*, III, 1037. Основно значење речи παράλογως јесте „преко очекивања, неочекивано".
[43] Срезневский, *Материялы*, III, 1543.

заповеда, забрањује, допушта (дозвољава) и да казни; или – закону је врлина то што (...); или нешто слободније – врлина својствена закону је (...). Други пример који смо одабрали налази се у 15. правилу Картагинског сабора (слово Θ): попєчєнїє бѣ <u>єжє</u> о позорѣхь нєистовлєнїа / ἔμελλεν ἡ περὶ <u>τὰ</u> θέατρα μανία.[44]

И овде ћемо се зауставити, зато што озбиљна, детаљна анализа српскословенског превода *Синтаїме* захтева много више времена и простора. Неопходно је овом приликом нагласити да преведени споменици византијског права представљају богати, нажалост, до данас недовољно (са језичког становишта) истражени мајдан, на основу кога се може пратити развој српскословенског језика у средњем веку.

Tatjana Subotin-Golubović

SERBIAN-SLAVIC TRANSLATION OF MATIJA VLASTAR'S SYNTAGM

Summary

The *Syntagm* of Matija Vlastar was translated into Serbian-Slavic language in the midst of preparations for enacting Dushan's Code, and its purpose obviously was to provide necessary supplements to those areas the Dushan's legislation did not encompass. The aim of the present paper is to point out at numerous and different problems faced by medieval translator in his endeavor as well as at the ways in which he tried to overcome them. Actual research is based both on the edition of *Syntagm* prepared by S. Novaković and a number of manuscripts (in cases where that edition was not reliable). Author's attention is focused on the use of certain number of words in the translation that are specific for medieval Serbia (*meropsee land, tsarina or tsar's land*). One of the features of the studied translation concerns the method of adding of explanations where the translator thought them indispensable for better understanding of the text. A whole series of foreign words were kept non-translated. Particular problem as far as understanding of medieval texts is concerned is unnecessary translation by applying relative pronouns of Greek articles, which in some cases additionally befogs the meaning of the text.

---

[44] *Синтаїмат*, 321; *Σύνταγμα*, 304.

УДК: 347.42:726.7(497.11)"11/13"

ПОСЕБНИ ЗАКОНИ НА МАНАСТИРСКИМ ВЛАСТЕЛИНСТВИМА

МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ

Апстракт. – Реч „закон" често се среће у српским средњовековним повељама и хрисовуљама. Под наведеним термином обично се подразумевају кратки прописи или правила која су примењивана на малим територијама – на црквеним или манастирским властелинствима. Дешавало се, понекад, да је неки „закон" примењиван само у два или три насеља, изузетно у једном селу или у једном катуну. Ова врста посебних „закона", са најужим територијалним ограничењем, није до сада анализирана, па је то требало учинити.

У српским средњовековним повељама и хрисовуљама помиње се релативно често реч „закон", што је одавно примећено и коментарисано. „Закони" који су записани у манастирским исправама разликују се међусобно и по садржини и по обиму, а у суштини су то кратки прописи или правила који су морали да се поштују на црквеним или манастирским властелинствима.[1] Прописи ове врсте саопштени су обично сажето, јер су били јасни савременицима, па се често своде на једну реченицу, један израз, а понекада и на једну реч. У неколико познатих случајева, сродна правила се групишу на једном месту у тексту исправе и подводе под заједнички наслов, који истовремено постаје назив једног већег „закона". Такав је случај са добро познатим „Законом србљем", у којем су наведене обавезе потчињених земљорадника на

[1] Т. Тарановски даје кратко објашњење за средњовековну реч „закон", па каже: „У Србији термин закон рано улази у употребу у званичним актима, али не означава при томе специјални производ законодавне радње, него правну норму уопште, било да се оснива на обичају, било да потиче из уговора (обично са Дубровником), било да је установљена од националног владара" (Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, Београд 1996², 172). Више о томе: С. Шаркић, *Закон у глагољским и ћирилским правним споменицима (од XII до XVIII века)*, Нови Сад 1994.

властелинству манастира Св. Арханђела код Призрена или на поседима Грачанице.[2] У хрисовуљама других манастира, уместо „Закона српљем", сродна правила су груписана под заједничким насловом: „Закон људима црквеним" или „Закон метохијама црквеним", а понекада и конкретније, као што је: „Закон меропсима" или „Сокалницима закон".[3] У средњовековној српској држави, а касније и под влашћу Турака, видљиву улогу у тадашњем друштву, а посебно у пољопривредној производњи, имали су професионални сточари или „власи". Они су организовани у чвршће заједнице, односно „катуне", а пошто су „катуни" потчињавани црквама и манастирима, онда су обавезе појединих „влаха" и катуна утврђене уз помоћ неколико прописа са заједничким насловом „Закон влахом".[4] Уз све што је речено, треба скренути пажњу на то да су у неким повељама груписани прописи о обавезама меропаха и сокалника, али је изостављен заједнички наслов, као и термин „закон", што не значи да поменути прописи нису имали својства „закона".[5]

Садржина закона из манастирских исправа са већим бројем одредби, као што је „Закон српљем" или „Закон влахом", анализирана је у историографији на више места, али је изостало потпуније објашњење: ко је све имао право да доноси такву врсту „закона". Унапред се и прећутно подразумевало да такво право припада владарима, што је само делимично тачно. На овом месту не треба расправљати о законодавној регулативи краља Милутина и Стефана Дечанског, нити о законодавству цара Душана, али се на основу њихове обимне законодавне делатности не би смело закључити да су само они доносили посебне „законе" чија је садржина уношена у манастирске или црквене исправе. Поуздано се може доказати да је то чинио већ Стефан Немања, а такође и краљ Владислав.[6] У историографији је добро познато да су краљ Милутин, Стефан Дечански и Стефан Душан подигли велики број цркава и манастира, па су због тога издали и највећи број манастирских исправа. У оваквим подухватима, поменути српски владари појављују се и делују првенствено као ктитори својих задужбина, а знатно мање као владари који имају за циљ да регулишу права и обавезе потчињеног становништва у тадашњој српској држави. Такав

---

[2] Хрисовуље манастира Св. Арханђела код Призрена и Грачанице објављене су на више места. О њиховим издањима види: Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, Београд 2006, 46–51, 105–109, 149, 171.

[3] М. Благојевић, *Земљораднички закон, средњовековни рукопис*, Београд 2007, 175, 176.

[4] О садржини „Закона влахом" у појединим манастирским исправама види: М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве"*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 144–157 (= *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 215–234).

[5] *Споменик* СКА III (1890), 7; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 590, 719; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926, 29, 30.

[6] *Споменик* СКА III (1890), 6, 7; С. Новаковић, *Законски споменици*, 589–592; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 27–31.

покушај унапред би био осуђен на неуспех из више разлога, а посебно због тога што Србија није имала централни катастар и јединствен фискални систем.

Када би нека личност добила дозволу од епископа да у његовој епархији подигне цркву или манастир, морала је истовремено да осигура неопходна материјална средства за дуготрајно издржавање своје ктиторије, па је на основу тога стицала и сва ктиторска права.[7] Српски владари, чланови њихових породица и властела, као ктитори, обезбеђивали су материјална средства на разне начине. Могао је то бити новац, којег никада није било довољно, а уместо новца дароване су веће количине племенитих метала, најчешће сребра. Поклањан је и велики број домаћих животиња, али све то није било довољно. Најстабилнији и дугорочни извор прихода могао се осигурати када се цркви или манастиру потчињавају сеоска насеља са целокупним становништвом. У таквим случајевима, сеоско становништво би морало већину својих обавеза да извршава у корист одређене цркве или манастира, а не за рачун владара или властеле. Нови господари очекивали су да од делатности потчињених земљорадника остваре одређене приходе и да приходи редовно притичу, а да би се то остварило, доношени су посебни „закони“ или прописи, које су земљорадници морали да поштују. Како је све то изгледало у свакодневном животу, најлакше се може сагледати ако се анализирају одредбе из посебних закона који су примењивани на малим властелинствима. Обично су таква властелинства обухватала два или три села, а могло је то бити и само једно насеље у оквиру великог властелинства, са посебним статусом. Анализа ове врсте података омогућава да се, бар приближно, утврди какву је материјалну корист имало властелинство од рада потчињених земљорадника, односно једног меропха или групе меропаха.

Једно од малих властелинстава основао је Стефан Немања, вероватно седамдесетих година XII века, при Богородичиној цркви у Бистрици. Властелинство је обухватало три или четири села која су се налазила у долини речице Бистрице, десне притоке Лима. Из оснивачке повеље, која је реконструисана за време краља Владислава (1234–1243), може се сазнати да су у потчињеним селима живели сокалници и меропси. У издатој исправи груписане су обавезе једних и других под посебним насловима: „А се што ѥ работа сокалникоѡь“ и „А се ѡѣропьшка работа“, али се реч „закон“ не помиње, што не значи да се обавезе нису морале поштовати.[8] Међу обавезама за сокалнике могло би се издвојити 5 прописа, а за меропхе 14 различитих одредби. Не задржавајући се посебно на овој проблематици, јер је то већ учињено у литератури, треба скренути пажњу на то како се основна обавеза меропаха, „да ору“, одмерава на 7,5 мати годишње, а не на 8 или 9, колико би се очекивало. До смањивања радне обавезе

---

[7] С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањићкој Србији*, Глас СКА CLXVIII, Други разред 86 (1935), 95 и сл.

[8] *Споменик СКА* III, 7; С. Новаковић, *Законски споменици*, 590; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 29.

за пола мата дошло је, највероватније, због тога што је меропсима наметнута дужност да лове рибу.[9] Ловљење веће количине рибе – било за црквену славу, било када цркву посећује краљ или архиепископ са великом пратњом – представља неуобичајену обавезу меропаха и она се помиње једино на малом властелинству Богородичине цркве у Бистрици. На овом малом властелинству није било потчињених људи са специјалним занимањима, као што су рибари, па су њихову дужност повремено преузимали меропси и сокалници.

Посебан „закон" и „работе" не помињу се у оснивачкој исправи за мало властелинство Богородичине цркве у Лешју. Када је жупан Вукослав, крајишки властелин, подигао баштинску цркву у Лешју, источно од Параћина, одлучио је да је потчини Хиландару. У исто време Вукослав је ојачао црквено газдинство на тај начин што је од личне имовине или од своје „куће" цркви даровао: дванаест кобила, једног пастува, сто оваца, тридесет свиња и „плуг" волова, који сачињавају два или три пара волова.[10] Уз све што је даровано, цркви у Лешју су потчињена четири села и једно насеље условно. Све што је жупан Вукослав даровао цркви, потврдио је својом хрисовуљом цар Урош (1360). У издатој исправи није уписан никакав „закон", па чак ни „работе", али је неко морао да се брине о поменутим домаћим животињама и да оре са „плугом волова". Судећи по свему, управљање црквеним газдинством и доношење посебног „закона" препуштено је новом господару властелинства, односно манастиру Хиландару.

Другачије је поступио у Врању жупан Маљушат, који је био нешто старији савременик жупана Вукослава. Он је такође поклонио цркви Св. Николе у Врању знатан број домаћих животиња, посебно коња, али то није навео у издатој исправи.[11] Цркви Св. Николе припадало је мало властелинство које су сачињавала три села: Горње и Доње Врање, затим село Собина и, најзад, један катун „влаха", по називу Псодерци.[12] У сва три црквена села, по рачунању С. Новаковића, било је нешто више од 60 кућа, али су око две трећине ових домаћинстава инокосна, са по једном мушком главом.[13]

---

[9] М. Благојевић, *О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 7–23 (= *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, 175–189).

[10] С. Новаковић, *Законски споменици*, 437–439; Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару, Даровнице властеоске породице Вукославић*, ИГ 1–2 (1976), 99–106.

[11] А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врањи*, Прилози за КЈИФ VII, св. 1–2 (1927), 107–115; С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005), 69–85. У овој исправи помиње се право „влаха" на „белег", а конкретније да „обележи ждребе" које му припада, па је то уједно и доказ да је манастиру припадала и ергела коња. Види: *Белег*, Лексикон српског средњег века, приредили: С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 38, 39.

[12] Види нап. 11.

[13] С. Новаковић, *Законски споменици*, 414, 415.

У свега 19 кућа помињу се по два или три мушкарца. Другачији је случај са „власима“. Уписано је у исправу укупно 49 мушкараца, на челу са Болеславом „премићуром“. Од тог броја свега је 16 живело у инокосним домаћинствима, а преостале две трећине у домаћинствима са по две или три мушке главе. Све што је жупан Маљушат даровао и потчинио цркви Св. Николе у Врању потврдио је краљ Душан посебном исправом (1343–1345). У издатој повељи записана су и два посебна „закона“, један за земљораднике, а други за „влахе“, па се у првом најпре саопштава следеће: „Ево закон што постависмо људима црквеним Врањанцима, жупан Маљушат и игуман Арсеније и братија која се ту нађоше“.[14] Наведени цитат јасно показује како је посебан „закон“ људима црквеним у Врању донео ктитор цркве Св. Николе, заједно са хиландарским игуманом Арсенијем и хиландарским монасима који су се тада затекли у Врању. Поменути закон није донео краљ Душан, како би се могло очекивати, већ је то учинио бивши и нови господар црквеног властелинства. Одмах треба рећи да се „закон црквеним људима Врањанцима“ осетно разликује од сличних „закона“ на другим црквеним властелинствима, не само по начину доношења већ првенствено по садржини, па га због тога треба уврстити у групу „посебних закона“ који су примењивани на манастирским и црквеним властелинствима.

У историографији је добро познато како су обавезе потчињених земљорадника на поседима цркве Св. Богородице у Бистрици, манастира Бањске, Грачанице и Дечана одмераване посебно и појединачно за чланове сваке категорије потчињених сељака. За сваког меропха или сокалника прецизно је наведена површина земљишта коју треба да узоре, посеје и да на њој обави све пољске радове током године око производње житарица. За меропхе се та површина кретала између 7,5 и 9 мати, али је на поседима цркве Св. Николе у Врању обавеза меропаха одмерена на посебан и јединствен начин.[15]

---

[14] Горецитирана реченица у оригиналу гласи: „Ѥво ꙁаконь што постависмо люд(е)мь цр(ь)к(о)вниимь Вранианомь. жупань Малюшать. и игуменъ Арсение. и братиꙗ коꙗ се ту обрѣтоше“.

Текст оригиналне реченице пренели смо са приложене фотографије, па је задржана и оригинална интерпункција (С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању*, уз стр. 74). Наш превод, који је горе цитиран, прилагођен је оригиналној реченици.

Иста реченица је проширена у преводу приложеном уз исправу коју је приредила С. Марјановић-Душанић, па гласи: „А ево закона што га постависмо црквеним људима Врањанцима, <u>а ту су били</u> жупан Маљушат, игуман Арсеније и братија која се ту нађоше“ (С. Марјановић-Душанић, *н. д.*, 77). Уметањем израза „а ту су били“ цитираној реченици је промењен смисао. Жупан Маљушат и игуман Арсеније су присутни када се доноси „закон“, а у оригиналној реченици је саопштено да га управо жупан и игуман Хиландара доносе у присуству „братије“ (монаха) који су се тада затекли у Врању.

[15] О уобичајеним обавезама меропаха да ору на црквеним властелинствима између 7,5 и 9 мати види: М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004², 291–299; Исти, *Земљораднички закон*, 267–288.

Одмах треба рећи како су у сва три црквена села живели и „меропси“ и „отроци“, али су њихове дужности утврђене на два различита начина. У већ помињаном „закону људима црквеним Врањанцима“ најважнија обавеза меропаха одмерена је одсеком, односно површином земљишта коју морају сви заједно да обраде, па се поводом тога наређује: „меропси да посеју јесењег орања 100 каблова пшенице, а пролећног орања, овса и проса 100 каблова“.[16] Укупно 200 каблова годишње. За разлику од меропаха, радне обавезе отрока разрезане су појединачно. Под отроцима се подразумевају у конкретном случају беземљаши.[17] Они су лично потчињени господару властелинства, који им је дозволио да обрађују његову земљу. Као надокнаду за право коришћења овог земљишта, отроци су морали да за рачун свог господара бесплатно обаве све пољске радове око производње житарица на тачно одмереној површини земљишта. На поседима цркве Св. Николе у Врању поменути „закон“ наређује: „отроци ујесен три дана да сеју и четврти бедбе, а у пролеће такође три дана и четврти бедбе“.[18] Под „бедбом“ се подразумевала нека врсте мобе, када господар властелинства даје храну и пиће радницима који обављају пољске радове на његовом земљишту. Према цитираној одредби поменутог „закона“, сваки отрок је морао по 4 дана да оре, сеје и обавља све пољске радове ујесен, а такође и по 4 дана у пролеће, укупно 8 дана годишње. Обавезе отрока нису биле ограничене само на орање и сетву, јер су се жетва и вршидба житарица подразумевале.

Захваљујући овако одмереним обавезама, може се са приближном тачношћу утврдити какву је корист имала црква у Врању од рада својих меропаха и отрока. На основу већ обављених истраживања о приносима житарица, како у српским земљама тако и широм Европе током средњег века, узима се да су приноси пшенице били у просеку око четири пута већи од утрошене количине семена у сетви.[19] Сада се с лакоћом могу проценити приноси са површине земљишта за чију је сетву било потребно 100 каблова пшенице. Очекивани род би у просеку износио око 400 каблова, па када се од те количине одбије утрошено семе за сетву, остаје укупно 300 каблова пшенице. У издатој исправи цркви Св. Николе у Врању није саопштено којим се каблом мерило утрошено или потребно семе за сетву, па ако је то византијски царски модиј или кабао запремине од 17,08 литара, онда би чист принос износио

[16] С. Новаковић, *Законски споменици*, 414; А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врањи*, 113; С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару*, 73.

[17] Р. Михаљчић, *Отроци*, ИГ 1 (1986), 51–57; М. Благојевић, *Меропси и отроци – баштиници и посадници у Грбаљском рукопису Душановог законика*, Глас САНУ CCCXCVI, Одељење историјских наука, књ. 12 (2004), 23–60.

[18] Види нап. 16.

[19] М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 181–251; Ј. Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, Београд 2008, 273–287.

5.124 литра пшенице.[20] Вредност ове количине пшенице може се исказати и у средњовековном новцу. Одавно је познато да су земљорадничка домаћинства плаћала владару, на име „soћа", једну перперу која садржи 12 сребрних динара или један кабао жита чија запремина има 82 литра.[21] Даљи прорачун је једноставан. Количина од 5.124 литра пшенице садржи 62,5 кабла, који вреде 62,5 перпере, односно 750 динара. Средином XIV века 750 динара вредело је око 25 дуката, рачунајући у један дукат 30 динара.[22] Сада се с разлогом може претпоставити да је слична вредност остваривана и на преосталих 100 каблова црквеног земљишта, који су били резервисани за сетву овса и проса. На основу наведених чињеница може се слободно рећи како је мало властелинство цркве Св. Николе у Врању радом својих меропаха остваривало годишњу добит од око 50 дуката или нешто мање. Овде треба још додати да су и меропси и отроци, према поменутом „закону", били дужни да сеју и прерађују лан, а такође и да довозе дрва за огрев. Остале обавезе се не помињу, што не значи да их није било.

Знатно су биле разноврсније обавезе „влаха" на властелинству цркве Св. Николе у Врању. Према уписаном „Закону влахом":[23]

1. Који се именује да је војник, да даје о Митровдану покров црвени.
2. Други власи да обрађују вуну, на човека по поставу, а осталу вуну да обрађују попола.
3. Када се упушта пастув, да чувају кобиле и пешак и коњаник.
4. И да иду са игуманом и икономом како им нареди.
5. И да носе со и сваку манастирску потрепштину.
6. И када обрађују виноград, да им се даје од цркве хлеб и вино.
7. И што напасају домаће животиње, за белег да напасају.
8. Када препасу годину, да обележи ждребе, а на другу годину да изведе омака (двогоца).
9. И да узима игуман хиландарски два коња годишње.

За већину наведених прописа може се рећи како је њихова основна садржина унета у још неке „Законе влахом" или у појединачне одредбе о власима на другим манастирским властелинствима, па се на томе не треба задржавати јер је то познато у историографији.[24] Изузетак представља обавеза „влаха" да на поседима цркве Св. Николе у Врању обрађују црквени виноград.

---

[20] С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 52–57 (= *Раденици, војници, духовници*, Београд 1997, 148–154).

[21] М. Благојевић, *Соће – основни порез средњовековне Србије. Једна перпера или кабао жита*, Глас САНУ CCCXC, Одељење историјских наука, књ. 11 (2001), 1–44.

[22] В. Винавер, *Прилог историји племенитих метала, цена и надница (Средњовековни Дубровник)*, ИГ 1–2 (1960), 75–76.

[23] Види нап. 16.

[24] Види нап. 4.

На основу овог податка може се закључити да су ти власи били засељени и да су имали своје винограде, па су отуда и знали шта све треба да се уради током године у винограду. Занимљива је и последња одредба, којом се наређује да хиландарски игуман узима по два коња годишње. Изгледа да ова обавеза не терети непосредно влахе, већ црквено газдинство, које се, поред осталог, бавило и узгојем коња и њиховог подмлатка. Посматране у целини, обавезе влаха, као и обавезе меропаха или отрока, биле су прилагођене потребама црквеног властелинства у Врању.

Основне обавезе и специфичан положај потчињених земљорадника у појединим насељима осветљава још неколико посебних закона. У великој хрисовуљи коју је издао цар Душан манастиру Св. Арханђела код Призрена уписано је неколико посебних „закона", а истовремено и два велика закона: „Закон србљем" и „Закон влахом".[25] „Закон србљем" требало је да се примењује на целом властелинству, па се већ првом одредбом наређује „србима" или свим земљорадницима: „да работају у недељи два дана надимицом, што им нареди игуман".[26] Цитирани пропис је у складу са 68. чланом Душановог законика, који почиње следећом реченицом: „Меропсима закон по свој земљи у недељи да работају два дана пронијару".[27] У обе цитиране одредбе „два радна дана недељно" истакнута су као општеважеће правило, али се оно није могло примењивати у појединим селима која су била потчињена манастиру Св. Арханђела код Призрена. Манастирском властелинству припадало је и село Сењани, где је за потребе манастирског газдинства подигнут велики виноград. Са подизањем великог винограда поставило се питање ко ће га обрађивати, а истовремено је нарушена постојећа сразмера између обрадивих површина земљорадника и манастирског земљишта у сеоском атару. Имајући у виду наведене и друге чињенице, први игуман манастира Св. Арханђела и будући серски митрополит Јаков упознао је цара Душана са насталим променама у атару Сењана. Српски цар је поводом насталих промена, као ктитор, донео посебан „закон", тачније „Сењанима закон", који је уписан у хрисовуљу манастира Св. Арханђела код Призрена. Садржина „закона" је позната, па га је већ С. Новаковић поделио на два члана, што су прихватили још неки истраживачи.[28] Први члан, по наведеној подели, обухвата прописе који се односе на

[25] С. Новаковић, *Законски споменици*, 696–701; С. Мишић и Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 110–114; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 107–131.

[26] Види нап. 25.

[27] С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, Београд 1898, 55, 187. Обавеза од „два дана недељно" помиње се у хрисовуљама које је цар Душан издао Хиландару и цркви Св. Николе под Кожљем (С. Новаковић, *Законски споменици*, 431, 704), а такође и цркви Св. Петра Коришког (С. Мишић, *Повеља цара Стефана Душана манастиру Св. Петра Коришког из 1355. године*, ИГ 1–2 (1993), 131).

[28] С. Новаковић, *Законски споменици*, 687, 688.

„велики виноград", а други појединa правила о извршавању обавезе „орања". Одмах треба рећи да би се пажљивијом поделом, уместо два члана, могло издвојити десетак посебних одредби.

Упознавши се са чињеницом да је „велики виноград" у Сењанима подигнут, а на мало људи, српски цар је наредио Сењанима:[29]

1. Да онај виноград сами граде и обрађују.
2. Да им не узимају лана, ни јагњетине (коже).
3. Ни кудра (товарног коња).
4. Ни да им је далеког пута.

Последња три прописа о ослобађању Сењана од уобичајених дажбина и работа донета су због тога што су мештани били оптерећени да обрађују већи виноград од уобичајене површине. Игуман Јаков скренуо је пажњу цару Душану како мештани Сењана „земљице мало имају", па је цар поводом тога наредио:

5. Да ону земљу која је била цркви узета од њихова села, ту земљу да поделе и да је имају.

Ова наредба је извршена и земљорадницима је подељено манастирско земљиште у атару Сењана, али то није био ни дар ни поклон, па је Сењанима наметнута обавеза:

6. Да ору цркви на Брњашчи, на ступовима црквеним, што им је закон: три дана ујесен заманицом, и три дана у пролеће, и бедбу.
7. И три дана сена да косе на Брњашчи заманицом.
8. А другде да их не гоне на сено ни на орање.
9. И све да среде како им нареди игуман.
10. А друге работе да им није.

---

[29] Превод сва четири прописа у „закону Сењанима" је слободан и разумљив, изузев треће по реду, кратке одредбе, која гласи „ни кудра". Ова реч се не помиње у великој Светоарханђеловској хрисовуљи, али зато постоји у Дечанским хрисовуљама (П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 68, 135, 273). У Трећој Дечанској хрисовуљи постоји опширна одредба која се односи на „коња кудра" и она гласи у слободном преводу: „Села товара да не носе, но да храни свако село по једнога коња кудра да носи црквени товар. И ако угине на црквеној работи да га црква постави на место, ако ли угине на краљевој работи или неком сеоском неисправношћу, да га село постави на место" (П. Ивић и М. Грковић, *н. д.*, 273). Сада је већ јасно да се за „коња кудра" слободно може рећи да је то товарни коњ. Свако село на властелинству манастира Дечана било је дужно да држи по једног товарног коња („кудра"), а судећи по свему, таква обавеза је постојала и на поседима манастира Св. Арханђела код Призрена и поред тога што се у „Закону србљем" то не помиње. Овде треба подсетити на то како су се поседи и села манастира Дечана и манастира Св. Арханђела код Призрена међусобно додиривали и како су се налазили у јужном делу данашње Метохије, па се може очекивати и сличност у појединим обавезама.

Без нарочитог задржавања на уобичајеном пропису о припремању сена и сређивању свих започетих пољских радова, треба посебно истаћи да укупна обавеза „орања" износи тачно 8 „дана". Ова се обавеза за Сењане суштински разликује од општеважећег правила на властелинству манастира Св. Арханђела, по којем су „срби" или сви земљорадници дужни „да работају у недељи два дана надимицом". Манастиру Св. Арханђела били су потчињени и Сењани, али се њихова обавеза „орања" подудара са обавезама отрока на властелинству цркве Св. Николе у Врању, где су отроци били дужни: „ујесен три дана да сеју, а четврти бедбе, и у пролеће такође три дана, а четврти бедбе".[30] Укупно 8 дана годишње. Видљива сличност не представља случајност, због тога што су и мештани Сењана доведени у положај отрока на тај начин што им је манастир дао своју земљу да обрађују. То није био ни поклон ни дар, па је Сењанима наметнута обавеза од 8 дана „орања", као и отроцима на поседима цркве Св. Николе у Врању, односно безимљашима којима је црква, такође, дала земљу да обрађују.

Газдинство манастира Св. Арханђела код Призрена имало је потребу за различитим услугама, а не само за обраду винограда, па је такве услуге тражило од појединих села на властелинству. Посебну услугу морали су да чине становници села Брод, односно Брођани. Село се налазило у Гори, јужније од Призрена и на југозападним огранцима Шар-планине. Постојала су два истоимена и суседна насеља: село Брод и „Други Брод", којима је припадао и заселак Грмљани, а у оквиру њиховог великог атара налазиле су се и баштине попова из породице Дикановића.[31] У складу са природним окружењем и географским положајем оба Брода, мештанима су наметнуте посебне обавезе, а учињене су и повластице, од којих прва обавеза гласи:

1. А домаће животиње црквене („добитак") – овце, да напасају Брођани.[32]
2. А друге работе у жупи да им није.

---

[30] Види нап. 16. Исцрпљујући обавештења ове врсте, треба скренути пажњу на исправу којом цар Душан (око 1355) даје нове поседе цркви Св. Николе у Добрушти, а онда цело црквено властелинство потчињава Хиландару (С. Новаковић, *Законски споменици*, 719, 720). Међу новим поседима налазила су се села: Горожуп, Милишта и Плано, као и црква Св. Богородице у Пилоту. Становници поменута три села били су дужни да пренесу 20 товара соли из Зете до цркве у Добрушти, затим да доносе из Пилота вино у Добрушту, „и да ору 6 дана годишње, 3 дана ујесен и 3 у пролеће". Обавеза од шест „дана орања" не помиње се ни у једној исправи, па изгледа као да нешто недостаје у поменутој одредби. Уз све што је речено, треба приметити како се за исправу саопштава да је издата за време одржавања сабора на Крупиштима. Овај податак привлачи пажњу због тога што су још неке исправе издате за време одржавања сабора на Крупиштима, али се у њима помињу радне обавезе од „два дана недељно". Такав је случај са већ помињаном Хиландарском хрисовуљом, као и са повељом која је издата цркви Св. Петра Коришког. Види нап. 27.

[31] С. Мишић и Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 47, 54, 68.

[32] С. Новаковић, *Законски споменици*, 698; С. Мишић и Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112.

3. Да ору цркви и сено косе дома.
4. И да им се даје месечно издржавање („месечина“) за овце.
5. И травнина да им се не узима.[33]

Напасање манастирских оваца поверено је мештанима оба Брода, због тога што се насеља налазе у непосредној близини високих планинских пашњака на Шар-планини. Чување оваца захтевало је од Брођана да буду у њиховој близини, па су због тога ослобођени од „других работа у жупи“, а из истих разлога основне обавезе „орања“ и припремања „сена“ обављали су у оквиру свог атара. Ове су обавезе усклађене са прописима у „Закону србљем“ на властелинству манастира Св. Арханђела. Оптерећивање Брођана „орањем“ и припремањем „сена“ на исти начин као и осталих земљорадника на властелинству, а преко тога и чувањем манастирских оваца, захтевало је материјалну компензацију. Надокнада је заиста и учињена на тај начин што се Брођанима који чувају овце давала „месечина“, односно месечно издржавање. У манастирској хрисовуљи наведена је и висина надокнаде, односно садржина „месечине“, а Брођани су ослобођени и плаћања травнине.[34] Наведени пример јасно показује да се од потчињених земљорадника нису захтевале веће работе од уобичајених, а када се то ипак чинило, тада је вршена материјална надокнада.

Веће обавезе од уобичајених нису захтеване без надокнаде ни од „влаха“. О томе постоји непосредна потврда у једној одредби хрисовуље манастира Св. Арханђела код Призрена, која гласи:

1. А кобиле да напасају власи Добрушинци.[35]
2. И да им се даје белег на Митровдан, на два, ждребица или десет перпера.
3. И месечина (месечно издржавање).
4. И гуњеви и клашње.
5. И да дају, опет, доходак као и други власи.

Катун Добрушинаца, који се називао још и Јанчишта, налазио се североисточно од Ораховца у Метохији, тачније на североисточним огранцима

[33] С. Новаковић, *Законски споменици*, 699; С. Мишић и Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112.

[34] На властелинству манастира Св. Арханђела код Призрена давало се месечно издржавање групи од 12 пастира, у храни, одећи, обући, новцу и вину, на следећи начин: „И да се даје месечина дванаесторици братије, све пшенице као што им се и у Бањској даје, и сирења двадесет и четири мехова, а мех 120 литара, а сирева исто толико, а сир 6 литара, и соли три кабла; и коже говеђе три, и да им се даје по окрој, и по клашње; и на Васкресење по перпер, и вина да им се даје – као и калуђерима у манастиру, тако и њима“ С. Мишић и Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 142.

[35] С. Новаковић, *Законски споменици*, 699; С. Мишић и Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112.

ниске планине Милановац.[36] Подручје катуна Добрушинаца или Јанчишта налази се на надморској висини од око 600 метара, а како је у том крају било још неколико катуна, онда је цео тај простор био погодан за узгој стоке и сточног подмлатка, укључујући и ждребад. Власи Добрушинци били су дужни да дају „доходак као и други власи". Другачије речено, имали су једнаке обавезе као и власи по осталим катунима на манастирском властелинству, што је прецизирано посебним „Законом влахом". Поред редовних дужности, они су оптерећени и напасањем манастирских кобила, свакако уз материјалну компензацију. Дозвољено им је, најпре, да узимају „белег", и то женско ждребе на двојицу влаха или 10 перпера. Посебну надокнаду представљала је „месечина", односно месечно издржавање у храни, пићу, одећи и обући. Посебно је истакнуто да ће Добрушинци добијати гуњеве и клашње. Наведени примери показују да ако господар властелинства додаје потчињеним људима нова задужења, онда он то чини уз материјалну надокнаду потчињеним земљорадницима или професионалним сточарима – власима.

У целокупном излагању упозоровано је, непосредно или посредно, да се реч „закон" често помиње у српским средњовековним исправама. Многи „закони" записивани су у манастирске исправе и они се међусобно разликују по обиму и садржини, а у суштини то су правила и прописи који су примењивани на неком црквеном или манастирском властелинству. Овакви прописи су обично саопштавани сажето, често у виду једне реченице или једног израза. У неколико познатих случајева, поменута правила су груписана у веће целине, па су као таква записана на једном месту исправе и подведена под заједнички наслов. На тај начин настали су познати „Закони србљем", „Закони влахом", односно „Закони људима црквеним" или „Закони метохијама црквеним", а конкретније и „Закон меропсима" или „Сокалницима закон". Ова група „закона" обично се примењивала на неком већем и целом властелинству, али су због потреба манастирског или црквеног газдинства доношени и „посебни закони" који су примењивани само у једном селу, једном катуну, или у свега неколико насеља. У историографији се прећутно претпостављало да су све „законе" доносили владари, што је у начелу и тачно, али они су то чинили у својству ктитора, а не с намером да уједначе обавезе потчињених људи у целој држави. Захваљујући доношењу „посебних закона", било је могуће да се потпуније осветле специфичне потребе појединих властелинстава, затим да се, бар приближно, утврди величина дохотка који остварује неко мање властелинство, као и да се закључи да се велике додатне обавезе, преко уобичајених, нису наметале потчињеним људима без материјалне надокнаде. Све што је речено, омогућава да се стекне бољи увид у свакодневни живот обичних људи у средњовековној Србији.

---

[36] С. Мишић и Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 52.

Miloš Blagojević

PARTICULAR LAWS IN MONASTIC MANORS FIEFS

Summary

The word "law" (*zakon* - in Serbian) has been mentioned rather often in Serbian medieval documents, so that numerous "laws" of that kind are written down in monastic chrysobulls as well. They are distinguished both in terms of content and size, while in essence belonging to the type of brief regulations or rules that had to be followed within a small territory, most often in a single church or monastic fief. Regulations of that kind have been made public in an abridged manner and often even consisting of one sentence or just one expression (term). There were also rare cases of similar rules being concentrated at one spot of a document and placed under the common heading which then becomes the title of a somewhat wider "law". This was the way of creating the well-known "laws to serbs" or "laws to walachs", and/or "laws to church metochs" (lands). The content of mentioned laws was analyzed in the historiography, so that there was no need to include the matter in the present context.

The author particularly elaborates the specific kind of "laws" whose provisions were implemented at small-size church fiefs encompassing two or three villages, and in some cases only a single one belonging to a large-size fief consisting of ten or more rural settlements. Owing to this kind of particular laws, it has been easier to discern the usual needs of smaller church husbandries and at the same time to shed some light into everyday life of common field laborers and cattle-breeders. With that objective in mind, specially analyzed is the substance of the "laws to people of the church" at the modest fief of St. Nicola's Church in the town of Vranje, encompassing three villages with some sixty rural households. There were two categories of subordinated villagers – "serfs" and "slaves", It seems that a half of the farmers belonged to "serfs", and their duty was to cultivate the church land, so that their labor provided the St. Nicola's Church with an annual profit of about fifty ducats (gold coins).

Special attention is dedicated also to regulations in the village of Senjani. That settlement was included into the large-size fief of the St. Archangels Monastery near the town of Prizren, but was exempted from the generally imposed duties to the fief, because the Monastery had in Senjani a large vineyard which had to be cultivated by the local people. The more difficult work of such kind of cultivation resulted in reduction of other usual obligations, and the author emphasized this element as well. The analysis of particular laws was instrumental in obtaining a clear picture of the organization of church or monastic husbandries in the medieval Serbia.

УДК: 340.131.4(497.11)"14"

ВРЕДНОСТ ЗАКОНА ПРЕМА ДУШАНОВОМ ЗАКОНИКУ

МИРЈАНА СТЕФАНОВСКИ

Апстракт. – У раду се оспорава устаљена интерпретација чл. 171 Душановог законика о јемству начела законитости у судској контроли владалачких аката која је, прожета духом нововековног правног позитивизма, дубоко супротстављена средњовековном поимању права. У захтеву суђења по правди изражено је схватање да је правда конститутивно начело закона, основ његове вредности која је извор законске моћи. Тумачење је уклопљено у извођење идеје закона, како се она исказује у изворним текстовима у склопу схватања о природи и смислу владања.

Кључне речи: Душанов законик, закон, правда.

I. ТУМАЧЕЊЕ НОРМЕ О ВРЕДНОСТИ ЗАКОНА

Одлучним тоном царског указа[1] и упечатљивом изражајношћу прегнантног стила законске заповести, о вредности закона казује члан 171 Душановог законика: „Још заповеди царство ми: Ако пише књигу царство ми или из срџбе, или из љубави, или из милости за некога, а та књига разара законик, није по правди и по закону, како пише законик, судије тој књизи да не верују, само да суде и врше како је по правди". И премда је идеја правде већ у језичком изразу норме тако снажно наглашена, у нашој правној историји усталило се једно суштински другачије разумевање смисла ове одредбе, искључиво окренуто важности форме закона и питању надмоћне силе законске заповести.

Та интерпретација у духу правног позитивизма, посве несагласног са средњовековним поимањем права, утврђена је највећма ауторитетом Теодора

[1] Ф. Зигель, *Законикъ Стефана Душана*, I, Санктпетербургъ, 1872, стр. 92; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, Београд, 1898, стр. XLVI–XLVII.

Тарановског, професора историје словенских права и енциклопедије права. У чланку насловљеном „Начело законитости у Законику цара Стефана Душана", објављеном 1922. године, члан 171 Душановог законика Тарановски је протумачио сасвим у складу са нововековним схватањем начела законитости – као овлашћење суда да самостално цени законитост владалачких наредби и уредби, те да уредбу противну законској норми сматра ништавом и пресуђује само по закону. Разлагање пак о постојању самих претпоставки начела законитости – идеје поделе власти и хијерархије правних аката – замењено је уклапањем у једну знатно познију теоријску конструкцију, доктрину о *leges fundamentales* француских писаца XVI и XVII века.[2] У оквирима тог разумевања остао је и Никола Радојчић у иначе исцрпно документованој расправи коју је посветио трагању за византијским узорима одредби Душановог законика о снази закона. Изворник члана 171 Радојчић је открио у пропису Василика (VII, 1, 16), где је наложено суду да се не обазире на противну закону појединачну царску заповест која би стигла усред суђења. Смисао обеју одредби по њему је истоветан – оне садрже јемство свемоћне снаге закона, одузимајући „законску моћ" свакој незаконитој царској наредби.[3] Слободније изражавање оставило је недоумице у погледу правног разликовања законског акта и административне одлуке, те општег правног прописа и појединачне заповести. Изостало је правно дефинисање карактера царских наредби (*келевсис*) у византијском праву и њиховог места на скали различитих правних аката царске канцеларије, а онда, спрам тога, и опредељивање природе владалачког акта који је у члану 171 Душановог законика означен термином књига, одвише уопштеног и неодређеног значења. Ова одлучна питања, чије је расветљавање кључно за заснивање интерпретације која појмовно подразумева утврђену хијерархију правних аката, остала су у потоњој књижевности потпуно запретена. Исказујући темељно слагање поводом тумачења чланова 171 и 172, Тарановски[4] и Радојчић[5] окренули су се разјашњењу недоумица у погледу даљих, изведених питања: о укорењености прописа о надмоћној сили закона у средњовековном српском праву, о њиховој уклопљености, усклађености и примени, о типу државе који одсликавају. Када се истом становишту приклонио и Александар Соловјев (судска контрола законитости распростире се по њему на повеље, царске указе

---

[2] Т. Тарановски, *Начело законитости у Законику цара Стефана Душана*, Споменица педесетогодишњице професорског рада С. М. Лозанића, Београд, 1922, стр. 146–153.

[3] Н. Радојчић, *Снага закона по Душанову Законику*, Глас СКА, CX/1923, стр. 100–139.

[4] Т. Тарановски, *Душанов законик и Душаново царство*, Нови Сад, 1926, стр. 35–37; *Историја српског права у Немањићкој држави*, Београд, 1996 (обновљено издање), стр. 197–204, 294–303.

[5] Н. Радојчић, *Судије и закон у средњовековној Србији и у Угарској*, ЛМС, 305/1925, стр. 53–68; *Душанов законик и византијско право*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд, 1951, стр. 43–77.

– законодавне акте владара),[6] о тумачењу члана 171 Душановог законика у смислу начела законитости постигнута је *communis opinio doctorum*. Неслагање М. Костренчића односило се тек на оспоравање византијског порекла одредби о важности закона, али не и на значење утврђивања законитости које им је придавано.[7] Интерпретација члана 171 у смислу јемства начела законитости утврдила се напокон и у уџбеничкој литератури. Аутори који су се том питању окретали у скорије време нису имали ништа ново да додају на плану тумачења, осим јаловог домишљања о уставном карактеру, оживљавањем схватања из старије књижевности и с једним прозаичним, баналним поимањем уставности (С. Шаркић),[8] и излишног конструисања формалистичког појма законске правде, схваћене као елементарна законитост, пуко поштовање и примена закона (М. Поповић).[9]

Интерпретација у смислу судске контроле законитости владалачких аката, почивајући на схватању закона као еманације надмоћне, суверене воље законодавца, дубоко је противстављена средњовековном поимању права као нормативног поретка који објективно постоји, установљеног божанском мудрошћу и дела промисли божанског старања. Да би се проникло у смисао одредбе Душановог законика о важности закона, ваља поћи од идеје вредности, његовог унутрашњег својства, а не од представе о спољашњој законској сили, његовој обавезности. На срж средњовековног разумевања упућује већ карактеристичан моменат да је само у Призренском рукопису преписивач из XVI века изнад одредбе члана 171 (по Новаковићевој нумерацији) ставио натпис – *О закону*, док је у свим осталим преписима Душановог законика у којима је сачувана ова одредба насловом одговарајућег члана наглашен појам правде – *О йравди* (Атонски, Бистрички и Барањски рукопис) и *О йравди царској* (Раковачки рукопис).[10] Преписи овим речито указују на заблуду устаљене интерпретације о јемству начела законитости. Наспрам нововековног дефинисања закона својством обавезности као његовим примарним одређењем и тумачења проистеклог из тог схватања, изворно разумевање, како нам

[6] А. Соловјев, *Законодавсшво Сшефана Душана цара Срба и Грка*, Београд, 1998 (обновљено издање), стр. 400, 506–507; *Посшанак и значај Душанова законика*, Београд, 1931, стр. 25–28; *Законик цара Сшефана Душана 1349. и 1354. іодине*, Београд, 1980, стр. 313–316.

[7] М. Костренчић, *Снаіа закона*, Народна старина, 7/1924, стр. 100–102; *Душанов Законик као одраз сшварносши своіа времена*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, стр. 27–44.

[8] С. Шаркић, *Елеменши усшавносши у срйском средњовековном йраву*, Архив за правне и друштвене науке, 1/1982, стр. 125–135; *Норме усшавнойравноі карактера у срйском средњовековном йраву*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 1–3/1986, стр. 45–51.

[9] М. Поповић, *О филозофији йрава код Срба*, Београд, 2000, стр. 42–43.

[10] *Законик цара Сшефана Душана*, књ. 1, *Сшрушки и Айонски рукойис*, САНУ, Београд, 1975; *Законик цара Сшефана Душана*, књ. 2, *Сшуденички, Хиландарски, Ходошки и Бисшрички рукойис*, САНУ, Београд, 1981; *Законик цара Сшефана Душана*, књ. 3, *Барањски, Призренски, Шишашовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукойис*, САНУ, Београд, 1997.

то одлучно сведоче сачувани рукописи, сагледавајући идеју правде у језгру норме, увиђа моралну вредност као конститутивно начело закона.

За састављаче Душанове кодификације морална вредност уграђена је у сам појам закона. Редактори Скраћене Синтагме, израђујући законски зборник за потребе царских судова,[11] пажљиво преносе исказе о етичком утемељењу закона. „Оно што има добар узрок (морално ваљано исходиште) то прима и закон, а оно што тога нема не прима ни закон".[12] Својство законске норме и вредност закона – ту је језгровито казано – истиче из моралности. И само она норма која је морално исправна, имајући свој извор у ономе што је по себи добро, може уопште бити утеловљена у закону. Чак на два места редактори Душанове законодавне радње исписују као преважно упутство судијама мисао да неморалне пресуде и установљења немају вредност права. „Зла суђења и установљења ни закон, ни време, ни обичај не утврђују".[13] Правна важност, по томе, истиче из квалитета моралне исправности неке одлуке или налога. Оно што је рђаво пресуђено или установљено свагда остаје изван права, па ни самом законском заповешћу не може добити правну вредност. Ни снагом судске пресуде ни законском силом не може се усидрити у праву и утврдити у важности оно што је морално неисправно. Овим је јасно предочено да основ обавезности лежи у моралној вредности која утемељује важност неке изреке о праву, те да је важење права нешто што је као такво независно од пуке воље, било да је то одлука суда или налог законодавца.

Пажљиво прерађујући главу *О законима* из Синтагме Матије Властара, састављачи Душановог кодекса преносе и класичне римске дефиниције појма и циља закона. При томе, изворни редослед Потпуне Синтагме бива измењен, да би иза Папинијанове дефиниције појма закона и након наглашавања његовог божанског порекла и својства општости следио превод знаменитог Улпијановог исказа у грчкој преради, у којој је, карактеристично, реч право замењена појмом закон: „Закон по правди назива се, јесте умеће доброг и једнаког".[14] Ваља овде назначити да је појам закон средњовековних српских споменика ближи појму права (ius), означавајући не сам нормативни акт законодавца, него правну норму уопште. Неразлучно сједињавање појмова правда и закон

---

[11] О разлозима постанка редакције Скраћене Синтагме в. А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, стр. 387–391, 397–399; С. Троицки, *Црквено-политичка идеологија Светосавске Крмчије и Властареве Синтагме*, Глас САН, CCXII/1953, стр. 196–199.

[12] *Скраћена Синтагма*, В–2 (издање Флоринског: Т. Флоринский, *Памятники законодательной дѣятельности Душана царя Сербовъ и Грековъ*, Кіевъ, 1888, прилози, стр. 123); *Потпуна Синтагма*, В-8 (издање Новаковића: *Матије Властара Синтагмат*, Београд, 1907, стр. 131).

[13] *Скраћена Синтагма*, Н-2 (издање Флоринског, стр. 191); Д-6 (издање Флоринског, стр. 160); *Потпуна Синтагма*, Н-7 (издање Новаковића, стр. 422).

[14] *Скраћена Синтагма*, Н-1 (издање Флоринског, стр. 191); *Потпуна Синтагма*, Н-7 (издање Новаковића, стр. 421).

добило је у редакцији српског законског зборника истакнутије, централно место, испред одређења циља закона из Модестинове дефиниције. Идеја правде уграђена је тако у сам појам закона.

У светлу ових одређења о вредности закона, смисао изреке члана 171 Душановог законика јасније се раскрива, мада већ ни пажљивије језичко тумачење норме, скрупулозније према аутентичном изразу, није допуштало интерпретацију која се, омеђена оквиром нововековног појма законитости прожетог духом правног позитивизма, утврдила у литератури.

Књига царева написана из срџбе, или из љубави, или из милости за некога, означава писмо (то је и најчешће значење термина књига) са царском заповешћу, која у појединачној ствари наређује нешто из пристрасности и по томе је неправична. Значење израза књига царства ми, овако одређено, никако се не може распрострти на све владалачке акте, свакако не на повеље као правотворне акте, указе или уредбе у модерној интерпретацији. Реч је једино о владалачкој наредби која садржи неку конкретну заповест за појединачни случај. Будући неправична, то је заповест која је противна правди и закону (термин закон ту је употребљен у значењу правне норме уопште). Она зато разара Законик – веран је израз смисла одредбе – јер су правда и закон записани у изреци Законика о праву. Ванредно важна мисао која казује да су правда и закон у поимању законодавца неразлучно сљубљени, сливајући се у јединствену замисао права које је онда утеловљено и у законском пропису.

Судије се даље упућују да таквој неправедној царској заповести не верују и налаже им се да пресуде по правди. Управо је карактеристично да није употребљен термин потворити у значењу побити или поништити, као у члану 105 који у случају колизије царске књиге и Законика налаже обавезну релацију пред цара. Неправедна заповест једноставно се има сматрати неистинитом, и по томе је изван права. И опет веома значајан исказ који праведност утврђује као критеријум истинитости права. Уједно, праведност се исказује и као мерило законитости, те је судијама наложено да пресуде не по слову Законика него по правди. Смисао законске норме они су позвани да изнађу у идеји правде. По схватању које је изражено у захтеву суђења по правди, правда је онај највиши критеријум законитог, основ вредности закона и извор законске моћи. Отуда тек по свом унутрашњем квалитету – праведности – пропис има својство законске норме и вредност закона. И само се из вредности закона изводи његово правно важење, заснива обавезност и утемељује снага закона.

Интерпретације у смислу јемства начела законитости заправо пренебрегавају битно одређење карактера владалачке наредбе – да је неправична и зато противна правди и праву, а не тек у колизији са законском заповешћу, као и суштинско одређење карактера законске норме – да је сагласна правди и праву, а не тек установљена надмоћним ауторитетом Законика. Овде није реч о колизији правних аката постављених у хијерархијски однос, него о темељном сукобу између неправедног и праведног, који се разумева као

противстављање неправа и права. У трагању за изворницима, међутим, Радојчић је остао усредсређен на изналажење сличности са аналогним византијским законским текстовима. Побијајући увређено мишљење о самосталности одредби о законитости у Душановом законику, у српској редакцији видео је само различиту стилизацију текста, која никако није задирала у смисао норме. Управо по нетакнутом, истоветном значењу, преузимање је разумео као свесно пресађивање позајмица актом политичке увиђавности владаоца.[15] Од потоњих писаца, само је Соловјев, и то тек узгред, поменуо да формулације „из срцбе, или из љубави, или из милости за некога" нема у претпостављеним византијским изворницима, те да она може бити инспирисана одељком из Властареве Синтагме о царској власти.[16] Али је пропустио да уочи важност управо одређења по којима се члан 171 Душановог законика разликује у односу на одговарајуће византијске прописе из Василика и која му дају битно другачији смисао. Сличности свакако упућују на византијски извор као инспиративни узор. Суштински битне разлике у формулацији српске редакције пак налагале би преиспитивање читавог тумачења и посве другачију интерпретацију.

Глава Властареве Синтагме *О цару*,[17] преузета из другог титулуса Епанагоге,[18] инспиративна је за разумевање одредбе о вредности закона. Она почиње важном дефиницијом којом је царска власт прегнантно одређена као правна влада. Изразом правна влада Соловјев је на савремени језик верније пренео смисао израза *законоје предстателство* старог српског превода, где је значење појма закон сливено с појмом права. Израз правна влада такође је близак значењу појма *еуномос епистасија* грчког изворника, који је учени патријарх Фотије унео у законску дефиницију царске власти, како се то значење раскрива у патријарховој посланици бугарском владару Борису Михаилу. Праведност законитог управљања, које одређује истинског краља, управо владавином закона ту је противстављена неправедности тиранске власти.[19] То је појам који изражава антички идеал *еуномије* – поретка владавине права, о којем у то време у маниру жанра владалачких огледала пише и цар Василије I у трактату насловљеном сину Лаву као наследнику престола. *Еуномија* је узорни поредак у коме владају добри закони, којима је и царска власт потчињена и као неписани закон сам цар њима везан.[20] Сам појам *еуномос епистасија* био је у време превођења Властареве Синтагме у Србији већ дуго познат. Као одређење царства

---

[15] Н. Радојчић, *Снага закона по Душанову Законику*, стр. 137–139.

[16] А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, стр. 315; *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, стр. 510.

[17] *Потпуна Синтагма*, В-5 (издање Новаковића, стр. 127–128).

[18] Енглески превод у: *Social and Political Thought in Byzantium from Justinian I to the Last Paleologus, Passages from Byzantine Writers and Documents*, tr. by E. Barker, Oxford, 1957, стр. 89–90.

[19] Сар. 42, 45 (енглески превод у: *Исто*, стр. 113–114).

[20] Види И. С. Чичуров, *Политическая идеология средневековья Византия и Русь*, Москва, 1990, стр. 69, 86–87.

(*basileia*), у средњовековно српско право тај појам уведен је још Номоканоном светог Саве преко новеле Алексија Комнина о заручењу из 1092, а његову укорењеност у хришћанском учењу о царској власти преноси и утврђује и неупитни ауторитет хомилија светог Василија Великог и светог Максима Исповедника.[21]

Карактер царске власти одређен је у Властаревој Синтагми сјајним изразом, у којем се огледају мисли ученог патријарха Фотија, али и општи дух византијских назора: „Цар је правна влада, опште добро свих поданика; не чини добро из пристрасности, нити кажњава из антипатије, него према врлинама подвлашћених". Дужност је царска старање о снагама државе, њихово чување и утврђивање благотворном управом, успостављање и задобијање врлинама мудрости и праведности. „Циљ цара је да твори добро, зато се и зове добротвором; када пак престане да твори добро, сматра се по учењу древних да је изгубио царски карактер".[22] Ове идеје о царској власти, о природи и сврси владања, биле су у српској средини већ добро знане. Преносила су их преведена дела византијске књижевности, пре свега, чувени спис ђакона Агапита у разгранатој традицији старословенских рукописа и „Повест о Варлааму и Јоасафу", о чијем снажном присуству и знатно пре сачуваних старосрпских превода сведоче студенички живописи. За обликовање представе о узорној хришћанској владавини ваља додати и утицај „Слова о закону и благодати" кијевског митрополита Илариона, чији одломци прожимају Доментијанову похвалу светом Симеону.[23]

Књижевна баштина српског средњег века сведочи о дубоком укорењивању византијских схватања о природи и смислу владања. Карактеристичан печат тој рецепцији утискују надахнутост светоотачким предањем и снажна присутност старозаветних мотива и узора непосредно црпених из библијских текстова, дајући српском изразу византијске политичке мисли особену идејност и сензибилитет, један нарочити тон који поприма и особен национални лик. У том контексту и одрази усвојених идејних поставки изражавају и ново промишљање, те једно померено, другачије разумевање значења и утолико, самосвојну интерпретацију.[24] У примарним изворима – владарским животописима и

---

[21] Види С. Троицки, *Црквено-политичка идеологија Светосавске Крмчије и Властареве Синтагме*, стр. 178; Г. В. Вернандскi, *Византiйскiя ученiя о власти царя и патрiарха*, Recueil d'études dédiées a la mémoire de N. P. Kondakov, Prague, 1926, стр. 150.

[22] *Пошпуна Синтагма*, В-5 (издање Новаковића, стр. 127–128).

[23] Види I. Ševčenko, *A Neglected Byzantine Source of Moscovite Political Ideology*, Harvard Slavic Studies, II/1954, стр. 141–179; F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas in Kievan Russia*, Dumbarton Oaks Papers, 9–10/1955–1956, стр. 103–109; Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност*, Београд, 1994, стр. 189, 290–291; С. Хафнер, „Доментијан и Слово о закону и благодети митрополита кијевског Илариона", *Српски средњи век*, Београд – Нови Сад, 2001, стр. 77–89.

[24] Назначујући оквир и опредељујући главни правац и основне проблеме разматрања о српској средњовековној политичкој мисли, на темељу врсног познавања књижевних текстова Димитрије Богдановић је поуздано упутио на самосвојни израз српске рецепције византијске баштине као средишњу тему (*Политичка филозофија средњовековне Србије*, Филозофске студије, XVI/1984, стр. 6–29). Потоња опсежнија истраживања преточена у

аренгама владалачких повеља – нема развијеног, дискурзивног разлагања политичког учења. Ипак, фрагментарни искази о идејним претпоставкама власти, о њеном заснивању, карактеру и оправдању, множином и изражајном снагом нијанси стално и изнова поновљених рефлексија, сливају се у целовити склоп усклађених елемената једне заокружене политичке мисли. У тој структурној целини и схватања о вредности, о извору, канону и сврси закона, исказују се као један од битних састојака. Једнако као што се тек у склопу целине и унутар свог места на идеолошкој равни и правни назори могу аутентично разумети.

II. ИДЕЈА ЗАКОНА У СКЛОПУ СХВАТАЊА О ПРИРОДИ И СМИСЛУ ВЛАДАЊА

1. Старање о законима као владарски подвиг

Међу Душановим краљевским повељама, хрисовуља манастиру Светог Петра и Павла на Лиму из 1343.[25] издваја се аренгом, у којој је свечаним стилом и „сакралним језиком" изложено дубоко религиозно схватање владарског позива. Само владање приказује се као подвижничко жртвовање Богу које се, подражавањем старозаветним узорима, Авељевом приносу и Аврамовој жртви, приноси врлинама побожности, милости и праведности. Владарски подвиг јесте служење Богу чињењем добра. Таквим приносима владарски претходници Душанови прослављени су светошћу, и том примеру и врлинама светих предака краљ Душан тежи да следује као њихов наследник на престолу отачаства. Наслеђено владарско позвање испуњава се највећма слеђењем одредби светих краљева: „Поучен њиховим житијима, трудим се да сачувам њихове заповести неизмењено и непоколебиво..."[26] Поштовање закона и њихово очување ту је истакнуто као основни постулат владарског програма. И у правотворном акту највишег ранга, оснивачкој повељи цара Душана за царски маузолеј, цркву Светих Арханђела код Призрена из 1348,[27] старање о законима има средишње место у владарском програму. У тексту аренге, верски надахнутом и изузетно високе духовности, оно је складно уклопљено у разумевање сотериолошког смисла владања схваћеног као служба Богу.

монографске обраде (С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд, 1997; Б. Бојовић, *Краљевство и светост. Политичка филозофија средњовековне Србије*, Београд, 1999) потврдила су тај увид.

[25] *Хрисовуља краља Стефана Душана манастиру Светог Петра и Павла (1343)*, ССА, 3/2004, стр. 47–50 (превод и коментар Ж. Вујошевић, стр. 51–69).

[26] *Исто*, стр. 48.

[27] *Хрисовуља цара Стефана Душана манастиру Светих Арханђела (1348)*, С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд, 2003, стр. 85–114 (превод, стр. 117–144).

Наслеђе светих краљева и просветитеља отачаства, који „све старање своје усредсредише на духовно сазнање", за цара Душана је драгоцена духовна баштина. И он „старајући се од телесног ка духовном, и од земаљског ка небеском", зато потврђује, чува и оснажује „оно што су извршили и узаконили и утврдили свети моји родитељи и прародитељи".[28] Важење предачких закона и њихова снага – овим се казује – почивају на њиховом моралном ауторитету и извиру из вредности коју имају као плод духовног сазнања.

Очување духовног наслеђа уз мотив испуњења неиспуњеног, слика је идеалне сукцесије власти у „Слову о закону и благодати". Достојан наследник престола не руши установљени поредак него га утврђује, не одузима побожним заповестима него им придодаје и довршава започето, као што је Соломон довршио дела Давидова.[29] У складу са хришћанском етиком узрастања у врлини, старање о законима не значи једино њихово очување, него подразумева и усавршавање закона. Уз обавезу поштовања права и оданости законима, законодавство се зато исказује као суштина владарског позива. Описујући литургијски обред владарског посвећења и Душановог крунисања краљевским венцем у цркви Светог Јована Крститеља 1331, животописац Душанов преноси управо речи из крунидбене заклетве владара које се односе на дужност усавршавања закона: „... да још испуним и окончам *бољим законима и савршенијим уставима*[30] утврђења и записе родитеља мојих и прародитеља о светим и божанственим црквама".[31] Мотив испуњења неиспуњеног скопчан је и са Душановим избором библијског обрасца свог владања у најмоћнијем старозаветном цару Соломону, градитељу Јерусалимског храма и оличењу владарске мудрости.[32] Овај избор обрасца и модела владања изражен је и у сликарском програму живописа владарске задужбине у Дечанима. Знаменита слика над улазом у наос поистовећује Стефана Дечанског и Душана са старозаветним ликовима Давида и Соломона. Краљеви су приказани под попрсјем Пантократора, како примају свитке из руку херувима. Символизам божанских свитака ту има вишеслојна тумачења: предавање божанског закона који треба да следе у владању,[33] примање дара Премудрости и владарско

---

[28] *Исто*, стр. 86–87.

[29] Иларион, митрополит кијевски, *Слово о закону и благодати*, Источник, 6/1993, стр. 47.

[30] О терминологији Зборника Данила II за црквеноправне акте в. П. Симић, *Архиепископ Данило II и црквени устави*, Архиепископ Данило II и његово доба, Зборник радова, САНУ, Београд, 1991, стр. 97–103.

[31] *Животи краљева и архиепископа српских*, издање Ђ. Даничића, Загреб, 1866, стр. 219 (превод Л. Мирковића у: *Данилови настављачи. Данилов Ученик и други настављачи Даниловог зборника*, пр. Г. Мак Данијел, Београд, 1989, стр. 70).

[32] Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана*, ССА, 2/2003, стр. 237–239.

[33] С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд, 1996 (друго издање), стр. 52.

просвећење милошћу и правдом,[34] примање божанске поруке о владарској мисији.[35] У Душановом старозаветном обрасцу владања она се не искључују; цар Соломон је помазаник Божји, оличење мудрости и праведности, истински узор просвећеном законодавцу.

У свечаном званичном акту највише важности – Повељи о царском Законику – велико законодавно дело схваћено је као круна владарског позива. У градацији приповедања,[36] мир и тишина – идеално стање у земаљској држави као одразу небеског Царства – онај је идеални поредак који је истинска сврха владања. Тај мир и склад, који владањем треба да се остваре, разарају спољашњи ратови и унутрашњи раздори. Великим владалачким подвизима Душановим – победом код Велбужда и победом у грађанском рату – обнављају се земаљски мир и нарушени склад унутрашње слоге у српском краљевству. Царско крунисање пак уздизање је ка највишем ступњу универзалног поретка свеопштег спокојства у миру и хармонији. Екуменска мисија постизања тог идеалног поретка у читавој православној васељени остварује се врсним знаковима: „Царски скиптар с вером држећи у рукама … пожелех некоје *врлине и најистинитије и православне вере законе* поставити, како их треба држати и бранити по светој и свесаборној и апостолској цркви Господа Бога и Спаса нашега Исуса Христа, по земљама и градовима, да се не би умножила у области царства нашега нека злоба, зло домишљање и лукава мржња, него да сви поживимо у пуној тишини и мирноме животу и у животу православне вере са свима људима царства нашега, малима и великима, и да постигнемо Царство небеско у ономе будућем веку".[37]

2. Правда као начело владања и мерило закона

У српској преради грчког изворника насталој у Душаново време, када је старије литургијске текстове обреда посвећења краљева требало саобразити царском крунисању, у рукописној традицији средњовековних богослужбених књига (српски Требник) сачуван је протокол крунидбеног церемонијала са

---

[34] З. Гавриловић, *Kingship and Baptism in the Iconography of Dečani and Lesnovo*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Зборник радова, САНУ, Београд, 1989, стр. 298–299.

[35] Г. Бабић, *Les portraits de Dečani representant ensemble Dečanski et Dušan*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, стр. 278–281.

[36] Уп. Р. Маринковић, „Живота мојега дело. Аутобиографија цара Стефана Душана", *Светородна господа српска. Истраживање српске књижевности средњег века*, Београд, 1998, стр. 197–199.

[37] *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, издање Н. Радојчића, Београд, 1960, стр. 83–86 (превод, стр. 142–144); уп. *Законик цара Стефана Душана*, књ. 3, САНУ, стр. 426–431 (превод, стр. 431).

текстовима молитви патријарха.[38] Одвијајући се у узвишеном оквиру храмовног симболизма, чин крунисања уклопљен је у литургијску свечаност прослављања великог хришћанског празника. Најзначајнији њен део представља религиозно-мистичко утемељење царске власти светотајинским обредом миропомазања владаоца. Обележавајући и јавно обзнањујући божански избор, сакрамент царског помазања миром, називан и царском тајном, својом преображајном силом утврђује харизматски основ ауторитета власти. Молитва „на постављење цара" изражава темељне мисли о извору власти и суштини владања. Власт је божански дар, милост која се прима светом тајном помазања, а владавина помазаника Божјег посвећена је, попут краљевства Давидовог, на извршење плана провиђења.

Сакралним језиком литургијског молитвеног прослављања јасно је исказана мисао о томе да је суштина владања у остварењу правде: „удостоји га помазања јелејем радости, одени га силом небеском, постави на главу његову венац од драгог камења, даруј му дуг живот, стави у десницу његову *скиптар спасења*, учврсти га на *престолу правде*". Скиптар, симбол судијске власти кажњавања, с крстом на врху симболизујући христообразну владавину, као скиптар спасења означава преображај владарске моћи у пастирску службу старања и заштите, зарад спасења умног стада које је власти поверено. Тај сотериолошки смисао владања остварује се са престола правде. Јер праведност је у истини откровења и услов и пут спасења. Хришћански идеал, с упориштем у теолошкој истини о темељном сагласју откровења Старог и Новог завета, у тумачењу о усавршавању закона правде законом милости, то је праведност облагорођена самилошћу, која треба да краси владаоца, заштитника ништих и убогих. Правда је зато неразлучно сљубљена с милошћу: „усади у срце његово страх твој и самилост према онима који су згрешили… нека суди људима твојим по правди и ништима твојим изриче правичан суд, спасавајући синове убогих, да буде достојан твог небеског Царства".[39]

После молитвеног прослављања владарског миропомазања и указивања на пут спасења остварењем правде и милости, у литургијском прослављању царског крунисања идеја правде здружена је са идејом мира и живота у врлини. Узимајући са трпезе покривене антиминсом и смештене на амвону царску круну, пре него што ће је положити на главу владаоцу као помазанику Господњем, патријарх изговара молитву „главоприклоњења". Богу, једином небеском цару људи, моли се да онога коме је поверио земаљско царство сачува под својим окриљем, да у царевој души засија правда и у његово време настане обиље мира, како би у тој тишини, у спокојству његове владавине, поданици

[38] Према рукопису српског Требника из некадашње Синодалне библиотеке у Москви текст крунидбених молитви објавио је К. Невострујев, *Три молитве*, Гласник СУД, 22/1867, стр. 361–362.

[39] *Исто*.

проводили благ и смирен живот у побожности и чистоти.[40] Суштина владања прегнантно је исказана: остварењем правде, оплемењене милошћу, постиже се у држави узорни поредак мира, у којем је, у спокојном складу, животом у врлини могуће постићи спасење.

У погледу основних мисли о извору и природи власти литургијски текстови обреда посвећења краљева свакако се нису битније разликовали. Данилов Ученик, описујући Душаново краљевско крунисање, преноси фрагмент молитве архиепископа Данила II, који језичким изразом опомиње на сачуване молитве царског крунисања.[41] О садржини пастирске поуке коју је по свршетку свете литургије изговорио архиепископ Данило II, указујући младом краљу на дужности хришћанског владаоца, можемо тек слутити на основу идеја о владалачкој власти у делу ученог архиепископа. Праведност је вазда уврштена у канон владалачких врлина који утврђују владарска житија светих српских краљева. По свом карактеру, владалачка власт поистовећује се са својствима архијерејске управе, јер обе власти изводе порекло из истог извора, у којем имају своју темељну норму и своје оправдање налазе у провиденцијалној природи поверене им службе. Тако Данило II назива краља Милутина добрим пастиром умних оваца и добрим учитељем и наставником, јерејским атрибутима, да би стихом *Псалма Давидових* „засија у његове дане правда и множина мира“ дао слику узорне краљевске владавине.[42] Ванредно сведено, суштина владања исказана је речима краљеве молитве: „*погледај на заступство моје ... у Теби се оправдавам*“.[43]

Природу власти идеалног хришћанског владаоца архиепископ Данило II сјајно изражава речима похвале краљу Милутину: „Ваистину овај христољубиви навиче да свагда *служи Господу преподобијем и правдом*, што чинећи јави се син бесконачне светлости и вечних добара“.[44] То је и срж поуке о владању коју побожна и умна краљица Јелена упућује својим синовима: „дужни сте да Му служите преподобијем и правдом у све дане вашега живота“.[45] Служење Богу преподобијем и правдом такође је врлина архијерејског управљања, и таквим служењем у пуном сагласју краљевства и свештенства постиже се у држави мир и тишина – идеално стање склада и спокојства.[46] Христообразна владавина, подражавајући небеског владара Христа – праведно сунце,[47] извор и сврху земаљских власти, управо у поретку правде остварује у земаљској држави одраз небеског Царства.

---

[40] *Исто.*

[41] *Данилови настављачи*, стр. 69.

[42] *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 105, 107 (превод Л. Мирковића у: Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, пр. Г. Мак Данијел и Д. Петровић, Београд, 1988, стр. 111–112).

[43] *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 121 (превод, стр. 122).

[44] Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 130–131.

[45] *Исто*, стр. 89.

[46] *Исто*, стр. 168, 171, 185, 190.

[47] *Исто*, стр. 50, 51.

У царским повељама, мотив божанске инвеституре садржи и слику о примању мача правде из руке анђеоске.[48] Остварењу правде имала је да послужи законска одредба о врлинама и дужностима царских судија и наместника, коју су редактори Душановог кодекса унели у Скраћену Синтагму. Свим носиоцима власти (начелницима) налаже се да буду стрпљиви и према сваком приступачни и милосрдни, а нарочито су дужни да буду неподмитљиви и непристрасни. Поучним тоном разлаже се како су те одлике брана неправдама, и посебно се још наглашава колико су за постизање правде на суду неопходне непристрасност и неподмитљивост у суђењу.[49] О пажњи коју је цар Душан поклањао праведном суђењу, на карактеристичан начин казује образложење дато у простагми којом цар, на основу судске исправе, наређује страни која је на суду изгубила спор да престане са узнемиравањем мирног држања и коришћења имовине. За пресуду коју је донео градски суд у Серу, цар налази да је исправно оно што је „месна истрага и пресуда објавила као право", а овај став образлаже својим просуђивањем „да је месна истрага и пресуда била умесна и *праведна*, јер је учињена с поузданом и тачном пажњом".[50] Образложење цара Душана ту као да следи савет који Агапит упућује владаоцу – да се стара да судије смотрено испитују спорове, јер је тешко изнаћи правду и тек се проницањем у дубину може открити оно што је добро и право.[51]

Преко преведених дела византијске књижевности српски писци упознају се са омиљеном античком фигуром кормилара, којом се осликава представа о праведном законодавцу. По Агапиту, владалац треба чврсто да држи кормило силе закона, те да законском принудом уставља струје незаконитости, са циљем да брод царства не зађе у таласе неправде.[52] „Повест о Варлааму и Јоасафу" такође преноси фигуру кормилара као метафоричну слику праведног законодавца. Цар Јоасаф, оличење идеалног владаоца, био је „и многим душама крманош доводећи их у Божије пристаниште. Јер знађаше да је ово

---

[48] *Хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару о Лужачкој метохији (1347)*, ССА, 5/2006, стр. 101–103; *Хрисовуља цара Уроша которској властели (1357)*, ССА, 3/2004, стр. 73–74. Сцена инвеституре мачем дарованим од анђела живописана је у цркви Св. Ђорђа у Полошком манастиру, где је на западном зиду храма приказан краљ Душан како из руку анђеоских прихвата мач. Држећи крст у десној руци, српски владар први пут је насликан са укрштеним лоросом – дијадемом, иконографским обележјем арханђела, старозаветних царева и првог хришћанског цара Константина (С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд, 1994, стр. 58, 128).

[49] *Скраћена Синтагма*, А-14 (издање Флоринског, стр. 119–120); *Потпуна Синтагма*, А-15 (издање Новаковића, стр. 108–109).

[50] Простагма цара Стефана Душана властелину кир Ђорђу Фокопулу (1346), *Грчке повеље српских владара*, издање текстова, превод и коментар А. Соловјева и В. Мошина, Београд, 1936, стр. 75.

[51] *Agapetus*, cap. 42 (енглески превод: E. Barker, стр. 54–61; F. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origins and Bacground*, Washington, 1966, II, стр. 712–713.

[52] *Agapetus*, cap. 2.

пре свега царско дело, да се људи науче бојати се Бога и да чувају правду и да је стварају. Постиже да влада безгрешно и да поучава оне који су под њим, и као угодан крманош држаше чврсто правац праведног закона".[53] Јер као што кормилар, погледа управљеног на небо и поседујући знање да се равна према положају и кретању звезда, као и знање о месту сигурне луке, која је циљ пловидбе, поседује и умеће да усмери правац лађе и вештину да измакне погибељним морским струјама и брод поуздано води по узбурканом мору, тако и владалачко умеће изискује поседовање знања о циљу и познавање исправног пута. У Даниловом зборнику истински кормилар је сам Христос, који вернике поуздано управља ка тихом пристаништу мира и непорочнога живота.[54] Умеће кормилара је и метафора архијерејског управљања које „усмерује и води брод правилом духовне крме".[55] А највише и основно правило крмарења људским друштвом јесте правда, па мудар пастир и учитељ, усмеравајући и водећи брод правилом духовне крме, „стадо своје напаса палицом правде".[56]

3. Спознаја канона праведности у божанском закону

У одељку који је насловљен – *О правди*, Властарева Синтагма у српском преводу доноси преиначену чувену Улпијанову дефиницију, али у којој је појам правне науке замењен појмом правде: „Велика је мудрост у правди: познавати божанске и људске ствари, шта је праведно а шта неправедно".[57] Без знања божанских закона није могуће познавати ни људске ствари. О томе прелепо казује епископ будимаљски Теофил у запису уз свој препис Номоканона светог Саве 1252. године. Богонадахнуте књиге законске – вели он – „благодаћу Божјом јасно сијају незнања таму одгонећи и све просветљавајући светлошћу разумном и од грехова избављајући. Сваки пак учитељ … ако те књиге не упозна довољно, ни сам за себе неће знати ко је. Али кад проникне у дубину богонадахнутих оних књига, као у зрцалу и сам ће се видети какав је и какав треба да је, па ће и друге познати и научити".[58] Будући да је божански закон уман, он просветљава светлошћу разумном. Да би човек могао спознати самога себе, неопходно је да научи божански закон и у њему открије норму исправног живота, а онда да се сам саобрази божански предодређеној слици човека и друге научи том исправном путу. Божанско право, у коме је

---

[53] *Варлаам и Јоасаф*, приредио и превео Т. Јовановић, Београд, 2005, стр. 198.

[54] Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 147, 185.

[55] Запис Расодера Калиста у Четвороблаговеснику (1335), *Стари српски записи и натписи*, пр. М. Павић, Београд, 1986, стр. 65.

[56] *Исто.*

[57] *Потпуна Синтагма*, Д-9 (издање Новаковића, стр. 224).

[58] Запис епископа Теофила уз препис Номоканона светог Саве (1252), *Стари српски записи и натписи*, стр. 34–35.

садржана норма човека, умно је и зато се разумом и спознаје. Властитим изразом смерни будимаљски епископ заправо говори о божанском природном праву, о вечном закону чији је извор у мудрости и доброти Божјој.

Данилов Ученик приповеда како се Душан, подражавајући својим светим прецима Симеону Немањи и Сави, још од ране младости молио Господу да га светлост и истина Божја воде у врлини, разумевши сав смисао речи „Мноме цареви царују и силни пишу правду".[59] Одиста, у аренгама Душанових повеља, толико учестало да готово подсећа на рефрен,[60] понавља се изрека *Прича Соломонових* (8, 15): „Мном цареви царују и владаоци постављају правду". Да је за Душана то било више од реторичког украса и да је владар озбиљно промишљао и збиља пригрлио смисао ових речи, показује развијеност варијанти којима се та изрека складно уклапа у основну мисао развијану у свакој појединачној аренги. Њом се тумачи дужна усрдност владаоца према Богу, који мудрошћу и промислом уређује све и установљава земаљске власти, дајући сваком цару или кнезу да влада у својој области и да уређује царство које је од Бога примио.[61] И као што божански владар уређује свет мудро и човекољубиво, и земаљски владалац уређује државу пишући правду. У аренги са развијенијом варијантом Соломонове изреке, која се понавља у више повеља, цар казује како је походио светогорске манастире и скитове да би од побожних духовника, умних стараца и светих пустиножитеља примио благослов и поуку. Владавина је божански дар и то је безмерна мудрост Божја која велегласно обзнањује: *„Мноме цареви царују и утврђују се скиптри њихови и силни усрдно правду пишу"*.[62] Уткане су ту и речи мудрог цара Соломона да се „правдом утврђује пријесто" (Пр. С. 16, 12; 25, 15) и да „цар правдом подиже земљу" (Пр. С. 29, 4). Краћа парафраза, опет, уклопљена је у развијено казивање о владалачким врлинама и служењу Богу чињењем добра, владарском позиву који се може испунити једино уздизањем ка духовном сазнању, јер од Бога извиру све ризнице благости и премудрости.[63] Мисао се ту наслања на Соломонову поуку да се тек познањем божанске мудрости може разумети „правда и суд и што је право, и сваки добар пут" (Пр. С. 2, 9).

Примивши божанском милошћу дар просветљења помраченог људског ума – говори цар Душан у аренги хрисовуље за своју задужбину Свете

---

[59] *Данилови настављачи*, стр. 68.

[60] Види А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, стр. 380–381; Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана*, стр. 237–238; Ст. Станојевић – Д. Глумац, *Свето писмо у нашим старим споменицима*, Београд, 1932, стр. 658–659.

[61] *Хрисовуља краља Душана о даровању манастира Св. Николе Мрачког у Орехову Хиландару (1339)*, ССА, 2/2003, стр. 56–58.

[62] *Хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару о селу Потолину (1348)*, ССА, 5/2006, стр. 117–120.

[63] *Хрисовуља краља Стефана Душана манастиру Светог Петра и Павла на Лиму (1343)*, ССА, 3/2004, стр. 47–50.

Арханђеле – поучавао се зарад духовног сазнања „на небо увек гледајући". Тим непрекидним старањем и устрајном духовном ревношћу упознао је божански закон и анђеоско предање, како би као добар пристав могао верно вршити владарску службу Богу.[64] Најважнија дужност владарске службе, исказују аренге Душанових повеља, јесте да доноси праведне законе. Но да би могао писати правду, он мора прионути к знању, научити божански закон и познати божанску мудрост. Јер тек познањем божанске мудрости, спознаће правду, разабрати шта је право и открити шта је праведно.

Мисао да се канон праведности открива у божанском закону исказује се у делу ученог архиепископа Данила II, увек осликана промишљеним избором библијских стихова. При томе, врлина праведности вазда је неразлучно сљубљена с мудрошћу. Већ у животопису краља Уроша, праведност владаоца, која се огледа у посвећености ваљаним законима и добрим делима, приказана је као плод непрекидног утврђивања ума. Научен божанском закону, краљ је био ревнитељ отачаским законима и предањима и непрестано се поучавао мудрости зарад чињења добра. Ту се већ уводи, потом у разним варијантама цитирана или парафразирана, изрека *Прича Соломонових „уста праведникова износе мудрост"* (Пр. С. 10, 31),[65] да би овај стих затим био, нарочито у Даниловим службама, повезан са учењем апостола Павла о божанском закону уписаном на таблицама срца (Рим. 2, 15).[66] Божански закон дело је мудрости Божје. Речима свог Ученика, Данило II моли се Богу, који је ризница мудрости, који учи разуму и води ка истини, да му дâ да ходи путем правде његове и приљежно послуша божанствене заповести, како би му могао служити праведним трудом – сваким добрим делом и сваком врлином.[67]

Служба архиепископу Арсенију, прожета стиховима књиге *Премудрости Соломонове*, која почиње речима: „Заволите праведност судије земаљске",[68] химна је божанској мудрости. Премудрост Божја „тајница је Божје вештине и зачетница дела његовог". Њени су плодови врлине, јер она учи мудрости, праведности и храбрости, од којих нема ничег кориснијег у животу човековом.[69] Данило II парафразира стих: „ако су вам мили престоли и скиптри властодршци народа, поштујте Премудрост, да бисте вавијек царевали" (Прем. Сол. 6, 21). Премудрост се открива чежњом за знањем, а љубав према њој исказује

---

[64] С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, стр. 117–119. Сјајно тумачење поимања владарске власти као службе у аренги Светоарханђеловске хрисовуље дао је Димитрије Богдановић (*Политичка философија средњовековне Србије*, стр. 21–26).

[65] Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, стр. 48–49.

[66] *Исто*, стр. 241–242, 247–248.

[67] *Данилови настављачи*, стр. 107.

[68] Другоканонска књига *Премудрости Соломонове* објављена је у преводу митрополита Амфилохија: *Историјски пресјек тумачења Старог Завјета. Премудрости Соломонове*, Никшић, 1996, стр. 196–259.

[69] Данило Други, *Службе*, стр. 221 (Прем. Сол. 8, 4–9).

се држањем њених закона. Јер „из уста њених излази истина, а закон и милост на језику носи".[70] Стиховима *Псалма Давидових* „закон је Твој светлост мојим стазама", „и неправду омрзнух и постаде ми одвратна, а заволех Твој закон", учени архиепископ казује о узорном васпитању, које учењем светих књига од ране младости просвећује и утврђује владаочев ум.[71] Просвећеног ума и душе очишћене пастирским поукама, његов је идеални владалац попут сунца које просвећује разуме и мисли.[72] Сличну мисао казује Агапит када поучава цара да његова душа треба да буде чиста попут огледала, да би могла сијати одблеском божанске светлости и тако достизати знање о стварима, јер само чиста душа може да види шта је право.[73]

Канон праведног, који је норма и мерило људских закона – иста је темељна мисао на овај или онај начин исказана – садржан је у божанском закону. Ка њему упућује поука срца, јер је израз божанске милости и доброте. Као дело савршене мудрости Божје, он се спознаје увидом разума у оно што је право. И сами људски закони, по томе што налажу оно што јесте право зато што је праведно, одблесак су божанске мудрости. Прелепу молитву надахнуту *Псалмима Давидовим* исписао је Стефан Првовенчани у повељи манастиру Свете Богородице на Мљету: „Отвори ми очи срдачне, да разумем и творим вољу твоју ... не сакриј од мене заповести твоје, него 'открн очи моје да разумем чудеса од закона твога'. Реци ми, Господе, недокучивости и тајне премудрости твоје, на тебе се надам, Боже мој, да ми просветиш ум и самисао светлошћу разума твога ..."[74] То је и смисао молитве Душанове у крунидбеној заклетви да га Господ утврди у вољи свога разума, да не преступи божанствене заповести, нити да умањи дубоку побожност, но да још испуни и оконча бољим законима и савршенијим уставима утврђења и уредбе предака.[75]

4. Правда као циљ закона и услов испуњења сврхе владања

Редактори Душановог кодекса унели су у Скраћену Синтагму и знамените дефиниције римских правника о појму и циљу закона. Папинијанова дефиниција у старом српском преводу попримила је и померено значење. Закон се одређује као општи налог, мудрих људи предање, вољних и невољних

[70] *Исто*, стр. 219, 222 (Прем. Сол. 6, 17–21).

[71] Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 51–52, 59 (Пс. 119, 105; 119, 163).

[72] *Исто*, стр. 143–146.

[73] *Agapetus*, cap. 9.

[74] Повеља Стефана Првовенчаног манастиру Свете Богородице на Мљету (1220), Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, пр. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд, 1988, стр. 118 (Пс. 119, 18–19).

[75] *Данилови настављачи*, стр. 70.

сагрешења уразумљивање и града сагласност општа, да би на крају још било додато како је закон божански изум. А из Модестинове дефиниције циља закона преноси се да је прва врлина закона у томе што наређује, забрањује и кажњава.[76] У том смислу древна одређења складно су се уклопила у средњовековно поимање закона. Закон је божанско откриће које преносе мудри људи. Циљ закона је да оним што наређује или забрањује не само кажњава него и убеђује, тиме што све приводи к познању, свести о греху, уразумљујући оне који чине сагрешења било из нехата или вољно. Средишње место у читавом одељку дато је дефиницији којом је појам закона нераскидиво повезан са остварењем правде. Као умеће доброг и једнаког, закон се поставља ради правде, јер се по правди и назива.[77]

Повеља о царском Законику[78] одређује као циљ закона искорењивање зла: „да се не би умножила у области царства нашега нека злоба, зло домишљање и лукава мржња". Није, дакле, реч једино о чињењу, о злим делима, самој кривичној радњи; оно што се хоће искоренити јесте зао наум, зла мисао и воља. Васпитни смисао закона још је јаче наглашен истицањем њихове пуне истинитости и сагласности вери: „пожелех некоје врлине и најистинитије и православне вере законе поставити". То су закони саображени божанској истини и учењу и зато сливени с појмом врлине. И то је онај прави циљ закона – остварење живота у врлини.

Остварење добра суштинско је одређење хришћанске владавине. „Као што је својствено и природно дисати, тако је (својствено) и царевима чинити добра дела" – речи су прве грчке хрисовуље цара Душана након проглашења царства.[79] Творити добро као најважнији позив владарске службе – захтев је који је истицао из неупитног ауторитета апостола Павла божански је установљена она власт која је управљена према добру, „јер је слуга Божји теби за добро" (Рим. 13, 4). Дужност саображавања божанском извору власти испуњава се подражавањем извору свог добра. „И царству ми потребно је да по могућности постане слично Богу па да се најчовекољубивије стара о онима који су под његовом влашћу", разлаже цар Душан о владарском позиву да „достојно дарује доброчинства".[80] Испуњење божанског закона је у човекољубљу које цара треба највише да одликује, као што му „доликује свака друга врлина"[81] – узвишена је представа о царској власти, коју преносе аренге Душанових повеља.

[76] *Скраћена Синтаїма*, Н-1 (издање Флоринског, стр. 191).

[77] *Исто.*

[78] *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, издање Н. Радојчића, стр. 144.

[79] Прва хрисовуља цара Стефана Душана Ивирском манастиру на Светој Гори (1346), *Грчке повеље*, стр. 39.

[80] Хрисовуља цара Стефана Душана манастиру Ксенофонту на Светој Гори (1352), *Грчке повеље*, стр. 187.

[81] Хрисовуља цара Стефана Душана лаври Светог Атанасија на Светој Гори (1347), *Грчке повеље*, стр. 119.

Зато што је царска власт дата од Бога ради предаје доброчинства – поучавао је Агапит – дужност је владара да се стара о подложнима у циљу да они могу напредовати у добру, а не у злу.[82] Отуда дух цара треба да је непромењљиво управљен на оно што је добро.[83] Позвана да води подложне ка моралном животу, власт има суштинску етичку сврху. Законодавство је зато пре свега пут усавршавања врлине. Васпитни смисао закона подразумева моралну норму као основ законске заповести. Јер сврха је власти, како Агапит истиче, да учи људе да чувају правду и да кажњава оне који се дижу против правде.[84]

Данилов Ученик приповеда како је, навикнут на добро, од ране младости навикавши се „на живот доброга исправљања, тј. смирену мудрост, мисли очишћене и истребљење гнева",[85] архиепископ Данило II поучавао све људе, позивајући све ка разуму, да знају шта је дело побожности и *„да врлине сигурно навикну законима"*.[86] Сликајући идеални лик владаоца, Данило II приказује српске краљеве пре свега као добре, побожне и мудре учитеље отачаства, који просвећују земљу, и народ из таме и мрака незнања приводе ка светлости, и подложне упућују „како ће живети у доброј вери и чистоти, и смислено".[87] Врлинама мудрости, благости и праведности крунисани „венцем који не вене", они су „светилници своме отачаству", које се њима краси живећи у побожности и чистоти, у миру и правди.[88] Морална изврсност владаоца и праведно владање представљају образац врлине свима који су власти потчињени.[89] Језгровитим изразом учени архиепископ исказује поимање темељног принципа државне власти. По узору на краљеве који су дужни да владајући *служе Богу „преподобијем и правдом"* и поданици треба да *служе краљевима „нелицемерном правдом"*.[90] Правда је по томе конститутивно начело које установљава и право на вршење власти и обавезу потчињавања. И владање и покоравање, почивајући на правди, схватају се као етичке дужности.

Сјајну похвалу благодати правде, писану експресивним стилом прожетим дубљим мисаоним рефлексијама, доноси аренга познате повеље деспота Јована Угљеше о црквеном измирењу. Премда истанчани реторски стил и, нарочито, дух казивања и жестоки тон осуде политике цара Душана у деспотовој повељи свакако упућују на перо неког ученог црквеног писца из окриља цариградске патријаршије,[91] сама идеја правде која је ту осликана била је

[82] *Agapetus*, cap. 46.
[83] *Agapetus*, cap. 12, 34.
[84] *Agapetus*, cap. 1.
[85] *Данилови настављачи*, стр. 115.
[86] *Исто*, стр. 109.
[87] Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 62, 75–76.
[88] *Исто*, стр. 111–112.
[89] *Исто*, стр. 64.
[90] *Исто*, стр. 89, 94.
[91] А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, стр. LXII–LXV, C1, 259; Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд, 1965, стр. 135–136.

заједничка образованом нараштају унутар византијског културног круга у који је Србија Душановог времена била посве уклопљена. На трагу класичних узора из ризница богате реторске традиције, правда је уздигнута на ступањ највише вредности. То је везивна сила која уједињује све и небеско и земаљско. „Јер од свега што постоји нема ничега ни мисленог ни чулног, што она не уређује и не доводи у склад, и што она не одржава као стално и неразориво".[92] Правда је схваћена као божанска сила која је усађена у свет. То је иманентни принцип свеопште уређености ствари и, уједно, унутрашња витална снага која одржава целовитост свих ствари и омогућава им постојање и трајност.

Правда је и основна врлина која сажима у себи и све остале врлине, те се хармоничан поредак других врлина утврђује сагласно правди. И као што у људским заједницама божанствено благо правде „све краси и загрева и одстрањује неред мрака и хаоса", тако и нестајање правде поништава слогу и доводи до кварења и разарања целине.[93] Правда је по томе темељна морална норма која установљава живот у друштву и услов је опстанка заједнице. Јер правда је та која сразмером утврђује ред и успоставља сагласје унутар друштва, и тако остварује слогу у заједници која је свеза трајног јединства. И док порицање правде разара сам темељ на којем држава почива, остварење правде у држави најтврђе је јемство њене снаге. Тако „свака држава и земља која се у свему држи правде, опасује се зидом, величанственијим од вавилонског, тако да може са њега лепо одбијати зликовце и непријатеље".[94] Слога као свеза јединства која се правдом успоставља и одржава, најпоузданија је одбрана од унутрашњег угрожавања и напада споља.

Након истицања етичке суштине државе која се остварује у правди, аренга деспотове повеље означава морално својство владања као срж владарског умећа. Пошто је благодат правде тако драгоцена, за њом би требало да теже и да је пригрле „сваки род и сваки узраст", а поготово они „којима је поверена власт и управа над народима и над државама". И као што свака вештина има свој особени посао што дело води ка властитом циљу, тако посао владања јесте праведност, а његов циљ је миран и непоремећен живот поданика у складу и спокојству.[95] Ово христијанизовано античко поимање правде преношено књижевном традицијом, карактеристично за читав уводни део повеље, осликава се и у завршном делу аренге. Омиљена античка метафора лекарске вештине за умеће законодавца допуњена је овде парафразом знаменитих речи апостола Павла: „јер узалуд не носи мача, јер је Божји слуга, осветник на гњев ономе који зло чини" (Рим. 13, 4). Попут врсног лекара

---

[92] Повеља деспота Јована Угљеше о измирењу са цариградском патријаршијом (1368), *Грчке йовеље*, стр. 261.

[93] *Исūо*, стр. 261.

[94] *Исūо*, стр. 261.

[95] *Исūо*, стр. 261, 263.

– каже деспот Угљеша – требало би и он не само да заштитним лековима спречи болести будућих неправди, него „ако је која неправда већ насрнула, – да је одмах одсечем и истребим мачем власти. Јер – каже се – не носимо га узалуд, него зато смо ми постали Божје слуге...“[96]

Мир и тишина као идеал државног живота утврђен је у хришћанској политичкој мисли ауторитетом учења апостола Павла: „За цареве, и за све који су у власти, да тихи и мирни живот поживимо у свакој побожности и поштењу“ (1 Тим. 2, 2). У нашим средњовековним изворима тишина означава стање спокојства државног живота, неузнемираваног спољашњим ратовима и ненарушеног бунама, раздорима и метежима у унутрашњости државе. При томе, и спољни мир на границама и јавни или политички мир, унутрашња слога у држави, како то вазда приказују владарски животописи, постиже се моралном надмоћи војних подвига у којима тријумфује правда. Правда је, такође, средство постизања унутрашњег мира, који се огледа у одсуству насиља, греха и зла, и исказује у моралном животу поданика. Доводећи у сагласје добробит свих, идеални мир државе значи остварење општег добра у хармоничном државном поретку и складу живота у побожности и врлини.[97] Образац узорног поретка земаљске владавине осликан је речима једне Душанове повеље у идеалу живљења у верској заједници, у црквама „где пребива Божанство и мир тихи целоме свету дарује срећно обједињавање“.[98] Постизањем блаженог живота верних у спокојству мира као својом крајњом сврхом, земаљска држава тако се саображава идеалној држави царства Божјег.

Том суштинском етичком циљу државе сагласна је и истинска сврха закона. Отуда цар Душан у Повељи о царском Законику одређује идеални поредак мира и тишине уједно и као сврху хришћанске владавине и као праву сврху закона: „... да сви поживимо у пуној тишини и мирноме животу и у животу православне вере са свима људима царства нашега, малима и великима, и да постигнемо Царство небеско у ономе будућем веку“.[99] Циљ закона је да води подложне ка моралном животу истинске побожности и усавршавањем врлине народа упућује на пут спасења. И јер се врсним законима остварује и онај највиши, сотериолошки смисао владања, законодавство је схваћено као круна владарског позива.

---

[96] *Исто*, стр. 263.

[97] Види Данило Други, *Живоши краљева и архиейискоūа срūских*, стр. 113, 115, 124, 127, 190; *Данилови насшављачи*, стр. 38, 59. О миру и тишини као књижевном топосу идеалног стања владавине в. С. Хафнер, *Срūски средњи век*, стр. 41, 92.

[98] *Хрисовуља цара Стефана Душана о йоклањању цркве Св. Николе у Псачи манасширу Хиландару (1358/1354–1355)*, ССА, 4/2005, стр. 136–139 (интерполисани препис, коментар С. Мишића, стр. 142).

[99] *Законик цара Сшефана Душана 1349 и 1354*, издање Н. Радојчића, стр. 144.

Mirjana Stefanovski

THE VALUE OF LAW ACCORDING TO DUSHAN'S CODE

Summary

Considering the matter of meaning of the well-known provision of Article 171 of Dushan's Code, our legal history texts are almost unanimous in interpreting the guarantee of the principle of legality in the judicial control of the mutual accordance between ruler's acts of governance and provisions of the Code. Based on the conception of law as emanation of the supreme and sovereign volition of the lawmaker, that interpretation in the spirit of the new age legal positivism is deeply opposed to the medieval understanding of law as a normative order existing in an objective way and established by the wisdom of God and His divine care. As the corresponding provisions of the Abridged Syntagm emphasize the moral value as a prerequisite and an essential feature of the law, so does the linguistic expression of the provisions of Dushan's Code vigorously point out at the idea of justice as a constitutive principle of law. In terms of conception expressed in the requirement for adjudicating according to justice, justice is that highest criterion of legality and the ground of value of the law as well as a source of legislative power. And only the value of law is the element giving rise to its legal validity and providing the ground for its binding character and fundamental power.

This is the kind of understanding which is harmonious with the idea of a law being presented through numerous reflections expressed in original texts within the framework of conceptions about the nature and sense of governance. Taking care of laws conceived as ruler's accomplishment in serving God by making good deeds may be put into effect through respecting, preserving and improving the laws which, otherwise, are the fruits of spiritual cognition and the matter which grows up within the realm of virtue. The very essence of governance is situated in the realization of justice ennobled with grace. By following the pattern of divine rule, the order of justice becomes the environment of realization of Celestial Empire in the State of this world. The figure of steer man as a metaphoric picture of a just lawmaker implies the knowledge of the purpose and of the correct road. The canon of the just which is but a norm of a genuine life and a yardstick of human laws is incorporated in the divine law. Striving to it through spiritual consistency, motivated by the message of heart, is the expression of divine grace and goodness. As the work of perfect wisdom of God, all that endeavour is to be acknowledged by the insight of reason into that what is right and just. By ordering that what is the law equivalent to justice, human laws are but a reflection of divine wisdom in the enlightened mind of the lawmaker full of virtues. Just laws are the acts of reaching peace and tranquility (*pax et tranquillitas*) – an ideal feature of the State characterized by calm of inner harmony and consistent order of virtues. The purpose of law is to uproot the evil through the awareness of it and the sense of good, as well as to bring the people toward moral life of true piety and to raise their level of virtue in order to find the road to salvation by realizing that highest, soteriological meaning of governance.

УДК: 347.751(497.11)"13/14"

УГОВОР О КУПОПРОДАЈИ ПРЕМА ЗАКОНОДАВСТВУ ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА

БИЉАНА МАРКОВИЋ

Апстракт. – Уговор о купопродаји регулишу сва три правна текста која чине законодавство цара Стефана Душана у рукописима старије редакције (Душанов законик, Синтагма Матије Властара, Јустинијанов закон) и оба правна текста у рукописима млађе редакције (Душанов законик, Јустинијанов закон). У Душанов законик су унесене одредбе којима се утврђује и гарантује слободан промет покретних и непокретних ствари у Србији и заштита трговаца, који имају право да се крећу од трга до трга и да продају своју робу коме и како желе. Начин закључивања уговора, елементи неопходни за његову пуноважност, као и међусобни односи продавца и купца били су регулисани у Синтагми Матије Властара и у Јустинијановом закону у рукописима старије редакције, односно само у Јустинијановом закону у рукописима млађе редакције, у којима више не постоји Синтагма као посебан текст. Ова регулатива не садржи заокружену и функционалну целину нити постоји потпуна и доследно изведена концепција и усклађеност свих одредби, али се види намера редактора да се из расположивих правних извора сакупе и у царево законодавство унесу најважније норме о купопродаји, као и да се, према тадашњим приликама и према важећим правним схватањима у Србији, сачине оне норме које би омогућавале жив трговачки промет робе.

Кључне речи: уговор, купопродаја, рукопис, старија редакција, млађа редакција, српско право, византијско право, законодавство, Душанов законик, Синтагма Матије Властара, Јустинијанов закон.

Уговор о купопродаји, правна установа без које се не може замислити ниједан дан савременог живота, био је веома важан део правног миљеа и у средњовековној Србији.[1] Нажалост, због сплета историјских околности

---

[1] А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Књиге Скопског научног друштва, књ. II, Скопље 1928, 107–113; Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави*, Класици југословенског права, Београд 1996, репринт издања Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави*, I–IV, Београд 1931–1935, 646–656;

сачувана су само два купопродајна уговора из свакодневне праксе, и то један из 14. а други из 15. века. Оба су сачињена према византијском обрасцу.[2]

У преписима законодавства цара Стефана Душана старије редакције налазимо одредбе о купопродаји у сва три правна текста – Душановом законику, Скраћеној синтагми Матије Властара и Јустинијановом закону.[3] У преписима млађе редакције налазимо их у оба правна текста – Душановом законику и Јустинијановом закону.[4]

У Душановом законику се о купопродаји говори у неколико чланова. У чл. 40 Атонског рукописа из 15. века потврђују се сва права на баштину која су била дата хрисовуљама и простагмама претходних владара и наглашава се да их они који су *власни над њима* могу дати цркви или оставити за душу или *продати коме било*.[5] Према чл. 43 баштина се никоме не може силом узети нити се од неког може силом *купити* нити се може силом заменити. То нема право да учини ни сам цар ни краљ ни госпођа царица.[6] У чл. 61 говори се пре свега о пронији, али опет и о слободној *продаји* баштине.[7] Члановима 112 до 115 закон штити трговце од разних непријатности и насиља, па се тако забрањује самовољно узимање робе уз натурање новца.[8] Наиме, свако има право да своју робу продаје коме жели, и то на трговима на којима жели. У чл. 121 предвиђа се једна специфична ситуација, а то је куповина робе у другој земљи, за коју се касније испостави да је део плена изнетог из Србије (*што буде заплењено по царевој земљи*). Купац је законом заштићен, па ако бивши власник каже *то је моје* – порота треба купца да оправда по закону, под условом да тај купац није ни лопов ни посредник ни саучесник, него је купио bona fide. Такав купац има потпуно право власништва на купљеној ствари – *Тако да га има као своје*.[9] У члановима 149–150 даје се изузетно велика заштита трговцима који се са својом робом крећу кроз Србију и ту робу продају на трговима.

Ј. Даниловић, *Историјскоправне студије*, Подгорица 2002, 173–175; Р. Михаљчић, *Купљеница*, *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 346.

[2] Сачувани су само: 1. уговор, познат као Призренска тапија, склопљен после 1346, којим Доброслава, са децом продаје своју кућу у Призрену Ману, Драгичину брату, и 2. уговор од 19. јануара 1438, којим Радосава Мирковић продаје своју кућу у Трепчи манастиру Св. Павла. А. Соловјев, *Уговор о куповини и продаји у средњовековној Србији*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XV (XXXII), бр. 6, Београд 1927, 429–448, С. Шаркић, *Српско средњовековно право*, Матица српска, Нови Сад 1995, 83–85.

[3] О рукописима старије редакције уп. Б. Марковић, *Јустинијанов закон у оквиру Кодекса цара Стефана Душана*, необјављена докторска теза, Београд 2004, 42–63, 71–87.

[4] О рукописима млађе редакције уп. исто, 88–110.

[5] *Законик цара Стефана Душана*, I, Струшки и Атонски рукопис, САНУ, Београд 1975, 172–173.

[6] Исто, 174–175.

[7] Исто, 178–179.

[8] Исто, 190–191.

[9] Исто, 192–193.

Локалне власти и страже одговарају за њихову безбедност и свака стража је дужна да их преда следећој. Уколико се начини нека штета, морају је надокнадити локалне власти *или да им плати цар.*[10] Даље, једном општом одредбом у чл. 165, под називом *О баштинама*, утврђује се право *људи ратара – људије земљане*, да своје баштине и купљенице могу дати у мираз, *подложити под цркву* или *продати слободно*, под условом да на том месту увек буде *работник.*[11] Најзад код *свода*, испитивања порекла власништва на неком предмету око кога се води спор, свако је дужан да дâ податак о томе од кога је и где је тај предмет купљен – *у земљи царевој или у другој земљи.*[12]

Задатак Душановог законика, према схватањима његових састављача, није био да се бави самим облигационим уговором о купопродаји, него разним ситуацијама у којима је била битна улога царске власти, односно државних органа. Овакве ситуације је наметао свакодневни слободан промет покретних и непокретних ствари. Начин закључивања уговора, елементи неопходни за његову пуноважност, као и међусобни односи продавца и купца били су регулисани на неком другом месту. Нешто од тога налазимо у Синтагми Матије Властара, преведеном и делимично скраћеном византијском правном зборнику, и у Јустинијановом закону, византијско-српској правној компилацији, и то у рукописима старије редакције, односно само у Јустинијановом закону у рукописима млађе редакције, у којима више не постоји Синтагма као посебан текст.[13]

Византијско право је иначе поклањало велику пажњу уговору о купопродаји. Соловјев наводи најважније византијске изворе: гл. 9 *Еклоге*, гл. 14 *Прохирона*, гл. 23 *Епанагоге*, гл. 15 *Prochironis aucti* и цела 19. књ. *Василика*. Од тог богатства правних одредби Матија Властар је унео 14 у своју Синтагму, и начинио посебну главу А, 4 – *Περί αγορας καί πράσεως*. У поглавље А, 4 нису ушла никаква црквена правила, него само световни закони.[14] У Скраћеној синтагми српске редакције налазимо ово поглавље као А, 6 под називом *О коуплєнїи и продании*. Нема више опште одреднице *Закони градсци*, као у тексту Потпуне синтагме, али је испред 11 чланова уписано: *Закон.*[15] Одмах на почетку налазимо елементе за пуноважност уговора: сагласност воља, предмет и цену.[16] Одређено је давање капаре, која се назива *аравуна*, према византијској речи коришћеној у Еклоги, Василикама, Прохирону. Та реч је имала разне облике у

---

[10] Исто, 200–201.

[11] Исто, 204–205.

[12] Исто, 206–207.

[13] уп. Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 111–159.

[14] А. Соловјев, *Законодавство*, 107–108.

[15] Т. Флоринский, *Памятники законодательной дѣятельности Душана цара Сербовъ и Грековъ*, Кіевъ 1888, Приложения, 108 и С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, СКА, Београд 1907, 79.

[16] Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения, 108 и С. Новаковић, *Синтагмат*, 79–80.

српском језику све до 19. века – *арауна*, *аравон*, *равна*, *раона*, *рамна* – док није била замењена италијанском речју капара, која је потицала од истог корена речи: *arrha* – *capere arrhas*, *cape arrham* – а означавала је капару у Јустинијановом кодексу (Corpus iuris civilis) из 6. века.[17] У Синтагми се предвиђа могући одустанак продавца, али уз повраћај двоструке вредности примљене капаре и могући одустанак купца, али уз губитак дате капаре.[18] Навешћемо још неколико одредби из Синтагме у којима се говори о купопродаји: лице које отме силом неку ствар, ако је само не врати власнику, нема право да се касније појави као купац. Ако јавни извршилац прода ствар дужника за потраживање царске благајне, дужник је не може касније откупити. Интерес малолетног лица се штити, па се прописује забрана продаје његових некретнина без судске одлуке. Ако до такве продаје ипак дође, продата ствар може бити враћена претходном власнику. Малолетни продавац има право да тражи повраћај ствари у року од годину дана после напуњене 25. године живота, односно после стицања пуне пословне способности. Исти поступак се примењује уколико је неко продао ствар по веома лошој цени или ју је лоше трампио у време свог малолетства. Право на повраћај ствари имају и наследници малолетног продавца. Од лица које се налази под старатељством ништа не могу купити особе које се брину о његовој имовини или о његовој личности. Треба скренути пажњу и на одредбу којом се предвиђа да ће бити заточени они купци који плански користе тренутно ниске цене и купују велике количине робе да би се неоправдано обогатили каснијим скоком цена у време оскудице. Иста судбина чека и оне који се служе лажима приликом склапања уговора, па се одређује да такав уговор буде преиспитан. Унесена је и једна општа, веома важна норма, по којој су пуноважни само они купопродајни уговори који су у складу са законом и не заснивају се ни на каквим преварним радњама. Под посебним поднасловом *Закон о рабех*, налазимо прецизно формулисан члан по коме роб има право да стекне слободу плаћањем господару оне исте суме новца коју је господар исплатио за роба. Даље се предвиђа да се онај роб који не може да исплати ту цену, *аш̄ше ли убоі јес̄ш*, ослобађа после три године рада за господара.[19]

У Јустинијановом закону је више чланова посвећено управо купопродаји. Ипак ниједан члан ни у рукописима старије редакције ни у рукописима млађе редакције не регулише општа правила трговачког промета покретних ствари или промета некретнина. Нема правила о начину склапања уговора, нити о форми која је захтевана, нити о другим елементима који су били потребни за ваљаност уговора. Вероватно је било предвиђено да се у Јустинијанов закон унесу допунске одредбе о купопродаји, као и оне које у себи садрже одређене измене.

---

[17] А. Соловјев, *Законодавс̄шво*, 108–109.

[18] Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения, 108–110, С. Новаковић, *Син̄шаімаш̄*, 80–81.

[19] Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения, 109, С. Новаковић, *Син̄шаімаш̄*, 79–80.

У рукописима старије редакције одредбе о купопродаји се налазе у неколико чланова. Чл. 8 Хил рукописа из 15. века[20] садржи одељак под називом *О ӣродаји и куӣовини*[21], којим се регулише могућност једностраног раскида уговора због одустанка продавца. У питању је уговор о продаји некретнина, и то оних некретнина које су имале највећи значај за живот људи у сеоској заједници – *њива и виноīрада*. На крају реченице се додаје да предмет уговора може бити и нешто друго.[22] Исту формулацију налазимо и у другим рукописима старије редакције.

У рукописима млађе редакције предмети купопродаје нису једнако наведени. Тако у чл. 9 Рав нема битне разлике у односу на Хил,[23] док је у неким рукописима млађе редакције наведен још један могући предмет уговора о купопродаји: *Ако ко ӣрода или њиву или село, или виноīрад (или) друīо шӣо.*[24] Под појмом *село* овде се вероватно може разумети целовито сеоско имање.[25]

Промена одлуке продавца о продаји некретнине није везана за неки законски рок, али је према тексту очигледно да је до тога дошло после постизања консенсуса о ствари и цени, а пре или у току извршења обавеза купца. Закон, према одредбама рукописа старије редакције, не улази у мотиве продавца који се предомислио и жели да раскине уговор. У Хил се само наводи да је продавац одустао од продаје ... *и онда се сеӣи да неће да ӣрода*,[26] а тако је и у другим рукописима старије редакције.

---

[20] Рукописи ће даље бити означени скраћеницама: Хиландарски = Хил, Раванички = Рав, рукопис Борђоших = Борђ, Текелијин = Тек, Раковачки = Рак, Софијски = Соф, Ковиљски = Ков, Патријаршијски = Патр, Стратимировићев = Стр, Вршачки = Врш, Карловачки = Карл, Паштровски = Паш, Грбаљски = Грб, Попиначки = Поп и Богишићев = Бог. Јустинијанов закон је објављен према Текелијином, Раковачком, Софијском, Паштровском, Грбаљском, Богишићевом и рукопису Борђоших. Текстови осталих рукописа ће бити цитирани према фотодокументацији Одбора за изворе српског права САНУ. Препис и превод Б. М. Међусобне разлике рукописа блиских Софијском (рукопис Борђоших, Стратимировићев, Ковиљски, Карловачки и Вршачки) уп. Б. Марковић, *Јусӣинијанов закон, средњовековна визанӣијско-срӣска ӣравна комӣилација*, Београд 2007, 71–109.

[21] Чл. 8 Хил: О продании и ѡ коуплкнїи, Б. Марковић, *Јусӣинијанов закон*, 245, 255.

[22] Чл. 8 Хил: Аще кто продаст нивꙋ или виноград, или ино что...

Ако ко ӣрода њиву или виноīрад или друīо шӣо... Б. Марковић, *Јусӣинијанов закон*, 245, 255.

[23] Чл. 9 Рав: Ако продаст кто или нивꙋ, илї виноградь, илї ино что...

Ако ко ӣрода или њиву или виноīрад или друīо шӣо... Б. Марковић, *Јусӣинијанов закон*, 264, 287. Иста је формулација и у чл. 9 Паш: V. Mošin, *Paštrovski spisak*, 14; чл. 9 Грб: А. Соловјев, *Књиīа ӣривилеīија*, 55, чл. 9 Поп, фотодок. и чл. 7 Бог, V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 26.

[24] Ако тко продасть или нивꙋ или село или виноград или ино ч҄то... Тако је у чл. 13 Соф, Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения, чл. 13 Ков, чл. 16 Патр, чл. 12 Стр, чл. 13 Борђ, Б. Марковић, *Јусӣинијанов закон, средњовековна комӣилација*, 78, 116, чл. 16 Тек, чл. 17 Врш, чл. 13 Карл и чл. 13 Страт. Текст је наведен према Ков.

[25] О различитим значењима речи *село* в. Р. Михаљчић, *Село*, Лексикон, 665–666.

[26] Чл. 8 Хил: ...и пакы се оуспоцене да не прода... Б. Марковић, *Јусӣинијанов закон*, 245.

Чл. 5 (.д҃. по оригиналној нумерацији) Рак рукописа, који припада старијој редакцији, иако потиче са самог почетка 18. века, не садржи суштинске разлике у односу на Хил.[27]

У Рав се не одступа од формулације Хил: *...и после се сети да не прода...*[28] Паш у чл. 9 и Поп у чл. 9 такође су задржали стару формулацију: *...пакъ се усйомене да не прода...*, док је у неким рукописима коришћена само друга реч: ...и паке се раскае да не прода...[29] Сасвим слично је и у чл. 7 Бог и у чл. 9 Грб, али се у Грб ипак наводи неки мотив: *...пак се покаје и неће продать...*[30] Уколико је продавац примио мање од половине договорене цене, закон дозвољава поништење уговора и повраћај у пређашње стање: *да врати цену, а своје да си узме опет.*[31] Не предвиђа се никаква додатна сума као евентуална одштета за купца који је тај новац дао са убеђењем да је склопио правни посао и да ће ствар по коначној исплати бити његова. Купац је због тога можда претрпео неку штету, јер је, нпр., пропустио да на другом месту купи ствар која му је такође одговарала, а која је у међувремену продата. По садржини овог члана могло би се закључити да законска заштита купца не иде баш далеко и да свако мора пазити какав уговор склапа и како извршава преузете обавезе. То је доста необично, јер знамо да су други правни извори водили рачуна о давању капаре, па је било предвиђено да продавац који је примио капару мора вратити двоструку суму новца примљеног за капару у случају да се он предомисли и жели да раскине уговор.[32] При томе је јасно да капара никада није била уговарана у тако високом износу као што би била скоро половина цене. Међутим, у случају да је продавац примио само нешто више од половине суме новца према уговореној цени, од уговора се није могло одустати: *ако ли се утврди да је дато и мало више од пола цене, да остане куповина како је продато.*[33] У овом делу одредбе нема битних разлика ни у једном рукопису ни старије ни млађе редакције у односу на чл. 8 Хил. Тако у чл. 9 Рав имамо сасвим сличну формулацију: *Ако ли узме имало више од половине,*

---

[27] Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения, 213.

[28] Чл. 9 Рав: ...и паки се ѹспоцене да не прода... Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 264, 287.

[29] Чл. 13 Соф, Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения; чл. 13 Борђ, Б. Марковић, *Јустинијанов закон, средњовековна компилација*, 78, 116; чл. 16 Тек, чл. 13 Стр, чл. 13 Ков, чл. 16 Патр, чл. 13 Карл, чл. 17 Врш. Текст је наведен према чл. 13 Ков.

[30] V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 26. А. Соловјев, *Књига привилегија*, 55.

[31] Чл. 9 Рав: ... а свое да си оуѕме ѡпеть. Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 264.

[32] А. Соловјев, *Законодавство*, 110.

[33] Чл. 8 Хил: Аще ли се нагие ере ест дано и цало выше ѿт пол цѣне, да стоить коупля, како ест и продана. Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 245, 255. Соловјев сматра да нас византијски извор који је пронашао Флорински (Synopsis basilicorum, A, XII, 9) за овај члан наводи на закључак о томе да је законодавац дозвољавао продавцу да се предомисли и одустане од уговора без правних и економских последица због тога што је желео да заштити сељачки посед од пренагљених трансакција. А. Соловјев, *Законодавство*, 110. Т. Флоринский, *Памятники*, 488.

да не врати ойеш.[34] Одустајање од уговора може евентуално потицати од необавештености продавца о правој вредности ствари чију је продају уговорио. Уколико постоји несразмера у вредности престација, закон би с правом заштитио продавца и тиме би се ова одредба уклопила у норму о laesio enormis, која постоји у Јустинијановом Corpus iuris civilis.[35] Међутим, из чл. 8 Хил, односно чл. 9 Рав не види се да постоје елементи за laesio enormis. Осим тога, не спомиње се ни facultas alternativa, по којој купац може одржати ваљаност продаје доплатом до пуне цене. Тако у тексту Јустинијановог закона имамо само једнострани захтев за поништење уговора и прописан један услов, а то је висина примљеног дела исплаћене уговорене суме. Није прописан рок у коме је продавац могао да се предомисли нити се види да ли је евентуално такав поступак продавца био могућ само непосредно после закључења уговора. Не види се ни то да ли је продавац могао да се предомисли и тражи раскид уговора док још купац није ушао у посед купљене некретнине или је улажење у посед морало бити непосредно повезано са потпуном исплатом уговорене цене. Остаје нам једна штура, непотпуна одредба о праву продавца да једнострано одустане од склопљеног уговора, односно затражи његово поништење, и то без икаквих правних последица. У даљем тексту нема ни речи о неопходном формалном поступку. Не знамо ни коме се продавац обраћао са таквим захтевом, исто као што не знамо ни какве су формалности биле потребне за склапање оваквог уговора. Ни за једно од ових питања не можемо наћи одговор у Јустинијановом закону.

Право на поништење уговора о продаји сопствене имовине имала је према Јустинијановом закону и удата жена уколико би такав уговор био закључен без њене стварне сагласности, под мужевљевим притиском.[36] Тако, према чл. 9 Хил, уколико муж одлучи да прода нешто од жениног имања, а жена се не супротстави одмах, него *йрећуши бојећи се мужа своїа*,[37] она има право да после извесног времена затражи поништење уговора и тада треба *да јој се врати све и да се раскине ша куйовина.*[38] Није предвиђен никакав рок у коме је жени остављена ова могућност. С друге стране, судећи по самом тексту, могло би се рећи да је купац већ ушао у посед и да је цена самим тим већ исплаћена. Вероватно је некакав рок ипак постојао, али он је био везан за неку другу одредбу која се не налази у Јустинијановом закону.

---

[34] Чл. 9 Рав: ... аще лї и цало вѣкь вз҄цеть. ѿ половїци да не вратит вьспет. Б. Марковић, *Јусшинијанов закон*, 264.

[35] О. Станковић, В. Водинелић, *Увод у ірађанско йраво*, Београд 1996, 180.

[36] Уп. поглавље о миразу. О односима у браку уп. Н. Ф. Павковић, *Брак*, Лексикон, 60–62.

[37] Чл. 9 Хил: ... жена оуцальчинт боещи се цоужа своего... Б. Марковић, *Јусшинијанов закон*, 245, 255.

[38] Чл. 9 Хил: ... да се вьзвратить еи все и да се распльет тази коуплиа... Б. Марковић, *Јусшинијанов закон*, 245, 255.

Одредба у чл. 6 (.ѣ. по оригиналној нумерацији) Рак се суштински не разликује од одредбе у Хил.[39]

Чл. 10 Рав из групе рукописа млађе редакције слаже се и суштински и по формулацији са Хил: *Ако муж ӣрода шӣо од женина имања, а жена ӣрећуӣи бојећи се мужа, а ӣосле заӣражи да јој се враӣи све и ӣа куӣовина да се раскине.*[40] Страх од мужа је био објективно оправдан и узимао се у обзир у правном животу као разумљива појава, па је као довољан разлог за поништење уговора и прихватан од стране државне власти и законописца. У свим рукописима и старије и млађе редакције постоји одредба којом се дозвољава поништење уговора о купопродаји и повраћај имовине удате жене, уколико се она због страха од мужа не би успротивила склапању таквог уговора на време. У чл. 10 Грб се наводи: *и жена би мучала боећи се мужа*,[41] као и у чл. 10 Паш: *а жена умучи од сӣраха мужевниеїа.*[42] У групи рукописа који су блиски Соф нема битних разлика, као ни у чл. 10 Поп или у чл. 8 Бог.[43] Свуда се на сличан начин говори о страху због кога се жена није огласила негодовањем приликом саме продаје своје имовине од стране мужа, те је тај страх сам по себи био довољан разлог за раскид уговора. Нашој радозналости остаје бар делимично необјашњиво како се и уз чију помоћ уплашена жена охрабрила да би се супротставила мужу и касније затражила заштиту своје имовине. Преко ове одредбе свакако имамо још једну посредну потврду да је жена могла имати своју непокретну имовину, да њоме муж није могао потпуно располагати и да је та имовина била законом заштићена. У Скраћеној синтагми нема сличне заштите имовине удате жене међу одредбама о купопродаји. [44]

Пуноважан купопродајни уговор се могао склопити само са пословно способним лицем. Стога је, према Хил, поништење уговора могао тражити

---

[39] Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения, 213.

[40] Чл. 10 Рав: Аще мѹжь продаст что ѿ женїна имѣнїа, а жена ѹмлчит боещи се мѹжа, а по҆сле вьзищеть, да се вьз҆вратит ей вьсе и та кѹп҆лıа да расип҆лет се. Б. Марковић, *Јусӣинијанов закон*, 265, 287.

[41] А. Соловјев, *Књиїа ӣривилеїија*, 55.

[42] V. Mošin, *Paštrovski spisak*, 14.

[43] Чл. 14 Соф, Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения; чл. 14 Борђ; Б. Марковић, *Јусӣинијанов закон, средњовековна комӣилација*, 78, 116, чл. 17 Тек, чл. 14 Стр, чл. 14 Ков, чл. 17 Патр, чл. 14 Карл, чл. 18 Врш.

[44] Редактори Синтагме су у Србији сачували став цара Јустинијана о одвојеној имовини удате жене. Ова имовина је најчешће потицала из мираза. За разлику од црквеног схватања брака, у коме се супружници спајају у једну личност, и Еклоге, у којој је уведено веће јединство имовине супружника, Јустинијаново право је оставило правило по коме муж одговара за dos, односно propter nuptias donatio, а који се поново може видети у Прохирону. По Синтагми муж има право уживања, али не и располагања. А. Соловјев, *Законодавсӣво*, 130–132. Вероватно је овакво правно схватање довело до тога да се у Јустинијановом закону удатој жени призна право да тражи проглашење ништавости купопродајног уговора којим би муж продао њену имовину. Могуће је да је постојао и неки тако формулисан узор, који тек треба наћи.

отац чији је син нешто продао у време када је син био *под очевом влашћу*.[45] У Рак имамо у чл. 8 (.ѕ̄. по оригиналној нумерацији) одредбу која се по садржини слаже са одредбом у Хил.[46] У чл. 12 Рав, чл. 12 Поп и чл. 10 Бог не говори се експлицитно о поништењу уговора, него о повраћају продате ствари – *и сазна му оӣац и хоће ӣо да враӣи, да (му) се враӣи*.[47] Паш у чл. 12 предвиђа да се продата ствар може откупити – *када му обезна оӣацъ и узоће ӣо оӣкуӣиӣи, да е волјанъ*,[48] док Грб садржи могућност повраћаја ствари, без помињања поништења уговора – *и кӣио би ӣо враӣиӣи що е ӣримлено, да може враӣиӣи*.[49] Јасно је регулисано да се овако склопљен правни посао не може одржати, те да се ствар враћа бившем власнику, да је бивши власник дужан да исплати исти износ новца за који је ствар раније продата, а који је и он сам тада примио. Не помиње се никакав рок у коме је могуће покренути поступак за повраћај ствари. Не помиње се ни могућност да је ствар у међувремену продата трећем лицу, као ни начин на који се у том случају регулишу последице, односно да ли и у том случају постоји право на повраћај ствари и како се оно остварује.[50] Група рукописа блиска Соф садржи разлику по којој се предвиђа да је продавац лице које је под очевом влашћу или под старатељством,[51] а затим испушта део у коме се наводи да се уговор раскида онда када за његово постојање сазна отац лица под старатељством и када отац одлучи да тражи поништење уговора, затим се наставља, тако да изгледа као да сам млади човек без пословне способности тражи повраћај продате ствари[52] и да се та ствар враћа њему, а не оцу или старатељу који се претходно помиње.[53] Тако је формулација збуњујућа, могуће због недовољног разумевања. У Тек је испуштено нли, па изгледа као да у формулацији нема разлике између

---

[45] Чл. 12 Хил: Аще кто коупит кою вещь ѡт чловѣка млада кои ест под ѡтьчею властїю и оувѣсть емоу ѡтьць и въсхощет разорити коуплю, да разорить.

Ако ко куӣи коју сӣвар од човека младоӣ који је ӣод очевом влашћу и сазна њему оӣац и усхӣедне да раскине куӣовину, да раскине. Б. Марковић, *Јусӣинијанов закон*, 246, 256.

V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 27.

[46] Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения, 213.

[47] Чл. 12 Рав: Аще кто кѹпит кою вещь ѡт чловека младь кой ест под оч҃ином власⷮтїю, и ѹзнает мѹ ѡтьць и хоте то възⷣвратїти, да възⷣвратит се.

Ако ко куӣи коју сӣвар од човека младоӣ који је ӣод очевом влашћу и сазна му оӣац и хоће ӣо да враӣи, да (му) се враӣи. Б. Марковић, *Јусӣинијанов закон*, 246, 256. Слична је формулација и у Бог. V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 27.

[48] V. Mošin, *Paštrovski spisak*, 14.

[49] А. Соловјев, *Књиӣа ӣривилеӣија*, 56.

[50] Чл. 16 Соф, Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения, 57. Слажу се чл. 16 Борђ, Б. Марковић, *Јусӣинијанов закон, средњовековна комӣилација*, 78, 116; чл. 16 Стр, чл. 16, Ков, чл. 20 Врш, и члан чија се нумерација због оштећења не може видети у Карл, уп. нап. 20.

[51] Чл. 16 Соф: Аще тко кѹпит кою вещь от чл҃вка младь кои есть под очиноимь властїю, или под старенщинмь... Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения, 57. Уп. нап. 61.

[52] Чл. 16 Соф: ... и хотеть то възвратити... Исто, 57.

[53] Чл. 16 Соф: ... да възвратеть емѹ сїа. Исто, 57.

под ѻ҆чиноѹ властїю и <u>или под стареншинць</u>, него као као да је то једно исто, што опет указује на збуњеност писара или редактора.[54]

Чл. 26. Рав је посвећен заштити продавца од несавесног купца.[55] У овом случају се купац приликом уговарања цене користио неком врстом преваре, па је ствар била лоше процењена приликом саме куповине, а затим се купац користио и сумњивим или фалсификованим документом.[56] Не говори се ништа о ономе што је купац хтео да постигне таквим документом, али је у одредби истакнуто да у састављању документа продавац није учествовао. Такав несавестан купац је морао да врати ствар продавцу, а новац који је дао за ствар <u>није могао добити натраг</u>. На тај начин је био кажњен несавестан купац, који је изгубио свој новац, а обештећен је продавац за све непријатности које је доживео пре него што је доказано право стање ствари и донета одлука надлежног органа. Сви сачувани рукописи млађе редакције садрже овај члан. Међутим, у групи рукописа који су блиски Соф постоје битне разлике у односу на текст Рав. Унесен је још један разлог за ништавост уговора, а то је била купопродаја под принудом.[57] Било је забрањено вршити притисак на продавца да прода ствар или да је прода одређеном лицу. Измена се односи и на фалсификовани документ. Фалсификовање документа се наводи као трећи разлог за ништавост уговора, а не као поступак купца који је учињен после склапања уговора, а до кога је дошло уз лошу процену ствари, која је сама по себи била разлог за ништавост уговора.[58] Даље се у чл. 30 Соф говори о томе да је фалсификовани документ начињен беꙁ҆ сѹдещаго, а не беꙁ҆ продавающаго као у Рав. Најзад је и последица таквог поступка за несавесног купца не само различита него чак и супротна. Уместо да као у Рав несавесни купац претрпи штету,[59] у Соф је предвиђено да купац изгуби ствар, али да узме дати новац.[60] То би значило да нема обештећења за савесног продавца нити неке штете за несавесног купца, који је чак и фалсификатор. Ков у чл. 30 следи текст Соф

[54] Чл. 19 Тек, І. Ђорђевићъ, *Законъ царева*, 7.

[55] Чл. 26 Рав: Аще кто кѹпіть некѹю вещь, а ꙁле ѹцѣнить, и потоц ѹ него ѡ той вещи книги ѡбрещѹт҆ се писане беꙁ҆ продавающаго, тако́вїй вещи тѹ да погѹби и дан҆ное да не въꙁ҆цет.

Ако ко куӣи неку сӣвар, а (ӣа сӣвар је) лоше ӣроцењена и ӣоӣом се код њеīа нађу ӣисмена о ӣој сӣвари ӣисана без (ӣрисусӣва и одобрења) ӣродавца, ӣакав (несавесӣан куӣац) ӣу сӣвар да изīуби, а (оно) шӣо (је од цене) даӣо, да не узме. Б. Марковић, *Јусӣинијанов закон*, 267, 289.

[56] О појму *књиīа* којим се означавају разна документа уп. Ђ. Бубало, *Књиīа – 2. Лексикон*, 301–302.

[57] Чл. 30 Соф: Аще кто кѵпить кѵю вещь, по сили или ꙁло ѵценить... Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения, 58.

[58] Чл. 30 Соф: ... <u>или</u> книги ѡбрещѵтьсе... Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения, 58–59.

[59] Чл. 26 Рав: ... тако́вїй вещи тѹ да погѹби и дан҆ное да не въꙁ҆цет. Б. Марковић, *Јусӣинијанов закон*, 267.

[60] Чл. 30 Соф: ... таки вещь тѵ да погѵбить и даньное да въꙁцет. Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения, 59.

у потпуности. Карл у чл. 31 оштећен је у том делу, па се не може прочитати да ли је безꙿ сꙋдещаго или безꙿ продавающаго, али се види да је предвиђен и други разлог за поништење уговора: по сили као у Соф, док је на крају члана као у Рав предвиђено да несавесни купац не може добити натраг исплаћени новац: данꙿное да не вьзꙿмет. У Стр предвиђена су сва три разлога за раскид уговора у равноправном редоследу и склопљена је потпуно логична и целовита одредба, која се састоји из делова Рав и делова Соф варијанте: *Ако ко купи коју ствар под принудом или лоше процењену или се код њега (који је купио) нађу писмена о тој ствари, писана без судије, такав (купац) ту ствар да изгуби, а оно што је (за њу) дао, да не узме.*[61] Управо тако стоји и у неким другим рукописима блиским Соф,[62] док у Поп уместо безꙿ сꙋдещаго налазимо безꙿ продавающаго, као у Рав. Бог има сопствену комбинацију. У њему су равноправно набројана сва три разлога за ништавост уговора, али је као у Рав предвиђено да је писмени документ састављен без продавца, а не без службеног лица, односно судије. На самом крају је део одредбе исти као у Соф, па је опет предвиђено да се дата сума новца не враћа купцу.[63] Паш има исту одредбу као група Борђ, Стр, Тек и Врш, само исказану својим специфичним језиком, али има нешто другачије формулисан део о последицама на сам уговор, па се не говори о поништају уговора, него: *такви чоекъ да ту стваръ не купи, и що е да, да не прими.*[64] У Грб је направљена још већа забуна: *Ако тко купи кою ствар по продаи другому али би било зло уциенено и рећь книгу учинить, а била би книга учинена безъ да ние ту ωни кои продае, да такви има изгубитъ и куплено и асире.*[65] Ове разлике су, по свему судећи, више последица неразумевања праве сврхе саме норме, него неких намерних измена. Осим тога, немамо довољно података о протографима са којих су начињени преписи. Неке грешке и неразумевања текста су могли потицати и из старијих, касније изгубљених, преписа.

На крају чл. 28 Рав утврђује се рок у коме поступак за поништење уговора може бити покренут уколико је уговор склопљен са лошом проценом вредности ствари која је предмет уговора или уколико је склопљен под неком принудом. Оно што је *лоше процењено или по сили купљено* може се повратити у року од 24 године.[66] Овај део чл. 28. је по свом садржају наставак чл. 26. Треба приметити да се у овом члану говори о ствари која је купљена силом, по силнеꙑ

---

[61] Чл. 30 Стр, фотодок.: Аще кто кꙋпитꙿ кꙋю вещꙿ по сили или ꙁло оуценїтꙿ или книги ѡбрещꙋть оу него ѡ той вещи писане безь сꙋдещаго таки вещи тꙋ да погꙋбитꙿ и данꙿное да не вьзꙿметъ.

[62] Чл. 32 Тек, I. Ђорђевићъ, *Законъ царева*, 9, чл. 30 Борђ, Б. Марковић, *Јустинијанов закон, средњовековна компилација*, 82–83, 119, чл. 33 Врш и чл. 34 Патр, уп. нап. 20.

[63] Чл. 25 Бог. V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 28.

[64] Чл. 27 Паш. V. Mošin, *Paštrovski spisak*, 16.

[65] Чл. 25 Грб. А. Соловјев, *Књига привилегија*, 56.

[66] Чл. 28 Рав: Вещь недꙿвижїмаа до .кє. лѣт вьзꙿвратити се можеть ꙁле ꙋценено илї по силнеꙑ кꙋплено. *Непокретна ствар се може вратити до 24 године (ако је) лоше процењена или по сили купљена.* Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 267, 290.

кѹплено, баш у Рав, где се, као што смо видели, не помиње оваква врста куповине као разлог за поништење уговора у чл. 26, где би му свакако било место.[67]

Закон прописује продају имовине због наплате пореза од пореских обвезника који не извршавају своје обавезе. Држава штити своје изворе прихода и наплаћује своја потраживања преко овлашћеног службеника, који има право да прода имовину дужника. Оваква одредба не постоји у рукописима старије редакције и у Рак, а предвиђена је у чл. 27 Рав. Наиме, сакупљач пореза, сьбор҆ни бир҆чїа,[68] има право да прода ствар дужника за саборни дуг, *шо јесш за комун* и тако продату ствар не може нико откупити, па чак ни претходни власник ствари, односно дужник. Узор за овакву одредбу можемо наћи у Синтагми Матије Властара у рукописима старије редакције. Међутим, у Јустинијановом закону је наглашено да таква продаја може да се изврши само по *наређењу іосиодара*. Ако све буде учињено по пьвелюнїю гос҆подара, тако да остане. Ако ли не буде по повеленїю кнежѹ, та ствар се враћа.[69] Ков, такође, предвиђа да је потребно одговарајуће наређење да би остао правоснажан уговор о купопродаји имовине за овакав дуг, али не говори о наређењу по повеленїю кнежѹ, него по повеленїю царскоѡѹ,[70] док у чл. 31 Соф стоји по пьвелюнїю гос҆поскоѡѹ.[71] Необично је то што је у првом делу реченице свуда употребљена формулација по пьвелюнїю гос҆подара, док се разлике јављају у другом делу реченице, који нам доноси три варијанте: по повеленїю кнежѹ, по пьвелюнїю гос҆поскоѡѹ и по повеленїю царскоѡѹ. Прву варијанту, поред Рав, садржи и Бог,[72] другу, поред Соф, садржи Борђ, али не по наређењу господскоѡѹ, него господаревѹ,[73] а трећу, поред Ков, садрже Тек и Врш.[74] У Паш је направљена збрка, јер су спојени делови два члана, па је изгубљен изворни смисао. Тако је направљена комбинација норме по којој се не може откупити ствар коју је продао *иуилики*

---

[67] Уп. нап. 55.

[68] Појам *бир* се употребљавао да означи црквени доходак, али и друга давања која су била обавеза становништва те територије према господару. Уп. М. Јанковић, *Бир*, Лексикон, 47–49. О духовном биру писао је и К. Јиречек. В. К. Јиречек, *Историја Срба*, II, 67. А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. іодине*, Београд 1980, 201–203 (чл. 37).

[69] Чл. 27 Рав: Аще сьбор҆ни бир҆чїа ꙁа д҆лгь сьбор҆ни продаст вещь дл҆жнїка, сиречь ꙁа комѹнь, то никто ѿкѹпїт не ѡожет, нї ис҆ти чїа є бїла. Аще бѹдеть по пьвелюнїю гос҆подара, тако да пребиваєт. Аще лї не бѹдеть повеленїю (sic) кнежѹ, то вьꙁ҆вращает҆ се.

Ако саборни сакуиљач ирода дужникову ствар за дуі саборни, шо јесш за комун, шо нико ошкуииши не може, ни исши (шај) чија је (сшвар) била. Ако буде (учињено) ио наређењу іосиодара, шако да осшане. Ако ли не буде (учињено ио) наређењу кнежевом, шо се враћа. Б. Марковић, *Јусшинијанов закон*, 267, 290.

[70] Чл. 31 Ков.

[71] Чл. 31 Соф, Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения, 59.

[72] Чл. 26 Бог, V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 28.

[73] Чл. 31 Борђ, Б. Марковић, *Јусшинијанов закон, средњовековна комиилација*, 83, 119.

[74] Чл. 31 Ков, чл. 33 Тек, чл. 32 Врш. Сигурно је у 18. веку било тешко одлучити како титулисати *іосиодара* и како се уопште односити према оним нормама које предвиђају државне надлежности из претходног времена.

владавецъ или <u>сам дужник</u> *за узрок комунски, ако е било йо риечи чиа е сйтваръ; ако ли ние, да се може ойткуйийтъ.*[75] Грб уопште нема овај члан. Збуњеност и колебање око титуле *їосйодара* указују на време преписивања овог члана у рукописима млађе редакције, време у коме српска држава више не постоји, па се у новим околностима ни ова одредба не може са сигурношћу везати за личност на одговарајућој социјалној лествици.

У Синтагми, у рукописима старије редакције, постоји нешто другачија формулација. Службено лице продаје ствар, односно *съборни биръчиа, рекше, царъски*, продаје ствар дужника за *съборніи дълїъ*, али је даље предвиђено да тај дуг не може откупити ни сам дужник нити његов *заіемник.* Осим тога, истиче се да потраживање државне благајне има првенство у односу на све друге потражиоце. Не помиње се ни господар ни кнез.[76] Студеничка синтагма, према издању Мошина, садржи исту формулацију.[77]

Продаја ствари лица под старатељством, најчешће малолетника без родитеља, регулисана је у чл. 29 Рав доста детаљно, али за једну специфичну ситуацију. Реч је о имовини лица под старатељством које се налази ван земље.[78] У тексту се недовољно јасно прави разлика између лица која воде бригу о интересима особе под старатељством, која се овде назива *сироша*, и лица које води рачуна о имовини лица под старатељством, заступника. У *Номоканону* се у преводу *Прохирона* (Закона градског), гр. 36, користи термин *йрисйтавник* за особу која води рачуна о малолетнику или лицу које због неке физичке мане није у стању да се стара о себи. Овакве приставнике поставља државна власт. Прецизира се у гл. 9 исте гране да *йрисйтавник* може да буде сродник и да, уколико има више сродника истог степена сродства, сваки од њих може да буде одређен за приставника.[79] По самом тексту чл. 29 Рав не може се одредити разлика у правима и дужностима између две врсте лица која воде рачуна о малолетнику и његовој имовини у његовом одсуству. То је сигурно

---

[75] Чл. 28 Паш, V. Mošin, *Paštrovski spisak*, 16.

[76] Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения, 109. С. Новаковић, *Синшаїмаш*, 80.

[77] V. Mošin, *Vlastareva Sintagma*, 71.

[78] Чл. 29 Рав: И ѡще рече царь благочьстиви – Ако зайдеть сирота ѹ тѹждѹ землю и паки придет до .м. лѣт, да свое възмет. Башине постав̕лене на аманет илї на залогѹ, то до .р̃. годїщь, да дос̕тигне свое. И зле замениви, във̕вращаеть до .к҃е. лѣть. Приставн̕икь не може кѹпїти сираго вещь ни продати, ни промис̕лникь да прода. Промис̕лникь ест дондеже въз̕вратит сири, да не како зле продаде се. И паки подобаеть чловеке избирати дѹшевне и боещей се бога.

И још рече цар блаїочасшиви – Ако зађе сироша у шуђу земљу и йосле дође (у року од) 40 їодина (може) своје (сшвари) да узме. Своје башшине (које су) осшављене на аманеш или у залоїу (власник може) да добије (нашраї и) до 100 їодина. И лоше замењено (може) да (се) враши (у року) од 25 їодина. Сшарашељ да не може (ни) куйиши ни йродаши сшвар сироше, неїо да засшуйник йрода. Засшуйник је (овлашћен), док се (не) враши сироша (да се сшара) да се некако зло (не) йрода. И оџеш шреба бираши људе душевне и (оне) који се боје Боїа. Б. Марковић, *Јусшинијанов закон*, 268, 290.

[79] Н. Дучић, *Крмчија морачка*, Гласник СУД, VIII, Београд 1877, 112–113.

стога што овај члан и није био намењен детаљнијем регулисању старатељства и заступништва уопште, него је само допуњавао неке већ постојеће одредбе.[80] У чл. 29 Рав предвиђа се да не може старатељ по свом нахођењу и својој процени продати ствар која је власништво одсутног лица под старатељством: ... *старатељ да не може купити сиротињску ствар ни продати, него да заступник прода.* Даље се објашњава: *Заступник је (овлашћен), док се (не) врати сирота, (да се стара) да се некако зло (не) прода.* Имајући у виду многобројна искуства из праксе о злоупотребама у оваквим случајевима, даје се и један добронамеран савет: *И опет треба бирати људе душевне и (оне) који се боје Бога.* Ма како био развијен правни систем у једној земљи, немогуће је све предвидети, све регулисати и све заштитити законом. Веома је важно за овако деликатну дужност одабрати људе који ће поштовати закон и морал, а неће тражити могућност да постигну сопствену економску корист, занемарујући интересе лица под старатељством. Људи који су у средњем веку испуњавали ове критеријуме били су управо они дѹшєвнн н боєщєй сє бога. Лице под старатељством које је отишло *у туђу земљу и после дође* имало је укупан рок од 40 година да своју имовину узме натраг. Али, *баштине (које су) остављене на аманет или у залогу, (власник може) да добије (назад и) до 100 година.* Необично је да се поред тако дугог рока не помиње могућност да наследници имају право на ту имовину. То се или подразумевало или је било решено на другом месту. Даље се предвиђа и да оно што је *лоше замењено (може) да (се) врати (у року) од 25 година.* Тако је заокружен члан којим се штите интереси одсутног лица под старатељством, коме се омогућава да по стицању пунолетства и пуне пословне способности покрене поступак за поништење уговора начињеног у време његовог малолетства, а на његову штету.[81] Бог 28 има овај текст подељен на два члана, па је чл. 28 обухватио све предвиђене рокове за повраћај имовине лицу које је било под старатељством када је напустило земљу и ти се рокови слажу са роковима које имамо у Рав. У следећем, чл. 29, налази се забрана са једним објашњењем: *Приставникъ не може купити сираго вещ ни продати ни промислникъ да е прода (промислник ніе прокарадуръ)* и наглашава се обавеза да се води брига *донде же возрасте сирота.*[82]

---

[80] Тарановски је скренуо пажњу на сложен систем стицања пуне пословне способности у Византији и разне врсте старатељства. Т. Тарановски, *Историја*, 529–530.

[81] Значај поуке о бирању *душевних људи који се боје бога*, како би бринули о имовини малолетника, може се видети из података спора о повраћају имовине која се водила у мају 1220. г. Георгије Љутовој, властелин из Скопља, и његов брат Миле били су деца из другог брака свог оца. У време њиховог малолетства отац их је поверио на бригу њиховој полусестри Јелени, својој ћерки из првог брака. После њене смрти, њихова имовина коју су наследили од оца, од тетке и од полусестре Јелене била је разграбљена. Поделила су је властела Јован Тихомир и царски чиновник Константин. По стицању пунолетства Георгије Љутовој је покренуо спор тражећи натраг своје наследство. А. Соловјев, *Срби и византиско право у Скопљу почетком XIII века*, Гласник СНД, XV–XVI, 1936, 29–43.

[82] V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 29.

Грб такође има два члана посвећена заштити имовине лица под старатељством. Први, чл. 27, предвиђа поменуте рокове и у томе се слаже са Бог. Други, чл. 28, у једном свом ставу забрањује продају имовине, али прилично нејасном формулацијом: *Чувашелъ, не може йродашъ ни куйишъ добра сирака, шакођеръ не може йродаши ни йрокарадуръ, докле не узрасше сиракъ еръ йродаю да не валю...*[83] У Паш је такође два члана посвећено продаји имовине *сироше*. У чл. 30 је предвиђен рок од 40 година за повраћај имања и рок од 100 година за баштину дату *на аманешъ али на залоїъ, али арђаво йроминјено, и до сшо їодища*, док је на крају реченице за лоше процењену трампу дат рок од 25 година.[84] Видимо да се трампа помиње два пута са два различита рока, па је или био нејасан текст испред писара или га он сам није довољно разумео. У чл. 31 забрањује се да прокарадур прода или купи *сиромашко ништа докленъ насшане сиракъ на име чие е мешнушъ*.[85] Даље се говори о томе да закон *зайовиеда* да се за прокарадура бирају људи душевни, који се боје бога. У чл. 33 Соф текст се углавном слаже са Рав, сем у једном важном делу, где се некако узгред објашњава докле траје дужност *йромисалника*. Тако се у Рав каже да његова дужност траје док се не врати лице под старатељством,[86] док је према Соф промисалник обавезан док не одрасте *сироша*.[87] Борђ је непотпун, јер не садржи део којим се предвиђа право на повраћај баштине дате у залогу или на амант у року од 100 година. То је, изгледа, намерно испуштено, вероватно због претеране дужине рока. Сама реченица је потпуна и уопште не изгледа као да неки део недостаје. У Стр, као и у Рав, *йромисалник* обавља своју дужност док се не врати *сироша* из туђе земље.[88] Очигледно је да текст није био јасан за преписиваче или редакторе и да се свуда провлачи недовољно разумевање одредби које регулишу једну специфичну ситуацију.

У Синтагми нема одредбе која је директно послужила као основа за чл. 29. Рав. У А саставу постоји неколико норми којима се штити имовина

---

[83] А. Соловјев, *Књиїа йривилеїија*, 57. Брига о интересима малолетника се на сличан начин водила и у другим срединама и временима. У Будванском статуту било је изричито одређено да се малолетном лицу без родитеља мора поставити неко од његових сродника за старатеља (tutor), као и заступник (procurator), који би за малолетника на суду могао „тужити и одговарати". Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, 233. Наредбом Великог суда Црне Горе из 1884. г. наложено је да су капетани дужни да поставе тутора сирочади која не живе у задрузи, и то неког од ближих рођака „који би се о користи сирочади старао као добар отац за своју дјецу". Забрањује се купопродаја непокретности без пристанка тутора да би се малолетници и њихове мајке сачували „од штете". В. Вукашиновић, *Имовинско-йравни сшашус*, 13.

[84] V. Mošin, *Paštrovski spisak*, 16.

[85] V. Mošin, *Paštrovski spisak*, 16.

[86] Чл. 29 Рав: Промисалникъ ест дондеже въз̑вратит сири, да не како зле продаде се... Б. Марковић, *Јусшинијанов закон*, 268, 290. Слажу се чл. 34 Врш, фотодок. чл. 35–36 Тек, чл. 33 Ков, фотодок.

[87] Чл. 33 Соф. Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения, 59.

[88] Чл. 33 Стр.

малолетника и других лица без пословне способности. Тако се предвиђа да се о продаји непокретне ствари за дуг која је власништво малолетника мора одлучити пред судом, да не могу старатељи и заступници малолетника без родитеља купити неку његову ствар, да се имовина малолетника може продавати само на основу судске одлуке, да се уговор о продаји имовине малолетника може оспорити у дугом року од 25 година итд. Нема одредбе којом се регулише ограничење продаје имовине одсутног малолетног лица без родитеља.[89] Такве одредбе нема ни у Студеничкој синтагми, па њен извор тек треба наћи.[90]

Чл. 65 Рав се односи на крађу у граду,[91] али се у његовом претпоследњем ставу предвиђа и једна посебна правна ситуација. Наиме, уколико би се код некога пронашла украдена роба коју је то лице купило, роба је одузимана, а то лице није имало право на повраћај новца који је дат за купљену робу.[92] То је, у ствари, била нека врста посредне казне за лакше кривично дело, куповину украдене робе. Дело је тако кажњавано на једноставан и практичан начин. Међутим, у следећем ставу се предвиђа да купац који је био преварен приликом купопродаје, а поступио је bona fide, верујући у доказ о власништву који му је предочио продавац, није имао право на повраћај потпуне суме новца, него само на половину, док је за половину дате суме био оштећен.[93] Видљива је намера да се и путем оваквих посредних казни онемогући или бар смањи проток робе из сумњивих извора и да се уведе већи ред приликом склапања купопродајних уговора. Један од начина на који је то требало постићи био је тај да и недовољно опрезан купац осети последице свог поступка, те да претрпи одређену штету. Очигледно се сматрало да ће претрпљена штета научити лакомислене купце,

---

[89] Т. Флоринскій, *Памятники*, Приложения, 109. С. Новаковић, *Синтаӷмат*, 80–81.

[90] V. Mošin, *Vlastareva Sintagma*, 70–71.

[91] Члан којим се инкриминише бављење крађом у виду заната налазимо у свим рукописима млађе редакције. Овакве групе лопова су се кретале по многим подручјима, мењајући место боравка, како би избегле хватање и кажњавање. Државне власти су строго кажњавале криминална дела у поврату: *Закон царски – У било којем ӷраду они који ту украду, ако буду сиромашни, а утврди се да су само тада украли, да бијени буду, а боӷати да врати двоструко. Ако ли двапут украду, да се протерају из места тоӷа, ако ли трипут буду виђени да су се усудили ово урадити, да им се руке одсеку.* Извор овог члана се налази у Синтагми Матије Властара. Т. Флоринскій, *Памятники*, Приложения (К састав, гл. 23), 180–181. С. Новаковић, *Синтаӷмат* (К састав, гл. 8), 351–353. V. Mošin, *Vlastareva Sintagma* (Гл. МЗ), 80.

[92] Чл. 65 Рав: Иже неприлїч'но ѹзето, сиречь кѹп'лено, илї что ѿ ѹкраден'наго, и то ѡбрещет се, и той да възметь, а ценѹ кѹпив'шомѹ да не въз'вратїть.

И оно што је неприлично узето, односно купљено, или што од украденоӷа, и то се пронађе, и то да (се) узме, а цена купцу да (се) не врати. Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 277, 299.

[93] Чл. 65 Рав: Аще ли бѹде кѹпиль сь ѡблїченнемь, и не знает ѡ немь ѿкѹдѹ ест то, половинѹ цѣне да мѹ щетѹет.

Ако ли буде купио (неку ствар) с доказом (о власништву продавца) и није знао откуда је то (онда) половину цене да штетује. Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 277, 299.

као и људе из њихове околине да строго воде рачуна о томе од кога купују и да ће то помоћи да се пресеку канали за растурање крадене робе.[94]

У Скраћеној синтагми се не прави разлика између купаца, него се само предвиђа да купац украдене ствари нема право на повраћај датог новца. Исто решење се налази и у Студеничкој синтагми.[95] То значи да српски редактори нису у потпуности следили норму коју су нашли у Синтагми, него да су користили и неки други извор или да су сами унели у одговарајући члан процену виности као значајну околност.

У свим рукописима млађе редакције постоји члан којим се регулише ослобађање купљених робова. Према чл. 30 Рав, роб је могао да откупи сам себе, уколико је имао материјалних могућности за то и тада је давао господару онолико новца колико је господар дао за њега када га је купио. Господар није имао право да тражи већу цену за откуп. Уколико је роб био сиромашан, морао је да ради за господара три године и после тога је био слободан.[96] Изгледа да тај члан није претрпео никакве намерне и ненамерне измене. Преписиван је од речи до речи, а једина измена се састојала у томе што је у неким рукописима уместоероднице за рок *три године* употребљено *три лета*. Није предвиђена никаква санкција за власника роба који не би поступио на овај начин, па овај текст има више карактер моралне препоруке него правне норме.[97] Одредба о купопродаји робова је преузета из византијског права и уредно је

---

[94] О крађи уп. Б. Марковић, *Облици кривичног дела крађе у неким српским споменицима византијског порекла*, ИЧ, XLVIII (2001), Београд 2002, 97–116.

[95] Т. Флоринский, *Памятники*, Приложенія, 180–181. С. Новаковић, *Синтагмат*, 352, V. Mošin, *Vlastareva Sintagma*, 80.

[96] Чл. 30 Рав: Аще кто коупить роба, аще ест богать и даст ценоу дан҆ною за себе, аще ли ест оубогь, да работаеть . г҃. лѣта коупив҆шоумоу и потомь свободань да боудет.

Ако ко купи роба, ако је (роб) богат и да цену дату (купцу) за себе (да је слободан). Ако ли је убог, да ради три године ономе који га је купио, и потом да буде слободан. Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 268, 290.

[97] Средњовековно ропство се разликовало од античког ропства. Измењене околности су утицале на положај робова, на њихов број, као и на врсте послова које су обављали. У време оскудице и глади људи су се сами предавали у ропство, некада и са члановима породице. Уп. Ђ. Бубало, *Роб, робиња*, Лексикон, 622–625. Хришћански морал је забрањивао продају хришћанског робља. Византијско право је забрањивало Јеврејима да држе хришћанско робље. А. Соловјев, *Законик*, 188–189 (чл. 21). Ипак, трговина робљем је била уносан посао који се одвијао по многим трговима Балкана и приморских градова. С. Ћирковић, *Ропци*, Лексикон, 628–629. Продаја робова је настављена у време турске власти. Некада су жене из породице биле жртве овакве трговине. Тако је Борисав Добриековић, са своја два сина из претходног брака и унуком, хтео да прода своју жену Арменку Турцима. Пошто у томе није успео, истерао ју је из куће и задржао све њене ствари које је донела у мираз из Дубровника. Радун Милићевић је успео да прода своју жену Љубисаву Турцима за 9 дуката. Ђ. Петровић, *Дубровачке архивске вести о друштвеном положају жена код средњовековних Влаха*, ИЧ, XXXII, Београд 1985, 5–25. Посебно о робовима у Дубровнику уп. M. Imamović, *Robovi u Dubrovačkom statutu*, Zbornik radova iz pravne istorije posvećen Albertu Vajsu, Institut za pravnu istoriju, Beograd 1966, 111–121.

преписивана током неколико векова. Налазимо је у Скраћеној синтагми на крају главе која је посвећена купопродаји, под насловом *О робовима*.[98] Такве одредбе нема у Студеничкој синтагми у одговарајућем поглављу о купопродаји, мада постоје друге одредбе које се односе на купопродају робова.[99] У Дубровнику је остајао специфичан однос између роба и господара и после ослобођења роба. Ослобођеници су се обично обавезивали на службу по уговору код бившег господара, било да су се откупили самостално или уз нечију помоћ. Послуга, која је била лично слободна, живела је понекад исто тако тешко као што су живели робови. Статути Котора и Дубровника су предвиђали да се могу поново продати бивши робови који не могу издржавати себе и своју породицу, а да међу купцима предност имају бивши господари. У Будванском статуту нема посебних одредби посвећених робовима, мада је ова категорија становништва постојала у приморским градовима и у доба развијеног феудализма.[100] Ослобођеници су морали носити бившем господару оружје када иде у рат, служити му на свадбама итд. У Србији је било ослобођеника, али њихов статус није био јасно издвојен, односно нема података о томе који би могли разјаснити њихов правни положај.[101] Посебну категорију становништва су представљали отроци, који су били везани за личност господара.[102]

Уговор о купопродаји је због свог значаја нашао место у сва три правна зборника (Душанов законик, Синтагма Матије Властара и Јустинијанов закон), који према прихваћеним ставовима у научној литератури сачињавају законодавство цара Стефана Душана у рукописима старије редакције. Одредбе које регулишу склапање и раскид, као и поништај уговора о купопродаји, међусобне односе продавца и купца и сл. нису уклопљене у једну заокружену и функционалну целину. Не постоји потпуна и доследно изведена концепција и усклађеност свих чланова, али се види напор редактора да се из расположивих правних извора сакупе и у царево законодавство унесу најважније норме о купопродаји, као и да се, према тадашњим приликама и према важећим правним схватањима у Србији, сачине оне норме које би омогућавале жив трговачки промет робе.

[98] Т. Флоринский, *Памятники*, Приложенія, 110. С. Новаковић, *Синтаїмат*, 81.

[99] V. Mošin, *Vlastareva Sintagma*, 70–71.

[100] Ž. Bujuklić, *Budvanska komuna*, 38.

[101] Ђ. Бубало, *Ослобођеници*, Лексикон, 477–478. О положају робова према Номоканону св. Саве уп. М. Петровић, *Крмчија светоїа Саве о заштити обесправљених и социјално уїрожених*, Београд 1990, 53–73.

[102] Према Душановом законику отроци и деца отрока су остајали властелину *у баштину вечну*, али се нису могли давати у мираз (чл. 44). Отроке су могли ослободити само чланови властелинске породице и нико други (чл. 46). Ако су живели са меропсима у истом селу, имали су једнаку феудалну ренту (чл. 67). Отрок није смео да тражи правду на царевом двору (чл. 72). А. Соловјев, *Законик*, 210–213, 228–229, 235–236. У повељама се често набрајају заједно са меропсима. Овај назив се користи и за слуге, поверљиве људе, помоћнике, а могао је означавати особу са судским или извршним овлашћењима. Уп. Ђ. Бубало, *Отрок*, Лексикон, 483–484.

У рукописе млађе редакције који садрже два правна зборника (Душанов законик и Јустинијанов закон) преузете су и неке одредбе из Синтагме Матије Властара, која више не постоји као засебна целина. Ове одредбе се налазе у Јустинијановом закону, некада потпуне и истоветне, а некада скраћене или проширене и са изменама, за које се може претпоставити да су имале разлог и сврху. Неке друге одредбе су нејасне и лоше формулисане и упућују на могућност постојања грешака у протографу, са кога је рукопис преписан, или на немар и неразумевање писара и редактора сачуваних рукописа.

Biljana Marković

CONTRACT OF SALE ACCORDING TO TSAR STEPHAN DUSHAN'S LEGISLATION

Summary

The contract of sale has been rather an important segment of legal sphere in the medieval Serbia. Unfortunately, only two original sale contracts used in the everyday practice have been found until now – one from the 14th and the other from 15th century. Both were drawn up according to Byzantine pattern. All three legal texts making the Tsar Stephan Dushan's legislation in the older edition manuscripts (Dushan's Code, Syntagm of Matija Vlastar, Justinian's Law) include provisions on buying and selling, which refers to manuscripts of the newer edition as well (Dushan's Code, Justinian Law) where, however, there is no more Syntagm as a separate entity. In Dushan's Code one finds provisions regulating the matter of free trade in movable and immovable property as well as those concerning the protection of traders, who were entitled to move from market to market throughout Serbia and sell their merchandise to anyone in the way they like. The State, i.e. the Tsar's authority guarantees the implementation of these articles in an explicit way, threatening with serious penalties the liable ones. The way of entering into contract and its rescission and/or annulment, the elements required by law for its validity, including mutual relations between seller and buyer, were regulated in Matija Vlastar's Syntagm and Justinian's Law in the older edition, and/or only in the more recent edition of Justinian's Law. These articles are not encompassed as a self-sufficient and functional legal text. There is no complete and consistently applied conception visible in the harmony of all relevant provisions, but still an effort is discernible of collecting, on the ground of available legal sources, and introducing in Tsar's legislation the most significant norms covering the sale, as well as to conceive, in conformity with the current legal conceptions in Serbia, such norms that would make possible a dynamic trade in goods. The more recent edition manuscripts have taken over also some provisions from the Matija Vlastar's Syntagm in order to include them in Justinian's Law. In some cases they are completely and precisely transcribed, while in other they are abridged or, as the case may be, extended and coupled with amendments which apparently had different purposes. Still other provisions remain unclear and inadequately formulated, which indicates the possibility of errors that have existed in the very protograph serving as the transcription source, or of the lack of understanding on the part of scrivener and editor of the preserved manuscripts.

УДК: 091:726.7(497.11)"16/17"

МАЛО ПОЗНАТИ РАЧАНСКИ ПИСАРИ У ПРЕПИСИМА ЗАКОНИКА ЦАРА ДУШАНА С КРАЈА 17. И ПРВЕ ЧЕТВРТИНЕ 18. ВЕКА

ЉУПКА ВАСИЉЕВ

Апстракт. – У другој половини 17. века формирано је ново значајно писарско средиште на темељима старе преписивачке српске традиције. То је био манастир Рача на Дрини, са црквом посвећеном Вазнесењу Господњем, у области Бајине Баште. Време од 1650. до 1690. означава године плодног рада преписивача рачанске школе, када је у манастиру Рача вероватно живела и радила већа група писара. После 1690. године писари рачанске школе су преписивали у новим културним центрима који ничу на северу, па се њихова традиција прихвата пре свега у Сентандреји, али и у Будиму, Фудвару, Коморану, Ђуру, Беочину, Ремети, Врднику и Гргетеку. Средњовековна српска традиција се одражавала и живела у новој средини кроз писарску и ликовну делатност, али се полако мењала и допуњавала, примајући нове утицаје и узоре. Најновијим испитивањима аутора и непосредним радом на рукописним књигама, као и међусобним поређењем и проучавањем писаревих дуктуса, уз примену метода атрибуције, палеографске анализе писма, затим датирање рукописа помоћу хартије и водених знакова на њој, утврђени су нови подаци о рачанским писарима и њиховом преписивачком раду. Извршено је ново датирање, као и идентификација три рукописа Душановог законика – једног из фонда Патријаршијске библиотеке (бр. 42 тзв. Патријаршијског) и два из рукописног фонда Матице српске у Новом Саду (Текелијиног и рукописа Борђошких).

Кључне речи: рукопис, писар, манастир Рача, рачанска школа, датирање, дуктус, повез, орнамент, хартија, заставица, перо, мастило.

У другој половини 17. века у Србији се на темељима старе традиције развија једно ново значајно писарско средиште. То је манастир Рача на Дрини, са црквом посвећеном Вазнесењу Господњем, у области Бајине Баште.[1]

О манастиру Рачи, значајном преписивачком центру, и његовим писарима још се није дошло до свих сазнања. Није још прегледано, а ни проучено

[1] Д. Страњаковић, *Манастир Рача*, Браство, XXIV, Београд 1930, 70–75; В. Томић, *Рачанска преписивачка школа у светлу српске културе XVII и XVIII века*, Баштина, Бајина Башта 1988, 59.

цело њихово писано наслеђе; нису обрађене, ни публиковане све рукописне књиге писара ове школе.

Рукописне књиге овог манастира данас се налазе у многим збиркама у земљи и иностранству: у Београду, Новом Саду, Пљевљима, Цетињу, Савини, Сентандреји, Прагу, Загребу, Цавтату и Болоњи.

Помен манастира Раче и његовог скита Светог Ђорђа на месту званом Бања – са годином, местом и именом писара – једино налазимо у записима рукописних књига Христофора Рачанина, значајног писара – калиграфа и илуминатора ове школе. Захваљујући његовим записима понешто сазнајемо и о писарској делатности овог скрипторија.

Период од око четрдесетак година 17. века, тачније време од 1650. до 1690. означава године плодног рада преписивача рачанске школе. Заправо је то период када би требало у манастиру Рачи да живи и ради већа група писара, пре њихове сеобе далеко на север.

Писари рачанске школе одиграће у новој средини, далеко од домовине, у Сентандреји, око школе Светога Луке и јеромонаха Кипријана Рачанина, *ойшѿеї духовника Будимскоі йредела*, како су га звали његови ученици и савременици, важну улогу у даљем развоју српске писане речи у 18. веку.[2]

Кругу рачанске преписивачке школе припадају познати писари: Киријак, Кипријан, Христофор, Јеротеј, Максим, Гаврило Стефановић Венцловић, а поред њих и многи други за сада анонимни, а ништа мање значајни од поменутих писара ове школе.

Имена анонимних преписивача нису сачувана, из многих нама још увек непознатих разлога. Најчешћи разлог био је тај што су се у невољама књиге селиле, премештале, криле, мењале власнике и чувале од непријатеља, каткад под врло неповољним условима. Често, приликом поновног повезивања књига нестајали су крајњи и корични листови, на којима су се обично налазили значајни изворни записи са именима писара, местом и временом настанка књиге, као и многим другим важним подацима.

Према досадашњим сазнањима, писари рачанске школе преписују књиге литургијске садржине различитог састава, разноврсне зборнике, кодексе проповедничке и житијне књижевности, прологе и панагирике. Преписују и сва дела средњовековних српских писаца, односно књижевност која негује српске култове.[3] Ова књижевност се превасходно преписивала у Сентандреји, а касније и у другим градовима и манастирским центрима какви су: Будим, Фудвар, Коморан, Ђур, Беочин, Ремета, Врдник и Гргетек.

---

[2] Ђ. Сп. Радојичић, *Сѿара срйска књижевносѿ у средњем веку од XV до XVIII века*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. II, Нови Сад 1957, 257.

[3] Д. Богдановић, *Исѿорија сѿаре срйске књижевносѿи*, Београд, 1980, 258; Исти, *Два йоследња века сѿаре срйске књижевносѿи*, 125–127, у књизи: Историја српског народа, књ. 3/2, Срби под туђинском влашћу 1573–1699, Београд 1994.

Сентандреја у ово време постаје културни и духовни, политички, војни и трговачки центар Срба. Уз патријарха и патријаршијски двор у Сентандреји нашли су уточиште монаси, како ови из Раче, тако и из Раванице, Крушедола, Хопова и Беочина,[4] носећи са собом иконе, рукописне књиге, повеље, златне и сребрне црквене сасуде, мошти и реликвије, како би их сачували од пропасти, надајући се брзом повратку својим манастирима и домовини.

Средњовековна српска традиција одржава се и живи у новој средини кроз писарску и ликовну делатност Рачана, али се полако и мења, допуњава, примајући нове утицаје и узоре.

Треба поменути и истаћи чињеницу да су, поред преписивања књига за црквене обреде, рачански писари писали и књиге с новим садржајима, каква је и путописна проза Јеротеја Рачанина.[5]

Најновија испитивања и непосредни рад на рукописним књигама, као и међусобна упоређења и проучавања писаревих дуктуса у њима, уз примену метода атрибуције и палеографске анализе писма, затим датирања рукописа помоћу хартије и водених знакова на њој – пружили су ми неопходне податке, као и нова сазнања о рачанској школи, рачанским писарима и њиховој преписивачкој делатности.

У неколико својих радова већ сам објавила нека открића о рачанским писарима – Кипријану,[6] Христофору,[7] Максиму[8] и Гаврилу Стефановићу Венцловићу.[9]

У овом раду саопштићу своја најновија открића и сазнања за још два писара ове школе. Они су преписивали не само књиге за црквене обреде већ

---

[4] Д. Руварац, *Манастир Рача и Беочин*, Споменик СКА, књ. 33, II разр., Београд, 1898, 30, 51–63.

[5] М. Харисијадис, *Један недовољно запажени препис Јеротеја Рачанина*, Прилози за КЈИФ, књ. 35, св. 3–4, Београд 1969, 237; Б. Маринковић, *Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XII/I, Нови Сад 1969, 270; И. Грицкат, *Језик српских путописа из XVII и с почетка XVIII века*, Зборник историје књижевности, Одељење језика и књижевности, књ. X, САНУ, Београд 1976, 297–322.

[6] Љ. Васиљев, *Нови подаци о познатим и непознатим рукописима Кипријана Рачанина*, АП, књ. 18, Београд 1996, 149–206; Иста, *Нови подаци о рукописима Кипријана Рачанина*, Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, Стихологија Кипријана Рачанина, књ. VI, Нови Сад 1996, 35–50; Иста, *Орнаментика и повез у Стихологији Кипријана Рачанина*, Ћирилски рукописи ... књ. VI, 89–93.

[7] Љ. Васиљев, *Непознати рукописи најпознатијих Рачанских писара, Кипријана и Христофора*, Рачански зборник, књ. 2, Бајина Башта 1997, 44–49; Иста, *Илуминација и повез рукописних зборника Библиотеке Матице српске*, Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, књ. XI, Зборници, Нови Сад 2006, 93–102.

[8] Љ. Васиљев, *Илуминација и повез рукописних Молитвеника и Требника Библиотеке Матице српске*, Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, књ. VIII, Молитвеници, Требници, Нови Сад 2001, 119–127.

[9] Љ. Васиљев, н. д., *Рачански зборник*, књ. 2; Иста, *Буквар из 1717. године – дело Гаврила Стефановића Венцловића*, АП, књ. 19, Београд 1997, 217–232.

и књиге других различитих садржаја, а међу њима и *Законике цара Душана*. Ова два, мало позната писара, али свакако веома значајна за рачанску школу, па и много шире, стварају своја дела крајем 17. и у првој четвртини 18. века.

Радећи у рукописној збирци Библиотеке Матице српске у Новом Саду на преписима *Законика цара Душана*, установила сам да су два преписа *Законика*, од укупно пет, преписала два мало позната и незапажена писара рачанске школе. Један од њих преписао је и *Законик цара Душана* из збирке Патријаршијске библиотеке у Београду.

Рад мало познатог и недовољно запаженог, а веома плодног рачанског писара који је преписао два *Законика цара Душана*, и то један *Законик* из рукописне збирке Патријаршијске библиотеке бр. 42, до сада је био датиран крајем 17. или почетком 18. века. Међутим, према мојим филиграналошким испитивањима, данас веома меродавним за датирање рукописа, време писања овог *Законика* сведено је на уже временско раздобље, у крај 17. века.

Други препис *Законика* овога писара, како сам већ поменула, чува се у фонду Библиотеке Матице српске у Новом Саду, а познат је као *Текелијин*[10] *рукопис* РР III 85. На основу најновијих датирања, уз помоћ филигранолошке грађе пре свега – овај препис *Законика* је настао у време између 1710. и 1720. године, док је до сада био датиран средином 17. века. Новим датирањем време настанка овог преписа померено је скоро за шездесетак година унапред.

Патријаршијски препис *Законика цара Душана* бр. 42, како сам већ напоменула, настао је крајем 17. века; писан је на хартији, има 60 листова. Од укупно 60 исписано је 50 листова; осталих 10 су празни, а нема завршетка. Горња ивица књиге је сечена, највероватније, у време повезивања рукописа. Рукопис нема оригиналног повеза, корице су картонске, украшене мермориране хартијом, хрбат је платнени.

Водени знаци на хартији овог рукописа веома су ретки: два грба малог формата са три различите контрамарке A–C или A–G, A–Z и A–B–C, датирани су према идентичним знацима од 1695–1705. године, 1699–1701. и 1685–1699. године.

Патријаршијски препис *Законика* бр. 42, има две целине, и то: од л. 1 до л. 36 – *Закон цара Јустинијана*, а од л. 36' до л. 50', заправо до краја рукописа – *Законик цара Душана*, који је остао недовршен. У писању рукописа учествују два писара: први, главни писар исписао је већи део текста, и то од л. 1 до л. 41. Други, анонимни писар наставио је да пише даље од л. 41' па до краја, односно до л. 50'. Први писар мења перо – тање и дебље – и мастило – светлију и тамнију сепију. На једној страни се пребројава 17 редова текста, а понегде и по 16 или 18 редова.

---

[10] Љ. Васиљев, *Илуминација, йовез и дайирање рукойиса Законика цара Душана Библиойеке Майице срйске*, Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, књ. XIII, Душанов Законик, Борђошког, Николајевићев, Текелијин, Стратимировићев, и Ковиљски рукопис, Нови Сад 2008, 135–140.

Други писар који се наставља на текст првог писара од л. 41' до краја, односно до л. 50' пише дебљим пером и тамном, густом сепијом. Писмо му је полууставно, средње величине, калиграфског типа и без брзописних елемената.

Први, главни писар са својим врло карактеристичним индивидуализираним дуктусом подсетио ме је на мени већ виђен и препознатљив дуктус писара рачанске школе, којој и он припада. То је писмо прелазног типа, између брзописа и курзива. Речи су раздвојене, слова неповезана. Поједина слова имају по две, па и више варијаната, као на пример: **а** са петљом са косим стаблом и друго – курзивног облика, **о** уобичајено, али и друга варијанта са суженим делом при врху. Две варијанте има и **у**: **оу** и **ȣ**; **в** квадратног облика налази се обично исписано у тексту, док бројку 2 писар исписује обликом уобичајеног в са две петље. Само један знак, сличан данашњем **ђ**, имају **ћ** и **ђ**. Необично је ω – облика троугла са уписане две тачке у њему. Веома је наглашено и карактеристично слово **е**, код којег је средња црта наглашено продужена као равна линија, паралелна са горњим делом лука, такође продуженог у равну, водоравну црту. Десетерично **и** некад је без стабла, а замењују га само две тачке постављене водоравно, што је веома необично. Слово **д** има два облика – уобичајено са закошеним ножицама улево, леви крак је померен према десном; и угласто **д**, брзописног облика троугла пресеченог полулуком. Посебно су карактеристична за овог писара два слова: већ описано **е** са издуженом средњом цртом, која је паралелна са горњим луком; и слово **ю** (ꙗ) чија је петља обликована као троугао који се директно, без пречке наслања на доњи део стабла, односно на доњој је замишљеној линији; постоји и други облик за **ю** (ю) са пречком на горњој линији и облом петљом. Лигатурно **о** у наставку генитива – **го** има облик водоравне осмице, а исписано је изнад речи. Веома је специфичан и облик иницијалног **а**, које је цело уоквирено кружном продуженом линијом стабла слова.

Текст *Законика* је писан српскословенским језиком који садржи у себи и црте народног језика.

Рукопис нема украсних мотива, заставица и иницијала, осим једне врло лепе и прецизно насликане минијатуре на л. 37, која представља целу фигуру краља Стефана Дечанског. Цртеж лица краља и цела његова издужена фигура урађени су врло прецизно тањим пером и црним мастилом. Краљ је обучен у тиркизноплавичасту хаљину, богато исликану непрекидним низом двоглавих орлова и орнаментираним детаљима обојеним златносивим тоновима. На глави има круну украшену драгим камењем, око главе је нимб у загаситозлатном тону. Краљ у десној руци држи исписан свитак, а у левој велики вишекраки крст наслоњен на његово раме. Фигура је смештена између два орнаментирана стуба повезана изломљеним луком са крстом на врху; портал је у окерзлатним тоновима. Испред фигуре, у левом доњем углу насликано је разлистало дрво.

Узор писару за ову минијатуру била је композиција бојене графике празничног Минеја Божидара Вуковића из 1536–1538. године, где су представљени

свети Никола и краљ Стефан Дечански.[11] Овде свети Никола препоручује Христу краља Дечанског да му врати вид. Писар преписа *Законика* из ове композиције празничног Минеја Божидара Вуковића преузео је само фигуру Дечанског и дрво из доњег левог угла.

Наслови и важнија места у тексту исписани су окерцрвеним мастилом, док су иницијална слова наизменично цртана окерцрвеним и црним мастилом. Основни текст рукописа писан је светлијом и тамнијом сепијом.

Други препис *Законика* овог рачанског писара, како сам на почетку већ споменула, јесте *Текелијин рукопис* Матичине библиотеке РР III 85,[12] који је настао између 1710. и 1720. године. Писан је на хартији и има 25 листова, број редова на страни је 28, празан лист је 12. по реду. Поједини листови су запрљани, а листови 6 и 7 су истргнути.

Водени знаци на хартији овог преписа су два једнорога, мањи и већи, у галопу, датирани према идентичним воденим знацима око 1708, 1711. и 1715. године.

На маргини листа 13 испод текста писар је оставио запис, у коме на врло необичан, индиректан начин казује време писања ове књиге: словним бројевима исписао је годину 362. и додао речима да је толико година прошло од царствовања Душановог, односно од 1349. године, када је *Законик* проглашен. Додавањем године 362. на годину 1349. добија се година 1711, која овде јасно показује годину писања ове књиге. Исту годину потврђују и водени знаци на хартији овог рукописног кодекса.

Текелијин препис Законика РР III 85 садржи од л. 1 до л. 11' *Закон цара Јустинијана*, а од л. 13 до л. 25', заправо до краја рукописа – *Законик цара Душана*. Писар текст исписује дебљим пером и тамном густом сепијом; писмо је брзописно и полууставно у насловима. Поједина слова имају наглашена издужена и повијена стабла на крајевима. Посебно је карактеристично слово **е** са продуженим савијуцима, горњим и доњим или само горњим и продуженим језичком, као и надредно г + о, које је у облику стилизоване машнице. Карактеристично су изведена и слова **ю**, **д** и др.; заправо скоро све што је речено за словне облике *Законика* бр. 42 Патријаршијске библиотеке односи се и на овај други његов препис. И овде наилазимо такође на многе друге идентичне палеографске елементе, као и у препису бр. 42.

Наслови, важнија места у тексту, као и сва иницијална слова исписана су тамним црвеним мастилом. Први редови наслова на л. 1 и л. 13 имају стилизована иницијална слова са декоративним геометријскобиљним детаљима.

---

[11] Б. Тодић, М. Чанак Медић, *Манастир Дечани*, Музеј Приштине, Београд 2005, 37–39. Захваљујем проф. Браниславу Тодићу што ми је скренуо пажњу на графику *Празничної минеја* Божидара Вуковића (св. Никола и краљ Дечански).

[12] Д. Грбић, К. Шкорић, *О преписима Душановог Законика са посебним освртом на Матичине рукописе*, Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, књ. XIII, Душанов Законик, Борђошког, Нови Сад 2008, 103–114.

На л. 1 испред текста *Закона цара Јусшинијана* нацртана је заставица, а на л. 12' испред текста *Законика цара Душана* – минијатура. Обе су посебно цртане и налепљене на поменуте листове.

Заставица на л. 1 има правоугаони облик, геометријскобиљног стила, изведена је од двочланог преплета који формира три концентрична круга међусобно повезана преплетима, елипсастим и решеткастим површинама. Цртеж је изведен дебљим пером и сепијом.

И у овом другом његовом препису *Законика* на л. 12' наилазимо на скоро идентичну минијатуру као у *Законику* бр. 42 Патријаршијске библиотеке. Писар *Текелијиноī рукоūиса* нацртао је тањим пером и сепијом целу стајаћу фигуру цара Стефана Душана на постаменту. Цар је обучен у хаљину дубоких набора опточену бордурама. На глави има круну уоквирену ореолом. У десној руци држи отворени свитак са исписаним текстом, а у левој скиптар. Писар црта царево лице, његову браду и косу, тананим цртицама њему својственим ликовно-калиграфским маниром. На минијатури је приказан цар Душан, како је и написано у тексту који уоквирује фигуру, а не краљ Дечански као у бр. 42 Патријаршијске библиотеке.

Овом веома значајном и плодном писару рачанске школе атрибуирам на основу истоветних дуктуса, поред већ поменута два преписа *Законика цара Душана* (Патријаршијске библиотеке бр. 42 и Текелијин рукопис Матичине библиотеке РР III 85), још један значајан документ *Болоњски ūреūис ūовеље кнеза Лазара манасширу Раваници* Р II с краја 17. века, који се чува у збирци грофа Луиђија Фердинанда Марсилија у Универзитетској библиотеци у Болоњи.[13]

Име писара ова три веома значајна преписа, два *Законика* и *Болоњскоī ūреūиса* повеље, разрешила сам уз помоћ рукописног *Зборника* различитих састава Патријаршијске библиотеке бр. 36, што је, такође, дело овога писара. Поменути *Зборник* има веома значајну хетерогену садржину и врло карактеристично за овог рачанског преписивача писмо, чија су слова необично изведена, угласто и обло у више варијаната за једно исто слово: **а, в, д, е, ю, с** и др. Сва ова слова су са издуженим наглашеним равним или повијеним линијама. Препознатљив писарев дуктус са њему својственим маниром да сликовито и разиграно исписује слова помогли су ми да писара идентификујем пре свега као преписивача рачанске школе, а кроз његов запис у рукопису, забележен на маргинама доњих поља листова од 17. до 33, сазнала сам и његово име и презиме, место рођења, годину и место писања *Зборника*, као и годину смрти патријарха Арсенија, чијем је преносу моштију у манастир Крушедол присуствовао и он сам.

---

[13] Б. Вуловић, *Раваница. Њено месшо и њена улоīа у сакралној архишекшури Поморавља*, Саопштења, VII, Београд 1966; Ф. Баришић, *О ūовељама кнеза Лазара и ūашријарха Сūиридона*, ЗФФ, књ. XII/I, *Сūоменица Георīија Осшроīорскоī*, Београд 1974, 367–371; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Тексш, коменшари, снимци, едиција Повеље*, Београд 2003, 91–108, 259–263.

Патријаршијски *Зборник* различитих састава бр. 36 писан је у Будиму 1704. године, на хартији, има 171 лист, а последња четири су празна. Водени знак на хартији ове рукописне књиге је грб са круном и словом L у знаку и контрамарком – три рачвасте гране са тролистима и иницијалима C W на дну гране. Овакав тип грба и ова контрамарка до сада нису нађени у филигранолошкој грађи српских рукописа. Рукопис и водени знаци датирани су на основу године из наведеног изворног записа, коју је забележио писар *Зборника*.[14]

Језичка редакција рукописа је српскословенска, а писмо мешовито-брзописно и полууставно, карактеристично за рачанске писаре и њихову школу.

Зборник је исликан китњастим геометријскобиљним иницијалима, заставицама истога стила и колорита, као и декоративним маргиналним украсима. У рукопису је насликано и пет заставица са минијатурама у елипсастим медаљонима: попрсје Богородице Заступнице (л. 1), Христ на престолу (л. 65), стајаћа фигура Василија Великог са отвореним исписаним свитком (л. 104), стајаћа фигура Јована Златоустог, такође са исписаним свитком (л. 119), и Јеванђелист Матеј, који седи и исписује књигу држећи је у крилу (л. 135). Стилизовани геометријскобиљни преплет испуњава оквире медаљона у којима су насликани светитељи.

Геометријскобиљни мотиви, који украшавају заставице и оквире медаљона *Зборника*, преузети су из рукописних књига Кипријана, а нарочито Христофора Рачанина. Светитеље насликане у медаљонима, а посебно њихова лица, браде и косе, овај писар црта према свом ликовном образовању и изразу – ситним паралелним цртицама, тањим пером и сепијом, те им све то даје посебну, занимљиву стилизацију и ликовну вредност. Колорит заставица и минијатура је интензиван, боје су: зелена, плава, црвена, окерзлатна. Већина иницијала је веома декоративна са пренаглашеним стилизованим тананим гранчицама и цветовима, исцртаним тањим пером и ћиноберцрвеним мастилом.

Индивидуалност која је присутна у његовом врло лепом и декоративном дуктусу није присутна и у његовом ликовном изразу.

Дакле, из поменутог записа сазнајемо да је име овог писара дијак Већко Поповић, рођењем од места Кратова, које је, како запис каже, тада било под влашћу српског патријарха Арсенија Црнојевића. Књигу је преписао у Будимској вароши 1704. године. Годину 1706, коју у запису такође помиње, даје као годину смрти патријарха Арсенија Црнојевића, чији је пренос моштију пратио лично до манастира Крушедола.[15]

---

[14] М. Харисијадис, *Зборник Патријаршијске библиотеке у Београду бр. 36*, Зборник за ликовне уметности, 11, Београд 1975, 99–112; *Стара српска рукописна и штампана књига из београдских збирки*, Каталог изложбе, Београд 1984, 62, сл. XV.

[15] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд 1903, 8, бр. 2129, овај запис је дат само делимично из рук. ман. Врдника, где се највероватније тада налазио рук. Зборник бр. 36; Исти, бр. 2147, запис из рук. ман. Гргетека донет је у целини и идентичан је са записом рук. *Зборника* бр. 36 Патријаршијске библиотеке. Мишљења сам да је ово један исти запис дијака Већка Поповића, управо запис поменутог *Зборника*.

Другом писару рачанске школе, такође, плодном преписивачу, кога сам већ на почетку поменула, а коме је до сада идентификовано тринаест рукописних књига, препознатљивом по његовом ситном или средњем врло лепом полууставном писму, атрибуирам *Борђошкоī ūреūис Законика цара Душана* из Библиотеке Матице српске РР III 2. До овог открића сам дошла помоћу палеографске анализе писма и упоређења *Борђошкоī ūреūиса Законика*[16] са неколико других рукописних књига овог писара, а нарочито са трећим делом – рукописног додатка из 1705. године, који чини саставни део рукописа Архијерејског чиновника Рс 640 из Народне библиотеке Србије.

Име писара *Борђошкоī ūреūиса Законика цара Душана* је даскал Максим, који је стварао своја дела у периоду од последње деценије 17. до прве четвртине 18. века.

Препис *Борђошкоī Законика цара Душана* РР III 2 до сада се сматрао рукописом 17. века, а према најновијој датацији, где су узети у обзир за датирање врло ретки водени знаци на хартији ове књиге – грб – у виду стилизоване храстове гране са жировима и иницијалима произвођача хартије RK, датирани су према идентичним воденим знацима око 1703–1710. године. Овај тип грба јавља се само још у три рукописне књиге из истог времена.

Борђошкоī ūреūис име је добио по власнику Лазару Борђошком, од кога је купљен. Писан је на хартији, има 51 лист; на почетку му недостаје један лист, а првих шест листова је одвојено од хрпта, као и предња корица. Али у целини рукопис је добро очуван. Садржи *Леūоūис*, *Јусūинијанов закон* и *Законик цара Душана*. Текст на л. 1–3 исписан је невешто, бледим мастилом.

Текст *Леūоūиса* од л. 4 до л. 12 даскал Максим исписује врло лепим ситним, полууставним писмом, тањим пером и црним мастилом. А текст од л. 13 до краја рукописа исписује крупним, калиграфским полууставним писмом, дебљим пером и црним мастилом са врло мало наглашеним тањим и дебљим потезима. Наслови, важнија места у тексту, као и сва иницијална слова писана су црвеним мастилом.

На л. 13 испред текста *Закона цара Јусūинијана* нацртана је геометријскобиљна заставица правоугаоног облика, чији је простор украшен стилизованом таласасто повијеном граном са листовима и пупољцима.

Сигурном и прецизном руком даскала Максима цртеж заставице изведен је дебљим пером и црним мастилом.

На л. 32 између текста изнад наслова *Законика цара Душана* нацртана је заставица геометријскобиљног стила, правоугаоног облика, украшеног са 11 стилизованих цветова поређаних наизменично у супротном смеру. Цртеж је прецизан, изведен тањим пером и црним мастилом.

---

[16] Љ. Васиљев, *Илуминација, ūовез и даūирање рукоūиса Законика цара Душана Библиоūеке Маūице срūске*, Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, књ. XIII, Нови Сад 2008, 135–140.

Повез рукописа највероватније није из његовог времена настанка, корице су картонске, пресвучене зеленом орнаментираном кожом, која је на појединим местима оштећена.

На основу свих меродавних чињеница, наведених у овом раду, могу да закључим да су ова два писара, дијак Вељко Поповић и даскал Максим – који су нам оставили три значајна преписа *Законика цара Душана* и *Болоњски йрейис йовеље кнеза Лазара манасйиру Раваници* – били савременици и да су припадали веома значајној рачанској преписивачкој школи, која је имала дугу традицију у писању књига кроз читав 17. и 18. век на ширем географском простору – од манастира Рачe пут Сентандреје до далеко на север.

Ljupka Vasiljev

SLIGHTLY KNOWN RAČA SCRIVENERS MAKING THE TSAR DUSHAN'S TRANSCRIPTS – END OF 17TH AND FIRST QUARTER OF 18TH CENTURY

Summary

In the second half of 17th century a new and significant scriveners' center has been established on the foundations of old Serbian transcription tradition. This was the Rača Monastery on the Drina River, with a church dedicated to Our Lord's Ascension near the town of Bajina Bašta. The period between 1650 and 1690 is the one of intensive work of copyists of the Rača School, at which time probably a considerable group of scriveners has lived and worked in the monastery itself. The following scriveners belong to the Rača School: Kirijak, Kiprijan, Hristofor, Jerotej, Maksim, Gavrilo Stefanović Venclović as well as many others not less significant, but until now unknown. After 1690 the Rača School scriveners were engaged in copying in the new cultural centers that used to spring up in the north, so that their tradition became gradually accepted first of all in Sentandreja, but also in the Buda Town, Fudvar, Komoran. Đur, Beočin, Remeta, Vrdnik and Grgeteg. The medieval Serbian tradition was maintained and survived in the new environment through scriveners' and fine arts activities, but at the same time has been slowly transformed and supplemented, while being exposed to new influences and models.

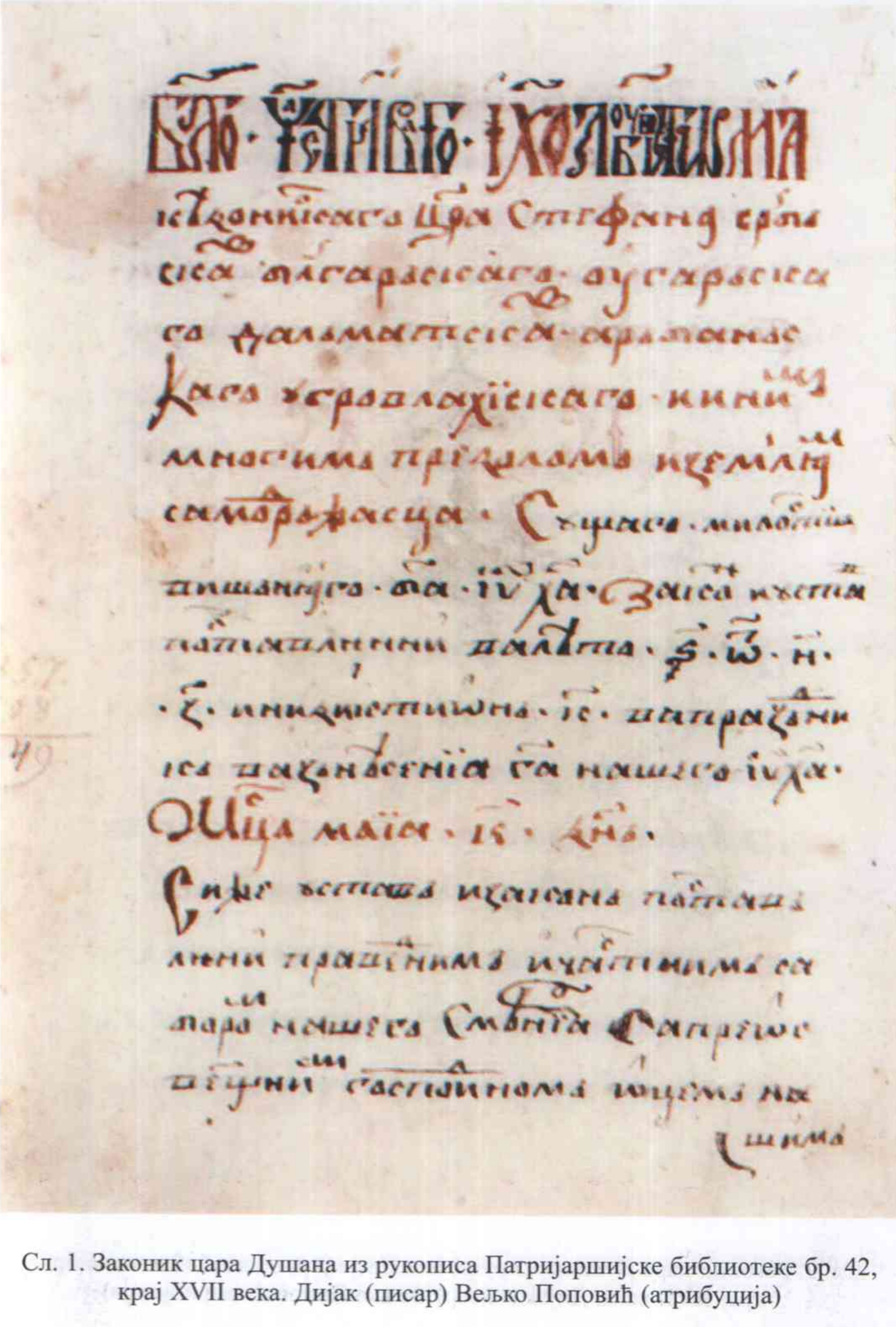
By new research and direct insight into hand-written books as well as by comparing and studying scrivener's ductus elements, including the attribution method, paleographic analysis of the writing, together with manuscript dating by applying paper and watermarks on it, the author has discovered new data about Rača scriveners and their transcription work. New determination of dates has also been carried out as well as identification of three Dushan's Code manuscripts – one located in the fund of the Patriarchate Library (no. 42) and the other two kept in the manuscript fund of the Matica Srpska in Novi Sad (Tekelija's and Borđoš manuscripts). The author identified the scriveners – disciple Veljko Popović and daskal (teacher) Maksim, who were contemporaries and belonged to the Rača School. They were the ones who have left to us, in addition to three transcripts of the legislation of Tsar Dushan, the Bologna transcript of the Duke Lazar charter to Ravanica Monastery.

НАЗИВИ ПРИЛОГА*

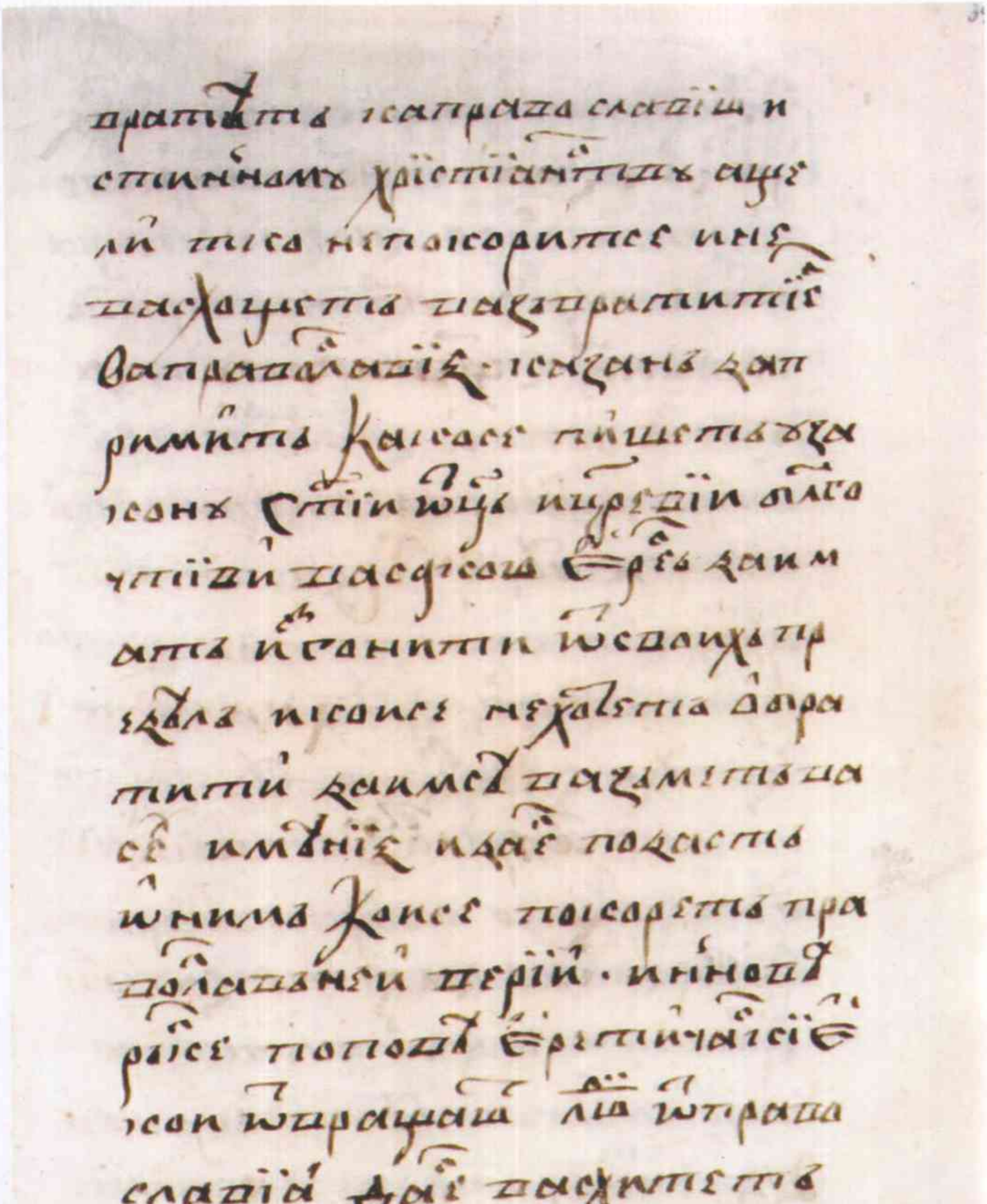
---

* Због пропуста насталих из техничких разлога овде се наводи потпун и тачан списак назива прилога.

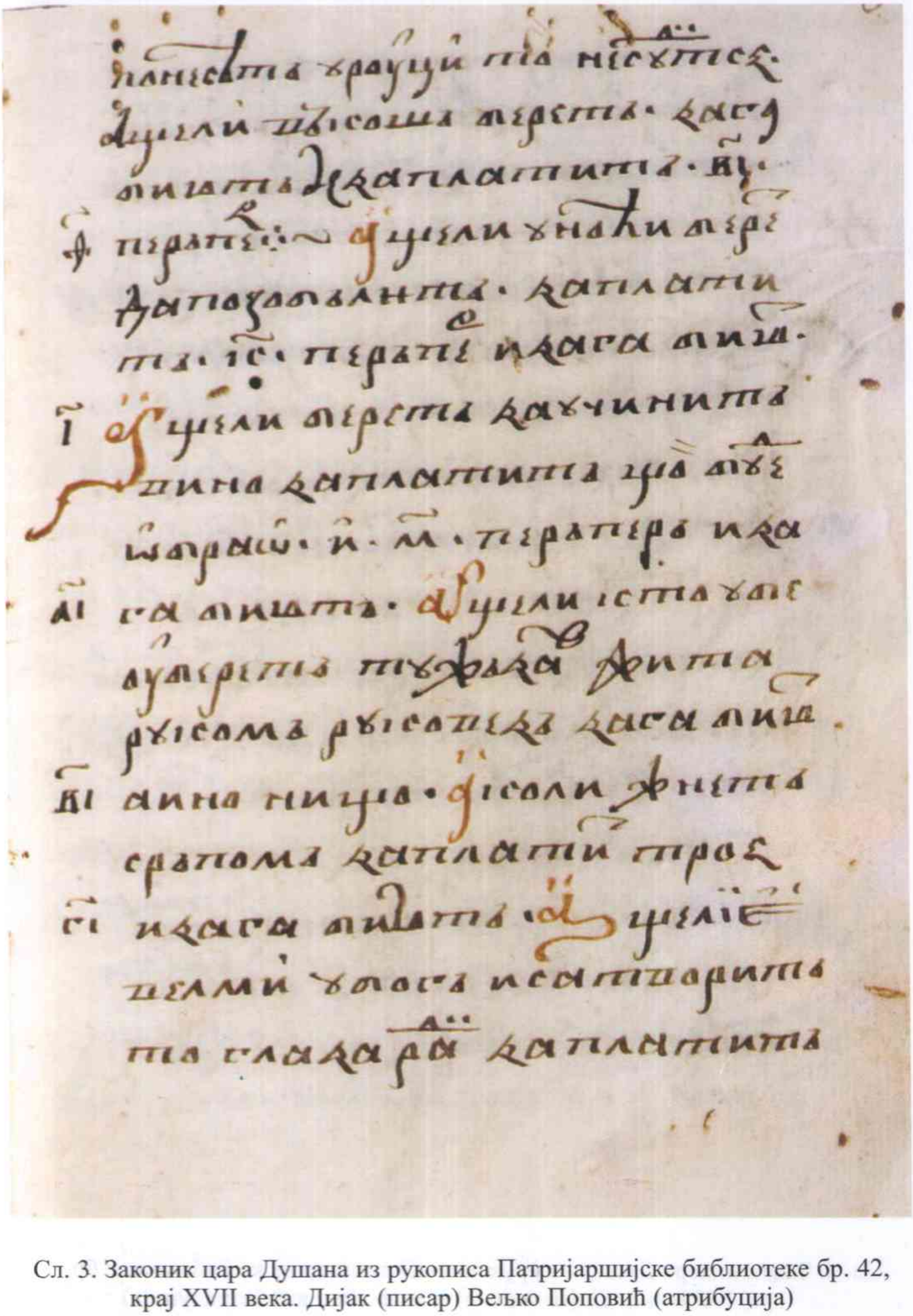
ПРИЛОЗИ

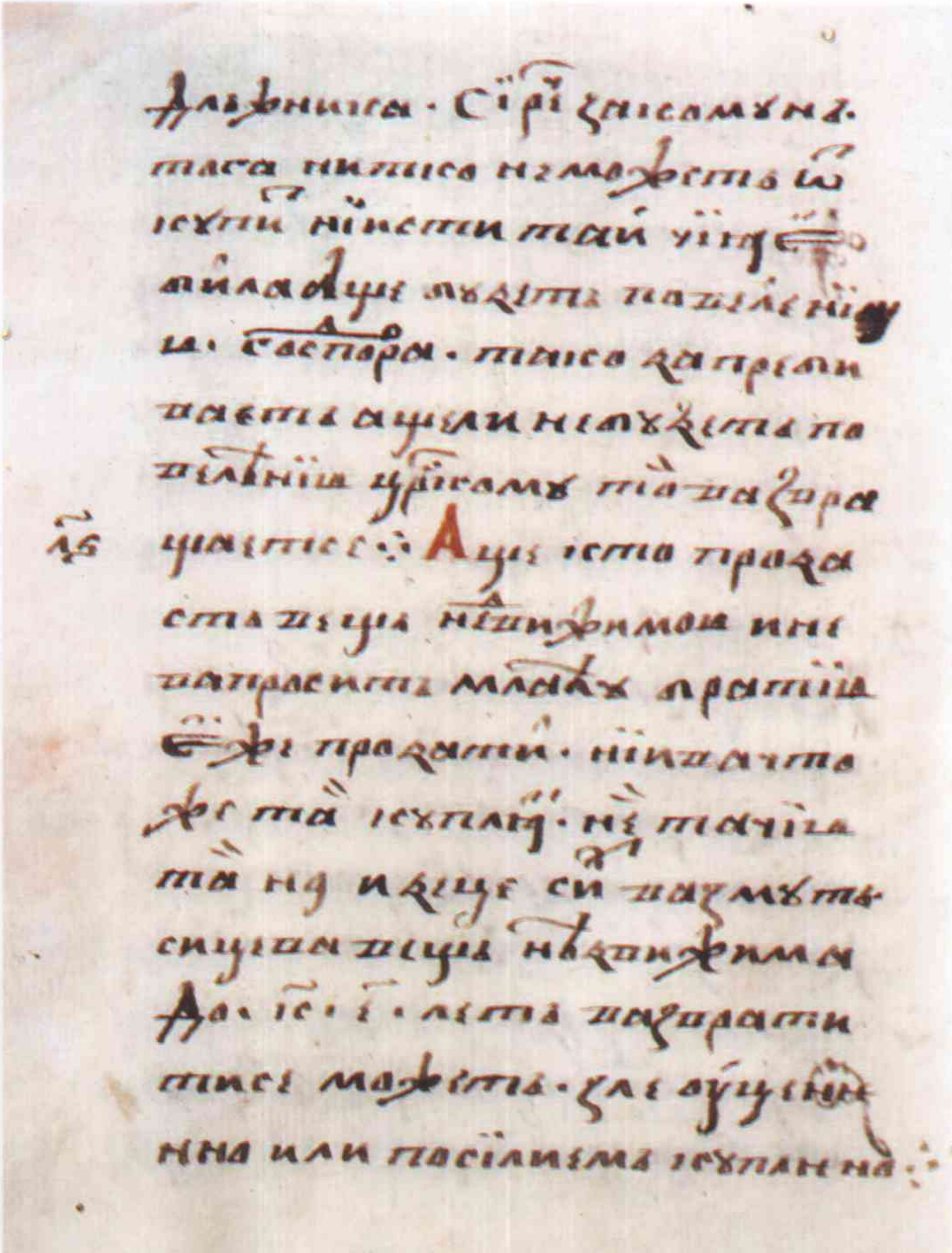
Сл. 1. Законик цара Душана из рукописа Патријаршијске библиотеке бр. 42, крај XVII века. Дијак (писар) Вељко Поповић (атрибуција)

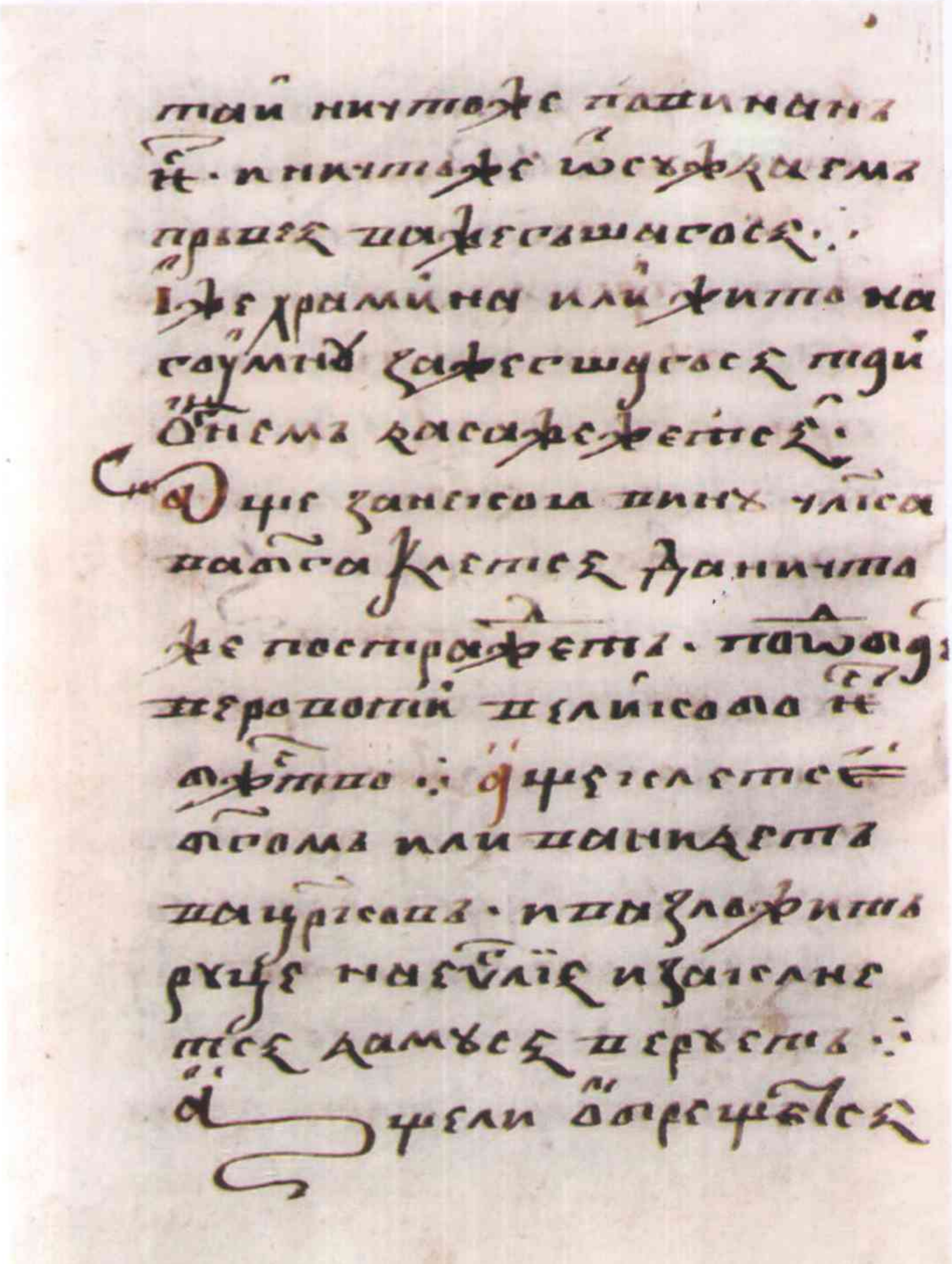
Сл. 2. Законик цара̑ Душана из рукописа Патријаршијске библиотеке бр. 42, крај XVII века. Дијак (писар) Вељко Поповић (атрибуција)

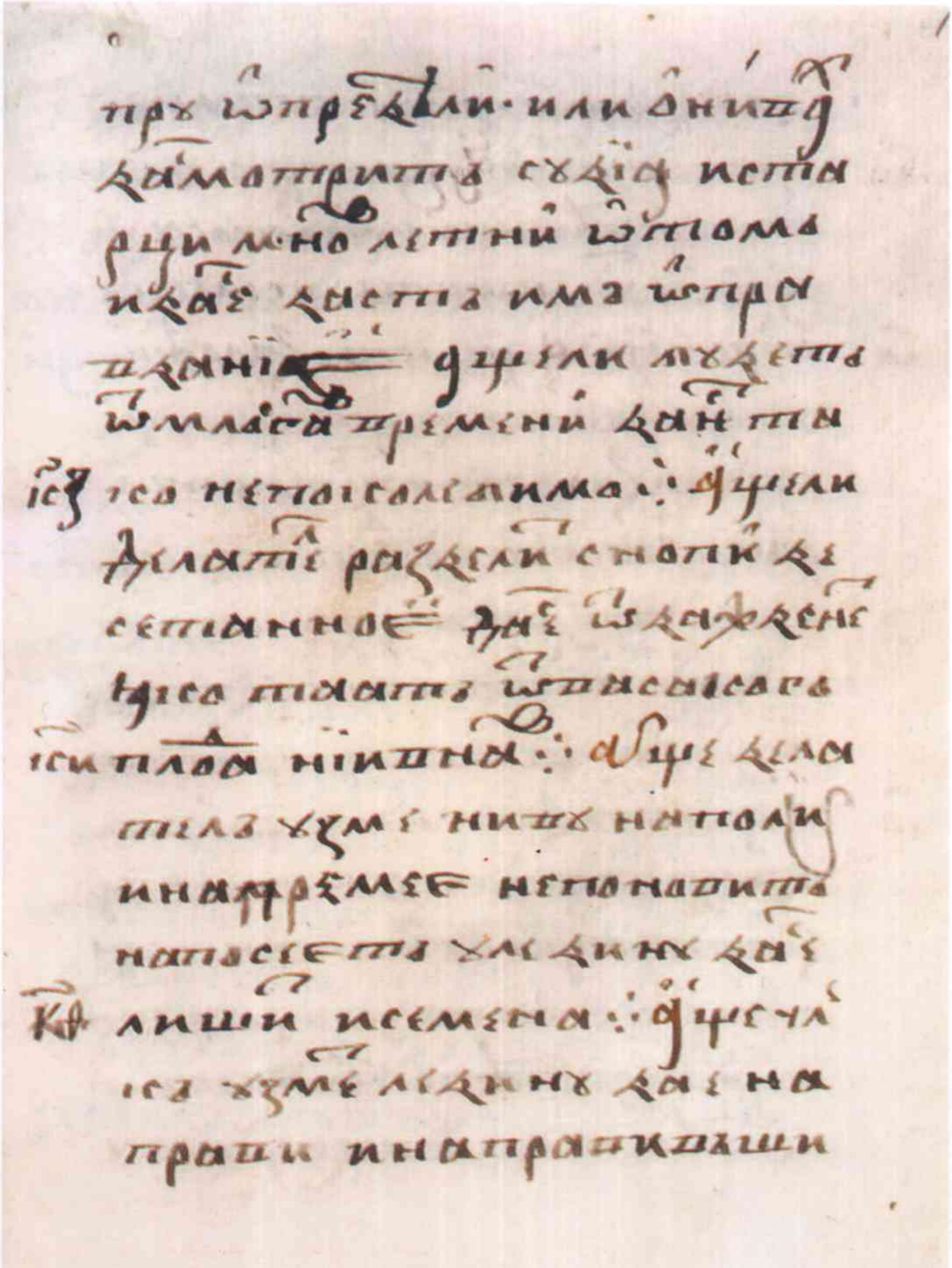
Сл. 3. Законик цара Душана из рукописа Патријаршијске библиотеке бр. 42, крај XVII века. Дијак (писар) Вељко Поповић (атрибуција)

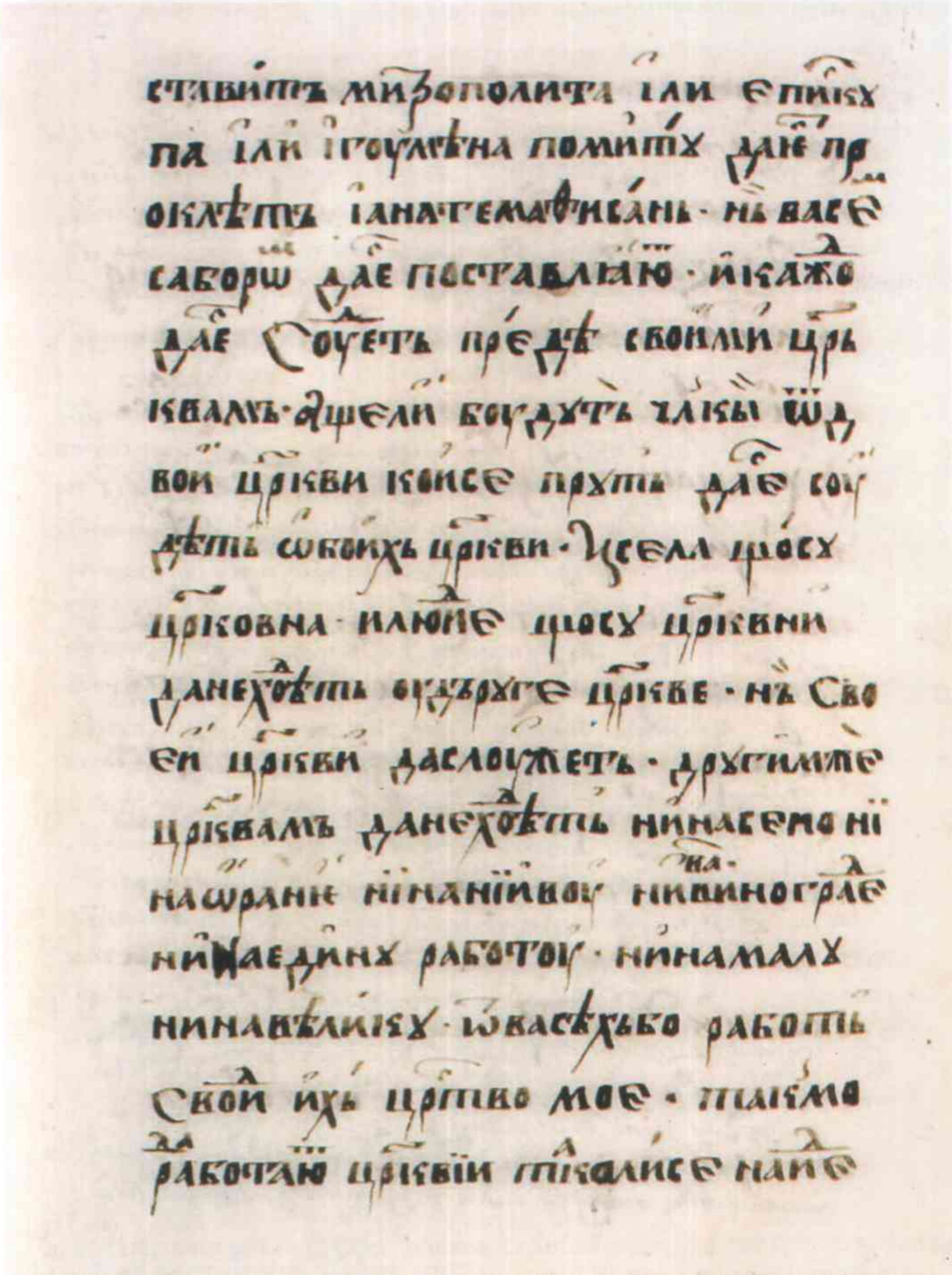
Сл. 4. Законик цара Душана из рукописа Патријаршијске библиотеке бр. 42, крај XVII века. Дијак (писар) Вељко Поповић (атрибуција)

Сл. 5. Законик цара Душана из рукописа Патријаршијске библиотеке бр. 42, крај XVII века. Дијак (писар) Вељко Поповић (атрибуција)

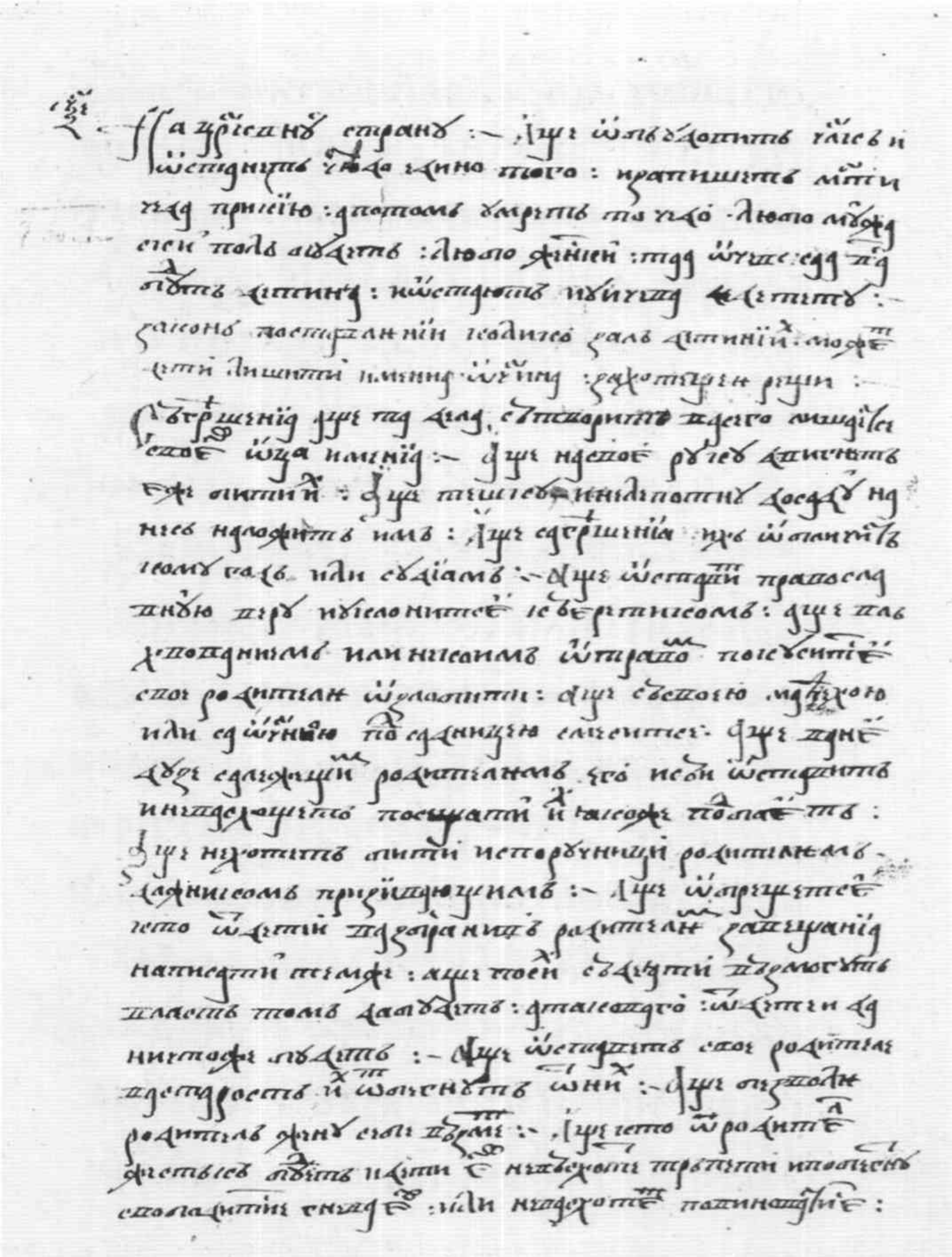

Сл. 6. Законик цара Душана из рукописа Патријаршијске библиотеке бр. 42, крај XVII века. Дијак (писар) Вељко Поповић (атрибуција)

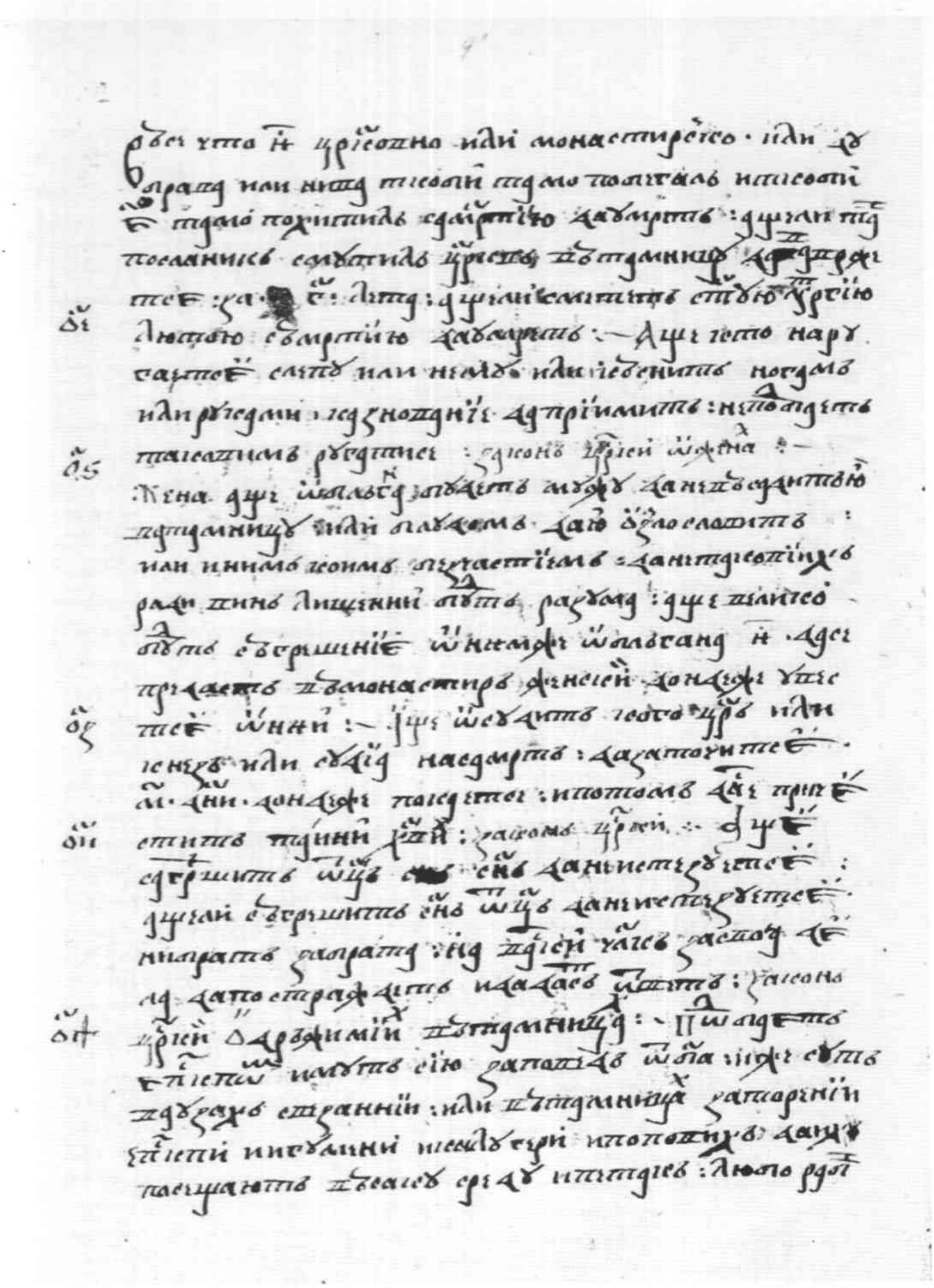

ставит митрополита или еписк
па или игоумена помимо их да ие пр
оклет и анатема висан. ни вас се
сабором да се поставлiаю. и каже
да се соудеть пред своими цр
квами. аще ли боудуть члкы от д
вои цркви кои се прхти да се соу
деть собоих цркви. и села и люди
црковна. и люде люди цркви ни
да не ходить оу дроугие цркве. нь сво
еи цркви да слоужеть. другим те
црквам да не ходить ни на себе ни
на орание ни на нивоу ни на виноград
ни на единих работоу. ни на малх
ни на великих. и вас кыхь работь
свои их цртво мое. тако
работаю цркви и тако се на и

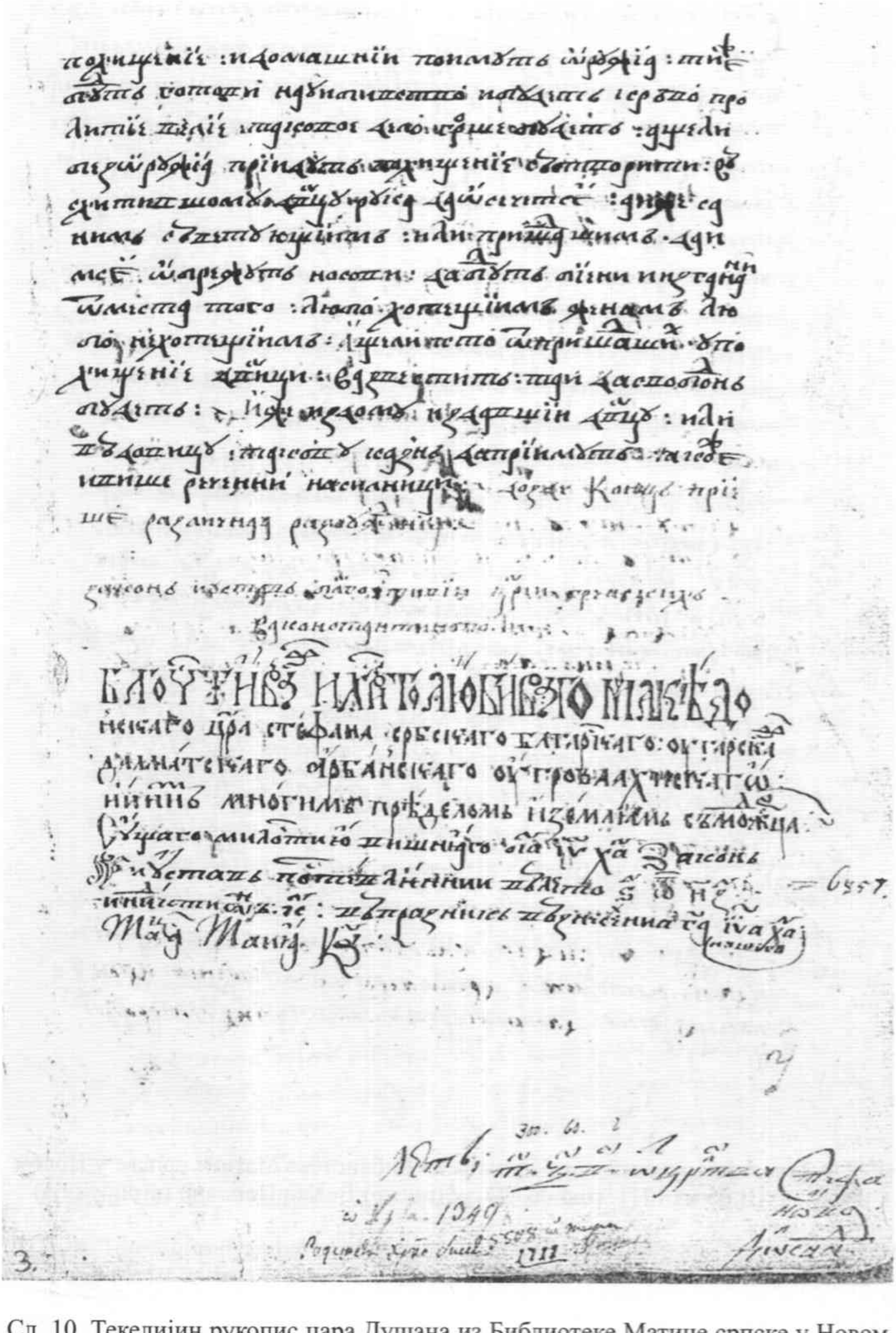
Сл. 7. Законик цара Душана из рукописа Патријаршијске библиотеке бр. 42, крај XVII века. Други писар аноним

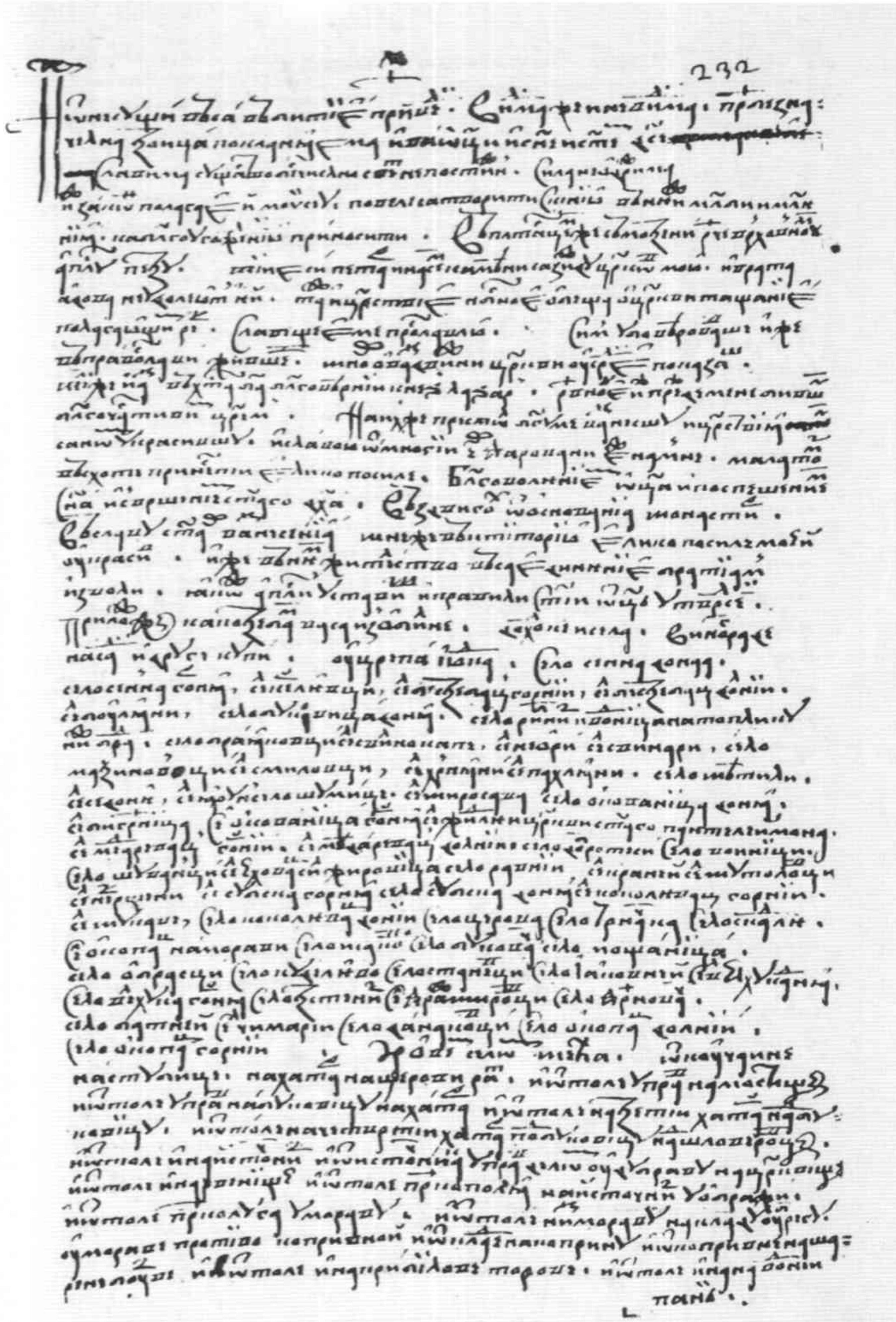
Сл. 8. Текелијин рукопис цара Душана из Библиотеке Матице српске у Новом Саду РР III 85 из 1711. године. Дијак (писар) Вељко Поповић (атрибуција)

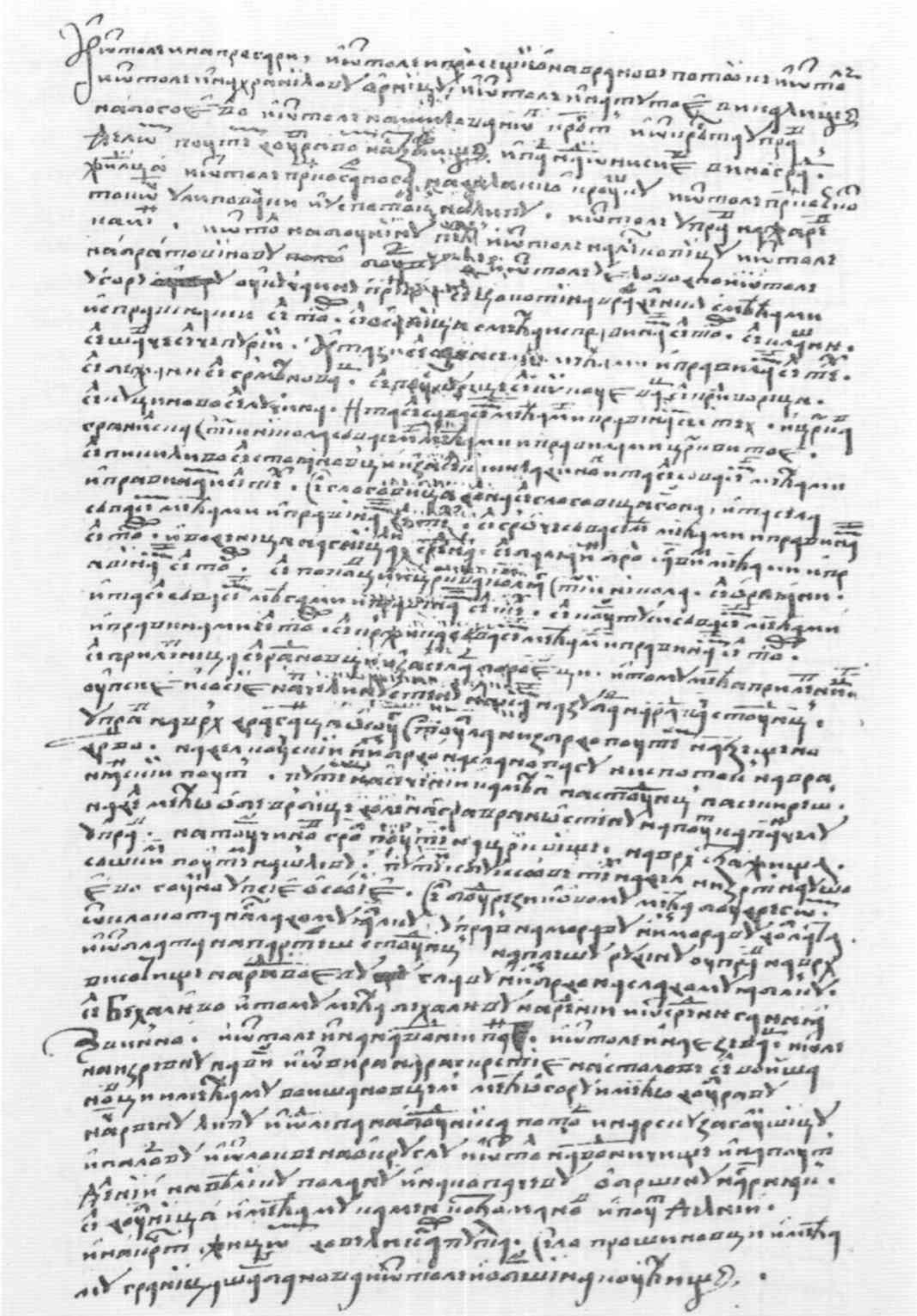
Сл. 9. Текелијин рукопис цара Душана из Библиотеке Матице српске у Новом Саду РР III 85 из 1711. године. Дијак (писар) Вељко Поповић (атрибуција)

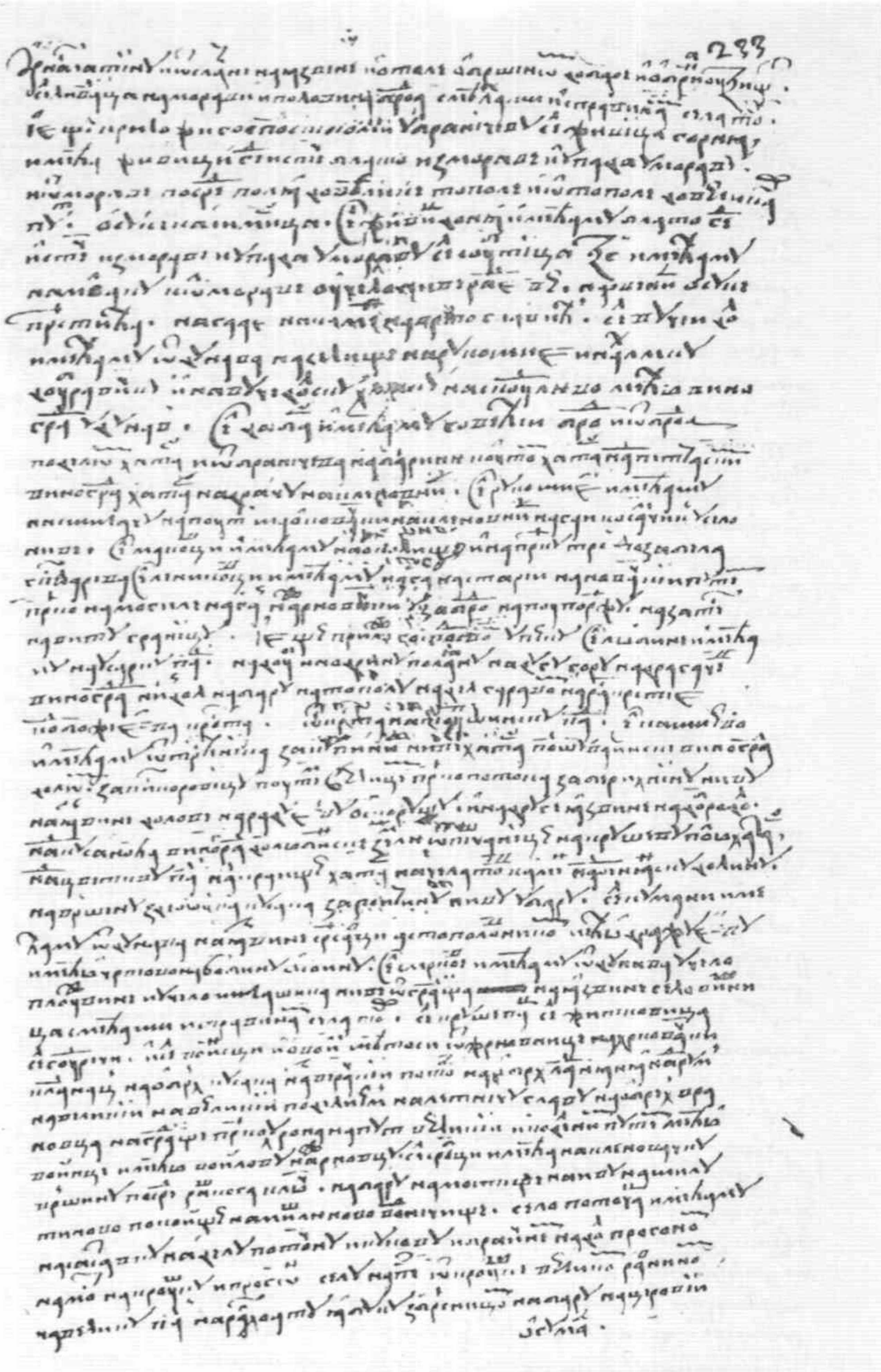
Сл. 10. Текелијин рукопис цара Душана из Библиотеке Матице српске у Новом Саду РР III 85 из 1711. године. Дијак (писар) Вељко Поповић (атрибуција)

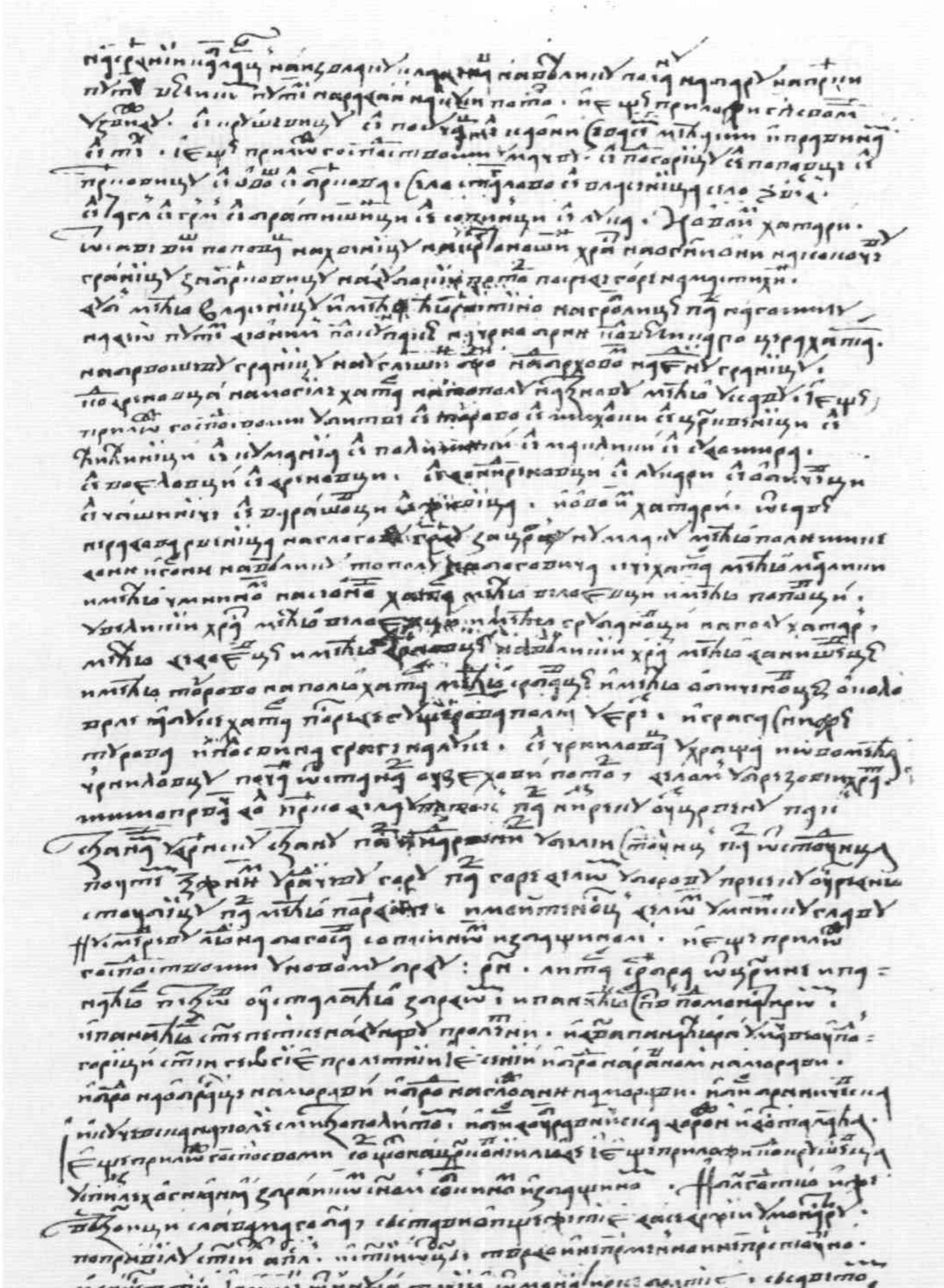
Сл. 11. Болоњски препис повеље кнеза Лазара манастиру Раваници Р II, крај XVII века. Дијак (писар) Вељко Поповић (атрибуција)

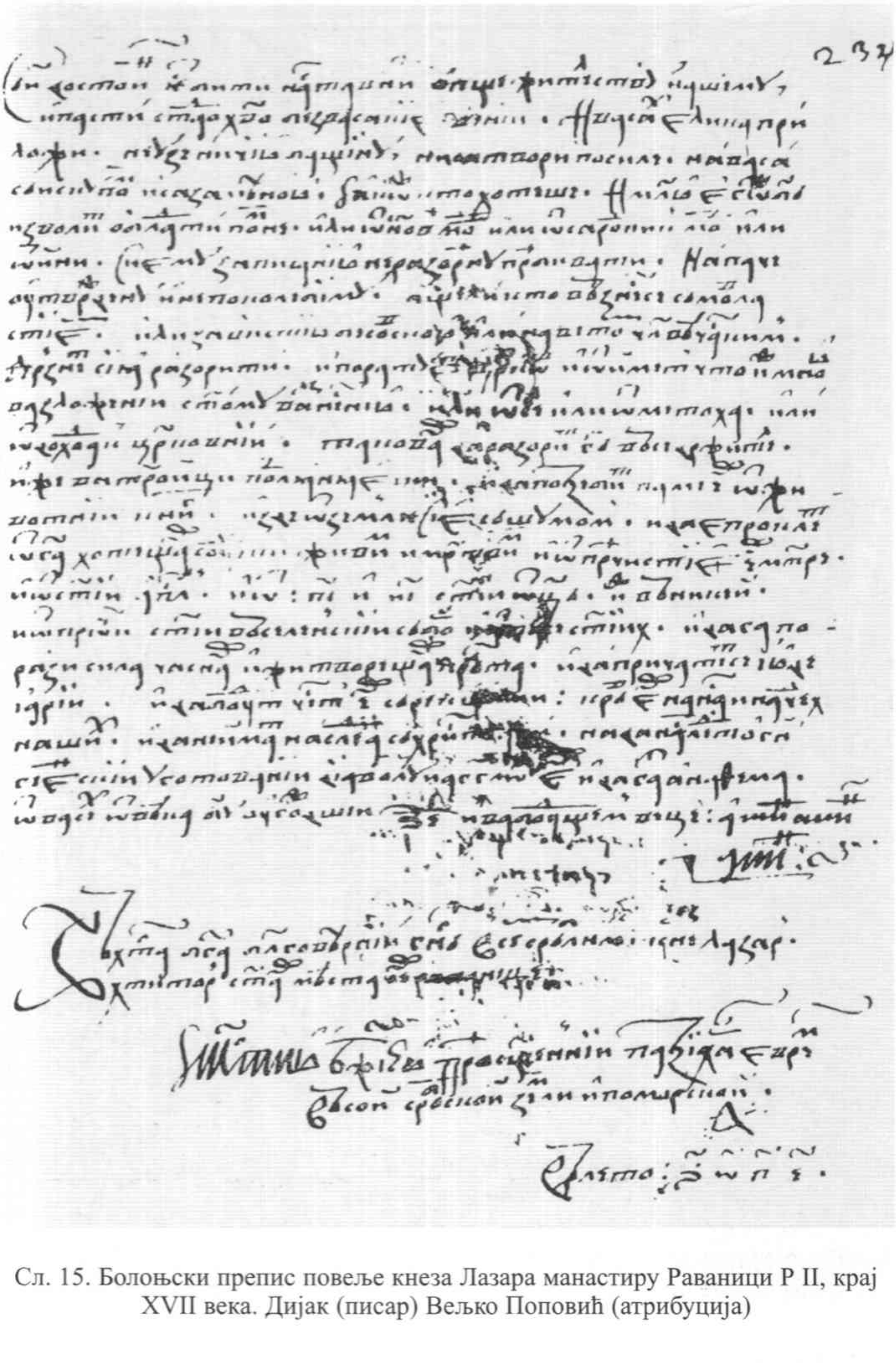
Сл. 12. Болоњски препис повеље кнеза Лазара манастиру Раваници Р II, крај XVII века. Дијак (писар) Вељко Поповић (атрибуција)

Сл. 13. Болоњски препис повеље кнеза Лазара манастиру Раваници Р II, крај XVII века. Дијак (писар) Вељко Поповић (атрибуција)

Сл. 14. Болоњски препис повеље кнеза Лазара манастиру Раваници Р II, крај XVII века. Дијак (писар) Вељко Поповић (атрибуција)

Сл. 15. Болоњски препис повеље кнеза Лазара манастиру Раваници Р II, крај XVII века. Дијак (писар) Вељко Поповић (атрибуција)

Сл. 16. Минијатура цара Стефана Дечанског из Законика цара Душана Патријаршијске библиотеке у Београду бр. 42, крај XVII века. Дијак (писар) Вељко Поповић (атрибуција)

Сл. 17. Бојена графика из Празничног минеја Божидара Вуковића
из 1536–38. год.

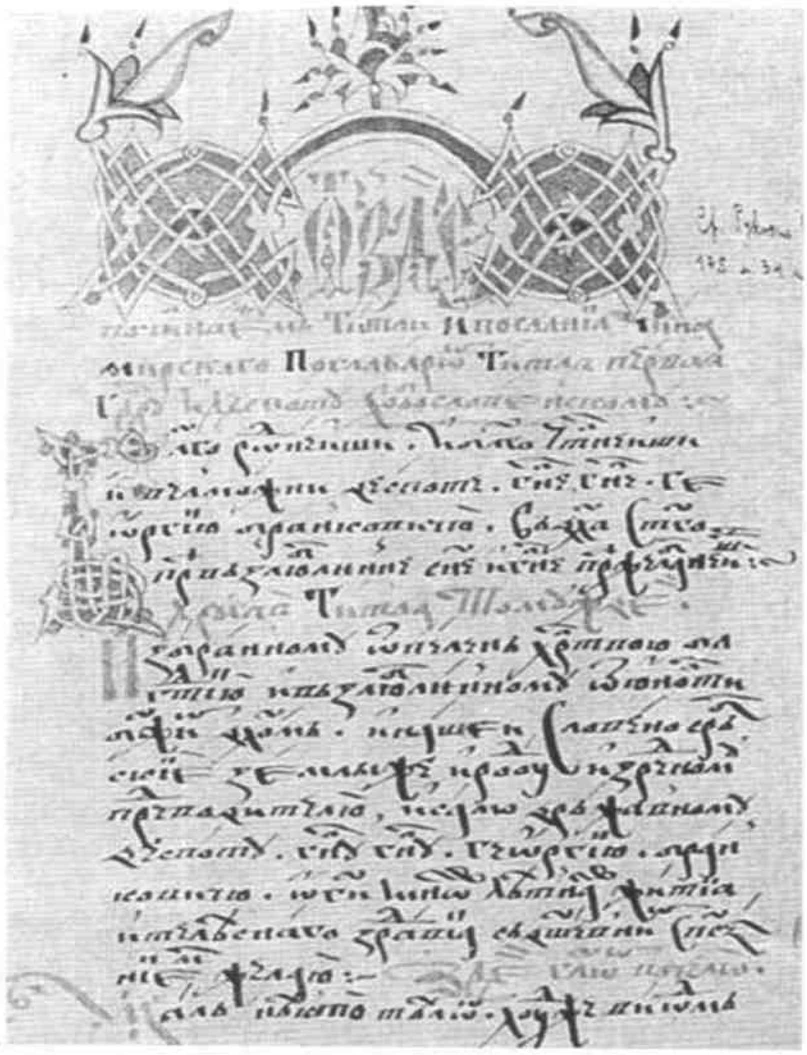

Сл. 18. Минијатура из Текелијиног преписа Законика цара Душана Матичине библиотеке РР III 85, из 1711. године. Дијак (писар) Вељко Поповић (атрибуција)

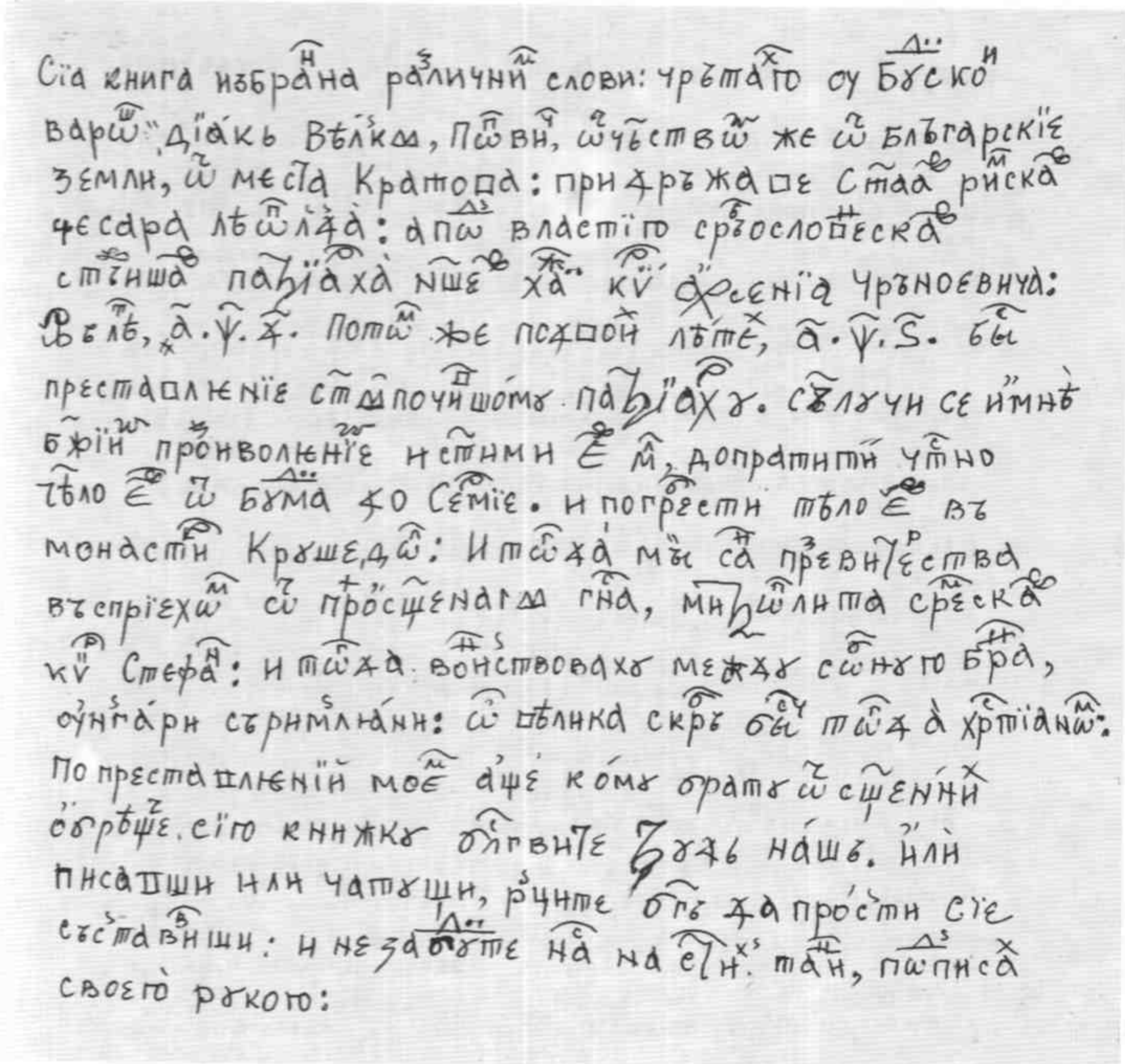
Сл. 19. Зборник дијака Вељка Поповића, 1704. године из Патријаршијске библиотеке бр. 36. Лист 1.

Сл. 20. Зборник дијака Вељка Поповића, 1704. године из Патријаршијске библиотеке бр. 36. Лист 88.

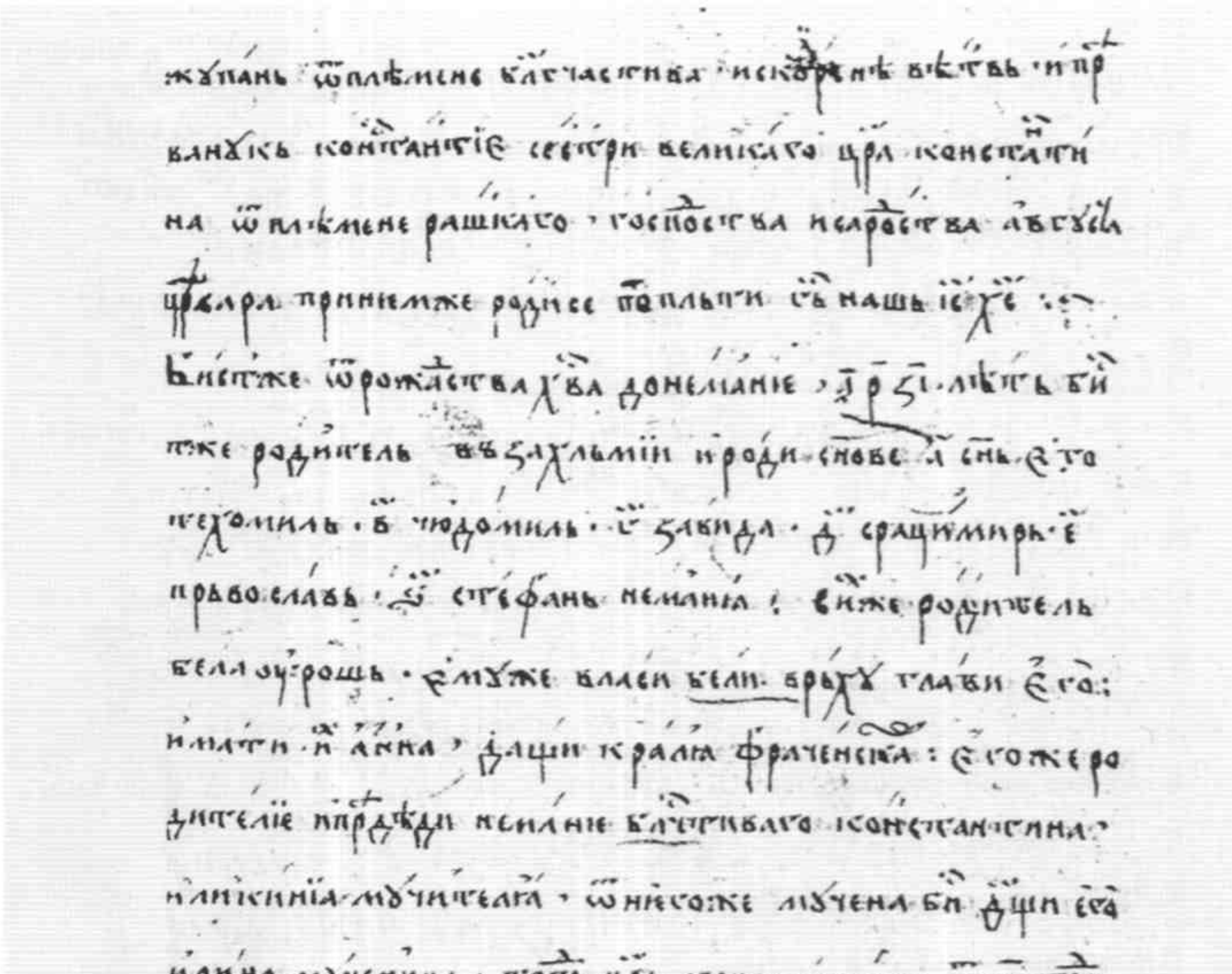

Сл. 21. Зборник дијака Вељка Поповића, 1704. из Патријаршијске библиотеке бр. 36. Лист 135.

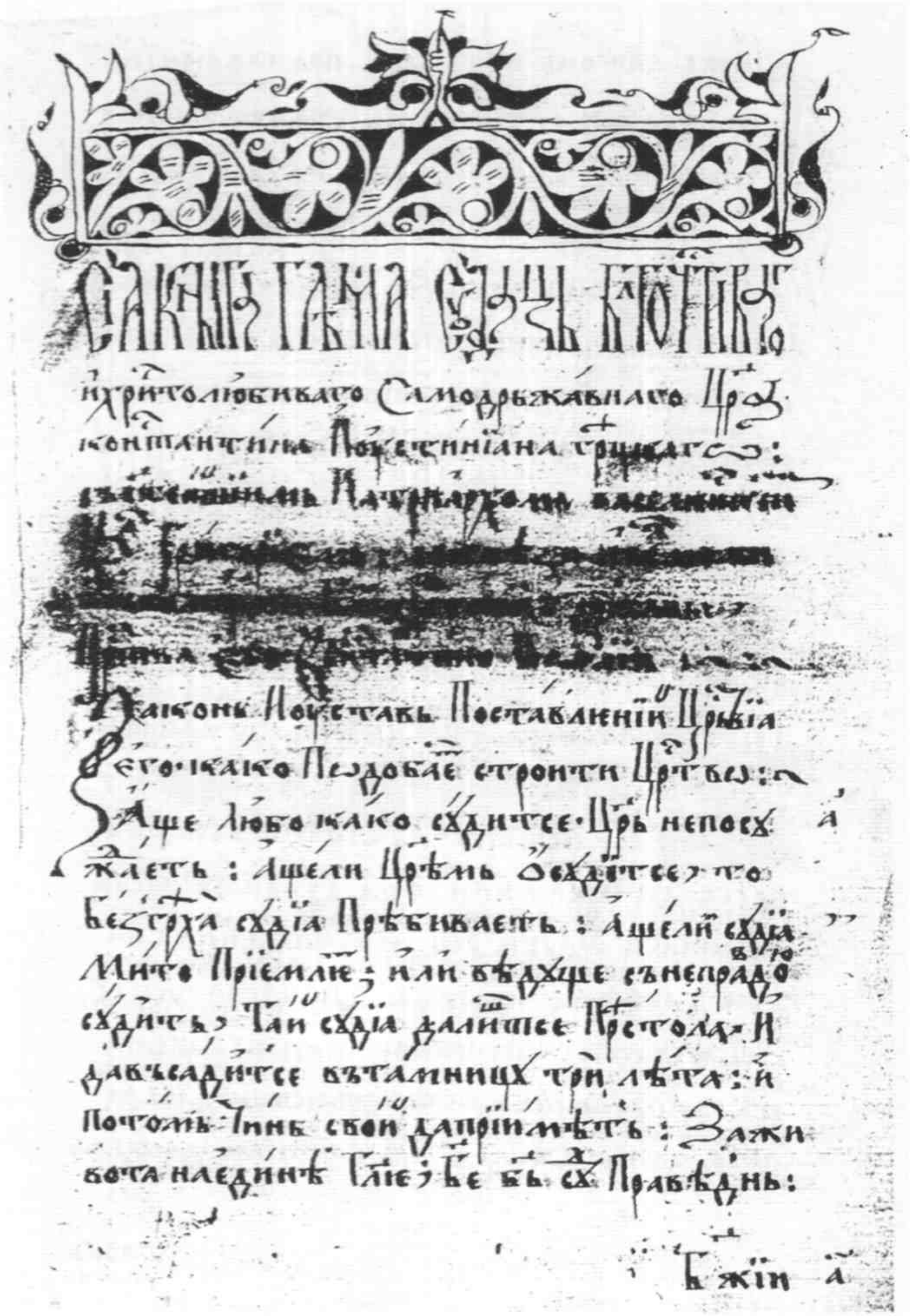

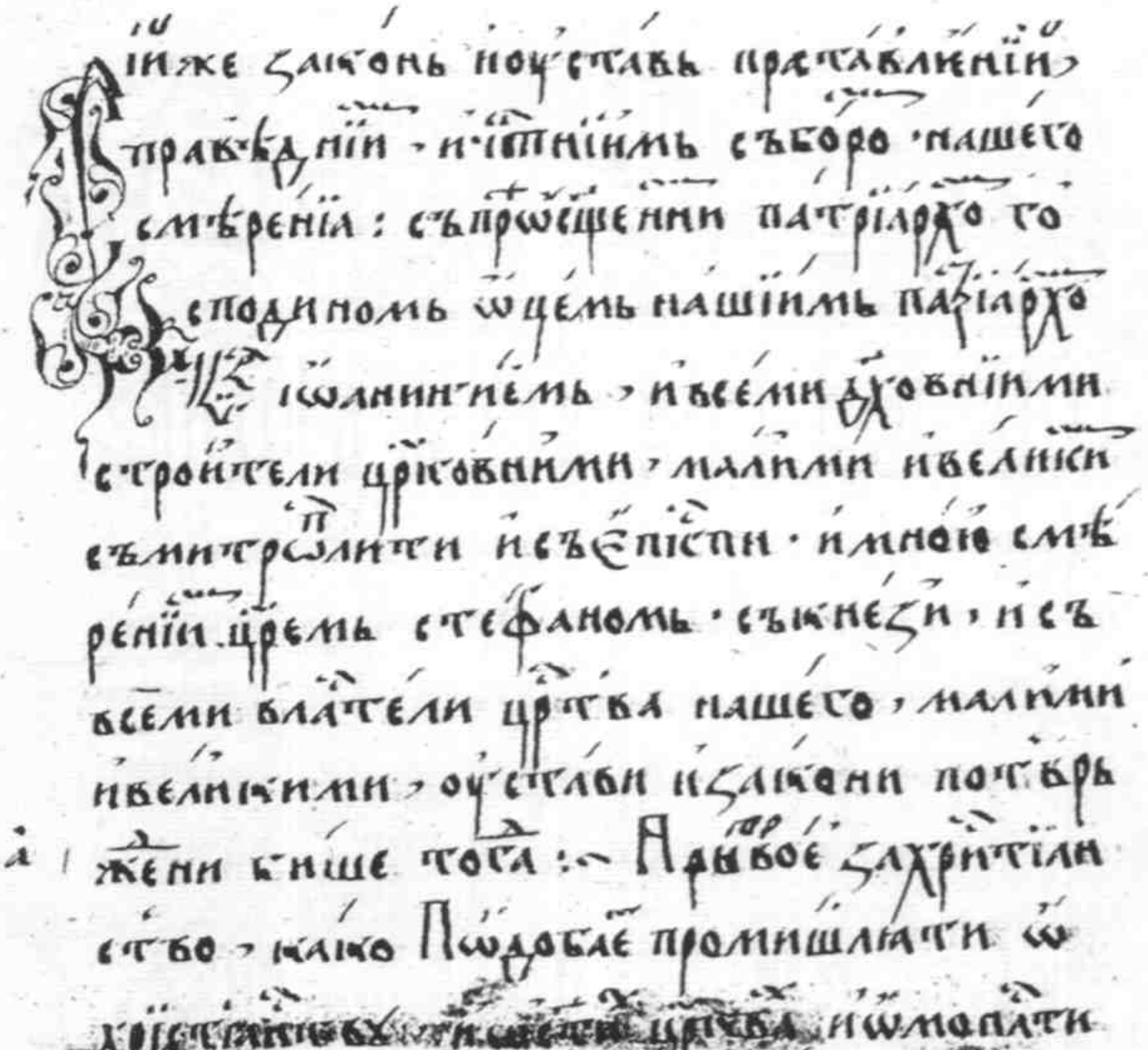
Сл. 22. Запис из Зборника Патријаршијске библиотеке бр. 36, из 1704. године.
Дијак (писар) Вељко Поповић

Сл. 23. Борђошког рукопис Законика цара Душана РР III 2, лист 7, из Библиотеке Матице српске у Новом Саду, око 1703–1710. год. Писар даскал Максим (атрибуција)

Сл. 24. Борђошког рукопис Законика цара Душана РР III 2, лист 25, из Библиотеке Матице српске у Новом Саду, око 1703–1710. год. Писар даскал Максим (атрибуција)

ииже законь иоуставь прѣставлѥнїи
праведнїи • и ... съборо • нашего
смѣренїа : съпрѡщенни патрїархо го
сподиномь ѿцемь нашїимь патріархо
іѡанникїемь • ивсеми духовнїими
строители црковними • малими ивелики
съмитрополити ивъ епіскпи • имною смѣ
ренїи црем стефаномь • съкнези • исъ
всеми влатели цртва нашего • малими
ивеликими • оуставиизакони потвр
жени книше тога :~ Првое захритїан
ство • како подобае промишлѣти ѿ
[illegible] црква и ѡмопати
[illegible]
[illegible] неженене влагвившхсе оу с
воего архїереа • или ѿца духовнаго поста
вленнаго ѿархїереа :~ И ниедина сва
дба дасе неоучини безвѣнчанїа • и без
заклинанїа • ащелисеоучини безблвенїа
и безоупрошенїа цркве • таковы дасе ра
лѹчѥ, и дасе въсади въ тамницу донеже
слобу

Сл. 25. Борђошког рукопис Законика цара Душана РР III 2, лист 64, из Библиотеке Матице српске у Новом Саду, око 1703–1710. год. Писар даскал Максим (атрибуција)

Сл. 26. Фотографија из трећег дела рукописа Архирејског чиновника Рс 640, из Народне библиотеке Србије. Писар даскал Максим

УДК: 091=163.41:003.349

ДОСАДАШЊА ПРАКСА У ИЗДАВАЊУ СРЕДЊОВЕКОВНИХ СРПСКИХ ЋИРИЛИЧКИХ ПРАВНИХ СПОМЕНИКА

Како побољшати садашње издавачке поступке

ГОРДАНА ЈОВАНОВИЋ, ВИКТОР САВИЋ

А п с т р а к т. – У нашем излагању прати се основни филолошки ниво проблема: како доносити сам текст. Сви проучаваоци српског средњовековног писаног наслеђа треба да имају основно филолошко знање, без обзира на то којом се ужом струком баве. Филологија се овде схвата као методологија научног рада.

По нашем мишљењу, када имамо посла са старим, уникатним текстовима, најсврсисходније је бавити се збирним појмом и термином – 'текстом рукописа', тј. 'рукописним текстом', а не само једним или другим. Своју пажњу усмерили смо на пројектовање текста са изворника у издање, тј. на начин читања. Филолошки, то се испољава кроз два поступка: кроз репродукцију (потпуну или делимичну) и рашчитавање (обележено или необележено).

У нашем раду термин 'дипломатички' користили смо у изразу 'дипломатичко издање', са посебним, филолошким значењем – 'издање којим се верно репродукују графичке особености изворног текста', за разлику од историографског термина 'дипломатички' – у значењу 'који се тиче дипломатике као помоћне историјске дисциплине'.

Прегледом смо обухватили, као правне изворе, општије споменике грађанског и црквеног права и мања појединачна црквена и грађанска правна акта и повеље. У прегледу је посведочена неуједначеност која је владала у издавачком поступку приликом преношења текста са извора у издање.

Добро издање је рационално: оно не садржи вишак информација; функционално је јер доноси само оно што има јасну сврху; оно је тачно: не сме се мењати оригинал јер свака појединачна измена може довести до несагледивих погрешака у анализама које ће се заснивати на издању. Интерпункцију не треба мењати и све издавачке интервенције (нпр. рашчитавање скраћеница и тумачење нејасних места) морају бити обележене у издању.

Потребно је, дакле, побољшати и уједначити издања старих рукописних текстова у нашој средини.

Наше филолошке препоруке за издавање старих ћириличких рукописних текстова су следеће:

1) старословенски слог, оригинална графија, в. Стандард 2008;

2) раздвајање речи у складу са решењима из солидних речника, нпр. в. SJS;

3) задржавање титле у бројевима, као и распореда околних тачака или запета;
4) испуштање надредних знакова уколико их приређивач не познаје довољно;
5).преношење редно-надредног 'пајерка' /ʾ/;
6) спуштање надредних слова у ред тамо где им је место, уз необавезну употребу двеју усправних црта | |;
7) рашчитавање скраћеница уз обавезно обележавање интервенција приређивача:
а) угласте заграде за натписана слова без титле [ ];
б) обле заграде за постојање титле ( );
в) стреласте заграде за необележено скраћивање ⟨ ⟩;
8) витичасте заграде за реконструкцију оштећених места { };
9) развезивање лигатура уз необавезну употребу лука испод раздвојених сегмената /‿/;
10) задржавање лигатура 'шта' /щ/ и 'ук' /ȣ/;
11) условно бележење обичних слова из реда као тзв. курентних;
12) условно бележење иницијала, високих и насловних слова као тзв. верзалних;
13) преношење киноварних слова масним слогом (тзв. 'болдом');
14) задржавање оригиналне интерпункције, в. Стандард 2008.

Кључне речи: издање, издавачки поступак, рукописни текст, српски средњовековни ћирилички правни споменици, интерпункција, велика/мала слова, разрешавање скраћеница, графија, ортографија.

У нашем излагању прати се основни филолошки ниво проблема: како доносити сам текст, без обзира на то по којим критеријима је он одабран (старост рукописа, претпостављана блискост протографу, важност рукописа за неку од редакција, читљивост текста итд.). Овде се бавимо само конкретним чињеницама и не упуштамо се у питање критеријума према којима се бирају споменици чији ће се текст издати јер ту постоје веома различита решења, од којих нека залазе у сферу хипотетичног (нпр. реконструкција протографа). Сви проучаваоци средњовековног писаног наслеђа треба да имају елементарно филолошко знање, без обзира на то којом се ужом струком баве. Подвлачимо да то нису лингвистичка, него општа филолошка правила и у овом смислу филологију треба схватити као методологију научног рада. Овај наш став поткрепљује и мишљење Митра Пешикана које је изнео на међународном научном скупу „Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности" давне 1977. године о томе да су историографи издали многе текстове који су за лингвистику неупотребљиви не због ограничених техничких могућности штампарије, него због недовољне културе у преношењу старих текстова (Пешикан 1981: 428). Зато он позива на интердисциплинарну сарадњу јер је у нашој средини „велики луксуз" да исте текстове свака струка издаје за себе посебно (Пешикан 1981: 428).[1] Он, дакле, тражи, само 'нужну коректност' (Пешикан 1981: 429).

---

[1] Александар Соловјев двадесетак година раније вели да се овакав посао мора поверити одбору сачињеном од неколицине стручњака, историчара и слависта, јер једно лице

* * *

По мишљењу Дмитрија Сергејевича Лихачова, треба разликовати издања текста од издања рукописа јер ова друга, 'дипломатска и факсимилна', теже да што верније представе сам рукопис са свим његовим особеностима, а не текст (Лихачов 1966: 53). По нашем мишљењу, када имамо посла са старим, уникатним текстовима, најсврсисходније је бавити се збирним појмом и термином – 'текстом рукописа', тј. 'рукописним текстом', а не само једним или другим. У зависности од предмета интересовања и резултата који се желе постићи,[2] можемо разликовати два, односно три типа издања научног текста: 1) критичко, 2) механичко (фотографија, фототипија, хелиотипија и сл.), 3) дипломатичко (са преношењем свих или готово свих карактеристика оригинала),[3] како се наводи у *Начелима за критичка издања САНУ* (Начела 1967: 3).[4] Другим речима, то значи да се првим типом исказује потреба за реконструкцијом текста, другим пресликавање, а трећим преношење текста (само транслитерација). Своју пажњу усмерићемо на пројектовање текста са изворника у издање, тј. на начин читања. Филолошки, то се испољава кроз два поступка: кроз репродукцију (потпуну или делимичну) и рашчитавање (обележено или необележено).

* * *

Нашим прегледом су обухваћени, као правни извори, сви општији споменици грађанског и црквеног права. У њих спадају Номоканон, типици и црквеноправни зборници; Пуна синтагма Матије Властара, Душаново законодавство: Душанов закон, Скраћена синтагма, Јустинијанов закон, затим Земљораднички закон, Закон о рудницима (уп. Богдановић 1981: 50–51) и мања

лако може погрешити у некој од фаза рада, а примери су Љубомир Стојановић, Стојан Новаковић и Владимир Ћоровић (Соловјев 1954: 65).

[2] По мишљењу италијанског слависте Анђола Дантија, приликом издавања средњовековних (и било којих других рукописних) текстова испољавају се две основне, а различите тежње: прва је везана за егдотику, друга за херменеутику. Оне се синтетички могу представити следећим радњама: конзервацијом – објашњењем и интерпретацијом – рестаурацијом (Danti 1981: 3).

[3] Овде је термин 'дипломатички' у изразу 'дипломатичко издање' употребљен са посебним, филолошким значењем – 'издање којим се верно репродукују графичке особености изворног текста', за разлику од историографског термина 'дипломатички' – у значењу 'који се тиче дипломатике као помоћне историјске дисциплине'.

[4] Дмитриј Сергејевич Лихачов, иначе, сматра да се разликују издања за лингвисте од издања за познаваоце књижевности и историчаре због различитих предмета интересовања: лингвисте занима препис који је надрагоценији са становишта језика, а историчаре књижевности и историчаре препис који даје најбољу представу о споменику или о његовим редакцијама. Стога први теже издањима текста једног преписа, а други издањима свих преписа (Лихачов 1966: 53). Ми, као што смо већ рекли, сматрамо да се ове позиције могу измирити и да треба предвидети издања која су довољно садржајна за све струке.

појединачна црквена и грађанска правна акта и повеље, јер је средњовековно право код Срба једна, органска целина (уп. Богдановић 1981: 50).

По речима Димитрија Богдановића, код нас је највеће колебање у текстологији испољено управо у издавању правних споменика, будући да се настојало да се, по једном методу, што верније представи најстарији или најбољи препис, а по другом да се реконструише изгубљени оригинал комбиновањем различитих преписа (Богдановић 1981: 58).

У нашој издавачкој пракси, поред текстолошких недоумица, владала је и неуједначеност у издавачком поступку приликом поменутог преношења текста, односно пројектовања изворног текста у издање. О томе је говорио још Владимир Ћоровић у својим Списима светога Саве, жалећи се на то да „за начин издавања наших старих споменика код нас још не постоје утврђена правила". Он даље у своме предговору каже да се о том питању једном повела расправа у нашој Академији, али да су мишљења остала подељена, па да то није ни ушло у Годишњак СКА. Стога је све остало на 'личном нахођењу' приређивача. Разлози тој подвојености су у томе што се у нашој средини, поред утврђених начела која су установили Павле Јосиф Шафарик и Ђуро Даничић, појавило и схватање, како Ћоровић каже, „руске школе", по коме су се текстови преносили са оригинала „чак и по спољашњем облику, са истим редом редова, са свима скраћеницама и разним знацима". Ћоровић је у своме раду настојао да 'помири оба мишљења': преносио је „стварне или шаблонске" надредне знакове, а скраћенице је разрешавао округлим заградама, али само у оним речима за које је писар означио да су скраћене. За овај свој компромисни предлог добио је 'једногласну' подршку у дискусији која се водила на седници Друштва за српски језик и књижевност 10. априла 1926. године (Ћоровић 1928: LV).

О чему је ту заправо реч? Та два типа издавачко-приређивачког поступка зачела су се у XIX веку у Русији. Први је захтевао да се задрже сложене одлике оригинала и да се штампају старословенским слогом. Други тип, насупрот њему, захтевао је упрошћавање оригинала уз мењање интерпункције и преношење текста грађанским слогом. Добар пример првог поступка је у чувеном Востоковљевом издању Остромировог јеванђеља из 1843. године, а узор за други поступак представљало је Калајдовичево издање Слова Кирила Туровског из 1821. године (Трифуновић 1981б: 92–93, 95). Српске споменике су старословенским слогом, али са разрешеним скраћеницама, изостављеним надредним знацима и осавремењеном интерпункцијом штампали Павле Јосиф Шафарик и Франц Миклошич, а њих је почео следити и Вук Стефановић Караџић. Даље су тај метод наставили да примењују Ђуро Даничић и Стојан Новаковић, а на свој начин и Ватрослав Јагић (уп. Трифуновић 1981б: 95, 97–98). Извесни српски издавачи различито су поступали у зависности од врсте текста, као књижевног или језичког извора: Љубомир Стојановић је прве прилагођавао, а друге је дословно преносио у свему, осим што је разбијао континуирано писање, раздвајајући речи једне од других, а нешто слично

важи и за Владимира Ћоровића (Трифуновић 1981б: 101). Типичан представник 'руске', Востоковљеве школе код нас био је, као кијевски ђак, Алекса Вукомановић (Трифуновић 1981б: 95).

* * *

Није нам намера да у целини представимо рад свих издавача текстова и истраживача, већ да обухватимо и представимо поступке примењене у важним издањима.

У науци се годинама чекало на издање Номоканона – Законоправила светога Саве.[5] Ово 'најзначајније правно дело српске и целе словенске правне литературе' (Троицки 1952: 1), пре двадесетак година изашло је фототипски, а недавно је објављен и први део текста, који су приредили и превели Миодраг Петровић и Љубица Штављанин-Ђорђевић. У овом одличном издању Законоправила светога Саве до изражаја долазе сви квалитети тимског рада. Посебно истичемо, што је у вези с нашом темом, филолошку брижљивост у преношењу српскословенског текста. У предговору овом издању Љубица Штављанин-Ђорђевић изнела је основна начела која су примењивана приликом доношења текста: задржано је изворно (старословенско) писмо, континуирани текст је растављен на појединачне речи, скраћенице су разрешене стреластим заградама ⟨ ⟩, надметнута слова су спуштена (без посебног

	сьбра се правил⟨о⟩ .в҃і. Сбора иже вь	пут, правило 12; сабора у Халкидону
	халкидонѣ првил⟨о⟩ .ꙁ҃. Кӱрила архи-	правило 7; из *Посланице* Кирила ар-
3	ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩па алексаньдрьскаго ѡт⟨ь⟩	хиепископа александријског еписко-
	посланиꙗ кь соущиимь вь лӱвии. и вь	пима у Либији и Пендапољу прави-
	пеньдаполи ѥп⟨и⟩с⟨коу⟩помь правило .в҃.	ло 2.
6	Глава .в҃і. О носещихь мнишьскыѥ ри-	*Глава 12.* О онима који носе мона-
	ꙁы. и ѡ соуждающихь иже вь ѡбь-	шку ризу; и о онима који одлучују да
	щихь и оу брачинныхь ходеть риꙁахь.	иду у обичној и у свиленој одећи. Са-
9	Сбора иже вь гангрѣ правил⟨о⟩ .в҃і.	бора у Гангри правило 12.
	Гла⟨ва⟩.г҃і. О женахь носещихь иꙁвѣ-	*Глава 13.* О женама које под изгово-
	томь бл⟨а⟩говѣриꙗ моужьскыѥ риꙁы.	ром благоверја носе мушку одећу.
12	Сбора иже вь гангрѣ правил⟨о⟩ в҃і.	Сабора у Гангри правило 12.
	Глав⟨а⟩ .д҃і. О томь ꙗко не под⟨о⟩ба-	*Глава 14.* О томе да жене не треба да
	ѥть женамь постригаǁти власъ всеѥ	секу сву косу с главе ради подвиза-
15	главы бл⟨а⟩гоговѣниꙗ ради. Сбора иже	вања. Сабора у Гангри правило 17.
	вь ганьгрѣ правило .ꙁ҃і.	

Законоправило светога Саве (Петровић/Штављанин-Ђорђевић 2005: 95)

[5] Примера ради, позната је преписка између В. Јагића и Ф. Рачког крајем XIX века у којој је Рачки наговарао Јагића да се прихвати издавања Иловичке крмчије, до чега никада није дошло (уп. Троицки 1952: 4–5).

обележавања); у разрешавању скраћеница ослањало се, када је то било могуће, на нескраћене потврде у истом тексту (Петровић/Штављанин-Ђорђевић 2005: XXVII–XXVIII). У овом свечаном издању чак се водило рачуна и о боји оригиналног мастила, па се тако разликују основни текст – у мркој боји – и издвојени делови текста и издвојена слова – у црвеној боји.

Одмах затим треба истаћи издања Савиних типика Владимира Ћоровића, која су се нашла у његовим Списима светога Саве. Већ смо у основним цртама представили његов поступак, о коме се изјашњава у своме предговору (Ћоровић 1928: LV). Он је, међутим, у своме издању применио још нешто, о чему не говори довољно јасно: тек на крају предговора успутно каже да му је интерпункција служила као средство за осветљавање тамних места у тексту, при чему се опет трудио да се превише не удаљава од оригинала (Ћоровић 1928: LXII). Из издања се заиста и види да је он интерпункцију и употребу великих и малих слова дотеривао према своме, савременом језичком осећању. Ћоровић се, даље, у предговору нарочито задржава на оправдавању преношења грешака из оригинала уз мноштво добро одабраних примера (LVI–LXI), истичући да је за Даничића било нормално поправљање рукописа, 'особито познијих преписа', са чиме се он не слаже (LVIII). У наставку он критикује и Јагићев поступак у поправљању текста Хиландарског типика (LIX–LXII). Ћоровић уочава разлику међу грешкама, издвајајући 'ствâрне грешке' (LIX). У продужетку каже да је текст мењао једино уколико би се нашао ослонац у варијантама (LXII).

О поставлени клисиѣрх(о)вѣ.
Глава ѳі.

Є[к]лисиıарха же вамь подо(о)баєть поставлати брата
избравьше по гл(аг)о(л)оу Д(а)в(и)д(о)воу: „блажень моужь
боѥи сѧ г(оспод)а и вь запо-
вѣдехь его вьсьхощеть ѕѣло.“ И
да полагають оуставь црьков-
ны прѣд(ь) прѣс(ве)тою вл(а)-
д(и)ч(и)цѧю нашею б(огороди)-
цею и сь клучи цр(ь)ковьными
и да чинеть трьс(ве)то. И по

Псалам СХП, 1

Περὶ τοῦ τῷ προεστῶτι τοὺς
ἀδελφοὺς ἐξαγορεύειν καὶ μηδένα
τούτων ἄλλον ἔχειν πατέρα πνευ- 10
ματικόν, κἀκείνῳ τοὺς οἰκείους
προσανατιθέναι λογισμούς.

ΙΕ΄. Ὑποτίθημι δὲ καὶ πᾶσιν
ἁπλῶς, ἀδελφοί, ἅμα τῷ προχει-
ρισθῆναι ὑμῖν τὸν ἡγούμενον 15
σπεύδειν τὰ τῶν ψυχῶν αὐτῷ
ἀνατιθέναι κινήματα πάντα καὶ
τοὺς λογισμοὺς ὑμῶν τοὺς ψυχο-
βλαβεῖς ἐξομολογεῖσθαι, ἵν' ἐντεῦ-
θεν αὐτίκα τὴν πρὸς αὐτὸν σχέ- 20

Хиландарски типик (Ћоровић 1928: 90)

Уз Ћоровићев поступак треба навести и рад Лазара Мирковића на Типику архиепископа Никодима. Мирковић је, највероватније, за време немачке окупације Србије, у Другом светском рату, рашчитао овај типик (Трифуновић 2007: 078), следећи у питањима рашчитавања скраћеница и задржавања надредних знакова поменуту Ћоровићеву методологију, али не и у осталим сегментима свога рада. За разлику од Ћоровића, Мирковић је претежно настојао исправити писарске грешке без нарочитог назначавања. Овај текст је недавно и приређен за штампу уз поштовање Мирковићевог поступка (са мањим исправкама) на 358 страна српскословенског текста (уп. Трифуновић 2007: 077–092).[6]

⁂ Вь .є҃. с(ве)т(а)го пророка ꙁахаріє. ѿ(ть)ца іѡ́ана. и҆ прѣдтеѵе.

веѵ(ерь). ѡ҆быѵна стихилог(иꙗ). на г(оспод)и вьꙁвах(ь). ст(и)х(и)ре. под(обне). ѽ прѣславно. слава. тьжь глас(ь). с(ве)т(ите)льства ꙁакон҆на. на стихи(вьнь). вь ѡх(тоицѣ). слава. глас(ь) .в҃. ꙗ́ко ѵисти и҆ієреи҆. троп(арь). глас(ь) .д҃. вь и҆єре

[а҃]

Типик архиепископа Никодима (Мирковић 2007: 34а)

Значајно је и дипломатичко издање Карејског типика које је приредио Димитрије Богдановић 1985. године (Богдановић 1985). У њему су пажљиво пренета својства самог рукописа, тако да ни скраћенице нису разрешене, што је свакако у вези са схватањем посебног значаја овога споменика.

Начело прѣмоудрост(и стра)х(ь гдн)ь разоумь же благь всѣмь творе(щимь ꙗкоже оубо) глєть великы апль павль. иꙗьже (око не видѣ) ни оухо слыша
ни на срдце чловкоу не в(зиде ꙗже оуго)това бь любе-
5 щимь и. тѣмьже слышеще то. всакомоу хотещомꙋ спсти се. подобаєть подвизати се. шьствовати тѣснымь и прискрьбнымь поутемь. Поуть бо кратькь єсть братиє моꙗ любимаꙗ имьже течемь. дымь єсть житиє наше. пара прьсть и прахь. вь ма-

Карејски типик (Богдановић 1985)

[6] Најпре су објављени снимци овог рукописа (Мирковић 2004).

Из заоставштине Димитрија Богдановића објављен је рашчитани текст Хиландарског типика (Богдановић 1995). У Напоменама уз ово издање Љиљана Јухас-Георгиевска је представила принципе које је препознала у овом Богдановићевом раду: скраћенице са титлом разрешене су изломљеним заградама ⟨ ⟩, а скраћенице без титли округлим заградама ( ); и 'извршене реконструкције' обележене су округлим заградама. Надредна слова спуштена су у ред без посебног обележавања. Акценатски и надредни знаци су изостављени. Велика слова нису уношена у нормама савременог правописа. Пренет је положај интерпункцијских знакова, уз извесно упрошћавање самог инвентара: задржана је тачка, али четвороточка, тротачка и слични знаци пренети су као једна тачка (Јухас-Георгиевска 1995: 134).

+ О врѣменьнѣи сьмрьти. прѣподобнаго ѡ⟨ть⟩ца.
симеона. мних⟨а⟩.
слово. г҃.
15 Вь лѣт⟨о⟩.҂ ѕ҃. ѱ҃. и҃. м⟨ѣ⟩с⟨е⟩ца. феврара. вь.
г҃і. д⟨ь⟩нь. кь вѣчномоу прѣложі се бл⟨а⟩женствоу
ѡ⟨ть⟩ць н⟨а⟩шь симеѡнь. завѣтомь ѡставивь манастырь
си на мнѣ. велию тоугоу и боꙗзнь приехь. едино ѡт
поустошьства. а дроуго и ѡт боꙗзни безб⟨о⟩жьныхь
20 разбоиникь. ѡставивь манастырь мнѣ вь маломь и
смѣреномь ѡбразѣ вь немьже ми ѡтиде и прьвога игоу-
мена прѣподобна моужа. меѳодиꙗ мніха самогодесе-
таго. нь како лоубви изволи се наставнице. и ѡного
с⟨ве⟩тымі молитвами. како ѡт неѣвленаго и малаго
25 вельлѣпно вьзнесе се ѣвление. си оубо храмь ѣко
б⟨о⟩гом⟨а⟩т⟨е⟩ри наставници г⟨оспо⟩ждi

Хиландарски типик (Богдановић 1995: 90)

Издање Студеничког типика Томислава Јовановића урађено је, како се у поговору каже, „по уједначеним едиционим начелима". Ту се наводи да се за разрешавање скраћеница користе двојаке заграде: обле, ако је реч скраћена титлом, и угласте, ако нема титле; угласте су такође коришћене за приређивачеве интервенције; натписана слова спуштана су у ред, тамо где им је место; задржана је изворна интерпункција (Јовановић 1994: 294).[7]

Синтагму Матије Властара издао је Стојан Новаковић давне 1907. године. У своме издању он у начелу задржава оригиналну графију (постоје 'ук', 'пајерак' и 'десетеричко и са две тачке'), уводи савремену интерпункцију (поред тачке,

[7] Рашчитаном издању претходило је фототипско издање које је приредила Надежда Р. Синдик 1992. године (Синдик Н. 1992).

Въси оубо б(о)ж(ь)ств(ь)нїи вл[а]д[ы]чнїи праздницы. пр(ѣ)с(ве)тыѥ вл[а]д[ы]ч[и]це и б(огороди)це бл(а)годѣтелнице наше. да празднꙋет' се инѣх' прѣвьыше. въ пѣснех[ь] рекꙋ и въ свѣщах[ь]. и вашемь ıаденїи. а с(ве)т(а)го би преставланїа праздникь. ѥгоже оуспенїе г(лаго)лемь.
27а свѣтло вами праздноует се свѣтло. | и многотварно. праздникь бо ѥс(ть) праздникѡмь. и тр'жьство тръж[ь]ствомь. въ том' же и дадите на братѣх[ь] повелѣваю. ѥлико же можемь и наша роука въzмагаеть. доволно боуди се о сих[ь] рек'ше. и ѡ инѣх[ь] прочихь въспоменѣмь:—

Студенички типик (Јовановић 1994: 68)

запете, користи још и тачку-запету, две тачке, упитник, узвичник, заграде, цртицу испред наставка код броја, нпр. .ро.-тиць. (Новаковић 1907: 8)), с тим што су реченице преопширне, уводи велика слова по данашњем правопису, текст рашчлањава на смисаоне целине са насловима, разрешава скраћенице без обележавања, нема титли ни код бројева, по изузетку уводи обле заграде – вероватно за допуне основном, сачуваном тексту (нпр. правил(ла) (Новаковић 1907: 3)), или уз додатну напомену о некаквој грешци.[8]

О Павликїанехь.

Павликїане же манихеиꙗ прѣименоваше се оть нѣкыихь братеньць двѣю, Павла и Іоана, соуштихь оть Самосать, сыновомь жены нѣкоторые Манихеанины[1] Калин'никїе именомь, злочьстїемь множаѥ неже млѣкомь сыны вьспитѣв'шеѥ; сїи ѥдиного Бога быти проповѣдахоу, отца, сына и светаго доуха тогожде именовахоу; ѥдинь бо, рече, Богь и сынь ѥго вь нѥмь, ıакоже слово вь чловѣцѣ; слово же сїе на землю пришьдь, вь чловѣка вьсели се, Іисоусь нарицаема, и сьмотренїе[2] испльнивь, вьзиде кь отцоу; Іисоусь же сьи низоу бѣше оть Марїе начьнь; оть сихь же оубо двѣю, Павла и Іоана, онѣхь оученикомь павликїан'скоѥ нарече именованїе, вар'вар'скы сложено бывше; вь мѣсто бо Павлоїоана[3] Павликїани именоують се; сихь же ереси Фотїе патрїар'хь Константинова града бывь, довол'ныимь изьобличають словомь.

Синтагма Матије Властара (Новаковић 1907: 66)

---

[8] Пример: наче(ло)жише – фуснота 3: „Погрешка у преписима: начело (поло)жише или начеше" (Новаковић 1907: 7).

Уз ово издање треба поменути и Новаковићево издање старих српских законских споменика из 1912. године, у коме се ћирилички текст (када је штампан старом азбуком) доноси по истим принципима.[9] Овде су се, поред ћириличких докумената, нашла измешана латинска и грчка документа.

Тврдислав Угљешић

около 1366

даје веру Дубровчанима. Fr. Miklosich, Monumenta serbica 149. На оригиналу је записано познијом руком 1300—1400. На основи тога смо ми дали горе назначену годину.

Обешта се Тврьдиславь Оуглешить, и кле се кнезоу и властеломь и опьтинѣ доубровьчькои оу Бога и оу Божию матерь и оу все свете, да ѥ сь ними ѥдно, и да ѥ одь нихь ѥдьнь, како кои годѣ Доубровьчанинь, и за всакоу работоу за доубровьчькоу да доброу и за коу годѣ да стои колико ѥдьнь одь Доубровьника, докле ѥ онь живь.

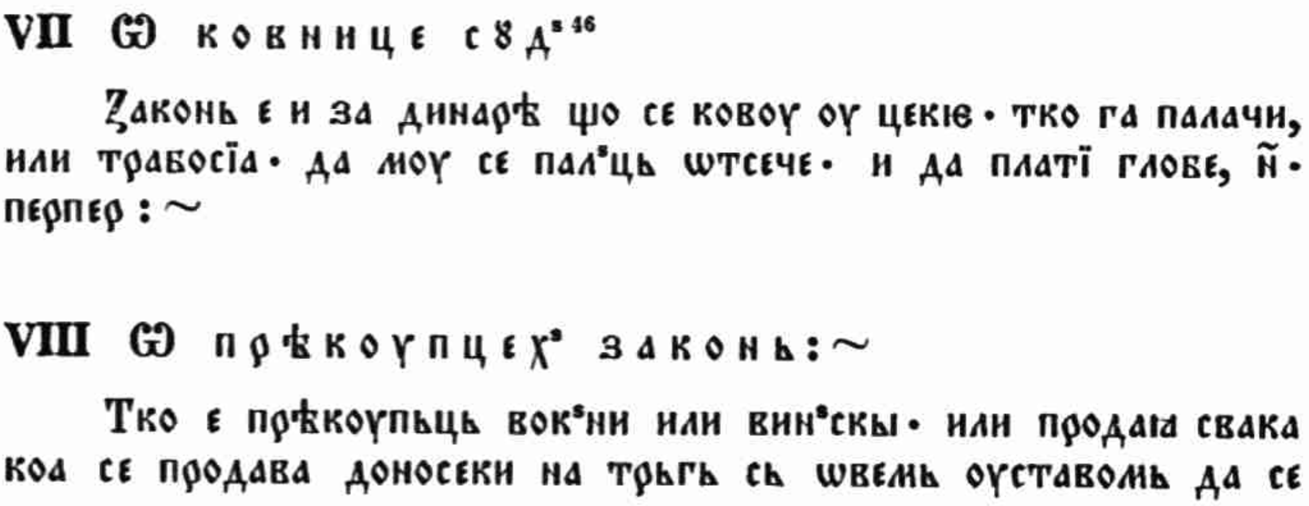
Законски споменици српских држава средњега века (Новаковић 1912: 188)

Душанов законик редак је споменик који је издаван више пута. Важно је издање Николе Радојчића из 1960. године. Њега ћемо прокоментарисати заједно са издањем Закона о рудницима истога приређивача из 1962. године.[10] У издању Закона о рудницима Никола Радојчић се и сам кратко осврће на свој издавачки поступак: каже да ће се у раду 'најсавесније држати текста рукописа', да ће 'кратице разрешавати', спиритусе и акценте изостављати, интерпункцију задржати, уз примедбу да постоје 'несумњиви знакови да се њима желела вршити и логичка интерпункција'. Тамо где је писар изоставио 'јер' на крају речи или у натписивању, изоставља га и он, поштујући нашу ранију издавачку традицију, као и ради постизања што јасније слике текста (ово је чудно јер управо то нарушава правопис). Радојчић такође истиче да се у рукопису 'десетеричко и' пише увек са две тачке (али не каже да га тако и он преноси), уз то додаје да комбинацију 'он' и 'ик', која се ретко среће натписана а несрасла, ôн доноси као 'оник' – не рекавши при том да 'ук' задржава (Радојчић 1962: 21). Овоме ћемо додати и то да 'широко о' преноси као омегу само на

[9] Новаковић је овде донео окрњене текстове, будући да је од повеља, нпр., преносио само законске одредбе, док је остало изостављао (Михаљчић 1999: 531). Стога је њихов текст вештачки издељен по ставовима.

[10] Посебно је двадесетак година касније објављен превод овога споменика (Марковић 1985), а недавно је издат и његов латинички препис (Ћирковић 2005).

почетку речи (пратећи његову функцију), али не и између сугласничких слова (тада је обично 'он'); остала слова задржава онаквим каква јесу; надредна слова спушта у ред, све рашчитава, али без обележавања својих интервенција; титлу задржава код бројева и оно што је похвално – задржава интерпункцију и велика слова из оригинала. У издању Душановог законика две године раније Радојчић је углавном поступио исто (по свему судећи), али са мањим одступањима: наменски је уопштавао велика слова: велика су сва она слова којима почињу целине и потцелине (пасуси), велика су такође слова којима почињу властита имена. У интерпункцији врши померања према (њему) савременом правопису, али стиче се утисак да је ту обазривији јер је видно да задржава и карактеристичне знаке из оригинала.[11]

VII Ѡ ковнице сȣдѕ[46]

Ꙁаконь е и за динарѣ що се ковоу оу цекиє· тко га палачи, или трабосіа· да моу се палⷭць ѡтсече· и да платї глобе, н҃· перпер :~

VIII Ѡ прѣкоупцехⷭ законь:~

Тко е прѣкоупьць вокⷭни или винⷭскы· или продаꙗ свака коа се продава доносеки на трьгь сь ѡвемь оуставомь да се

Закон о рудницима (Радојчић 1962: 52)

Посебан издавачки подухват је Академијино издање Душановог законика у три тома (Душанов законик 1975–1997), у коме је рукописе рашчитао Димитрије Богдановић, али је и овога пута применио другачију методологију.

У уводним напоменама уз прву књигу Душановог законика Милан Бартош је најавио едициона начела за, како он каже, 'старосрпски текст'. „Преписи ће се вршити || утврђеним методама транскрибовања и разрешења, водећи рачуна о правописним, морфолошким и фонетским особеностима сваког рукописа... Даље је одлучено да се у издању задрже све особине графије и ортографије, са свим погрешкама изворног текста, на које ће бити указивано у напоменама... При томе треба напоменути да ће се разрешавање вршити уз верно задржавање правописа, морфологије и фонетике сваке дате редакције (на пример рашке, ресавске)... С обзиром на фототипске прилоге, транскрибовање се неће вршити у пуном дипломатичком смислу, што значи да се неће репродуковати надредни знаци, акценти, спирити, титле итд." (Бартош 1975: 17–18).

[11] Примери: задржава троугласту тротачку (члан 190), крстолику четвоarchitectуротачку (члан 192) и тачку са таласићем (члан 191) – све на стр. 81, три вертикалне тачке при дну стр. 84.

125v Законь благовѣрнаго цара Стефана. въ лѣто. ҂ѕ.ѿнз. индиктωнь. в. вь празднѣкь, вьзнесенїа господнꙗ, мѣсеца. маїа. ка. дьнь.

Сїи же закон'ныкь поставлꙗемо. ωт православнаго сьбора
5 нашего. сь прѣωсвещен'ныим патрїар'хωм кυрь Іоаникїем, и всеми ар'хїереи. и цркков'никы, малимы и великыми. и много благоверьнїимь царемь Стефанωм, и в'сѣми властели царства ми, малимы же и великими. законом' же симь сложенїа быше.

Ѡ хрїстїаньствѣ. законь.

10 Наипрьво за хрїстїан'ство. сим'зи ωбразωм да се ωучисти хрїстїаньство.

Барањски препис Душановог законика (Душанов законик 1997: 36)

Овако изгледају прокламована начела, а погледајмо сада како су она реално примењивана у самим текстовима. Пре свега интерпункција није дотеривана према садашњој, с тим што јесте редукован њен инвентар, вероватно из техничких разлога, а то је нарочито видно у завршецима већих целина, где може стајати и по неколико знакова, који се овом приликом своде на тачку. Систем великих/малих слова у начелу прати стање у рукопису, што је видно нарочито у поштовању малог слова и после пунктуације.[12] Стање у рукописима се, међутим, нарушава тиме што се доноси као велико слово оно којим почиње нова целина, нови ред.[13] Употреба великог слова, међутим, условно се може прихватити када се њиме обележава почетно слово става које је у оригиналу усамљено изведено киноваром. Ономастика се не представља доследно великим словима: етноними се преносе као у оригиналу,[14] али се антропоними ипак доносе са великим словима.[15] У графичком инвентару поштује се основни графички састав који се примењује у рукопису, преноси се и пајерак, али као апостроф, вероватно опет из техничких разлога; задржавају се 'широко е'[16] и 'широко о',[17] што је значајна издавачка тековина; 'удвојено о' своди се на омегу, такође из техничких разлога.[18] Проблем је у необележеном разрешавању

[12] Пример: а ωни да цѹ работаю нне работе днь · и що ѹработа нероп҄ь · → а ωни да цѹ работаю нне работе дьнь. и що ѹработа неропьхь. (sic) Шишатовачки рукопис Fol. 103v, III књига: стр. 188, чл. 59.

[13] Пример: ω хрїстїанствѣ → Ѡ хрїстїанствѣ Атонски рукопис Fol. 208v, I књига: стр. 164, чл. 1.

[14] Пример: срьбль Студенички рукопис Fol. 272r, II књига: стр. 54, чл. 52.

[15] Пример: стефана → Стефана Раванички рукопис Fol. 22r, III књига: стр. 300, наслов.

[16] Пример: єрє соѵ Струшки рукопис Fol. 15v, I књига: стр. 120, чл. 104.

[17] Пример: обѣ Студенички рукопис Fol. 268v, II књига: стр. 44, чл. 14.

[18] Пример: Ѡ єпїскωпѣхь ·:– → Ѡ Єпїскωпѣхь Барањски рукопис Fol. 127v, III књига: стр. 40, чл. 14.

скраћеница, као и у окрњеним завршецима речи којима се на елементарном нивоу крши средњовековни правопис: наиме, сугласничко слово које припада крају речи, само се спушта у ред без реконструкције подразумеваног 'јер';[19] док се у унутрашњости речи нормално врше реконструкције (учитавања) код скраћеница; уколико је постојала титла, васпоставља се и очекивано 'јер'.[20]

Јустинијанов закон недавно је издала Биљана Марковић. Она се у уводу пажљиво осврнула на свој издавачки поступак уз неопходне ограде тамо где се очекују нејасноће (Марковић 2007: 8–9). Иако то није експлицитно казано, у овом раду се у суштини следи издавачки поступак који је примењен у приређивању рукописа Душановог законика у издању САНУ, па се тако преносе и квалитети и недостаци тамошњег поступка (пре свега у уношењу 'јерова', када је реч о скраћеницама). У овом раду, међутим, више се пазило у преношењу оригиналних великих/малих слова и интерпункцијских знакова (уп. Марковић 2007: 9).

йі҃[1]

Аще кто виногꙑадь оуꙁ'ме наполѣ.[2] паки га[3] на вꙑѣме не ѡбꙑѣже; ни ѡкопа, ни ѡпꙑаши, да се лишить въсего тꙑѹда.| ако ли ѡнаи кѡи е оуꙁеѡ виногꙑадь. ꙑаскает се Пꙑѣжде вꙑѣменѣ ꙑаботи. и поꙑѹчи господаꙑѹ, нисамь Ѿки Пꙑавити[4] но Пꙑѣжде вꙑѣменѣ, пꙑ̈имми виногꙑадь. несть повин'нь и аще не ꙑадить господинь виногꙑада:[5] а таи ѡставить ꙑакагав се[6]: Єгда пꙑ̈идѣть господинь виногꙑада двоинѹ плода да платит испол'никь:~

[1] Наставља се претходни члан без нове нумерације у Соф, Страт, Ков; [2]**ѹꙁме виногꙑадь наполѣ** inv. Соф, Страт, Ков; [3]**теꙑе паке га** add. Соф, **паке га** var. Страт, Ков, **пак га** var Врш; [4]**напꙑавити** var. Соф, Страт, Ков; [5]**аще ли ꙁашоль (ꙁашаль) есть некамо господинь виногꙑада**, потпуније у Соф, Страт, Ков; [6]грешком **ꙑакагав** уместо **ꙑаскагав**, а **ꙑаскагавь се ѡставить** inv. Соф, Ков, Страт.

Рукопис Борђошких Јустинијановог закона (Марковић 2007: 79)

Исте године изашао је Земљораднички закон, који је приредио Милош Благојевић. Ово издање ослања се на издање текста Ђорђа Сп. Радојичића (Радојичић 1955: 15–28) и превод Ђорђа Трифуновића (Трифуновић 2004: 225–239). Радојичићево издање било је и иначе солидно, али са мањим пропустима, који су овде отклоњени. У издању су задржана Радојичићева издавачка

[19] Пример: ѡ трьгов҄ц҄ѣ. → Ѿ трьгов҄цѣх Призренски рукопис Fol. 146r, III књига: стр. 132, чл. 119 (120); треба: ѡ трьгов҄цѣх[ь].

[20] Пример: каꙁ҃а:~ → каꙁань Софијски рукопис Fol. 68r, III књига: стр. 362, чл. 10 (7).

начела: скраћенице су разрешене стављањем у округле заграде, а оштећења и попуњене празнине у четвртасте заграде. Испуштени су надредни знаци, с тим што су титле задржане код бројева. „Задржана је оригинална интерпункција из више разлога, а посебно због тога да се увођењем савремене интерпункције не промени смисао законских одредби“ (Благојевић 2007: 9). Ово је заиста узорно издање јер доноси све кључне елементе: рашчитан текст (ред за ред), фотографије рукописа, превод, коментаре, студију и регистре. Али и на њему се показује да се умерена критика која је изнета на рачун издавачког труда претходних истраживача (Благојевић 2007: 10) може пренети и на њега: и овде су се прокрали ситнији пропусти, као што се и иначе прокрадају свуда, у сваком људском раду.[21] Издање се, иначе, лепо уклапа у издања која су приредили и филолози.[22]

1. [ЗАКОНЬ Д]ѢЛАТЕЛ(Ь)НЬ ИЗБРАНЬ ѾТ(Ь) КНИГЬ Ц(А)РА
   [Іоус]тїнїана. глава .а҃.

.а҃. Подобаеть дѣлателю дѣлающомꙋ
своѥ нивꙋ, праведнꙋ быти, и не прѣ-
ѡравати бразды искрьнѧго. аще
ли же кто прѣѡреть и искрывит(ь) мегю
ближнѧго своѥго. аще ꙋбѡ ꙋгарь
творе се сьтвори. да погꙋбит(ь) ꙋгарь своѥ.
аще ли же и вь сѣмени се прѣѡранїе сьтво-
ри. да погꙋбит(ь) сѣме и дѣланїе свое и пло-
дїе прѣѡравыи дѣлатель. .в҃.

Земљораднички закон (Благојевић 2007: 25)

Од свих правних списа најчешће су издаване повеље, а овде ћемо поменути само неке издавачке подухвате.[23]

---

[21] Примера ради, већ на првој страни ѥст(ь) (25$_{15}$) уместо ѥ(ть), непотребно уношење танког јер (25$_{24}$) у ѥщ(ь)же уместо ѥщже пошто није у питању скраћено писање и сл. (уп. Благојевић 2007: 25).

[22] И овде, међутим, остаје занемарено питање свих црта оригиналне графије и ортографије тзв. ’мешаног рашко-ресавског правописа‘, који препознаје Димитрије Богдановић у овоме рукопису (Богдановић 1978: 178, бр. 466): нису пренети ’широко е‘ и ’о‘, као ни ’високо јер‘.

[23] Српски дипломатар почео се издавати у XIX веку, а на његовом почетку стоји издање Павла Карано-Твртковића из 1840. године, на основу исписа из Дубровачког архива које је урадио Ђорђе Николајевић (Соловјев 1954: 46–47). Уследило је издање 24 повеље са Свете Горе, рад Димитрија Аврамовића, 1847. и 1848. године, а иза њега 1851. године Шафариково давно најављивано дело, са непуних 20 повеља (Соловјев 1954: 45–48). Франц Миклошич је 1858. године издао чак 340 повеља и писама (номинално CDXCVII јединица), пре свега

Најпре издање Франца Миклошича, Monumenta Serbica из 1858. године. Он суштински интервенише у тексту: скраћенице необележено рашчитава, задржава титлу у бројевима, мења систем великих/малих слова (ономастику доноси великим словима) и мења интерпункцију (уп. Miklosich 1858). У истом овом духу наставља се издање Старих српских хрисовуља, аката, биографија итд. Љубомира Стојановића из 1890. године (Стојановић 1890).

LVIII. (1289). Prizren.

Stephanus Uroš, Serbiae rex, statuit posse Ragusinos possidere vineas et agros, quos possederint regnante patre.

† Пишє кралєвьство ми, да є вєдомо всакомꙋ. створи милость кралєвьство ми градꙋ дꙋбровьчькомꙋ, щo сꙋ дрьжали землє и виноградь и ѡранны ꙋ господина ми свето почившєга ѡтьца ми, такождє имь створи милость кралєвьство ми, да си дрьжє и ꙋ кралєвьства ми, а да имь нє забавє ни ѡдь когарє. тько ли сє ѡбрѣтє потворивь повєлєниє кралєвьства ми, и щo имь забави, испакости, да примє гнєвь и наказаниє ѡдь кралєвьства ми. а тꙋ имь милость створи кралєвьство ми ꙋ Призрєнє ꙋ градє, а страны кралєвьства ми бєшє слꙋга Драгославь и Бꙋдиславь Хвальчикь. а тꙋ имь милость ꙋчини кралєвьство ми, кьди придє Лꙋкарь Михоиловикь и Пѣро Гонславликь. а ꙋ то врємє бєшє кнєзь ꙋ Дꙋбровьницє Маринь Жꙋрьжи.

Стєфань Ꙋрошь краль.

Sigillum avulsum. Origin. membran. in c. r. archivio Viennae. Спомен. 33.

Monumenta Serbica (Miklosich 1858: 55)

на основу дубровачке грађе (Соловјев 1954: 49). У то време и Медо Пуцић је издао Споменике српске са неколико стотина докумената, 1858. и 1862. године (уп. Соловјев 1954: 50). Иван Кукуљевић-Сакцински је, упоредо са прикупљањем хрватских докумената, радио на својој збирци Monumenta Serbica, коју је на крају живота предао у Српску краљевску академију, 1888. године, где је нестала (Новак 1959, Соловјев 1954: 52). Године 1890. штампани су преписи светогорских докумената које је Љубомир Стојановић донео пре свега на основу фотографске збирке П. И. Севастјанова у Русији (Стојановић 1890: 1). Константин Јиречек је у XI Споменику СКА 1892. године штампао готово стотину српских аката, махом из Дубровника, у извесном смислу као додатак збирци Меда Пуцића (Јиречек 1892: 3). У Русији је на почетку Првог светског рата, 1915. године, изашло Корабљевљево издање 81 хиландарске повеље (Соловјев 1954: 55). Истовремено није успело штампање дуго припреманог издања српских хиландарских повеља, које је Љубомир Ковачевић приредио за Споменик СКА број XLIV, јер је сложени текст страдао у ратом опустошеној Србији, а сачувани су само неки његови делови (уп. Соловјев 1954: 55, Синдик Д. 1998: 10, Михаљчић 1999: 531). Након рата Љубомир Стојановић је, у два маха, 1929. и 1934. године, издао чак 1096 аката, али са недостацима који су одмах уочени у науци, нпр. знатно преко 2000 грешака (Соловјев 1954: 56, 58).

Сасвим другог карактера је потпуно издање које је Љубомир Стојановић приредио 40 година касније. У њему је он обраћао пажњу на много детаља и јасна је намера да се пренесе текст повеље онакав како изгледа у оригиналу (дипломатички приступ): задржава надметнута слова, титле, чак и лигатуру ꙑѣ, а такође задржава и однос великих и малих слова и интерпункцију, све према оригиналу (уп. Стојановић 1929, 1934). За Александра Соловјева у таквом, застарелом 'фотографском' поступку се и састојала главна Стојановићева методолошка грешка, јер је управо посао квалификованог филолога да разреши скраћенице из рукописа (Соловјев 1954: 57).

622. Дубровчани им одговарају да ће њихови људи који су сејали по Радослављевој земљи дати што је право њему, а његови људи који су сејали по њиховој (дубровачкој) земљи, дати њима.

(1422), 21 јуна

†ѿь владȣщаго гра^д дȣбровника кнеза властель и ѿь всѥ ѡпкинѥ
почтеномȣ жȣпанȣ радосавȣ главикю и радовцȣ крьстьꙗнинȣ по·
з^дравлѥниѥ · разȣмѣсмо що намь писасте за люди нашѥ кои сȣ
сѣꙗли на землꙗхь воѥводѥ радосава ȣ конавла^х и такоѥ за люди
воѥводѥ радосава кои сȣ сѣꙗли на нашои земли · наши приꙗтелѥ 5
бгь зна всакои користи г^дна воѥводѥ радосава ѥсмо хотни колико
нашои ѥрь га имамо приꙗтелꙗ многолюбима · а намь ѥ видѣть
ѥрь ѥ достоино да даю наши що ѥ право ки бȣдȣ сѣꙗли на
воѥводини земли · и такоѥ воѥводини людьѥ кои бȣдȣ сѣꙗли
на нашои земли · и бгь с вама 10

† ·ка· июнꙗ.

Старе српске повеље и писма (Стојановић 1929: 3)

Александар Соловјев је 1926. године издао један нарочит приручник за студенте права са 145 средњовековних аката. Ћирилички текстови штампани су грађанским, белим слогом, транслитеровани (уз задржавање првобитних графема), без обележавања рашчитаних места у скраћеницама, уз осавремењен систем великих/малих слова,[24] нову интерпункцију и замену словенских бројева арапскима (уп. Соловјев 1926: III).[25]

[24] Почетна велика слова стављена су и код неких придева који заједно са одговарајућом именицом чине 'јединствен политички појам', нпр. 'Српска земља', 'Дубровачка општина' (Соловјев 1926: III).

[25] О оваквом 'лаицизирању наших световних споменика прошлости' в. Соловјев 1954: 66–67.

15. око 1220.

Краль Стефан Првовенчани даје повластице Дубровчанима.

† Пише кралевство ми всѣмь да е у свѣдѣние:

сикову милость створи кралевьство ми властеличикемь дубровьчькимь, да греду сь трьгомь у землу кралевьства ми, и гдѣ греду у кое мѣсто, или у Брьсково или иньдѣ гдѣ годѣ, да имь нѣ никоере неправьде ни усилиа; и крьчьму да носе;

и прѣбѣгарь да не влада надь ними;

и сь Срьблиномь у коем годѣ судѣ нигдѣ иньдѣ да се не прю, да греде прѣдь кралевьство ми.

Кто ли се дрьзне прѣтворити, да приме гнѣвь и наказание от кралевьства ми; сие бо все писа кралевьство ми да е всѣмь у свѣдѣние.

Стефань краль и сь Богомь самодрьжьць срьпски.

Оригинал на пергаменту из Дубр. арх. Mikl. 16; Новак. 138; Smič. III—225.

Одабрани споменици српског права (Соловјев 1926: 17)

Душан Синдик је у дискусији на поменутом скупу, који је био посвећен текстолошким питањима, представио тачке око којих су се договорили Никола Радојчић, Ђорђе Сп. Радојичић, Виктор Новак, Владимир Мошин и Петар Ђорђић у вези са замишљеним издањем Зборника српских ћириличких повеља: надметнута слова би требало да се спуштају у ред, код речи скраћених титлама подразумевана слова би се доносила у облим заградама ( ), оштећења би се допуњавала уз помоћ угластих заграда [ ], а исправке писарских грешака представљале би се изломљеним заградама ⟨ ⟩ (Синдик Д. 1981: 434). Синдик је, такође, тада изнео став да му изгледа најсврсисходнијим мењање интерпункције, наравно с опрезом, као и интервенисање у систему великих/малих слова (Синдик Д. 1981: 434; уп. поступак у Синдик Д. 1998). Након готово пола столећа упорног рада, недавно је предата у штампу прва књига Српског дипломатара, под називом Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне, Дубровника, рад Владимира Мошина, Симе Ћирковића и Душана Синдика. Захваљујући предусретљивости Душана Синдика, имали смо увид у тај материјал. У књизи су спроведена начела која су представљена на поменутом скупу (уп. Мошин/Ћирковић/Синдик 2009: Уз ово издање).

Александар Младеновић је недавно издао повеље кнеза Лазара, а затим повеље и писма деспота Стефана. Он је у предговору првој књизи представио поступак који је применио: текст је доносио у 'оригиналној графији', уз (необележено) разрешавање скраћеница, надметнута слова је спуштао у ред, као и крајњи сугласник, али без дописивања пратећег 'јер' (без обзира на присуство

титле) пошто су неки од писара користили оба 'јера', па је тако избегавао могуће грешке (мада је то, заправо, огрешење о средњовековни правопис); надредне знаке у начелу је испуштао, осим у неким изузетним случајевима, на пример у генитиву множине (изнад 'изговорног полугласника' Младеновић 2007: 11); задржавао је стару интерпункцију, али је допуњавао правопис: велика/мала слова (уз задржавање постојећих) и раздвојено/спојено писање речи. Своје допуне нечитког дела текста уносио је у угластим заградама (о свему в. Младеновић 2003: 10, уп. Младеновић 2007: 11). Не обележавајући своје разрешење скраћеница, приређивач приближава свој издавачки поступак моделу Франца Миклошича.[26]

И Ѿтоле и на Прогари, и Ѿтоле и [на] Просецїю на Вранове потѡке | и Ѿтоле и
45 на Хранїловꙋ орнїцꙋ. и Ѿтоле и на тꙋтое викалище. | на Богоево и Ѿтоле на Милованов
крьст' и Ѿ крьста ꙋправ | делѡм поутем Доубравом на Стражище и пак на Дїѡнисиев
виноград'. | Жидилца и Ѿтоле прѣко Гарнога на Далакию [на] кроушкꙋ и Ѿтоле прѣко
ее [?] ко [?] | токѡч [?] ꙋ Липовачки и ꙋс поток на липꙋ. и Ѿтоле ꙋправ на Жарев |
50 камен. и Ѿтоле на Боунїнꙋ пећ' и Ѿтоле на Лесковїцꙋ и Ѿтоле | на Братовїновꙋ боуквꙋ
и Ѿтоле ꙋ Єлово дно и Ѿтоле | ꙋ горꙋ оу Кꙋчаинꙋ прѣко села Цокотїна враждебнїкꙋ с
мѣђами | и с правинами села того. село Осанїца с међа[ми] и с правинами села того.
село Клашник. | село Шавче село Чепꙋрїи. И тази села са васеми међами и прави[н]ами
сел тех. | село Бежанк село Гр'мѣновац. село Поускꙋрїце село Кꙋкоуевац село Придворїца.
55 | село Кꙋциново село Лꙋчина. И та села са васеми међами и правїнам[и] сел тех. и
црьква | [в]ра[л]и[н]ска Светїи Нїкола сь васеми међами и прави[н]ами црькви тое. |
село Пикиливо село Стоѥанов'ци и засел'к Миладинов и та села сь васеми међами | и
правинами сел тех. Село Глоговица Долна село Глоговица Горна, и та села | сь васем[и]
60 међами и правїнами сел тех. село Гр'оче сь васеми међами и правинами | села того. и
воденїца на Гнїлицах средна. село Балшин Брод са свим међами и пр|авїнами села того.

Повеље кнеза Лазара (Младеновић 2003: 92)

Године 2002. покренута је важна едиција Стари српски архив (ССА), у којој се до сада појавило седам бројева.[27] Издвајамо важније ставове из Упутства за издавање текстова: киноварна слова се представљају као велика и њима се раздвајају пасуси; препоручују се велика слова у складу са данашњим (српским) правописом, надредни знаци се не преносе, титле се обавезно задржавају код бројева, скраћенице обележене титлом разрешавају се округлим заградама ( ), скраћенице без титле разрешавају се четвртастим заградама [ ], оштећења се реконструишу у стреластим заградама ⟨ ⟩, писарске грешке се

[26] Пример: цало толꙋ въсхот^т^ѣ принести єлико по силѣ Бл҃говоленїєⷨ Ѡ҃ца и поспѣшенїємь С҃на · и сьвр'шенїєⷨ С҃тго Д҃ха → Цало толꙋ въсхотѣх принести єлико по силѣ благоволенїєм Отьца и поспѣшенїємь Сына. и сьвр'шенїєм Светаго Дꙋха Врднички препис Повеље кнеза Лазара манастиру Раваници (Младеновић 2003: снимак на стр. 252, 248, текст на стр. 52).

[27] У првом броју ССА (2002: 145–175) поновљен је рад Александра Соловјева *О потреби издања Српског дипломатара* (Соловјев 1954).

не исправљају, већ се на њих скреће пажња узвичником (!), оригинална интерпункција замењује се савременом, при чему се формирају реченице као логичке целине, не преноси се 'широко е', задржава се 'ђерв' (ССА 2002: 207). У основним цртама, тамо где се говори о поступку према скраћеницама, то су у ствари начела која се примењују у Старословенистичком семинару, који на Филолошком факултету у Београду води професор Ђорђе Трифуновић. То не важи за остала наведена правила.

+ **Всеч(ь)стно и добродѣтел҅но, разоум҅но и достолѣп҅но Б(ог)а і**
ѡ(ть)ца Саваѡѳа |2| прославити, ѡт б(о)ж(ь)ств(ь)ныѥ бо его сла-
вын и бл(а)годѣти и по того изь|3|волению дльжьст҅вно и много-
хваалимо вьспѣваимь с(ве)тоую и |4| б(о)ж(ь)ств(ь)ноую Тр(ои)-
5 **цоу, ѡт нѥѥже провьсиꙗ свѣт(ь) неизреч(е)ные славын, и |5| мнѡго-**
ч(ь)стные и даролюб҅ниѥ дары дароваше се пр(о)роком҅ же и а|6|п(о)-
с(то)ломь, и м(оу)ч(е)н(и)комь с(ве)т(ите)лѥмь и прѣпод[о]бнїимь,
и в҅семоу нарѡдоу пра|7|вославиꙗ. Ѿ нѥе же бо процвьтоше в҅сѣмь
вѣн҅ци б(ог)озрач҅ны ми|8|р҅ноживоущимь с вѣрѡю на зем҅ли, само-
10 **др[ь]жав҅ним҅ же ц(а)ремь и вла|9|стемь всѣмь раз҅лич҅но дары раз҅-**
дѣлив҅шоу. Ꙗкоже бо в҅севѣды Г(оспод)ь |10| велегл(а)сно кь в҅сѣмь
гл(агол)еть: „Мною ц(а)риѥ ꙋбѡ ц(а)рьствоують и скифтрї их(ь) |11|

Стари српски архив (ССА 2008: 61)

У нашој средини се за разрешавање скраћеница шире примењује још један филолошки модел који је развијен на издању Српске Александриде (Маринковић/Јерковић 1985),[28] а своју добру илустрацију добио је у издању (иначе кратке) Есфигменске повеље Павла Ивића, Војислава Ј. Ђурића и Симе Ћирковића: обележавају се крајеви редова, скраћенице су разрешене коришћењем стреластих заграда ⟨ ⟩; надметнута слова спуштају се у ред у усправним заградама | |; титле су задржане у бројевима; систем великих/малих слова и интерпункција следе оригинал.

На крају да се осврнемо на начела која је формулисао Димитрије Богдановић, консултујући се са неколицином стручњака у овој области, у име Одбора за критичка издања српских писаца САНУ. Та начела објављена су у Зборнику Матице српске 1974. године под насловом „Правила за критичка издања

---

[28] Тамо се у уводном тексту каже да се 'скраћенице разрешавају, а надредна слова спуштају у ред'. Бивша надредна слова обележавају се усправним заградама, „а изостављена слова се реконструишу облим заградама", нпр. до|с|(то)нно. 'Јер' које има само правописну улогу (на крају речи и у сугласничкој групи) не преноси се, нпр. шь|д|, док они јерови који имају гласовну вредност (у српскословенском читању) уписују се, нпр. цно|ж|(ь)ство (Маринковић/Јерковић 1985: XI).

старих српских писаца“.[29] У преношењу текста он предлаже да се транскрибује старословенским слогом, „са разрешеним лигатурама, скраћеницама, и титлама, без надредних знакова и акцената“. Попуњене лакуне обележавају се ситнијим слогом или полукружним заградама ( ), скраћенице се разрешавају у складу с правописом споменика у изломљеним заградама ⟨ ⟩; надметнута слова спуштају се без посебног означавања, лигатуре се такође развезују без посебне ознаке, графија и ортографија се чувају, уз преношење свих специфичних слова: ω, ѱ, ѵ, ү, ȣ, ш, ѯ, преноси се пајерак /ⸯ/, на писарске грешке се само упозорава у основном тексту, али се ту не исправљају; пази се на спојено и раздвојено писање речи по смислу; интерпункција се исправља према „савременом, логичком правопису“, осим када је реч о песничким саставима; велика слова се такође исправљају према данашњој пракси (Правила 1974: 99).

* * *

Подразумева се да се издања доносе старословенским слогом, каква је графија и у самим рукописима. Познавање старословенског језика и писма ствар је неопходног образовања истраживача који се баве старим српским текстовима, као што се подразумева да проучаваоци античке прошлости морају знати старогрчки и латински, како би се могли користити изворима. Уставно писмо и иначе нормално се преноси старословенским слогом. Са друге стране, текстове писане брзописом поједини издавачи су доносили у палеографској транслитерацији, користећи се старословенским слогом (Јерковић 1995: 140) или грађанским слогом. Сматрамо да и брзописне текстове, за сада, треба издавати старословенским (уставним) слогом јер је реч о споменицима из наше језичке прошлости, док је грађаница обликована са намером да се употребљава у савременом руском књижевном језику, одакле је преузета за савремену писменост других православних словенских народа. Првим графичким типом изражавају се средњовековни језички идиоми, а другим нововековни. Недавно је усвојен Стандард старословенског ћириличког писма, а било би веома корисно да се утврди стандард и за брзопис (Савић 2006: 297).

У издањима која користе старословенски слог у извесној мери редукује се инвентар слова. По речима Вере Јерковић, тако се преносе рашки и босанско-хумски, али не и ресавски правопис. Код старије варијанте устава то се догађа са словима і, ȣ, ω, ѿ, уместо којих су стављана н, оү, о, оть, што представља „огрешење о специфичне црте које проистичу из различите праксе српских правописних школа“ (Јерковић 1995: 140). Она посебно скреће пажњу на споменике са „ресавским правописом“, код којих се ортографија „враћа на старији тип“ тиме што се ’високо јер‘ и ’троного т‘ замењују обичним ’дебелим

[29] Нешто раније, године 1966. Комисија Одељења литературе и језика САНУ, на челу са Драгољубом Павловићем, израдила је Начела за критичка издања, која су издата 1967. године под уредништвом Војислава Ђурића.

јер‘ и ’т‘. То је озбиљно огрешење о српску писану традицију јер је ’високо јер‘ не само старији него и знатно раширенији облик од обичног ’дебелог јер‘ у нашим рукописима, а ’троного т‘ је у неким споменицима из тог периода и једини облик слова ’т‘ (Јерковић 1995: 141). У нашем Стандарду старословенског ћириличког писма предвиђен је 101 самостални словни знак, што је упадљиво више у односу на 38 јединица које наводи Црноризац Храбар у своме знаменитом спису о словима. Стандард је раздвојио основна и функционална слова, с једне стране, од глифова, с друге стране. Примера ради, у Стандарду су се нашли и ’широко е‘ и ’широко о‘, што треба примењивати у издањима споменика писаних ресавским и мешовитим ресавско-рашким правописом, где она представљају важну правописну црту. Њиховим изостављањем потирала би се графичка, фонолошка или позициона вредност коју су писари тог времена препознавали и реметио би се азбучни ред у регистрима речи или важнијих појмова који прате озбиљнија научна издања. ’Високо јер‘, с друге стране, остало је изван Стандарда јер су колеге из иностранства сматрале да је локалног карактера.

Подразумева се да се речи доносе раздвојене једне од других, а пажљиво се треба односити нарочито према сложеним прилозима (типа вьнстинноѵ или потоцѣ итд.) и везнику, односно речци жє, уз консултовање одговарајућих речника, пре свега прашког старословенског речника (SJS).

Што се тиче скраћеница у овим издањима, њих треба рашчитавати, али увек са обележеним интервенцијама издавача.[30] Систем различитих заграда примењен у ССА добро је решење јер се јасно виде бивше скраћенице са титлама и без ње (и накнадно се, по потреби, могу васпоставити). То значи угласте заграде за натписана слова без титле, обле заграде за постојање титле, стреласте заграде за необележено скраћивање (често одсецањем), али за реконструкције нечитког дела текста било би добро користити витичасте заграде. Надметнута слова свакако треба спуштати у ред тамо где им је место, по могућству између две усправне црте (да се и она могу васпоставити), што не мора бити обавезно јер се овим не добија много, а текст се може преоптеретити заградама. Титле треба задржати у бројевима. Лигатуре такође треба разрешавати уз необавезну употребу лука испод раздвојених сегмената /‿/. То наравно не важи за веома старе и раширене лигатуре ’шта‘ и ’ук‘, које се морају задржавати. Акценте и спирите боље не преносити уколико приређивач

[30] У чисто филолошким издањима ствари стоје мало другачије: тамо је, због повремених специфичних потреба, понекад неопходно имати нескраћено писање јер постоје и ’несигурни случајеви‘ типа „агль“– а(г)г(є)ль, а(н)г(є)ль, а(нь)г(є)ль (Пешикан 1981: 429). Митар Пешикан је, чак, у недостатку техничких могућности ранијих штампарија, због њихове запуштености и заосталости, предлагао необична решења како да се овакви случајеви изразе: титлу у речи је најављивао апострофом на њеном почетку, уз задржавање издигнутих слова (као експонената) која треба да означе да су била надметнута у рукопису – његови примери ’цр‘твнє, ’нб‘нок (Пешикан 1981: 429).

није сигуран у њихов размештај у речи и њихов несумњив графички лик, па је засад најбоље гледати их са снимака оригинала (уп. Јерковић 1995: 144).

Писање великих и малих слова посебно је питање. У средњовековном словенском правопису нема ове разлике, односно не разликују се курент и верзал. Старословенска ћирилица настала је од грчке капитале, па је у њој бесмислено форсирати разлику на такозвана 'велика' и 'мала' слова, која постоји у грађанској ћирилици, будући да су мала слова у њој накнадно кројена према латиничким малим словима. У средњовековним текстовима, заправо, слова су се графички различито распоређивала и обликовала у зависности од конкретних захтева самог рукописа. Слова су могла бити обична, тј. у висини реда, надредна, иницијална, висока и насловна. Ова пракса пренела се и у старе српске штампане књиге, које су се штампале до XVII века. Логика правописа једног идиома, при том из савременог доба, не може се преносити у правопис другог идиома, и то још средњовековног. Само условно може се прихватити, а тако се у филолошким издањима и ради, да се обична слова из реда преносе као тзв. курентна, а иницијална, висока и насловна као тзв. верзална. То значи да се прати стање у рукопису, а не да се произвољно бележе велика слова за антропонимију, топонимију и слично.

Уколико се основни текст доноси белим старословенским слогом, што је најпожељније, а данас технички изводљиво, киноварна слова би требало доносити масним слогом (тзв. 'болдом'). Оваквим нијансирањем она би се издвајала из околине у суштини на исти начин као и у рукописном тексту, па би се и код њих могла разликовати тзв. курентна и верзална слова.

Као што смо видели, у неким издањима приређивачи су мењали интерпункцију, у некима су то чинили умерено, а у некима је она у потпуности сачувана.[31] У наше време, међутим, у филолошкој науци се утврдило схватање да се интерпункција мора дословно преносити из оригинала (уп. Јерковић 1995: 144). Питање старе пунктуације и интерпункције обрађено је у излагањима Ђорђа Трифуновића и Радмиле Маринковић на скупу о текстологији 1977. године (Трифуновић 1981б, Маринковић 1981). Овом питању посвећено је доста пажње и у поменутом Стандарду старословенског ћириличког писма, који је предвидео 26 интерпункцијских знакова и других симбола за стару словенску ћирилицу.

Ако би се мењала интерпункција, била би то најпроизвољнија тачка у издањима старих споменика, јер би њу контролисало само правописно знање и осећање приређивача, што је увек изузетно субјективна ствар. А познато је

[31] Владимир Мошин је, на пример, веома пажљиво замењивао неке интерпункцијске знаке (Трифуновић 1981б: 99), а Никола Радојчић је у своме издању Закона о рудницима препознао постојање логике у примени интерпункцијских знакова (Радојчић 1962: 21). Милош Благојевић, историчар, такође је добро осетио важност аутентичне интерпункције, те је у наведеном раду није мењао да се не би нарушио „смисао законских одредби" (Благојевић 2007: 9).

да су и сами издавачи временом мењали своју интерпункцију, на пример Даничић (Трифуновић 1981б: 103–104), који је годинама дотеривао и мењао свој издавачки поступак у појединостима (Трифуновић 1981а: 171). Само у Србији за протеклих сто година правопис се неколико пута мењао. И оно што је важило за тзв. велика/мала слова и овде важи: не сме се пројектовати садашње стање (присутно у једној језичкој средини, код једног истраживача, у једном моменту његовог рада) на стање у удаљеној прошлости. Познато је да се у синтаксичком смислу стари словенски књижевни језик устројио према грчком узору. Отуда је још јасније зашто је непримерено, можемо слободно рећи насилно, учитавање интерпункције једног народног (савременог српског) књижевног језика на овај словенско-грчки хибрид. При том, када се говори о народном идиому у средњем веку, то опет није народни идиом него је хибрид између народног и књижевног језика, с већим или мањим степеном реализације појединих црта у конкретном тексту.

Изговор за мењање интерпункције никако се не може тражити у произвољности писара јер интерпункцијски знаци имају своју логику од које зависи композиција и разумевање текста.[32] Огрешења о интерпункцију нарушавају реалну слику текста, која је, дакле, изузетно важна за текстологију, синтаксу, семантику и стилистику.

И на крају желимо да истакнемо следеће: рад на изворима у најширем смислу те речи мора у себи задржати и аутентичност самих извора. Текст се не може мењати у складу с данашњом логиком и праксом.[33] Издавачу је, свакако, много лакше да избегне непотребно домишљање и да се ослони на сам оригинал.

Може се закључити да сва питања која се јављају у старим писаним споменицима, било да их постављају историчари, правници, теолози или други, у својој суштини су текстуална и језичка, управо филолошка, јер полазе од онога што је садржано у тексту, па је зато приликом обраде или издавања старих текстова неопходно присуство филологије.[34]

Приближавање текста онима који нису довољно упућени у стари језик треба остваривати преко превода, а не на уштрб научних издања самог текста.

---

[32] Бесмислено је раздвајање поступка код песничких и непесничких, тј. прозних састава (уп. Трифуновић 1981а: 105), какво се предлаже у Правилима за критичка издања старих српских писаца (1974: 99–100).

[33] Удаљење од оригинала има неколико важних последица – може нас довести до погрешних тумачења и двоумљења, у будућности се мора поновити издање, у случају нестанка оригинала трајно нас удаљава од њега. Овде су најопасније необележене (често и неоправдане) интервенције: необележено рашчитане скраћенице, необележене исправке писарских 'грешака', замењена оригинална интерпункција и мењан оригинални однос великих/малих слова. При том, све ове интервенције заправо су личне, ма колико стручно и пажљиво биле рађене.

[34] У прошлости се чак разликовала тзв. нижа филологија од више (уп. Danti 1981: 4), али то питање за нас није актуелно јер нема озбиљног рада без укључивања свих поступака, прикупљања документације и њеног тумачења.

У нашој средини чули су се и предлози да се ти текстови доносе транскрипцијом, онако како се читају (Јерковић 1995: 144),[35] а понуђена су и нека издања са транскрипцијом старих текстова (Младеновић 2003, 2007).[36] Транскрипција јесте добра за ширу публику, али средњим веком углавном се баве стручњаци, а с филолошке стране она има и велики недостатак: за сада наш стари језик и његов однос према писму нису довољно истражени да би транскрипција у сваком појединачном случају и у целини писмености увек била сасвим тачна.

* * *

Наше је мишљење да четврту књигу издања Душановог законика, пошто је већ у току, треба урадити и завршити у складу са начелима прва три тома, а ако би се правила нека нова, рецимо скраћена верзија, или поновљена комплетна едиција, требало би применити модификована правила која смо овде изложили, пре свега у поступку рашчитавања скраћеница.

Пошто ће едиција ССА излазити још више година, било би добро да се већ у следећој књизи која ће се припремати за штампу изврши корекција правила у смислу задржавања оригиналне интерпункције, као и доследно поштовање односа тзв. великих и малих слова из рукописа.[37]

Потребно је побољшати и уједначити издања старих рукописних текстова у нашој средини.

---

[35] О правилима читања српскословенског језика писали су, нпр. Петар Ђорђић (*О транскрипцији српскословенских текстова*, Зборник за филологију и лингвистику Матице српске, IV–V, Нови Сад 1961–1962, 69–75; *Историја српске ћирилице (палеографско-филолошки прилози)*, Београд 1971, 204–216) и Вера Јерковић (*О транскрипцији српскословенских текстова*, Предавања из историје језика, Лингвистичке свеске, 4, Нови Сад 2004, 70–86).

[36] Уз текст преписан оригиналном графијом, Александар Младеновић доноси још и 'транслитериран и транскрибован текст', са намером да га приближи корисницима који нису филолози (Младеновић 2003: 10).

[37] Примери из издања са предложеним изменама:

Ѡ гȣсарехь / И ако се ѡбрѣте гоусарь. ѡшьдь прѣзь дрьжавоу краинщика. и плѣни где годе. ѡпеть се врати с плѣноѡмь. да плакы краинщикь самоседмо. Бистрички рукопис, Fol. 200v, *Законик цара Стефана Душана*, II (1981), стр. 206, чл. 138. → **ѡ гȣсаре|х|(ь) / И ако се ѡбрѣте гоусарь. ѡш[ь]|д|ь прѣзь дрьжавоу краинщика. и плѣни где годе. ѡпеть се врати с плѣнѡ|м|(ь). да плакы краинщикь самоседмо⁖**

+ Достолѣпно и добродѣтел'но и б(о)горазоумно всегда славȣ вьсилати Б(о)гоу вь Троици, сирѣчь Ѡ(ть)цоу и С(ы)ноу и С(ве)томоу д(оу)хоу, единомоу б(о)ж(а)ствоу, единои силѣ, юдиномоу юс(ть)ствоу, единомоу соущ'ствȣ, несьздан'ноу, непрѣложноу и неразмѣсноу, трисьставноу и сьбезначелноу, и юдинославиȣ и единопрѣстол'ноу, ѡт нюе же просїа свѣть неизреч(е)н'ныю славы. И многоч(ь)стныю и дарѡлюбныю дары... Д. Живојиновић, *Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве (Хил. 149)*, ССА, 7 (2008), стр. 73–74 [ради боље прегледности овде су испуштене ознаке редова]. → **† Достолѣпно и добродѣтел'но, и б(о)горазоумно всег|д|а славȣ вьсилати б(о)гоу вь троици. сирѣчь ѡ(ть)цоу и с(ы)ноу и с(ве)томоу д(оу)хоу. единомоу б(о)ж(ь)|с|твоу, единои силѣ. юдиномоу ю|с|(ть)ствȣ, единомоу соущ'ствȣ. несьз|д|ан'ноу непрѣложноу, и неразмѣсноу. трисьставноу, и сьбезначелноу. и юдинославиȣ и единопрѣстол'ноу. ѡ|т|[ь] нюе же просїа свѣть неизр(е)|ч|ен'ныю славы. и многоч(ь)|с|тныю, и дарѡлюбныю дары...**

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Бартош 1975: Милан Бартош, *Зборник рукоиіса Законика цара Сшефана Душана (1349. и 1354. іодине). Уводне наиомене*, [у књизи:] *Законик цара Сшефана Душана*, књига I, Струшки и Атонски рукопис, уредник академик Мехмед Беговић, Извори српског права САНУ, IV, Београд 1975, 1–23.

Благојевић 2007: Милош Благојевић, *Земљораднички закон (средњовековни рукоиис)*, Извори српског права САНУ, XIV, Београд 2007.

Богдановић 1978: Димитрије Богдановић, Дејан Медаковић, *Кашалоі ћирилских рукоииса манасшира Хиландара*, САНУ–НБС, Београд 1978.

Богдановић 1981: Димитрије Богдановић, *Текстолошко изучавање иравних сиоменика средњовековне Србије*, Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, 14–16. новембра 1977, Научни скупови САНУ, књига X, Одељење језика и књижевности, књига 2, Београд 1981, 49–64.

Богдановић 1985: *Карејски шииик*, књигу приредио академик Димитрије Богдановић, Фототипска издања САНУ–НБС–МС, 8, Београд 1985.

Богдановић 1995: *Хиландарски шииик (рукоиис CHIL AS 156)*, приредио Димитрије Богдановић, НБС, Београд 1995.

Danti 1981: Angiolo Danti, *Dokumentarno izdanje i kritičko izdanje*, Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, 14–16. новембра 1977, Научни скупови САНУ, књига X, Одељење језика и књижевности, књига 2, Београд 1981, 3–15.

Душанов законик 1975–1997: *Законик цара Сшефана Душана*, књига I, Струшки и Атонски рукопис, уредник академик Мехмед Беговић, Извори српског права САНУ, IV, Београд 1975; *Законик цара Сшефана Душана*, књига II, Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис, уредник академик Мехмед Беговић, Извори српског права САНУ, IV, Београд 1981; *Законик цара Сшефана Душана*, књига III, Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис, уредници академици Митар Пешикан, Ирена Грицкат-Радуловић, Миодраг Јовичић, Извори српског права САНУ, IV, Београд 1997.

Ивић/Ђурић/Ћирковић 1988: Павле Ивић, Војислав Ј. Ђурић, Сима Ћирковић, *Есфиіменска иовеља десиоша Ђурђа*, Београд–Смедерево 1988.

Јерковић 1995: Вера Јерковић, *О издавању сшарих сриских сиоменика*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, зборник радова са III међународне хиландарске конференције, 28–30. марта 1989, САНУ, Београд 1995, 139–145.

Јиречек 1892: *Сиоменици сриски*, скупио Конст. Јиречек, Споменик СКА, XI, у Београду 1892.

Јовановић 1994: *Сшуденички шииик. Царосшавник манасшира Сшуденице*, књигу приредио, превео и поговор написао Томислав Јовановић, Београд 1994.

Јухас-Георгиевска 1995: Љиљана Јухас-Георгиевска, *Наиомене уз ово издање*, [у књизи:] *Хиландарски шииик (рукоиис CHIL AS 156)*, приредио Димитрије Богдановић, НБС, Београд 1995, 133–137.

Карано-Твртковић 1840: *Србскіи сиоменицы или сшаре рисовулѣ, дииломе, иовелѣ, и сношенія босански, сербски, херцеіовачки, далмашински, и дубровачки кралѣва, царева, банова, десиоша, кнезова, войвода и власшелина*, издани на свѣтъ иждивеніємъ господара Єфрема Теод. Обреновића, а собрани трудомъ Павла Карано-Твртковића, у Бѣограду 1840.

Лихачов 1966: Д. С. Лихачов, *Тексшолоіија (крашак оілед)*, превела Љубица Штављанин-Ђорђевић, Научна књига, Београд 1966.

Маринковић 1981: Радмила Маринковић, *Значај средњовековне пунктуације за текстолошка истраживања – на примеру Српске Александриде*, Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, 14–16. новембра 1977, Научни скупови САНУ, књига X, Одељење језика и књижевности, књига 2, Београд 1981, 107–122.

Маринковић/Јерковић 1985: *Српска Александрида*, свеска друга, приредиле Радмила Маринковић, Вера Јерковић, САНУ, Одељење језика и књижевности, Критичка издања српских писаца II, Београд 1985.

Марковић 1985: Биљана Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића (превод и правноисторијска студија)*, Споменик САНУ, CXXVI, Одељење друштвених наука, 24, Београд 1985.

Марковић 2007: Биљана Марковић, *Јустинијанов закон (средњовековна византијско-српска правна компилација)*, Извори српског права САНУ, XV, Београд 2007.

Miklosich 1858: *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, edidit Fr. Miklosich, Viennae 1858 – фототипија, Graz 1964.

Мирковић 2004: *Типик архиепископа Никодима*, књига прва, фототипија изгорелог рукописа Народне библиотеке у Београду, рукопис је снимљен старањем Лазара Мирковића, приредио Ђорђе Трифуновић, Чигоја штампа, Београд 2004.

Мирковић 2007: *Типик архиепископа Никодима*, књига друга, српскословенски текст разрешио Лазар Мирковић, приредио Ђорђе Трифуновић, Чигоја штампа, Београд 2007.

Михаљчић 1999: Раде Михаљчић, *Повеље*, [у књизи:] *Лексикон српског средњег века*, приредили Сима Ћирковић, Раде Михаљчић, Београд 1999, 529–532.

Младеновић 2003: Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара (текст, коментари, снимци)*, Чигоја штампа, Београд 2003.

Младеновић 2007: Александар Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана (текст, коментари, снимци)*, Чигоја штампа, Београд 2007.

Мошин/Ћирковић/Синдик 2009: *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне, Дубровника*, књига I, 1186–1321, приредили Владимир А. Мошин, Сима М. Ћирковић, Душан И. Синдик, редиговао Душан И. Синдик, Историјски институт, Београд 2009 (у штампи).

Начела 1967: *Начела за критичка издања*, уредник академик Војислав Ђурић, САНУ, Београд 1967.

Новак 1959: Виктор Новак, *Настанак и нестанак „Monumenta Serbica" – Дипломатара Ивана Кукуљевића-Сакцинског*, Глас САН, CCXXXIV, Одељење друштвених наука, књига 7, Београд 1959, 1–48.

Новаковић 1907: *Матије Властара Синтагмат (азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила). Словенски превод времена Душанова*, издао Стојан Новаковић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа САНУ, Прво одељење, Споменици на српском језику, књига IV, Београд 1907.

Новаковић 1912: *Законски споменици српских држава средњега века*, прикупио и уредио Стојан Новаковић, Посебна издања СКА, XXXVII, у Београду 1912.

Петровић/Штављанин-Ђорђевић 2005: *Законоправило светога Саве*, 1, приредили и превели Миодраг М. Петровић, Љубица Штављанин-Ђорђевић, Историјски институт, Београд 2005.

Пешикан 1981: М. Пешикан, *О потреби уапређивања поступака у транскрипцији старих текстова*, [дискусија у:] Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, 14–16. новембра 1977, Научни скупови САНУ, књига X, Одељење језика и књижевности, књига 2, Београд 1981, 427–431.

Правила 1974: *Правила за критичка издања старих српских писаца*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XXII/1, Нови Сад 1974, 98–103.

Пуцић 1858: *Споменици Сърбски, од 1395. до 1423, то єст писма писана од Републике Дубровачке Краљевима, Деспотима, Войводама и Кнезовима Сърбскием, Босанскием и Приморскием*, преписао с Дубровачке архиве кнез Медо Пуцић, у Београду 1858.

Пуцић 1862: *Споменици српски*, књига друга, преписао из Дубровачке архиве кнез Медо Пуцић, Друштво Србске Словесности, у Биограду 1862.

Радојичић 1955: Ђорђе Сп. Радојичић, *Српски рукопис Земљорадничког закона*, Зборник радова САН, књига XLIV, Византолошки институт, књига 3, Београд 1955, 15–28.

Радојчић 1960: *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, издао и превео Никола Радојчић, САНУ, Београд 1960.

Радојчић 1962: *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, издао и увод написао Никола Радојчић, САНУ, Београд 1962.

Савић 2006: *Издавање средњовековних српских ћирилских споменика и савремена електронска стара ћирилица*, Јужнословенски филолог, LXII, Београд 2006, 291–324.

Синдик Д. 1981: Д. Синдик, *Начин објављивања средњовековних споменика*, [дискусија у:] Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, 14–16. новембра 1977, Научни скупови САНУ, књига X, Одељење језика и књижевности, књига 2, Београд 1981, 433–435.

Синдик Д. 1998: Душан Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник, 10, САНУ, Београд 1998, 9–134.

Синдик Н. 1992: *Студенички типик. Цароставник манастира Студенице*, фототипско издање, књигу приредила и поговор написала Надежда Р. Синдик, Београд 1992.

SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*, 1–52, Akademie věd České Republiky, Slovanský ústav, Praha 1958–1997.

Соловјев 1926: *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, прикупио и уредио Александар В. Соловјев, Београд 1926.

Соловјев 1954: Александар Соловјев, *О потреби издања Српског дипломатара*, ИЧ IV, 1952–1953, Београд 1954, 43–69.

ССА 2002: *Стари српски архив*, књига I, одговорни уредник Раде Михаљчић, Лакташи 2002.

Стандард 2008: *Стандард старословенског ћириличког писма*, саставили Хајнц Миклас, Виктор А. Баранов, Зоран Костић, Виктор Савић, Манастир Хиландар, Београд 2008.

Стојановић 1890: *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.*, прибрао их Љуб. Стојановић, Споменик СКА, III, у Београду 1890.

Стојановић 1929, 1934: *Старе српске повеље и писма*, I–II, средио Љуб. Стојановић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа СКА, Прво одељење, књига XIX, књига XXIV, Београд – Ср. Карловци 1929, 1934.

Трифуновић 1981а: Ђорђе Трифуновић, *Даничићева издања старих ћирилских текстова*, Зборник о Ђури Даничићу, САНУ–ЈАЗУ, Београд–Загреб 1981, 165–174.

Трифуновић 1981б: Ђорђе Трифуновић, *Интерпункција јужнословенских средњовековних ћирилских рукописа*, Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, 14–16. новембра 1977, Научни скупови САНУ, књига X, Одељење језика и књижевности, књига 2, Београд 1981, 90–106.

Трифуновић 2004: Ђорђе Трифуновић, *Хиландарски препис Земљорадничког закона*, [у књизи:] *Са светогорских извора*, Београд 2004, 225–239.

Трифуновић 2007: Ђорђе Трифуновић, *Поступак Лазара Мирковића у разрешавању српскословенског текста Типика*, [у књизи:] *Типик архиепископа Никодима*,

књига друга, српскословенски текст разрешио Лазар Мирковић, приредио Ђорђе Трифуновић, Чигоја штампа, Београд 2007, 077–092.

Ћирковић 2005: *Латинички препис Рударског законика деспота Стефана Лазаревића (увод, текст, превод и коментари)*, приредио Сима М. Ћирковић, Извори српског права САНУ, XI, Београд 2005.

Ћоровић 1928: *Списи Св. Саве*, издао их д-р Владимир Ћоровић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа СКА, Прво одељење, Споменици на српском језику, књига XVII, Дела старих српских писаца, књига I, Београд – Ср. Карловци 1928.

Gordana Jovanović, Viktor Savić

EXPERIENCE SO FAR IN EDITING MEDIEVAL SERBIAN CYRILLIC LEGAL MONUMENTS (THE WAY OF IMPROVING THE PRESENT PROCEDURES)

Summary

The subject-matter of the present contribution concerns the basic philological level of the problem – how to present the text itself? All those studying Serbian medieval written heritage should master at least the basics of philology, regardless of their particular professions. Philology is here conceived as a methodology of scientific work.

According to authors, the most efficient approach in matters of old and unique texts is to deal with the collective notion and term, i.e. "manuscript text" and/or "hand-written text", while not considering only one or only other. Consequently, their attention is focused on projecting the text from the original source, into the edition to be published; in other words, on the way of reading. Philologically, the matter is expressed through two procedures: reproduction (total or partial) and reading through (either marked or not marked).

The term "diplomatical" in this paper is used in the expression "diplomatical edition" whith specific philological meaning – "edition by which the particularities of the authentic text are reproduced faithfully" – in contrast to the identical historiographic term "within the meaning relating to diplomatics conceived as auxiliary historical discipline".

The present review encompasses legal sources such as the more general monuments of civil and ecclesiastical laws as well as minor individual ecclesiastical and civil legal acts and charters. In addition, the inequality has been confirmed that was the rule in the editing procedure in the sphere of transmitting the text from the original source into the new edition.

A good edition is a rational one: it includes no superfluous information; it is functional since it brings about only the matters that have a clear purpose; it is exact and correct and must not be mixed with the original, because every single alteration may bring about incalculable errors in the analyses to be based on the given edition. Interpunction should not be changed and all interventions of the editor (for instance thorough reading of abbreviations and interpretation of unlcar paragraphs) must be marked in the new edition.

The final part of the contribution includes the philological recommendations for editing old Cyrillic hand-written texts, which, according to the authors, could improve and make more harmonious their editions as far as domestic research is concerned.

УДК: 091=163.41:338.43(497.11)"142/143"

ФИЛОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ О РУКОПИСУ ЗЕМЉОРАДНИЧКОГ ЗАКОНА (1420/1430)

ЈАСМИНА НЕДЕЉКОВИЋ

Апстракт. – У раду се износе језичке особине преписа *Земљорадничкої закона*, који је настао у распону између 1420. и 1430. године. Неке правописне новине, као и језичке црте овог споменика потврђују исправност његовог датовања, а то су прве деценије XV века.

Кључне речи: Земљораднички закон, рукопис, српскословенски језик, српски народни језик.

1. Препис *Земљорадничкої закона* који се чува у Архиву манастира Хиландара под сигнатуром 466 (од л. 1 до л. 5) одавно је познат у науци[1] и представља једини до сада познати препис најстаријег превода овог *Закона* на српскословенском језику.[2]

2. Текст преписа *Земљорадничкої закона* исписала је једна рука полууставним писмом са облицима слова карактеристичним за прве деценије XV

[1] На овај рукопис указао је Ђ. Сп. Радојичић, *Срūски рукоūис Земљорадничкої закона* – Зборник радова САН, XLIV, Византолошки институт, књ. 3, Београд, 1955, 15–28, а затим Д. Богдановић, *Каūалоī ћирилских рукоūиса манасūира Хиландара* – Београд (Српска академија наука и уметности, Народна библиотека СР Србије), 1978, 178; и Б. Марковић, *Аīрарни односи у средњовековној Србији ūрема рукоūисима Земљорадничкої закона и Закона цара Јусūинијана* – Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд, 1995, 251–260. У новије време превод *Земљорадничкої закона* на савремени српски језик објавио је Ђ. Трифуновић у књизи *Са Свеūоīорских извора* (Београд (Службени лист СЦГ), 2004, 225–239). Врло значајну студију о овом рукописном споменику, која, између осталог, садржи рашчитани текст *Закона* и превод на данашњи српски књижевни језик, приредио је М. Благојевић (*Земљораднички закон. Средњовековни рукоūис* – Београд (Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, Извори српског права XIV), 2007).

[2] Трифуновић 2004, 225.

века.[3] То су: слово *д* чије су ножице закошене унутра, а понекад се и спајају; ѣ код кога је леви крак пречке спуштен; исто налазимо и код двоногог *т̄*; ω је најчешће са високом спојницом, која може бити и развучена; *ч* је једнострано. Слово *ж* је тропотезно, а *з* има више варијаната (нпр. змијолико, доњи део у облику запете и сл.). Брзописне облике имају слова *а*, *т̄* и ѣ. Слово ѕ долази у примерима: сьѕнждеть 2а, ѕвωно 3а (уп. ꙁвωна 3а), ѕѣлω 3а, ѕвѣрии 4а и др. Група *је* у иницијалној позицији пише се са широким (є) или обичним *е* (є): єдннꙋ 1а, єгω 2а, єиꙋ 2б.

3. Групе *ља* и *ња* обележене су са *л*, *н* + ꙗ (дѣлателꙗ 1а, ближнꙗго 1а); *ље*, *ње* са *л*, *н* + ѥ (ꙁаколѥть 4а, пожнѥть 1б, поред каменемь 3а); *њи* са *н* + *и* (ω нивѣ 1б); и *-љ*, *-њ*(-) се пишу са *-ль*, *-нъ*, *-н-*: дѣлатель 1б, ωгнъ 5а, двоє копании 1б. Сугласници *ћ* и *ђ* у групама *ћа*, *ђа*, *ђе*, *ђу* обележени су у складу са одликама рашког правописа: плакꙗ 2а, крагꙗ 5а, крагѥ 5а, крагю 3а.

Поред традиционалних обележја у ортографији овог *Закона* уочавају се извесне правописне новине. То су: прво, писање десетеричног ї испред слова а, є, и, ꙋ (сьгласїа 1б, свинїа 4б, господїє 2а, ꙋбїеть 3б, погыбшїнии 4а, дѣланїꙋ 1б, раꙁдѣлєнїꙋ 3а);

и друго, употреба дебелог јера[4] за означавање изговорног полугласника у следећим позицијама:

а) у префиксима въꙁ-/въс-, съ- (въꙁдасть 4а, въстръѕаѥ 5а, сътворитъ 5б, съѕидати 5а);
б) у предлогу въ: въ ниꙇъ 3б, въ дꙋбравѣ 3б;
в) у корену речи: мъꙁды 2б, 3б, ꙗръмника 4а, и у везнику нъ 4а, 4б са значењем *неīо*, *већ*.

Поред овога, дебелим јером се обележава и вокално *л* (вълкомь 4а).

Писање дебелог јера у поменутим позицијама у тексту *Земљорадничкоī закона* јесте правописна новина. У овом погледу наш споменик се уклапа у време у коме је настао, а то су прве деценије XV века, јер се овакво писање код Срба тада полако укорењивало. Наиме, од почетка XV века ова правописна појава била је одлика и других рукописних књига, као и српског писања уопште тога времена, али наравно, никада није примењивана доследно и у потпуности, чак ни од стране истог писара.[5]

---

[3] По најновијој датацији, коју је урадио наш филигранолог Р. Станковић (*Водени знаци Хиландарских срӣских рукоӣиса XIV–XV века* – Београд (Народна библиотека Србије, Опис јужнословенских ћирилских рукописа т. VII), 2007, 357–358), ова рукописна књига је настала у периоду од 1420. до 1430. године.

[4] Писање слова дебело јер (ъ) у тексту *Земљорадничкоī закона* није увек типично, тј. у појединим случајевима је врло изнијансирано.

[5] Употреба дебелог јера (ъ) за означавање изговорног полугласника у горепоменутим позицијама заступљена је у *Повељама десӣоӣа Сӣефана* (Младеновић 2007) писаним

Шире гледано, појава дебелог јера, тачније организованија употреба овога слова у српској ћирилици од краја XIV, а поготово од XV века била је у складу са ондашњим општим начинима писања код Срба и Бугара.[6]

4. *Земљораднички закон* одликује се редовним писањем танког и дебелог јера, а не вокала *а* у одговарајућим случајевима, што свакако иде у прилог чувању полугласничке фонеме у језику овога споменика[7]: сътворн 1а, къ врѣменю 1а, сь дрѹгом 1а, възвратеть 1а, съгласїе 1б, сьвѣтѹють 2а, вьстрьгнѹти 2а, сьѕидавь 2а, вь нѥго 2б, вьпїеть 3а, ѡвоштїѡстрѣжьць 3а, сьвыше 3б, вьнити 4б, брашьнъ 5б, и др. Примере са ъ види у т. 3.

5. У примерима секырѹ 3б – сѣкырѹ 2б, ѡ господскыих вещех 2а – вь виноградѣхь ... вьходещеи тѹждыих 5а напоредо се употребљавају знаци ѣ и *е*. То нам јасно показује да се слово ѣ изговарало као *е*, што је иначе једна од битних црта српскословенског – најстаријег српског црквеног и књижевног језика.

6. Вокално *р* и *л* је у већини случајева обележено са танким јером (искрьнѣго 1а, вьстрьгнѹти 2а, сьдрьжати 4а, кльнет се 2б, ꙁакльнет се 2б), поред примера са *л* + ъ (види т. 3), што је у складу са већ поменутом новом праксом у српском писању, тј. са новим функцијама употребе дебелог јера у српској ћирилици.

7. *Л* на крају речи и слога се чува: воль 2б, ралникь 5а.

8. У морфолошком погледу језик овог споменика у великој мери чува одлике књижевног и црквеног српскословенског језика. То се посебно види у падежним облицима именица, на пример: *локатив једнине*: насадить виноград на пѹстѣ тѹждемь мѣстѣ 2а, кто ѡбрѣщеть вола вь виноградѣ или вь нивѣ или на иномь мѣстѣ 3б, кто вь леднѣ обрѣщеть вола 4а; *генитив множине*: ѿ воловь или ѡвьць 3а, кто изыдеть кь чрѣдѣ своих воловь или ѡслеть 4а, ѿ мнѡгь лѣть 4а;[8]

крајем XIV и у првим деценијама XV века, и нешто мање у *Повељама кнеза Лазара* из друге половине XIV века (Младеновић 2003).

[6] О овоме види В. Мошин, *„Револуције“ у историји старог српског правописа* – Библиотекар, Београд, 1964, бр. 6 (за 1963), 461–475 и А. Младеновић, *Историја српског језика. Одабрани радови* – Београд (Чигоја штампа), 2008, 92–101.

[7] Доследно бележење ь или ъ, а не рефлекса *а*, одликује и текст оригиналних повеља кнеза Лазара (Младеновић 2003), као и повеља деспота Стефана Лазаревића (Младеновић 2007, 160, 166, 178 и др.); о овоме види још и Р. Стијовић, *Неке особине народног језика у повељама кнеза Лазара и деспота Стефана (Прилог српској историјској дијалектологији)* – Јужнословенски филолог, Београд (Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ), 2008, књ. LXIV, 458.

[8] У тексту *Земљорадничког закона* нису забележени случајеви обележавања наставка генитива мн. именица са удвојеним танким јером (-ьь), као ни они примери у којима се овај падежни наставак бележио истовременом употребом надсловних (акценатских) знакова изнад слова -ь, -ъ, -ьь, уп. десеть товарь̀, сельь̏, грѣхь̀ (Ј. Недељковић, *О обележавању наставка генитива множине именица у Светоархангеловској хрисовуљи цара Стефана Душана (XIV век)* – АП, Београд (Народна библиотека Србије), 2003, књ. 25, 319–323); инокь̀, ѿ всехь работь̀ (Младеновић 2003, 132, 164); старьць̀, сынѡвь̀, апостоль̀ (Младеновић 2007, 232, 373).

локатив множине: ѡ господскыих вещех слѡво въздающен 2а, по лѣтѣх пришьдше 2а, вь виноградѣхь или смоковницахъ входещен тѫждыих 5а.

У следећим примерима вь домꙋ сѣна или плѣвы вложше огнъ 5а и аще раздѣлениꙗ бывшꙋ вь мѣстох ѡ неправди кто кого въждрѣби 1б имамо стари облик локатива једн. именице м. рода на *-у* и ж. рода *-ā-* деклинације, који под утицајем меких основа добија наставак *-и*.

Наставак *-охь* у локативу мн. забележен је у примеру: аще раздѣлениꙗ бывшꙋ вь мѣстох ѡ неправди кто кого вь ждрѣби, или вь мѣстох ѡблас(ть) да имают прѣмѣнити бывшее раздѣление 1б.[9]

9. Наставци ген.-акуз. заменичко-придевске промене такође имају углавном српскословенске облике: искрьнаго 1а, ѿ ѡтьщетеннаго 5а, ближнаго 1а, своего 1а, тѫждего 3б.

Само у примеру ѱа пастырскога 4б забележен је наставак *-оīа*, који је одлика српског народног језика.

10. Треће лице једнине и множине презента има најчешће српскословенске облике на *-ть* (пожнеть 1б, носить 1б, насадить 2а, имать 2а, платить 2б; изыщꙋть 1б, ѡберꙋть 2а, бꙋдꙋть 5а, біют се 5б), мада налазимо и случајеве 3. л. једн. без крајњег *-т*, који припадају, наравно, српском народном језику: сьтвори 1а, сѣе 2а, гл(агол)е 4а, е 4а.

11. С обзиром на то да је овај препис врста правног споменика сачињен, природно, од законских одредби, у њему је углавном присутна реченична конструкција са аще (*ако*) + *да*: аще сьгласеть два дѣлателꙗ замѣнити нивы кь врѣмению сѣтвы и прѣвратившь единꙋ чес(ть) ѹбо сѣме посѣа да не възвратеть 1а; аще ли же погыбнеть живѡтно, да дасть е 3а; аще ли же оумреть на поути да дасть двѣ за едино 3б; аще ли же на иноми дѣлѣ ѹмрѣть да дас(ть) вола сьвршена 3б; аще кто вь леднинѣ обрещеть вола заколеть его и възметь меса его рꙋка да ѹсѣчет се емꙋ 4а.

Везник *нь* (*него, већ*) имамо у примерима: аще кто ... ѡхромить вола или ѡслѣпить нѣс(ть) неповининь, нь да ѡтьщетит се 3а; аще кто сѣкыи въ дꙋбравѣ дрѣво,

---

[9] По мишљењу А. Белића наставак *-ох* у локативу мн. именица развио се према наставку *-ом* из датива множине, уп. пример „селохь Законик 50" (*Историја српскохрватског језика. Речи са деклинацијом* – Београд, 1950, књ. 2, 116). У преписима *Законика цара Душана* такође су забележени облици локатива мн. именица на *-охь* (И. Грицкат, *Језик Шишатовачког преписа* – Законик цара Стефана Душана (Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раванички и Софијски рукопис), Београд (Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, Извори српског права IV), 1997, књ. 3, 222), а ову појаву налазимо и у *Повељи деспота Стефана Хиландару којем одређује наставак давања годишње помоћи у сребру из Новог Брда* писане током 1406–1407. године (Младеновић 2007, 185). Уп. и ове примере: вь Дечанохь, вь прѣдѣлохь, по всѣхь градохь и др. (А. Младеновић, *Белешке о графији и језику у Житију Стефана Дечанског Григорија Цамблака* – Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1981, књ. XXIV/1, 38); ѡ госпоскихь празникохь (*Псалтир с последовањем 1521. Фототипско издање* – Приредила К. Мано-Зиси, Београд, Источно Сарајево (Народна библиотека Србије и Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву), 2008, 351).

нє сьџатраєть нь падъ дрѣво ѹбїєть вола или ѡсла или ино что ѿ скѡтъ сицєво ѹбо да дас(ть) живѡтно ꙁа живѡтно 3б.

12. Ово наше испитивање неких правописних и језичких особина преписа *Земљорадничкоī закона* из 1420–1430. године показало нам је следеће: да је текст *Закона* писан српскословенским са појединим особинама српског народног језика. Лексика *Земљорадничкоī закона* је у великој мери народна, што се и очекује за овакву врсту споменика, али зато његова граматичка обележја у већини случајева припадају књижевном и црквеном, српскословенском језику.

Језичке особине, као што су свакако чување изговорног полугласника, вокалног *л*, као и сугласника *л* на крају речи и слога, потврђују да је поменути препис из времена за које се сматра да потиче.

Полугласничка фонема у вокалском систему овога преписа показује нам, с једне стране, да је народни језик његовог писара свакако чувао полугласнички изговор, а са друге, да је одсуство примера вокализације полугласника у *а* сасвим очекивано у овом периоду за источније и јужније штокавске крајеве.[10] У народном језику полугласник је могао у ово време да се вокализује, али у рукописним споменицима та појава није одмах била регистрована.

СКРАЋЕНИЦЕ

Младеновић 2003 – Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Тексӣ. Коменӣари. Снимци* – Београд (Чигоја штампа), 2003.

Младеновић 2007 – Александар Младеновић, *Повеље и ӣисма десӣоӣа Сӣефана Лазаревића. Тексӣ. Коменӣари. Снимци* – Београд (Чигоја штампа), 2007.

Трифуновић 2004 – Ђорђе Трифуновић, *Са Свеӣоīорских извора* – Београд (Службени лист СЦГ), 2004, 225–239.

ЛИТЕРАТУРА

А. Белић, *Исӣорија сӣскохрваӣскоī језика. Речи са деклинацијом* – Београд, 1950, књ. 2.

М. Благојевић, *Земљораднички закон. Средњовековни рукоӣис* – Београд (Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, Извори српског права XIV), 2007.

Д. Богдановић, *Каӣалоī ћирилских рукоӣиса манасӣира Хиландара* – Београд (Српска академија наука и уметности, Народна библиотека СР Србије), 1978, 178.

И. Грицкат, *Језик Шишаӣовачкоī ӣреӣиса* – Законик цара Стефана Душана (Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раванички и Софијски рукопис), Београд (Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, Извори српског права IV), 1997, књ. 3.

---

[10] По Ивићу, у штокавским пределима вокализација полугласника са *а* пада „углавном пред крај XIV в. и у почетак XV в.", док у „источнијим и јужнијим штокавским крајевима замена полугласа са *а* дошла је још касније" (*Језик сӣскохрваӣски/хрваӣскосӣски, хрваӣски или сӣски* – Енциклопедија Југославије, Загреб, 1990, књ. 6, 51).

П. Ивић, *Језик српскохрватски/хрватскосрпски, хрватски или српски* – Енциклопедија Југославије, Загреб, 1990, књ. 6.
Б. Марковић, *Аграрни односи у средњовековној Србији према рукописима Земљорадничког закона и Закона цара Јустинијана* – Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд, 1995, 251–260.
А. Младеновић, *Белешке о графији и језику у Житију Стефана Дечанског Григорија Цамблака* – Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1981, књ. XXIV/1.
А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Текст. Коментари. Снимци* – Београд (Чигоја штампа), 2003.
А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића. Текст. Коментари. Снимци* – Београд (Чигоја штампа), 2007.
А. Младеновић, *Историја српског језика. Одабрани радови* – Београд (Чигоја штампа), 2008.
В. Мошин, *„Револуције" у историји старог српског правописа* – Библиотекар, Београд, 1964, бр. 6 (за 1963), 461–475.
Ј. Недељковић, *О обележавању наставка генитива множине именица у Светоарханђеловској хрисовуљи цара Стефана Душана (XIV век)* – АП, Београд (Народна библиотека Србије), 2003, књ. 25, 319–323.
Псалтир с последовањем 1521. Фототипско издање. – Приредила К. Мано-Зиси, Београд, Источно Сарајево (Народна библиотека Србије и Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву), 2008.
Ђ. Сп. Радојичић, *Српски рукопис Земљорадничког закона* – Зборник радова САН, XLIV, Византолошки институт, књ. 3, Београд, 1955, 15–28.
Р. Станковић, *Водени знаци Хиландарских српских рукописа XIV–XV века* – Београд (Народна библиотека Србије, Опис јужнословенских ћирилских рукописа т. VII), 2007, 357–358.
Р. Стијовић, *Неке особине народног језика у повељама кнеза Лазара и деспота Стефана (Прилог српској историјској дијалектологији)* – Јужнословенски филолог, Београд (Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ), 2008, књ. LXIV, 457–472.
Ђ. Трифуновић, *Са Светогорских извора* – Београд (Службени лист СЦГ), 2004, 225–239.

Ясмина Недельковић

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ О РУКОПИСИ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОГО ЗАКОНА (1420/1430)

Резюме

Копия «Земледельческого закона», который создавался с 1420 по 1430 год, а сейчас хранится в Архиве монастыря Хиландар, является единственной известной на данный момент копией древнейшего перевода этого Закона на сербско-славянский язык. Языковые характеристики данного памятника свидетельствуют о том, что он написан на сербско-славянском языке с отдельными чертами сербского народного языка.

УДК: 091=163.41:34(497.11)

ЈАГИЋЕВ РУКОПИС И ПРИМОРСКА РЕДАКЦИЈА ДУШАНОВА ЗАКОНОДАВСТВА

ЂОРЂЕ БУБАЛО

А п с т р а к т. – Циљ рада је да истакне и објасни паралелна места у Богишићевом и Јагићевом рукопису Душанова законодавства и оне елементе који могу помоћи у решавању питања њихове међузависности и особина и старине непознатог заједничког предлошка. Указује се на чињеницу да њихов предложак, иако није старији од краја 18. века, по својим текстолошким одликама има изузетну важност у настојањима да се утврди садржина протографа млађе редакције Душанова законодавства, време и околности његовог настанка и доцнији развој. У раду се такође настоји аргументовати потреба да се преиспита уверење о настанку млађе редакције у 15. веку.

Кључне речи: млађа редакција Душановог законодавства, Јагићев рукопис Душановог законодавства, Богишићев рукопис Душановог законодавства, Душанов законик, Закон Константина Јустинијана, Паштровићи.

Сваки рукопис Душанова законодавства има две историје. Једна је историја у правом смислу речи – судбина рукописа од тренутка када је завршено његово преписивање, друга је историја проучавања, од тренутка када је ушао у видокруг љубитеља старина и научника. Што је неки препис старији, према хронолошким, али и текстолошким мерилима, то ће веће занимање привући на се, то ће богатија бити научна продукција у чијем ће се средишту налазити. Јагићев рукопис, представник млађе редакције Душанова законодавства, преписан средином 19. века с предлошка поремећеног редоследа листова, није имао много изгледа пред старијима, какви су Струшки или Атонски рукопис, или имућнијима (садржајно, разуме се), какви су, рецимо, Призренски или Раковачки.

За невољу, то нису били једини разлози који су га учинили непривлачним и слабо познатим. Ватрослав Јагић, у чијем се власништву налазио најраније од 1886, за њега није много марио, свакако из малочас наведених разлога.

Заједно с Јагићевом библиотеком, рукопис је након Првог светског рата постао власништво Београдског универзитета.[1] До тренутка када му је Никола Радојчић, почетком педесетих година 20. века посветио посебну расправу,[2] о њему је у научним делима било саопштено једва неколико кратких и неодређених обавештења или само наговештаја, од којих за неке није сигурно ни да ли су упућивали у правом смеру. Радојчићев труд, племенит колико и потребан, дошао је некако у незгодан час.

У деценијама које су претходиле његовом чланку, Александар Соловјев и Владимир Мошин положили су темеље проучавању приморске (зетске) варијанте Душанова законодавства, која се с доста разлога ставља у основу млађе редакције.[3] Четири преписа из 18. и 19. века – Грбаљски, Режевићки (Загребачки), Богишићев (Далматински) и Јагићев – сведоче о настанку и примени ове гране Душанова законодавства у зетском приморју, а уз Раванички и Попиначки и о претпостављеној структури и садржини њеног изгубљеног протографа.[4] Негде у време када је Радојчић објавио свој чланак о Јагићевом рукопису, Мошин је издао Богишићев рукопис и уз њега исцрпну студију о постанку и рукописној традицији млађе редакције Душанова законодавства.[5] До тада су већ били објављени Грбаљски и Режевићки рукопис. Међутим, готово истовремено објављивање њихових научних резултата није било праћено одговарајућом разменом сазнања. Мошин је широко расправљао о зетским преписима и настојао да попуни лакуне и исправи грешке у тексту Богишићева рукописа, али му је остала непозната чињеница о постојању још једног представника исте породице. С друге стране, Радојчић је узалуд тражио рукопис по саставу и стилу најближи Јагићевом, иако му се такав налазио такорећи надохват руке. Незгодне последице изостанка правовремене размене обавештења (свакако ненамерног) дају се разумети тек када се истакне чињеница да су Богишићев и Јагићев рукопис заправо рукописи близанци.

---

[1] Данас се чува у Библиотеци Катедре за српски језик са јужнословенским језицима Филолошког факултета у Београду, сигнатура Ј 1602.

[2] Н. Радојчић, *Око Душанова законика II. Препис Закона цара Константина и Јустинијана и Душанова законика у Библиотеци Ватрослава Јагића*, ИЧ 3 (1951–1952) 55–65.

[3] А. Соловјев, *Душанов законик код Паштровића*, Архив за правне и друштвене науке 44 (1933) 17–26; Исти, *Књига привилегија Грбаљске жупе (1647–1767) са Душановим закоником*, Споменик СКА 87 (1938) 21–79 (А. Соловјев, *Књига привилегија*); V. Mošin, *Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema Zagrebačkom rukopisu*, Starine JAZU 43 (1951) 7–27.

[4] А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Извори српског права 6, САНУ, Београд 1980, 75–86; М. Пешикан, *О међусобним односима верзија Душанова законика (напомене уз приређивање транскрипта и превода)*, Законик цара Стефана Душана, књ. 3. Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис, Извори српског права 4, САНУ, Београд 1997, 16–24.

[5] V. Mošin, *Bogišićev Dalmatinski rukopis i mlađa redakcija Dušanova zakonodavstva*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 2 (1953) 9–58 (V. Mošin, *Bogišićev rukopis*).

Прилика да се Јагићев рукопис укључи у научна разматрања о зетској грани млађе редакције Душанова законодавства, где му је, с пуним правом, место, на овај начин је пропуштена. И пре но што је глас о њему побудио знатижељу, рукопис из Јагићеве библиотеке наново се утопио у ону скупину најмлађих преписа Душанова законодавства који у науци нису уживали особито поштовање. Поред наведених околности, томе је допринео на махове неоправдано оштар суд који је о њему донео Радојчић. Већ у уводним пасусима Радојчићеве расправе оцене изречене о томе да је текст преписан „веома неуко, с гомилом тешких погрешака“ – учиниле би да одушевљење намерника због откривања података о до тада готово непознатом рукопису брзо спласне. Неко је, истиче у наставку Радојчић, покушао те силне грешке исправљати, али му је посао брзо додијао.[6] Истини за вољу, нити је Јагићев рукопис тако страшан, нити су исправке о којима Радојчић говори ишле за тим да ублаже толике грешке у преписивању. Рукопис, разуме се, има недостатака, и њихов број и врсте нипошто нису занемарљиви, али оно што је боло очи непознатом коректору јесте чињеница да је препис писан знатно подмлађеним правописом и језиком, особеним за 19. век. Његове исправке биле су усмерене ка томе да се језик и правопис прилагоде српскословенској норми (видети сл. 1). Није стога чудо да је непознати исправљач, ако није и сам Јагић, већ после две стране дигао руке од посла. На срећу!

Набрајајући рукописе Душанова законика у издању из 1960, Радојчић је, упознат – разуме се – с Мошиновим издањем, већ могао изнети запажање о томе да су Богишићев и Јагићев рукопис сасвим слични, „ако не, можда, и истоветни“.[7] Међутим, тек 1997, у студији о међусобном односу верзија Душанова законика, која је прикључена трећој књизи издања рукописа овог споменика, Митар Пешикан износи недвосмислену тврдњу о томе да се Богишићев и Јагићев препис „не могу узимати као засебне верзије Законика, јер су оба пуки преписи истог текста“.[8]

Ја овом приликом нећу понављати податке о спољашњим одликама рукописа, нити појединости његова садржаја и распореда текста. Ономе што је Радојчић донео у своме чланку мало се шта има додати.[9] Циљ овога

---

[6] Н. Радојчић, *Око Душанова законика*, 55.

[7] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, САНУ, Београд 1960, 24.

[8] М. Пешикан, *нав. дело*, 17.

[9] Уочљиви траг Радојчићеве анализе рукописа јесте нумерација чланова графитном оловком на слободној половини странице, и то Закон Константина Јустинијана (у даљем тексту ЗКЈ), према Софијском препису, а Душанов законик (у даљем тексту ДЗ) према стандардној, Новаковићевој нумерацији и према Раваничком препису за чланове особене за млађу редакцију. На дну сваке странице Радојчић је исписао и одговарајућу пагинацију у издању Душанова законодавства Т. Флоринског, *Памятники законодательной дѣятельности Душана царя Сербовъ и Грековъ*, Кіевъ 1888 (Т. Флоринский, *Памятники*). Од последњег пасуса на стр. 41 (од почетка 148. члана ДЗ) видљива је промена у боји мастила и дебљини његова трага. Подвлачење наслова на стр. 27–28 и 36 графитном оловком не потиче од писара.

разматрања јесте, на првом месту, да истакне и објасни паралелна места у Богишићевом и Јагићевом рукопису, као и оне елементе који могу помоћи у решавању питања њихове међузависности и особина, а такође и старине непознатог заједничког предлошка.[10]

Међу читавом рукописном традицијом Душанова законодавства једва да се могу наћи два рукописа који су толико текстолошки и редакцијски блиски као Богишићев и Јагићев (изузев можда Хиландарског и Ходошког, које је чак писао исти писар). Анализом састава једног и другог рукописа, коју су независно извршили Мошин и Радојчић, дошло се до сазнања о томе да су у питању преписи с трошног предлошка, коме је био испретуран распоред листова, а неки и изгубљени, да су писари механички преписивали текст, те је стога садржина Закона Константина Јустинијана и Душановог законика испреметана. Број чланова, њихов распоред, лакуне у тексту, повремена испуштања чланова, скраћивање њиховог текста или међусобно спајање истоветни су у оба рукописа до последње појединости. Правописне разлике углавном су занемарљиве, али оне лексичког и редакцијског типа имају важност за прецизније одређивање међузависности рукописа, о чему ће бити речи у даљем излагању. Паралеле између два рукописа иду дотле да оба у великој мери следе исти образац и у подели текста на пасусе и у истицању наслова. Изразита блискост огледа се и у изостављању, у већини случајева, графичких показатеља почетка новог члана. Уколико, дакле, није примењен нов ред или наслов, раздвајање наслова може се извршити само према садржини. Додуше, у оба случаја преписивач Богишићевог показује јачу склоност ка томе да формалним путем нагласи садржајне целине.

Све наведене одлике остављају простора за две могућности у вези с настанком преписа – или су оба преписана са истог предлошка или је један преписан с другог. Када је реч о овој другој могућности, одмах треба рећи да Јагићев рукопис није могао бити преписан са Богишићевог јер садржи делове текста који су у Богишићевом вероватно грешком испуштени. Ево најважнијих:

- токмо тай самъ своє сѫждениє посуждєтъ (стр. 5 Бог, 8 Јаг; ЗКЈ 39)[11]
- ако ли тко потєрчє да поможє на порвицу (стр. 17 Бог, 26 Јаг; ДЗ 131)
- (мѣсєцъ и четири) (стр. 23 Бог, 34 Јаг; ЗКЈ 80)
- да узмє царъ на тєх властєлєхъ кои су оправили (стр. 29 Бог, 43 Јаг; ДЗ 154)

---

[10] Захваљујем и овом приликом др Биљани Марковић (Историјски институт САНУ), која ми је без оклевања уступила снимке Богишићевог и Јагићевог рукописа из фототеке Одбора за изворе српског права САНУ.

[11] Нумерација ЗКЈ према издању Б. Марковић, *Јустинијанов закон. Средњовековна византијско-српска правна компилација*, Извори српског права 15, САНУ, Београд 2007 (Б. Марковић, *Јустинијанов закон*); нумерација ДЗ према стандардној, Новаковићевој нумерацији; нумерација допунских чланова млађе редакције ДЗ према Раваничком препису.

- да будетъ бракъ. Аще ли єдинаго лібо родитєли нє приємлютъ (стр. 34 Бог, 50 Јаг; ДЗ Р 139)
- конєцъ книги сєя (стр. 35 Бог, 50 Јаг).

Блискост два рукописа се иначе на много места испољава истоветним грешкама у тексту. Број примера је заиста велики, а за илустрацију издвојићу само неколико:

- ниє и нє ум. иє и обратно (passim)
- навєдєтъ ум. нє вєруєтъ (стр. 1 Бог, 2 Јаг; ЗКЈ 11)
- жнєтъ ум. отжєнєтъ (стр. 3 Бог, 5 Јаг; ЗКЈ 23)
- погиналъ ум. повиньнъ (стр. 3 Бог, 6 Јаг; ЗКЈ 28)
- 35 ум. лєтъ (стр. 5 Бог, 9 Јаг; ЗКЈ 41)
- тєтку ум. тєшку (стр. 19 Бог, 29 Јаг; ЗКЈ 68-2)
- прєд тои ум. прєстои (стр. 11 Бог, 18 Јаг; ДЗ 56)
- глєдє ум. грєдє (исто; ДЗ 61).

Међутим, постоји знатан број места где има одступања тако што само један препис доноси правилан облик речи. Што је још важније, у овој особини постоји извесна равнотежа – индивидуалне грешке у писању равномерно су распоређене у оба рукописа. Рецимо, у следећим примерима Јагићев доноси исправне облике:

	ЈАГ	БОГ
ЗКЈ 5	чєтвєрту (стр. 2)	чєртвєрту (стр. 1)
ЗКЈ 22	смотритъ (стр. 5)	єно тритъ (стр. 3)
ЗКЈ 26	орания (ib.)	ѡпранїя (ib.)
ЗКЈ 48	повинанъ (стр. 11)	повиманъ (стр. 7)
ДЗ 126	у гуси (стр. 26)	у кући (стр. 17)
ДЗ 129	прєдчує (ib.)	прєдюрєдєѵє (ib.)
ЗКЈ 69	отравлѣниємъ (стр. 31)	правлѣнїємъ (стр. 21).

С друге стране, Богишићев даје ваљане облике у наредним примерима:

	БОГ	ЈАГ
ЗКЈ 56	стєснитъ (стр. 8)	стєжитъ (стр. 13)
ДЗ 53, 85	сєбаръ (стр. 11, 13)	сєборъ (стр. 17, 21)
ДЗ 81	властєлскє (стр. 13)	явланскє (стр. 20)
ДЗ 89	кромѣ (стр. 16)	кранѣ (стр. 24)
ДЗ 134	дїакȣ ӡа писанїє (стр. 18)	диаку ӡаписану (стр. 27)
ЗКЈ 66	памєтъ (стр. 19)	намєтъ (стр. 28)
ДЗ Р 138	робство (стр. 34)	родство (стр. 49).

Ова појединост указује и на немогућност да је Богишићев рукопис преписан с Јагићевог, јер не изгледа вероватно да би исти писар највећи део

грешака преузео из Јагићевог рукописа, а само мањи део исправио приликом преписивања. Према томе, нема сумње у то да су оба рукописа преписана, независно један од другог, са истог предлошка.

Владимир Мошин је местимичне словне грешке, као и оне у растављању речи тумачио старином предлошка Богишићевог (и Јагићевог, разуме се) рукописа. Повремене замене Ћ са Б он је објашњавао тиме што Б у предлошку није писано у тзв. положеној варијанти. Међутим, такво објашњење имало би смисла уколико би се радило о замени слова Б из предлошка неким другим словом, а овде је реч о управо супротној појави. Што се тиче грешака у растављању речи, Мошин је сматрао да им је узрок scriptura continua предлошка, због чега преписивач из 19. века није увек успевао да погоди смисао или облике појединих речи. Са оба примера Мошин је подржавао претпоставку да предложак Богишићевог и Јагићевог рукописа не може бити млађи од 16. века, а сигурно није ни старији од краја 15. века.[12]

Међутим, без обзира на старину изгубљеног протографа приморске редакције Душанова законодавства (обично се ставља у 15. век), рекао бих да предложак Богишићевог и Јагићевог рукописа није морао потицати из тако далеке старине. За почетак, вратимо се примерима које је Мошин употребио у аргументацији. До замене слова (не гласа!) Ћ са Б могло је доћи само услед сличности њихових облика, са особеним залажењем усправног потеза у горњи међуредни простор. Примери замене јесу: усхобє ум. усхоћє (стр. 2 Бог, 4 Јаг; ЗКЈ 20); бєпалиа ум. ћєпалиа (стр. 30 Бог, 43 Јаг; ДЗ 157); бєрємиду ум. ћєрємиду (стр. 33 Бог, 48 Јаг; ДЗ Р 132; видети сл. 2). Да је предложак Богишићевог и Јагићевог рукописа потицао из 15. или 16. века, највећа је вероватноћа да би глас Ћ био обележен словом К праћеним самогласницима или прејотованим самогласницима. Додуше, у ово време јавља се спорадично и слово *ђерв*, али сличност појединих његових потеза са потезима слова Б (поготово у положеној варијанти) далеко је мања од оне која се уочава код курзивних облика слова Б и Ћ у ћириличном писму 19. века. По свој прилици, већ у предлошку Богишићева и Јагићева рукописа налазило се слово Ћ, што његов настанак ставља у време много ближе сачуваним преписима. Узгред, није редак случај да писар меша И и Н. Замени облика номинатива партиципа презента актива обликом партиципа претерита пасива (прєставлєи ум. прєставлєнъ; крадєи ум. крадєнъ)[13] вероватно је допринело и непознавање тог облика.

Што се тиче погрешног растављања речи, оно је ограничено само на речи које преписивачу очигледно нису биле познате. Он их је растављао на слогове или на морфеме и у извесним случајевима спајао са суседним речима или њиховим деловима покушавајући да добије лексеме бар приближне онима које су му биле познате:

---

[12] V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 11.
[13] V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 29, № 33; 36, № 79.

- то иӡие ум. тоиӡие (стр. 28 Бог, 40 Јаг; ДЗ 145)
- прото попє (Бог), про то попє (Јаг) ум. протопопє (стр. 26 Бог, 38 Јаг; ДЗ 7)
- бєрєми ду (Јаг) ум. ћєрємиду (стр. 48; ДЗ Р 132)
- тєбє палиє (Бог) ум. тє ћєпалиє (стр. 30; ДЗ 157)
- платєћє палнє (Бог), платє ћєпалнє (Јаг) ум. платє ћєпалиє (стр. 31 Бог, 45 Јаг; ДЗ 160)
- ωт рочєва ум. ωтрочє ва (стр. 20 Бог, 30 Јаг; ЗКЈ 68–14)
- ово иникъ ум. а воиникъ (стр. 17 Бог, 26 Јаг; ДЗ 131)
- оскубє та два ум. оскубєта два (стр. 16 Бог, 25 Јаг; ДЗ 97–98)
- занъ сілiє ум. ӡа насілiє (стр. 24 Бог, 35 Јаг; ЗКЈ 86).

Мишљења сам да је ова појава пре доказ о томе да преписивач није разумео поједине речи, него да је предложак био написан непрекидним писмом. Утолико пре што је углавном исправно преписао језички конзервативни текст Закона Константина Јустинијана, уз местимичне фонетске и ортографске иновације. А управо би се приликом преписивања текста застареле и извештачене синтаксе, морфологије и лексичког фонда очекивале грешке уколико би се писар 19. века, који је механички преписивао, суочио с континуираним текстом из 15. или 16. века.

Најзад, још једна врло важна појединост говори против старине предлошка Богишићевог и Јагићевог рукописа. Према изгледу писма и према раније наведеним одликама оба рукописа, несумњиво је да су два различита писара, независно један од другог, преписивали са истог предлошка. Међутим, број истоветних грешака у оба преписа толико је велики да се ова појава може објаснити једино њиховим постојањем већ у самом предлошку. То такође значи да су из заједничког предлошка могле бити преузете и грешке у растављању речи, о чему је малочас било говора. Све наведене појединости указују на то да предложак Богишићевог и Јагићевог рукописа по свој прилици не потиче из 15. или 16. века. Много је вероватније да није старији од краја 18. века. Да ли је он преписан с рукописа поремећеног распореда листова или је до тог поремећаја дошло тек код њега, услед небриге и погрешног повезивања, није могуће утврдити.

У вези с међузависношћу Богишићевог и Јагићевог рукописа треба указати на још једну појаву. Након што је Богишићев рукопис преписан, друга рука је тамнијим мастилом унела известан број исправки и допуна испуштених делова текста (видети сл. 3 и 4). Графија писма указује на то да допуне потичу из раздобља када је настао и основни текст. Оно што се истиче као њихова најзанимљивија одлика јесте да се доследно подударају са одговарајућим местима у Јагићевом рукопису – и то не само код попуњавања изостављених места већ и приликом исправљања словних грешака и оних редакцијског типа.[14] Непознати редактор ни изблиза није био доследан – највећи

[14] Видети примере на стр. 125.

број разлика у читању није исправљен, али су попуњене све празнине у преписивању, што му је, по свој прилици, и била основна намера. Коректуре је могао радити или према Јагићевом рукопису или према заједничком предлошку. Рекао бих да је већа вероватноћа да је Јагићев рукопис послужио као предложак приликом редакције Богишићевог, јер је редактор неке исправно написане речи у Богишићевом преправио према неправилним облицима у Јагићевом : *нєпоколєбимо* (Бог) преправљено прецртавањем слова *ле* у *нєпокобимо* (Јаг);[15] *не благословєниємъ* преправљено прецртавањем два последња слова у *не благословєниє* (Јаг).[16]

Досадашња анализа односа Богишићевог и Јагићевог рукописа показује да се само комбиновањем оба рукописа може реконструисати текст њиховог изгубљеног предлошка. Он по својим текстолошким одликама има изузетну важност у настојањима да се утврди садржина протографа млађе редакције Душанова законодавства, време и околности његовог настанка и доцнији развој. По броју сачуваних чланова Богишићев и Јагићев рукопис спадају у најпотпуније представнике млађе редакције, а предност над већином осталих рукописа даје им и сразмерно добра очуваност језика и стила средњовековних предложака.

Што се тиче терминолошких показатеља настанка млађе редакције Душанова законодавства у зетском приморју, ваља приметити да Богишићев и Јагићев рукопис садрже известан број локализама, од којих је већина посведочена у писаним споменицима из Паштровића, Боке и старе Црне Горе већ од 16. века. Међутим, управо терминолошке иновације, које упућују на порекло, захтевају озбиљну анализу ради утврђивања онога што је од особених лексема постојало у протографу и онога што су доцнији додаци или измене унети од стране преписивача. Од приморских термина у млађој редакцији *посадник* је једини којим би могло да се правда датирање протографа у 15. век.[17] Заиста, према досада познатим изворима, реч посадник јавља се само у которском дистрикту, и то у 14. и 15. веку.[18] То, међутим, не значи нужно да се и у грађи из каснијег времена и из других области зетског приморја не би могло наћи још примера употребе овог термина. С друге стране, ако прихватимо да је протограф заиста настао у 15. веку у зетском приморју, то би значило да је већ тада цар Душан назван у наслову Законика македонским царем.[19]

---

[15] Стр. 3 Бог, 5 Јаг; ЗКЈ 23 (видети сл. 5 и 6).

[16] Стр. 25 Бог, 37 Јаг; ДЗ 2.

[17] V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 41, № 39; 42, № 41; 45, № 78. Уп. А. Соловјев, *Књига привилегија*, 26–27.

[18] *Лексикон српског средњег века*, ур. С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, s.v. *Посадник* (Р. Михаљчић); М. Благојевић, *Баштиници и посадници у Грбљу у XIV и XV веку*, Грбаљ кроз вјекове, Зборник радова са научног скупа „Грбаљ кроз вјекове", Грбаљ и Котор, 11–13. октобра 2001. године, Грбаљ 2005, 147–156.

[19] Благочєстиваго и хрістолюбиваго макєдонскаго цара Стєфана ӡаконъ... (V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 38).

Да ли је заиста успомена на цара Душана у зетском приморју тако брзо замагљена да се он већ у 15. веку назива македонским?[20]

Ево још неколико примера употребе приморских термина: *комун* (и придев *комунски*) посведочен је у Паштровићима као назив за било коју врсту колективне својине,[21] укључујући и ону која је припадала свим Паштровићима (*комун зборски*). Таква заједничка имовина јавља се и у виду благајне највишег управног органа, Збора (Банкаде).[22] *Прокарадур*[23] у значењу заступник веома се често среће у паштровским исправама. *Чардин*[24] (врт), типичан италијанизам, јавља се у паштровским исправама од 16. века; одговарајући термин у рукописима северносрпске гране млађе редакције

---

[20] Нема доказа за то. Напротив, у латиничној грађи назива се rex (imperator) Stephanus. У потврди (1418) повеље цара Душана епископији Дриваста: *privilegia… concessa per quondam dominum Stephanum olim regem Rassie et Albanie* (J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, vol. X, München 1971, № 2229); у белешци уз италијански превод повеље цара Душана граду Скадру: *imperator Stephano* (С. Ћирковић, *Превод йовеље цара Сшефана Душана ірагу Скадру*, ССА 6 (2002) 114). Каснија писана и говорна традиција ових области зна само за цара Стефана.

[21] *Комун* као назив за колективну својину (породице, братства, села, племена) одржао се до 19. века у Црној Гори (В. Богишић, *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеіовини и Албанији*, прир. Т. Никчевић, Титоград 1984, passim).

[22] Примери се наводе према издању Богишићевог рукописа: V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 28, № 26; 37, № 72; А. Соловјев, *Књиіа йривилеіија*, 27. Уп. сликовит пример из одлуке Збора паштровског (7. јун 1689) о избору нових „прокарадура" за наплату трговачких такси: „. . . . Како доћє прєдъ нама свћама Никола Давидовићъ, прокарадѹр ȥборски, на имє своє и осталиєх прокарадѹрах, и рєчє: 'Слѹжили смо єво два годишта комѹнита, а сад є вриємє да нє промєнитє. И дониєли смо динар да га прєдамо новиєма прокарадѹрима, како говори ѹ сєтєнцию от ·҂ахпȥ·, коꙗ говори колико има ко плаћатъ ѹ комѹн ко таргѹє, и колико имаю ѹȥиматъ прокарадѹри од онога што скѹжаю'. И рєчє вар тога оȥгор рєчєни Никола с колєгама: 'Добро стои да таръговци плаћаю комѹнѹ како сѹ рєкли, ма ниє добро да прокарадѹри ѹȥимлю ништа'... И кои прокарадѹр от сад ѹ наприєдъ нє би ктио слѹжит, кога свћє и властєлє одбєрѹ, да плати пиєнє ѹ комѹн ·1·дѹкат. . ." (И. Божић – Б. Павићевић – И. Синдик, *Паштровске исйраве XVI–XVIII вијека*, Државни архив НР Црне Горе, Историска грађа I, Цетиње 1959, 77–78, № 118). За овај и остале наведене термине видети остале збирке паштровских исправа (А. Соловјев, *Паштровске исйраве XVI–XVIII века*, Споменик СКА 84 (1936) 1–45; Ј. Бојовић – М. Лукетић – Б. Шекуларац, *Паштровске исйраве*, књига 2, Будва 1990; Б. Шекуларац, *Паштровске исйраве*, књига 3, Петровац на мору 1999; И. Синдик, *Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу*, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана, САНУ, Београд 1951, 119–182). Уп. такође 31. члан ЗКЈ, који је преузет из А–6 главе Скраћене синтагме. Почетак одредбе (Ащє саборнїи бирчїꙗ ȥа дьлгь сабор҆ни продасть вѣщь дльжника), ослоњен, уз нужна прилагођавања, на изворник у Скраћеној синтагми (Ащє сьборны бырчıа, рєкшє царьскы, ȥа сьборны дльгъ продасть вєщь дльжника), има у тексту млађе редакције Душанова законодавства важну допуну – сїирєчь ȥа комѹнь (Флоринский, *Памятники*, Приложения, 109; V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 28, № 26; Б. Марковић, *Јусшинијанов закон*, 83, № 31).

[23] V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 29, № 29.

[24] V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 30, № 47.

Душанова законодавства гласи *вртоград*.[25] *Маслине* у 75. члану ЗКЈ;[26] термин није забележен у одговарајућој одредби Скраћене синтагме.[27] *Латини* уместо *азимства* као израза за католицизам у средњовековним рукописима.[28] *Забио* уместо *забел*, такође типичан локализам.[29]

Да закључим, сви изабрани примери упућују на потребу темељног преиспитивања најчешће заступане претпоставке у научним круговима о постанку млађе редакције у 15. веку. Из тог разлога, сваки озбиљни покушај одређивања времена редиговања приморског протографа мора укључити што шири круг језичких споменика из зетског приморја, од 15. до 18. века. У компаративној анализи, која би дала употребљиве резултате, лексички фонд Богишићевог и Јагићевог рукописа имаће прворазредни значај.

ЛИТЕРАТУРА

В. Богишић, *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, прир. Т. Никчевић, Титоград 1984.

И. Божић – Б. Павићевић – И. Синдик, *Паштровске исправе XVI–XVIII вијека*, Државни архив НР Црне Горе, Историска грађа I, Цетиње 1959.

Ј. Бојовић – М. Лукетић – Б. Шекуларац, *Паштровске исправе*, књига 2, Будва 1990.

Б. Марковић, *Јустинијанов закон. Средњовековна византијско-српска правна компилација*, Извори српског права 15, САНУ, Београд 2007.

V. Mošin, *Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema Zagrebačkom rukopisu*, Starine JAZU 43 (1951) 7–27.

V. Mošin, *Bogišićev Dalmatinski rukopis i mlađa redakcija Dušanova zakonodavstva*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 2 (1953) 9–58.

М. Пешикан, *О међусобним односима верзија Душанова законика (напомене уз приређивање транскрипта и превода)*, Законик цара Стефана Душана, књ. 3. Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис, Извори српског права 4, САНУ, Београд 1997, 16–24.

Н. Радојчић, *Око Душанова законика II. Препис Закона цара Константина и Јустинијана и Душанова законика у Библиотеци Ватрослава Јагића*, ИЧ 3 (1951–1952) 55–65.

Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, САНУ, Београд 1960.

И. Синдик, *Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу*, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана, САНУ, Београд 1951, 119–182.

А. Соловјев, *Душанов законик код Паштровића*, Архив за правне и друштвене науке 44 (1933) 17–26.

А. Соловјев, *Паштровске исправе XVI–XVIII века*, Споменик СКА 84 (1936) 1–45.

А. Соловјев, *Књига привилегија Грбаљске жупе (1647–1767) са Душановим закоником*, Споменик СКА 87 (1938) 21–79.

---

[25] Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 88, № 45. У Скраћеној синтагми користи се грчка реч *перивол* (Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения, 157).

[26] V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 36, № 81.

[27] Т. Флоринский, *Памятники*, Приложения, 181.

[28] V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 38, № 6.

[29] V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 42, № 44 и нап. 44.

А. Соловјев, *Законик цара Сшефана Душана 1349. и 1354. године*, Извори српског права 6, САНУ, Београд 1980.
Т. Флоринский, *Памятники законодательной дѣятельности Душана царя Сербовъ и Грековъ*, Кіевъ 1888.
Б. Шекуларац, *Пашшровске исйраве*, књига 3, Петровац на мору 1999.

Đorđe Bubalo

JAGIĆ'S MANUSCRIPT AND LITTORAL EDITION OF DUSHAN'S LEGISLATION

Summary

Jagić's Manuscript is representative of a newer (litoral) edition of Dushan's legislation. It was copied around the middle of 19th century from a specimen with disarranged pages. It was owned by Vatroslav Jagić and together with his entire library was bought off for the Belgrade University in 1923. At present it is kept at the Libary of the Chair for Serbian language and South Slav languages of the Faculty of Philology in Belgrade (call number J 1602). Grbalj's, Reževic's, Bogišić's and Jagić's manuscripts make the so-called Zeta branch of a newer (littoral) edition of Dushan's legislation, witnessing the origins and implementation of that branch in the Zeta Littoral as well as the presumed structure and content of its lost protograph. At the time Nikola Radojčić has called by his treatise the attention of scientific circles on that manuscript, the basic research concerning the origin and manuscript tradition of the newer edition of Dushan's legislation have already been completed. This is why Jagić's Manuscript was not taken in consideration during mentioned research.

Manuscripts of Jagić and Bogišić are copied from one and the same text. The number of articles, their order, text lacunae, occasional omissions of articles, abridgment of their text or their putting together, are totally identical in both manuscripts. Differences in terms of orthography are generally minimal, but those of lexical nature and edition approach are rather relevant for a more precise determination of their interdependence. Both manuscripts to quite a degree follow the same pattern, both in the distribution of text in the paragraphs and in putting the headings. The closeness between the two manuscripts is otherwise expressed in many instances, for instance in identical text errors. However, there are numerous departures since in such cases only one of them houses the correct form of the word. What is more important – there is some balance in this characteristic – individual writing errors are uniformly distributed in both manuscripts. Vladimir Mošin believed that the specimen for Jagić's and Bogišić's manuscripts is not younger than 16th century. However, his arguments speak entirely against such conclusion. The replacement in some words of the Cyrillic letter Ћ with letter Б, probably due to their similarity, points at the paleographic features of the writing used in the specimen that are close in terms of time to Jagić's and Bogišić's copies. Errors in separating the words are not due to erroneous interpretation of uninterrupted writing (*scriptura continua*) of the specimen – still another argument of Mošin speaking in favor of its antiquity – since they appear only in the words and syntagms the copyist did not understand.

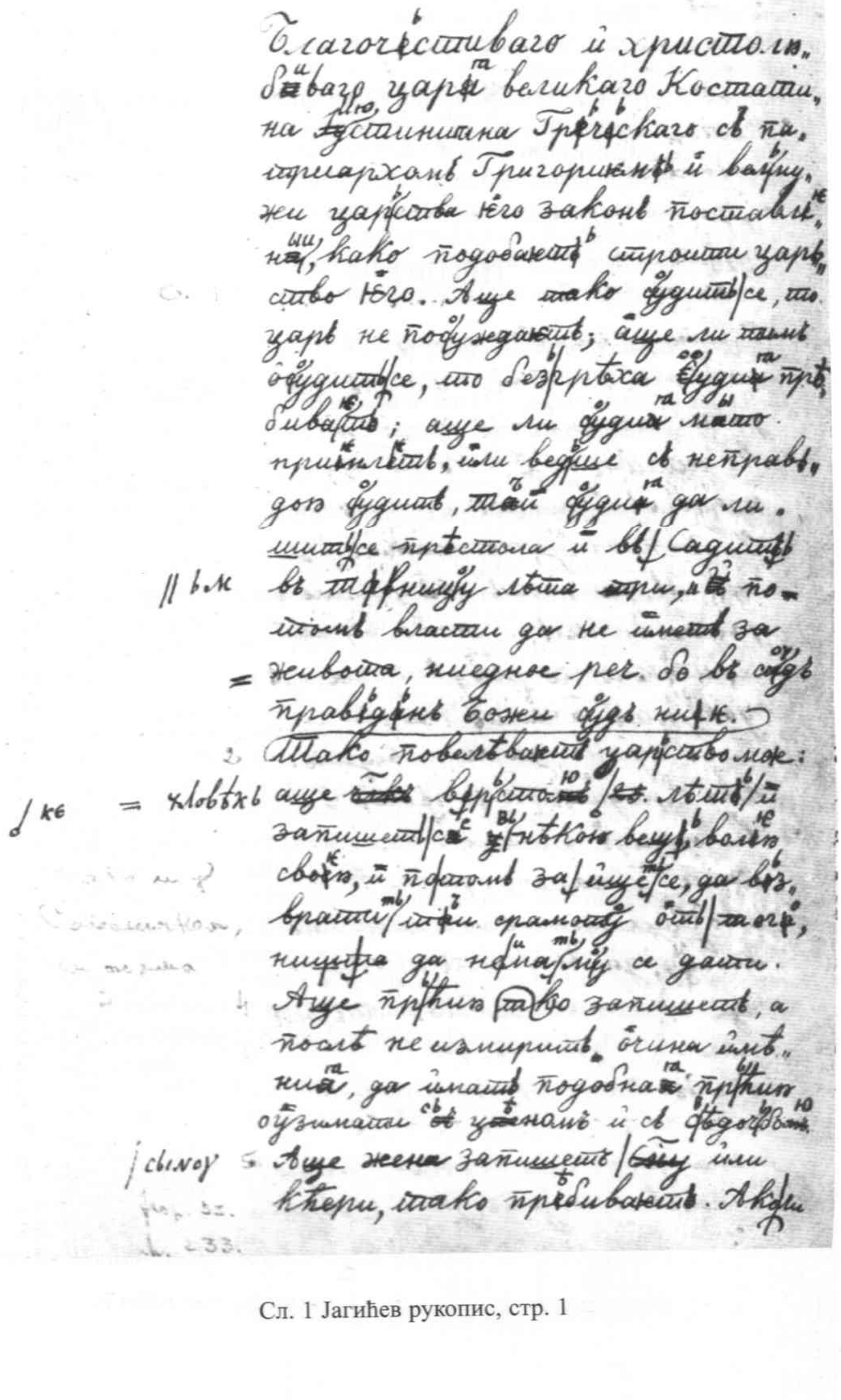
Although these two manuscripts are copied independently from one another, the number of identical errors in both of them is so considerable that the phenomenon may

be explained only by their existence already in the specimen itself. This also means that errors in separating the words come from the specimen. All these details lead to conclusion that the specimen of Jagić and Bogišić does not originate in 15th or 16th century. It is more probable that it does not come before the end of the 18th century. The analysis of both manuscripts shows that only the method of combining both manuscripts may be the way of reconstructing the text of the lost specimen. In terms of specificity of their texts they are exceptionally significant in attempting to determine the content of protograph of the newer edition of Dushan's legislation, and time and circumstances of their origin and subsequent development. In terms of the number of preserved articles, Bogićić's and Jagić's manuscripts belong to the most complete representatives of the new edition, thus giving them priority over most other manuscripts also through a relatively well-preserved language and style of medieval specimens.

On the ground of presence of local language expressions characteristic of the Zeta Littoral, it is reasonable to presume that the newer edition protograph of Dushan's legislation originated in that very geographic area in the 15th century. Bogišić's and Jagić's manuscripts include certain number of local language expressions, the majority of which has been confirmed in written monuments found in Paštrovići Area, in Boka Region and Old Montenegro Region already in 16th century. However, the very terminological innovations that direct one to the origins require a serious analysis in order to find out which of the specific lexemae were present in the protograph, and which had to be qualified as additions and alterations introduced by the copyist. The local term *йосадник* (a kind of serf) is the strongest argument in specifying the date of the newer edition as being 15th century, because it appears in the Kotor sources in 14th and 15th centuries. This, however, does not mean that more examples of applying that term could not be found in the sources of subsequent periods and in other regions of the Zeta Littoral. The claim relating to origins of the newer edition protograph of Dushan's legislation in the 15th century must also provide explanation regarding the attribute *Macedonian* attached to Tsar Dushan's name in the heading of Dushan's Code. There is no evidence that he has been called in such a way in the 15th century Zeta. The majority of other Zeta local language expressions, such as *комун* (kind of common land of a village), *йрокурадор* (proxy), *чардин* (garden), *маслина* (olive tree), *Лайини* (Latins), *забио* (fenced area of uncultivated land), are found in the preserved 16th century documents in the Paštrovići Area.

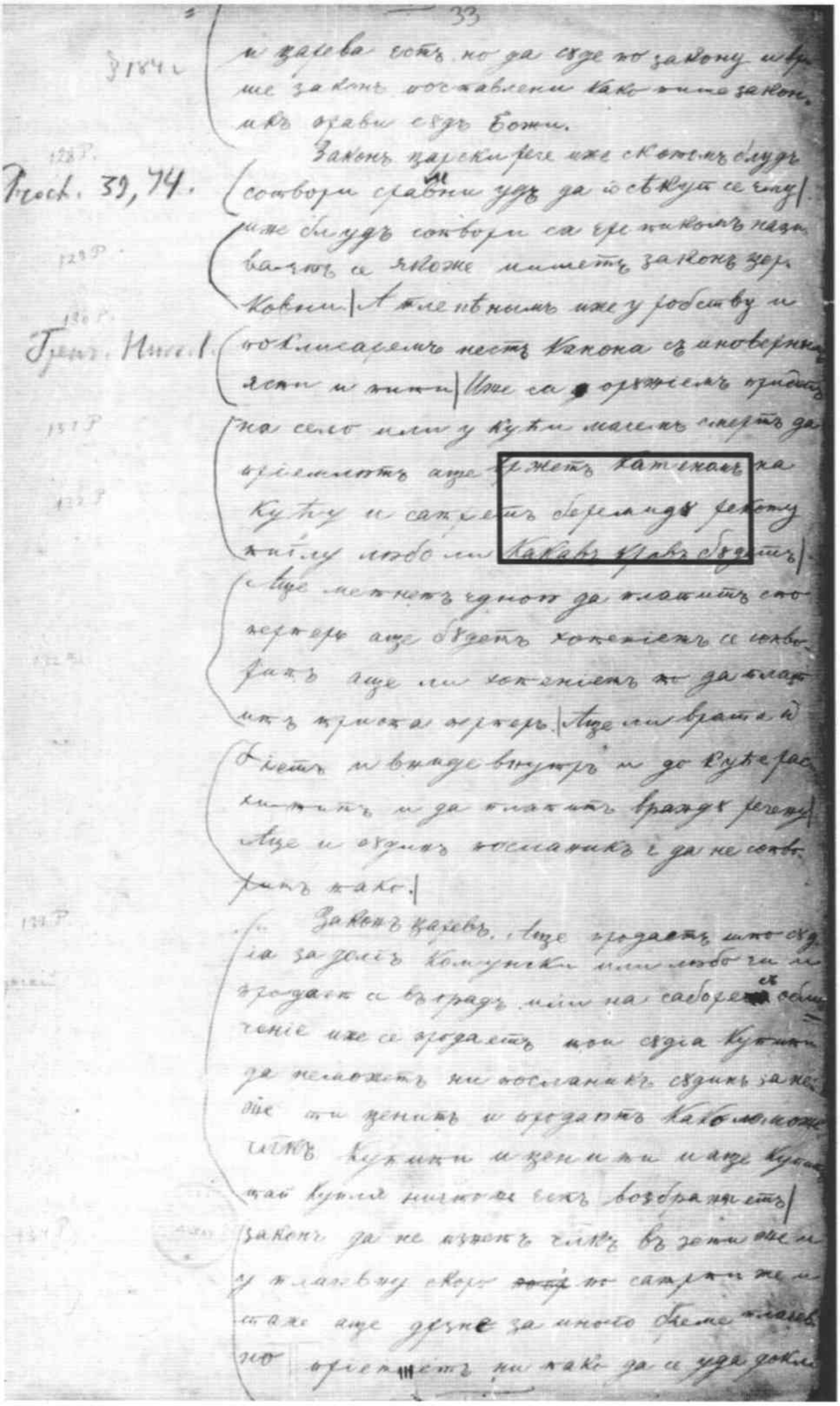
Due to mentioned weaknesses in argumentation favoring 15th century as the time of origin of newer edition of Dushan's legislation, it is necessary to thoroughly reassess the whole matter. This is why every serious attempt of deterining the time of edition of the littoral protograph must include a wide number of Zeta Littoral language monuments reflecting the period from 15th to 18th centuries. In a comparative analysis that could yeald usable results, the lexic fund of the Bogišić's and Jagić's manuscripts would certainly have primary significance.

ПРИЛОЗИ

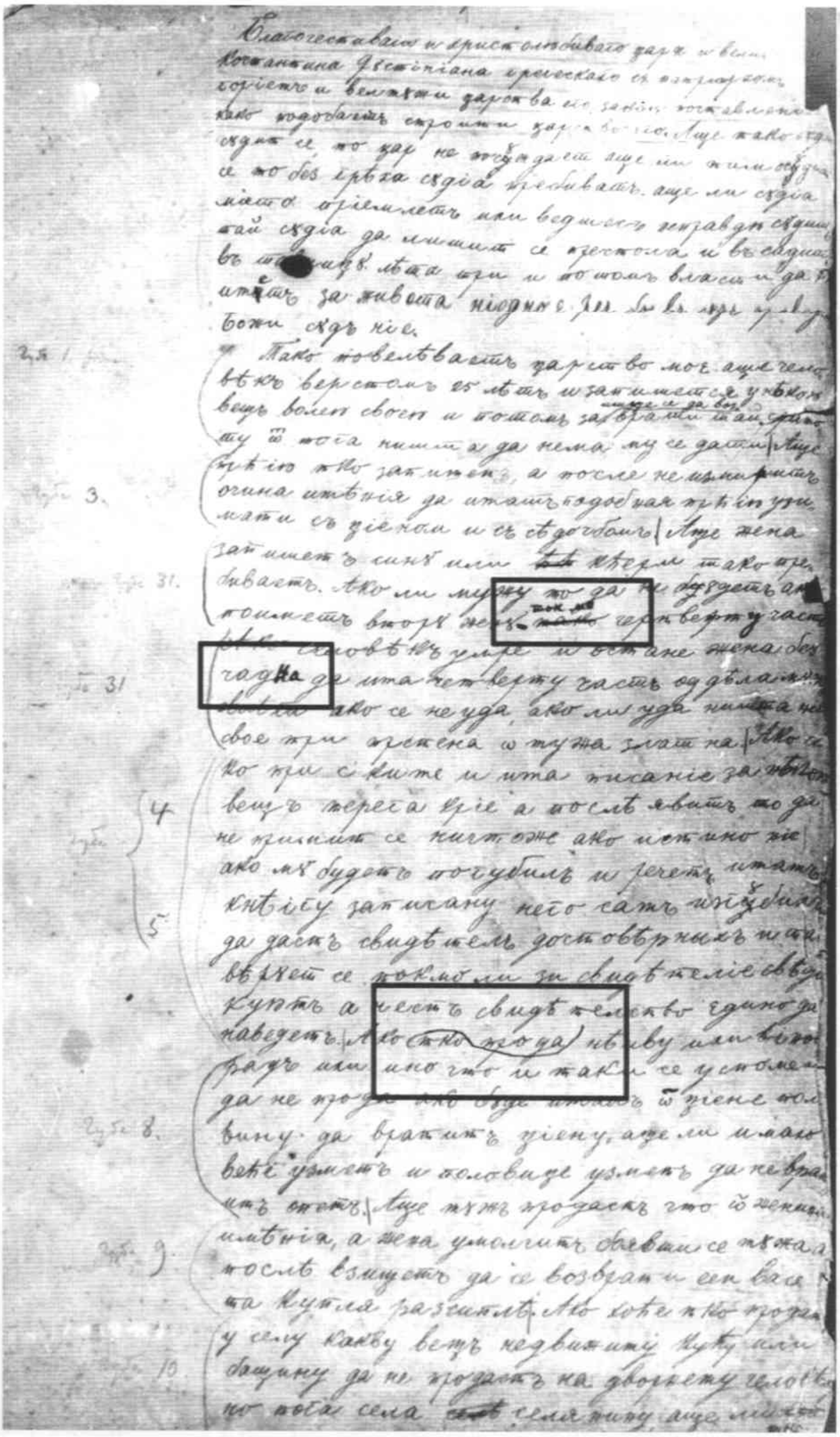

Благочьстиваго и христолю-
бивого цара великаго Костати-
на [illegible] Гречьскаго съ па-
триархомь Григориемь и вьсу-
жи царства его законь поставле-
ния, како подобаеть строити цар-
ство его. Аще тако будитьсе, то
царь не побуждаеть; аще ли паки
обудитьсе, то безърьвха будит пре-
биваеть; аще ли будит мато
приемлеть, или ведще сь неправь,
дово будить, тай будит да ли-
шитсе престола и вьсадитсе
вь тарницу лета три, и по-
томь власти да не иметь за
живота, ниедное реч. бо вь суд
правьднь божи судь ниекь.
Тако повелеваеть царство мое:
аще [illegible] вьрьстомь [illegible] леть и
запишетьсе [illegible] нькои вещи воле
своее, и потомь запищетсе, да вьз-
вратити [illegible] срамоту оть того,
ништа да не [illegible] се дати.
Аще прьние тако запишеть, а
после не измирить, очина [illegible]
ния, да имать подобная прьви
оузимати [illegible] и сь сведочьство.
Аще жена запишеть [illegible] или
кьери, тако пребиваеть. Ак[illegible]

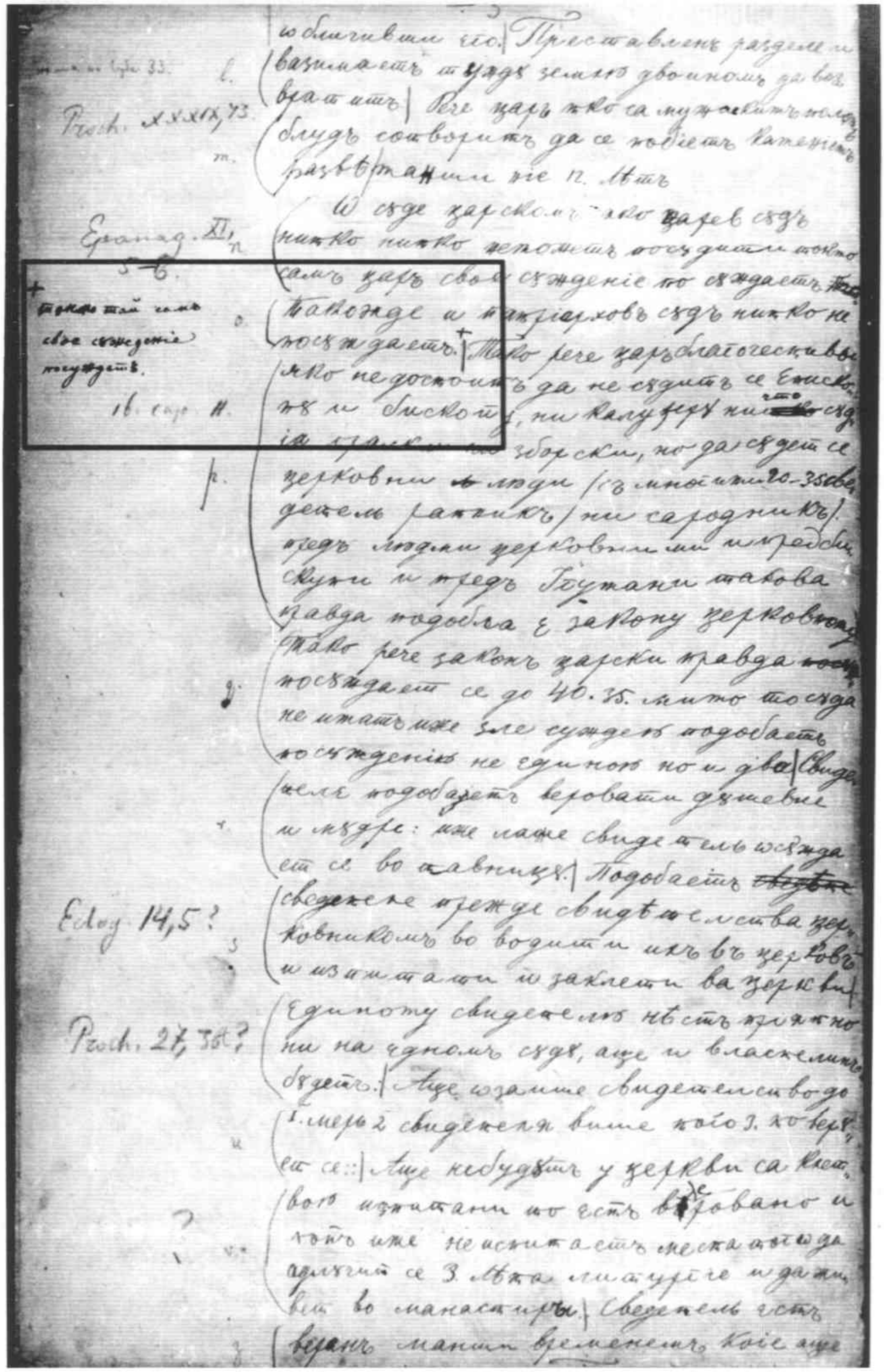
Сл. 1 Јагићев рукопис, стр. 1

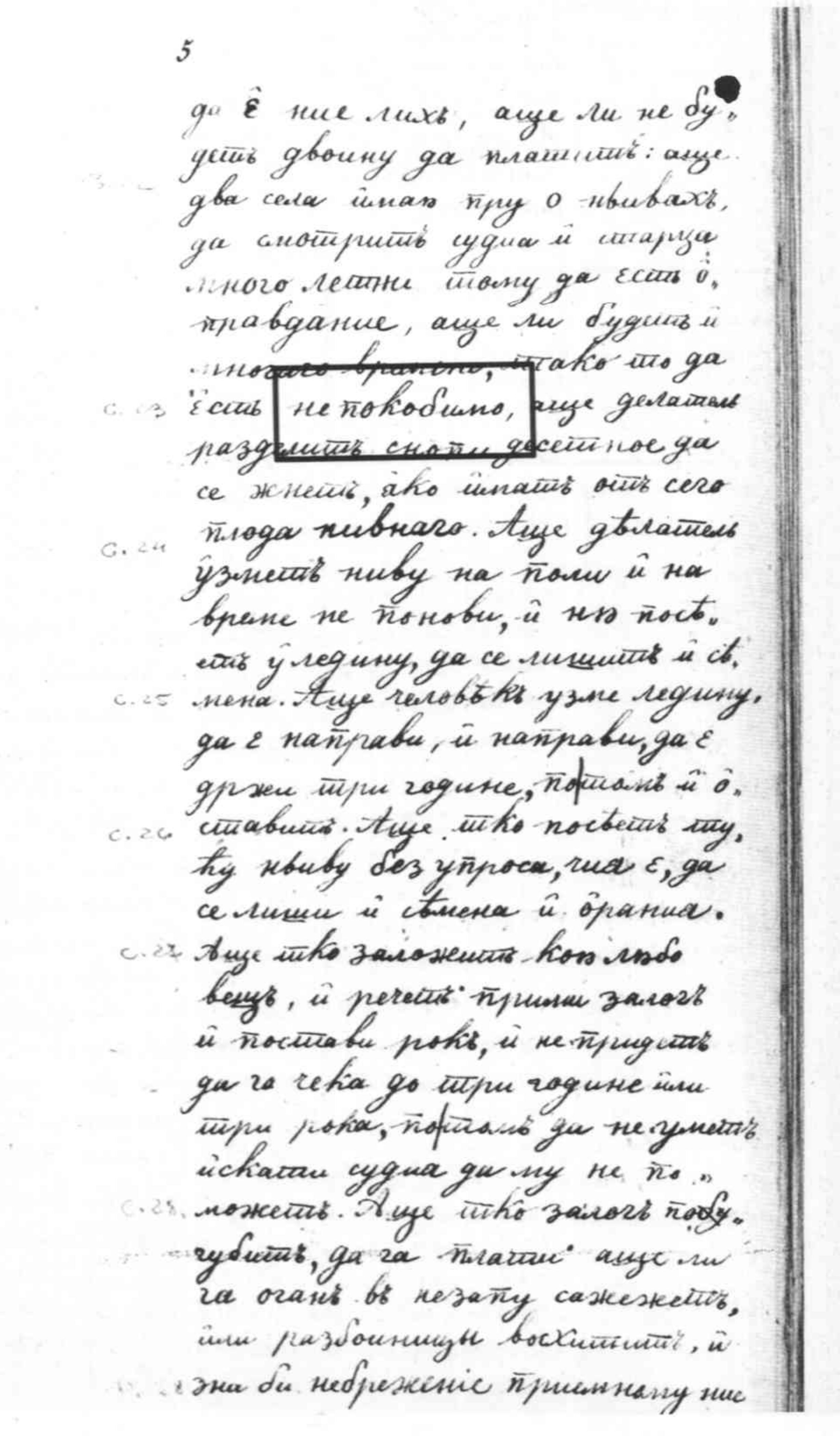
Сл. 2 Богишићев рукопис, стр. 33 – пример замене Б и Ћ

Сл. 3 Богишићев рукопис, стр. 1 – исправке

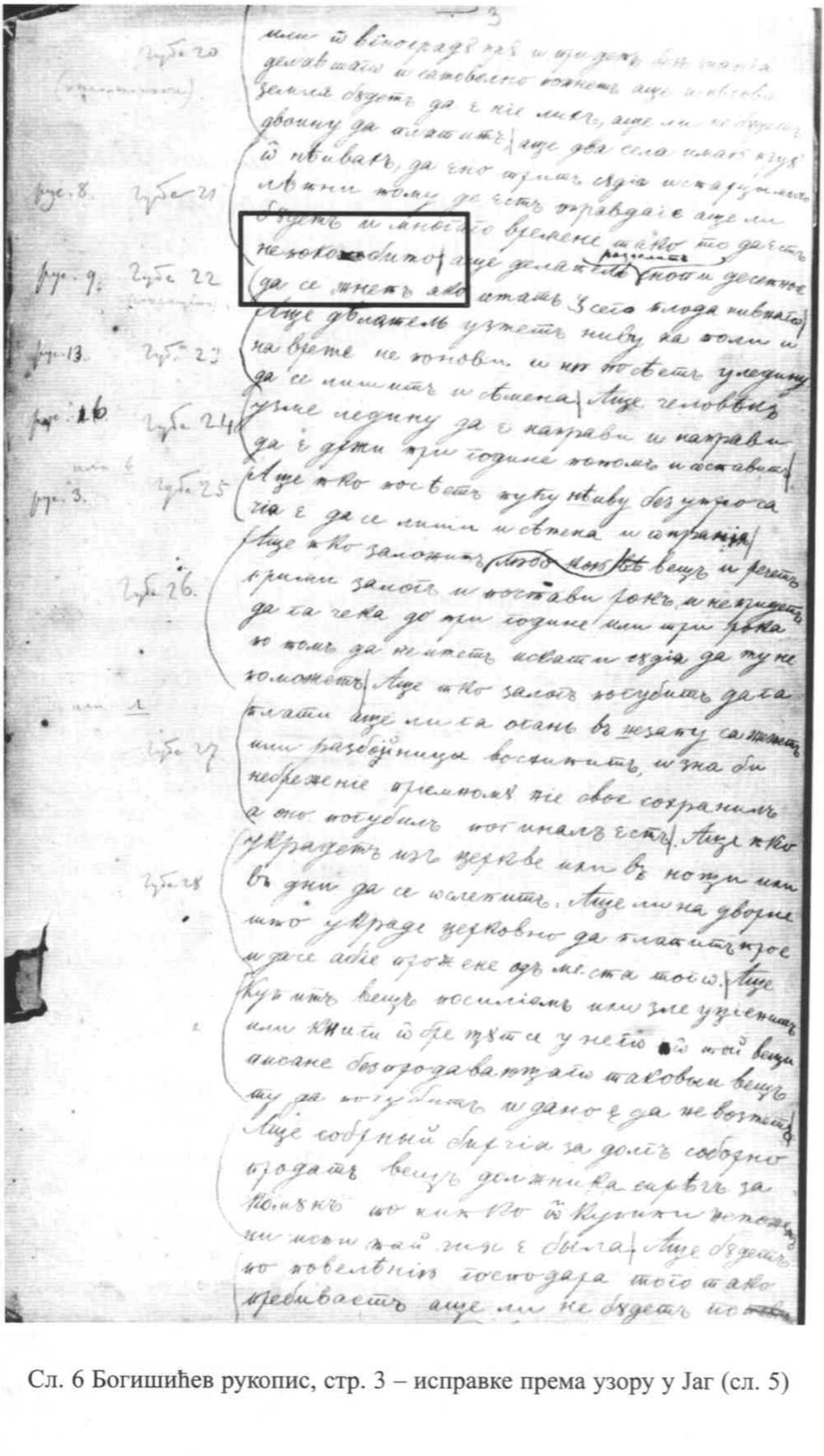
Сл. 4 Богишићев рукопис, стр. 5 – допуне

5

да є нїе лихъ, аще ли не бу-
детъ двоину да платитъ: аще
два села ймаю пру о нивахъ,
да смотритъ судиа и старца
многого летни тому да есть ѡ-
правданїе, аще ли будитъ и
многого врамено, такожде да
есть непокобимо, аще делатель
разделитъ снопи десетное да
се жнетъ, ако ймать отъ сего
плода нивнаго. Аще делатель
узнетъ ниву на поли и на
време не понови, и ню посе-
етъ у ледину, да се лишитъ и се-
мена. Аще человекъ узме ледину,
да є направи, и направи, да є
држи три године, потомъ и ѡ-
ставитъ. Аще тко посеетъ ту-
ђу ниву без упроса, чиа є, да
се лиши и семена и ораниа.
Аще тко заложитъ кою любо
вещъ, и речетъ: прими залогъ
и постави рокъ, и не придетъ
да га чека до три године или
три рока, потомъ да не умеетъ
искати судиа да му не по-
можетъ. Аще тко залогъ погу-
битъ, да га платитъ: аще ли
га огань въ незапу сажежетъ,
или разбоиницы восхититъ, и
зна би небреженїе приемнагу нїе

Сл. 5 Јагићев рукопис, стр. 5

Сл. 6 Богишићев рукопис, стр. 3 – исправке према узору у Јаг (сл. 5)

УДК: 930.2:003.074(=163.41)"11/14"

ФУНКЦИОНАЛНОСТИЛСКО РАСЛОЈАВАЊЕ СТАРОСРПСКЕ ПОСЛОВНОПРАВНЕ ПИСМЕНОСТИ*

СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ

Апстракт. – У овом раду разматрају се реторичке основе и прагматичка својства старосрпске пословноправне писмености неговане по световним и(ли) црквеним канцеларијама средњовековне Србије, Босне, Дубровника и Свете горе од краја XII до друге половине XV века. Реч је о посебној функционалностилској формацији језички саображеној различитим сферама пословноправне комуникације као једне од најстаријих области јавних, друштвених интеракција, чије је конституисање старо бар колико и институција државе. Сучељавањем дипломатичких формулара – као израза комуникацијских конвенција средњовековног друштва – и конкретних намера адресанта настајали су жанрови старосрпске пословноправне писмености. Старосрпске даровнице, привилегије, раздужнице, покладнице, захтевнице функционишу као комплексни говорни чинови и носиоци имплицитне језичкостилске норме.

Кључне речи: старосрпска пословноправна писменост, реторика, ars dictaminis, дипломатика, прагматика, говорни чин, жанр.

1. ПОЈАМ СТАРОСРПСКЕ ПОСЛОВНОПРАВНЕ ПИСМЕНОСТИ

Настајала као завршница (*conscriptio*) пословноправног чина (*actio*) по световним и(ли) црквеним канцеларијама средњовековне Србије, Босне, Дубровника и Свете горе од краја XII до друге половине XV века (када земље српског језика губе државну самосталност), старосрпска пословноправна акта функционишу као конвенционално устројене пословноправне поруке којима

* Овај рад настао је у оквиру пројекта *Историја српског језика*, који финансира Министарство науке Републике Србије.

правни адресант – реферишући о одговарајућим правним објектима – комуникативно делује на правног адресата, а све то с намером да се утиче на понашање адресата ради остварења партикуларних и(ли) општих друштвених интереса.[1] Реч је, дакле, о изразима језичке интеракције у једној од области људског деловања која је стара бар колико и институција државе, те у том смислу старосрпска пословноправна писменост представља екстралингвистички условљену реализацију (уп. Tošović 1988: 57) старосрпског језика, с мањом или вишом учесталошћу српскословенских наноса.[2] То је посебна функционалностилска језичка формација, изнедрена у правној сфери језичке комуникације.[3]

Што је дата делатност старија, то би, по логици ствари, и одговарајући језички дискурс с конкретним прагматичким стратегијама сучељавања конкретне интенције адресанта и конвенције контекста морао бити утемељенији. Развијајући се у реторичкој сфери јавне језичке комуникације,[4] старосрпска пословноправна писменост саображава, с једне стране, дипломатичке формуларе као изразе „делегиране воље" (уп. Pupovac 1990:160) средњовековног, хришћанског, европског културно-цивилизацијског круга и, с друге стране, конкретну интенцију адресанта, која дефинише тип пословноправног акта.

---

[1] Н. Висковић (1989: 18–20) управо подвлачи да се испитивању права – осим из релационистичког, вредносног или нормативног аспекта – може прилазити и из перспективе међуљудског комуницирања, а „будући да је језик темељни начин комуницирања, поготово у праву, ово би испитивање требало бити првенствено усмјерено на спознају *језичког изражавања* у праву", што би могло бити „један од алтернативних теоријских и методолошких оквира интегралне теорије права". Правна би наука у том смислу требало да буде заинтересована за језик бар колико и лингвистика за право.

[2] Старосрпска пословноправна писменост има вишеструки значај за проучавање српске прошлости. У периоду од XII до XV века српски народни језик у сфери писане реализације био је везан за пословноправну писменост, те је и проучавање историје српског језика – уз уважавање свих недостатака (уп. Ивић 2001: 138) – практично ограничено на језички корпус који та писменост нуди. С друге стране, чини се готово излишним понављати да је изучавање српских средњовековних државних институција, друштвено-економских односа, културног контекста готово незамисливо без увида у старосрпске повеље и писма (уп. Шаркић 1995: 7–17; Лексикон 1999: 529–532).

[3] Још је знаменити Н. Толстој (1978) идентификовао старосрпске пословне (дипломатске и трговачке) текстове као посебан језички дискурс старе српске писмености, смештајући га у само подножје своје пирамидалне схеме средњовековних жанрова.

[4] Како истиче Д. Шкиљан (1998: 58), „они комуникацијски акти који се остварују у сфери јавности (за разлику од подручја приватности) представљају контекст *јавне језичке комуникације* и виртуални објект *лингвистике јавне комуникације*". Будући да је још у античкој Грчкој јавност профилисана мање-више на начин како је препознаје данашња европска цивилизација, аристотеловска диференцијација јавне језичке комуникације на реторички, логички и поетички домен у европској је традицији у начелу константна. Временом је долазило до ширења или сужавања појединих домена, али усмереност реторике на сферу вероватног (политички, административни, правни, публицистички дискурс), логике на сферу истинитог (научни дискурс), те поетике на сферу виртуелног (белетристички дискурс) није се суштински мењала (уп. Škiljan 1998: 74–75).

У складу с тим и разматрање функционалностилског аспекта пословноправне писмености требало би да објеђињује, с једне стране, реторичка изворишта овог типа комуникације и, с друге стране, прагматички аспект његове конкретне реализације.

2. РЕТОРИЧКЕ ОСНОВЕ СТАРОСРПСКЕ ПОСЛОВНОПРАВНЕ ПИСМЕНОСТИ

Реторички домен јавне језичке комуникације – у чијем се окриљу развија и старосрпска пословноправна писменост – теоријски је имплициран већ Аристотеловим промишљањем језичког деловања у контексту грчког полиса. Мада се с питањем *како деловати речима* – које је Џ. Остин (1994) експлицирао пре педесетак година – човек суочава вероватно већ од почетка урбанизовања просторних, па у вези с тим и социјалних односа, о реторици као организованој теорији и техници беседења може се у начелу говорити тек од V века пре Христа. Тада су, наиме, Сицилијанци Коракс и Тејсија срочили први приручник вештине говорења, који ће софиста Горгија пренети у Атину 427. године пре нове ере (Станојевић и Аврамовић 2002: 48–52).[5]

Половином II века пре Христа Хермоген Таршанин, кодификујући реторичке приручнике, валоризује учење беседа напамет (уп. Rečnik 1986: 652), чиме је говорник стицао корпус депонованих техника за којим је у датом моменту могао посегнути. Овакав тип вежбања говорништва посебно се популаризује прогимназматичким приручником ретора Афтонија с краја IV века. Будући да ће се Афтонијев приручник у латинском преводу ширити Европом у наредним вековима (Станојевић и Аврамовић 2002: 101), овакав приступ говорништву могао је популарисати дипломатичке моделе као општеприхваћена пословноправна макрорешења у којима је реторика поступно атрофирала на активност конкретизације понуђених формулара кроз пуко убацивање различитих података уз минималне и, по правилу, непожељне узлете појединачних писара.

За разлику од античких друштава, у којима је жива реч своју перлокутивну моћ испољавала на грчким агорама или у римском сенату, средњовековна друштва у начелу нису била примарно и(ли) већински урбана ни у просторном ни у социјалном смислу. Државна интеграција „варварског живља" довела је до

[5] Изграђујући читав систем логичких (*logos*), етичких (*ethos*) и емоционалних (*pathos*) стратегија у распону између интенционалности и конвенционалности, а фокусирајући се на оно што би савремена социолингвистика означила као комуникацијску компетенцију (Radovanović 1997: 111), античка реторика обухвата три области јавне вербалне комуникације и то политичко-саветодавни или делиберативни, судски или јуридички и парадни или емпедиктички дискурс (уп. Perelman 1991: 97).

тога да број потенцијалних реципијената живе речи буде драстично смањен као што је, с друге стране, био изразито сужен социјални и институцијални контекст у којем је та жива реч могла доћи до изражаја. Ваља при том имати у виду да је средњовековни владар могао бити и елементарно неписмена особа, чије је јавно језичко испољавање морало бити посредовано. Антички политичко-саветодавни (делиберативни) дискурс, као један од три домена старе реторике, како Д. Шкиљан уочава (1998: 77), „замјењује се дискурсом администрације, чија улога и моћ произлазе – као што је то био случај у државама древног Истока – из владареве моћи". Стабилизује се институција владарске канцеларије, односно канцелара као члана владарске свите посредством кога се владар укључује у јавну језичку комуникацију.

На сцену су, наиме, ступиле нове друштвено-политичке структуре које су тражиле и другачију врсту јавне језичке комуникације, те централни проблем реторике постаје вештина језичког посредовања, односно вештина састављања писама, тј. *ars dictaminis*. Као одговор на нови комуникацијски контекст, настаје низ теоријских радова орјентисаних на форму и композицију официјелних писама. Први сачувани трактат из ове области *Breviarium de dictamine* саставио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини XI века, управо у време када утицај овог религиозног центра на културу Запада интензивно расте (Murphy 1974: 207). Интересовање за *ars dictaminis* посредством цркве врло брзо се шири по образовним институцијама западне Европе (Павиа, Орлеан, Тур, Бамберг, Регенсбург) (Perelman 1991: 102). Вештина писања официјелних писама постаје неиспустиви део реторичкога образовања. Реторичка инвенција своди се на есенцију факата насталих у правном чину (*actio*). Реторичка генеративна техника манифестује се као запис (*conscriptio*) пословноправног чина. Стари антички принцип саображености инвенције и конвенције бива, међутим, у потпуности испоштован. Распоред дискурсних сегмената устаљен је мање-више, али је елокуција прилагођена контексту. Прости стил, са фокусом на прецизности без претераних језичких орнамената, доминира, али се тзв. аренгама, као етичко-религиозним образложењима акта, врло често илуструје сва раскош узвишеног стила.

Мада се овај сегмент реторике теоријски уобличава током средњег века, ваља имати на уму да је *ars dictaminis* заправо покушај схоластичког теоријског систематизовања дуге традиције писања официјелних писама, за која су још римски бележници (*tabelliones*) имали одговарајуће формуларе и нацрте, чија се употреба током средњег века како на истоку тако и на западу Европе поступно институционализује.[6] Иако најстарији сачувани српски епистолар

---

[6] Тако, на пример, о епистоларним формама и њиховом стилу пише још у I веку пре Христа грчки ретор Деметрије, да би се потом у Либанијевој реторичкој школи, средином IV века, посебна пажња посвећивала управо епистолама, чију намену покушава дефинисати и Цицерон у свом писму брату Квинту. Током средњег века снага

потиче из XVI века (Трифуновић 1990: 44), са стабилизацијом државне администрације на српском језичком простору морали су се појавити и одговарајући дипломатички утицаји.[7] Српске канцеларије посредством цркве добијају дипломатичке формуларе са истока, док градови у српском приморју – са мање или више очуваним романским супстратом – зраче западним утицајима. Посебан значај у популаризацији западних формулара на српски језички простор имао је Дубровник.[8]

Старосрпска пословноправна акта имала су, у начелу, три компоненте, и то протокол, текст и есхатокол (уп. Станојевић 1933: 155–203, Соловјев и Мошин 1936: LXX–LXXI), при чему су поједини делови развијани у зависности од типа комуникације. Тако, на пример, инвокација, интитулација и инскрипција представљају мање-више обавезне сегменте протокола, док је аренга практично резервисана за даровнице као најсвечанији тип повеља које стоје на граници између пословноправног и религиозног дискурса, што недвосмислено открива прагматичку моћ жанра.

епистоларних формулара све више јача, што се може илустровати, с једне стране, меровиншком епистоларном традицијом (уп. Неп 1995: 31–42) или, с друге стране, чињеницом да Константин Порфирогенит у X веку у свом делу *De administrando imperio* даје обрасце за састављање писама српским владарима у Захумљу, Конавлима, Травунији и Дукљи (уп. Трифуновић 1990: 44, 264).

[7] Дипломатици се приступа бар на двојак начин. С једне стране, то је помоћна историјска наука, чији је предмет изучавања правна и историјска садржина повеља и сродних аката, њихова аутентичност, те степен њихове употребљивости као историјских извора (уп., на пример, Каштанов 1988: 3–27). Пошто се настанак ове дисциплине везује за другу половину XVII века (када долази до препорода историјске науке), а у конкретном случају обично за студију *De re diplomatica libri sex* Жана Мабијона из 1681. године, у овом значењу дипломатика, дакле, није могла постојати у време српског средњег века. С друге стране, ако се има на уму, на пример, наслов *Сӣудије о срӣској диӣломаӣици*, којим је знаменити историчар С. Станојевић обухватио читав низ радова о дипломатичкој структури старосрпских повеља, или, рецимо, чињеница да Соловјев и Мошин (1936: LXVII) између осталог говоре о српској и византијској дипломатици, може се закључити да се термин дипломатика односи и на делатност устројавања средњовековних диплома (повеља и писама, односно пословноправних аката).

[8] Мада Дубровник није припадао српској средњовековној држави, он је био окружен српском територијом за коју су га везивале јаке трговачке везе. Како уочава П. Ивић (2001: 279), „кроз дубровачку луку пролазио је лавовски део спољне трговине Србије, што је ту луку чинило неком врстом српског Хонг Конга". Не би требало стога да чуди чињеница да су међу првим писаним споменицима на српском језику управо ћирилички потписи великог жупана Стефана и кнеза Мирослава на њиховој латински писаној повељи Дубровнику из 1186, те потпис кнеза Мирослава на латински писаној повељи Дубровнику из 1190. године (уп. Ивић и Јерковић 1981: 3). Ако се има у виду и повеља Стефана Немање Сплићанима, те Стефана Првовенчаног бенедиктинском манастиру св. Марије на острву Мљету, настала између 1222. и 1227. године, а сачувана у препису с почетка XV века, могао би се наслутити интензитет контакта који су први српски владари морали имати с епистоларном традицијом Запада.

3. ПРАГМАТИЧКИ АСПЕКТ СТАРОСРПСКЕ ПОСЛОВНОПРАВНЕ ПИСМЕНОСТИ

Третирањем пословноправне писмености као типа језичког деловања овај се дискурс уводи у теоријско-методолошки контекст прагматике као лингвистичке дисциплине фокусиране на „чиниоце који управљају нашим језичким избором у друштвеној интеракцији и на дејства нашега избора на друге" (Kristal 1995: 120).

Прагматика иступа као спона између језичке структуре и језичке употребе, орјентишући се првенствено на правила о одабиру најпримеренијег идиома и најефикасније стратегије у задатом контексту (up. Škiljan 1998: 208). Стратегија је увек компромис између (1) конвенционалности контекста и (2) интенционалности адресанта, што се у сфери старосрпске пословноправне писмености испољава кроз спој, с једне стране, средњовековних дипломатичких формулара као пословноправних „вербалних одливака" европског културно-цивилизацијског круга и, с друге стране, конкретне воље адресанта. Носилац прагматичке компетенције у средњовековној пословноправној комуникацији био је писар (дијак, логотет и сл.). Он – као стручни посредник између лаика̑ који морају стручно комуницирати – претаче вољу адресанта у одговарајући жанр старосрпске пословноправне писмености арбитрирајући између конвенције контекста и интенције адресанта.[9]

Као и у свакој конкретној употреби језика, и у пословноправној комуникацији може се препознати један или више говорних чинова кроз које адресант артикулише своју интенцију. Говорни чин је језички исказ настао у троуглу *адресанш – реципијенш – референш*, обједињујући (1) експресију, тј. емотивно-интелектуални став адресанта према референту, реципијенту и самом исказу, (2) апелацију, тј. специфичности и потенције реципијента, односно адресата и (3) репрезентацију, тј. одлике референта као предмета саопштавања (уп. Бюлер 1993). У том смислу, сваки говорни чин садржи (1) илокуцију, тј. комуникативну намеру адресанта, која се испољава преко имплицираног или експлицираног перформатива,[10] (2) локуцију, тј. пропозитивни садржај говорног чина и (3) перлокуцију, тј. очекивану реакцију реципијента (уп. Ostin 1994). Тако, на пример, када бан Кулин тврди *присєзаю шєбѣ кнєжє Крьвашоу* :

---

[9] Писар је заступник имплицитне језичке норме и функционалностилског стандарда, који обједињује, с једне стране, знања о стварности и, с друге стране, знања о конкретном жанру пословноправне комуникације, тако да он увек расположе представом о томе која се интенција и који референти уводе којим жанром (уп. Van Dijk i Kintsch 1983: 189–206).

[10] Према Џ. Остину (1994: 16), „термин 'перформатив' ... упућује на то да се изрицањем исказа изводи нека радња". Перформативни глаголи били би у том смислу ознаке оног типа људске активности која се реализује самим изрицањем њиховог језичког знака у одређеној граматичкој форми, најчешће у облику првог лица једнине презента – уп. *дарујем, објављујем, наређујем, заклињем се* и сл. (1994: 67).

и вьсѣмь ӣраћамь : Доубровьчамь : ӣравы : ӣриѣтель : быти вамь ѡд сєлѣ : и до вѣка (1189, № 1.3),[11] он аутоматски реализује и говорни чин *заклињања*, у којем је перформатив *ӣрисезаю* носилац илокуције, док је склоп *ӣравы : ӣриѣтель : быти вамь ѡд сєлѣ : и до вѣка* заправо пропозитивни садржај, тј. показатељ локуције датог чина. Перлокуција би у овом сучају било будуће слободно кретање дубровачких трговаца по Кулиновој бановини.

С обзиром на то да старосрпски пословноправни акт увек представља уланчани низ говорних чинова (као комбинацијâ одговарајућих перформатива и пропозиција), ти списи се ваљају третирати као макроговорни чинови у Ван Дијковом значењу тог термина (1977: 238), односно као сложени говорни жанрови у Бахтиновом смислу (1980: 234). Стожерни говорни чин или супрачин као центрипетални семантички нуклеус, на који је сводљив садржај читавог акта, носилац је интенције адресанта и управо он представља централни део текста, тј. оно што дипломатика препознаје као *дисӣозицију*. Пратећи супчинови (дипломатички одређени као *инвокација, аренīа, експозиција, аӣрекација, санкција, хроноӣоӣ* и сл.) употпуњују конвенционалну форму дајући говорном супрачину службени оквир, а макроговорном чину снагу стабилизованог пословноправног жанра.[12]

4. ЖАНРОВИ СТАРОСРПСКЕ ПОСЛОВНОПРАВНЕ ПИСМЕНОСТИ

Примарни индикатори жанра старосрпске пословноправне писмености биле би основне компоненте стожерног говорног чина, односно супрачина, тј. његова илокуција, локуција и перлокуција. У тој тријади централно место заузима управо илокуција, тј. интенција адресанта, која може бити представљена перформативним глаголом или је адресат есенцира из пропозитивног садржаја стожерног говорног чина у случајевима када стожерни перформатив није експлициран или када је нетранспарентан. Типичан пример неспецификованог

---

[11] Корпус овог истраживања чине фотографски снимци 680 старосрпских повеља и писама, одабраних према територијалном, хронолошком и жанровском критеријуму, а обухваћених синтаксичким истраживањима, чији су резултати презентовани у монографијама *Детерминативни падежи у старосрпској пословноправној писмености* (Павловић 2006) и *Старосрпска зависна реченица од XII до XV века* (Павловић 2009). У складу с филолошким захтевима истраживања старог текста, уз примере дате у овом раду наводи се (1) година настанка акта, (2) број акта, према регистру у књизи С. Павловића (2009: 341–388), те (3) ознака реда у којем пример почиње. Из техничких разлога, све илустрације су транскриботане на грађанску ћирилицу, надредна слова су спуштена у ред, а скраћенице су разрешене, будући да се ради о детаљима који из прагматичке перспективе истраживања немају већи значај.

[12] Тако, на пример, инвокација као супчин призивања имена господњег у контексту пословноправног акта иступа као маркер средњовековне хришћанске конвенције, по којој је све у знаку свуда присутног хришћанског Логоса.

перформатива јеста промулгација, која се као конвенционално средство пословноправне писмености јавља у различитим типовима пословноправних аката, те се конкретан жанр препознаје тек из пропозитивног садржаја говорног супрачина, тј. из макропропозиције.[13]

Овде се разматра пет најфреквентнијих жанрова старосрпске пословноправне писмености, и то: даровнице, привилегије, раздужнице, покладнице и захтевнице.

4.1. ДАРОВНИЦЕ су списи средњовековне пословноправне писмености којима дародавац озваничава акт даривања. Као дародавци обично се јављају српски владари и властела, док је даропримац номинално у највећем броју случајева манастир.[14] Даривање, будући „појава својствена свим друштвима од најранијих времена“ (Лексикон 1999: 137), представља културноцивилизацијску и комуникацијску универзалију која је, као и већина облика социјалног понашања, базирана на принципу реципрочности. Оно је чињење, али и вид (не)вербалног комуницирања – „ако вам нешто поклоним, бићете у моралној обавези да ми нечим узвратите“, а „даривањем богова, богови се обавезују да ће човеку узвратити благодатима“ (Lič 1983: 13, 124).

Овај пословноправни жанр конципиран је као комплексан говорни чин даривања, чији се говорни супрачин, пратећи рекцију глагола *даровати*, односно његових лексичких еквивалената (*дати, придати, приложити* и сл.), своди на исказ X ДАРУЈЕ Y-у Z, који је синтаксички организован као макропропозиција имплицираног декларативног перформатива. Макропропозитивна предикација најчешће је формализована аористом, чиме се јасно подвлачи чињеница да се даровницом објављује управо реализовани пословноправни чин (*actio*).[15]

---

[13] Старосрпске промулгативне формуле типа *да є оу свѣдѣниє сиковоу, да є вѣдомо вьсакомоу, да є оу знаньє вьсакомоу* и сл. функционишу као експлицитни маркери јавности и легалности пословноправног акта. Оне су истовремено и траг старе традиције усменог договарања, у којем је изговорена реч имала ритуалну снагу (уп. Бондарко 1999).

[14] У средњем веку владари су даривали по заслугама и своје подређене, али акта у којима се озваничава овакав дар по правилу нису сачувана. Уступање делова српског приморја Дубровнику, на основу чега је добијана годишња надокнада (*tributum, могоришь, доходькь*), не може се сматрати даривањем у правом смислу те речи, тј. давањем без надокнаде. Према Правном лексикону (1970: 199), *donatio* је у римском праву третиран као „свако располагање имовином у корист трећега које поклонодавчеву имовину умањује, а поклонопримчеву увећава ('quae et donantem pauperiorem et accipientem faciet locupletiorem') и које је учињено једино из намере либералитета (animus donandi)“.

[15] Уп.: дахь сєла монастироу Гоур'гєвикь . Пєтровикь . Кроушєво . Книна (око 1200, № 3.67), придахь то сєло Враникє прѣчистои Богородици (1234–1242, № 15.7), приложихь Богородици хилан'дар'скои црьквь свєтаго и слав'наго вєлокомоучєника Христова Гєѡргиıа . сєло Полош'ко с' мєгами и сь засєл'ци и с' м'лины (1340, № 85.37), принєсохь вь дарь тєбѣ сиıє моıє приношєниıє прѣчистои владычици и госпожди матєри божиıєи чюдотворици хиландар'скои црьквь свєтаго Архаг'гєла лѣснов'скога сь сєли и сь засєлци и сь планинами (1381, № 188.11).

Ако се даровнице посматрају са аспекта илокуције, односно интенције дародавца, јасно се уочавају два међусобно условљена нивоа комуникације. Даровницом, с једне стране, дародавац уступа одређене непокретности даропримцу увећавајући његову имовину, те је овај ниво комуникације интенционално дефинисан макропропозитивном предикацијом (*даѿи, ӣридаѿи, ӣриложиѿи* и сл.). Тиме се, међутим, долази само до површинске, вербализоване интенције, која је секундарна. Уколико се, међутим, даривање третира као (не)вербализована комуникација чија се интенција може свести (додуше и банализовати) на принцип реципроцитета „дајем да бих добио“ (Lič 1983), али и „дајем јер сам добио“, постаје јасно да је примарна интенција дародавца очекивана перлокутивна реакција даропримца. Тај ниво комуникације у манастирским даровницама транспонован је кроз аренгу као обавезни говорни супчин овог жанра. Мада аренга према диспозицији иступа као етичка (религиозна) мотивација правног чина, она је релативно аутономна и по концепцији и по језику – као обраћање дародавца Господу писана је вишим стилом, тј. српскословенским језиком. У томе и јесте смисао наглашене диглосије манастирских даровница. Сегмент вербализован српскословенским, вишим стилом, иде у етар onостраног, савршеног, непролазног света, док је диспозиција – обликована нижим језичким стилом (народним језиком) – саображена природи описаног референта, тј. дара, као сегмента овог пролазног света враћеног Творцу у знак добре воље. Аренга садржински може варирати прилагођавајући се конкретној политичкој ситуацији и животопису самог дародавца, али навођење задобијене и(ли) очекиване благодати божје као перлокутивне димензије овог говорног жанра мање-више је константно.[16] Старосрпске даровнице стоје, дакле, на граници између профане (пословноправне) и сакралне (обредне) комуникације, што се испољава и на језичкостилском плану.

4.2. ПРИВИЛЕГИЈЕ су средњовековна пословноправна акта којима адресант даје адресату одговарајуће повластице.[17] Садржински, повластице се јављају као посебна права у погледу кретања, пословања, имовине, прихода, регулисања међусобних односа, друштвеног ранга, или се просто ради о изузимању од општих обавеза. „Повластице представљају, дакле, за привилегисано лице ... изузетак од важећих прописа општег или партикуларног права,

---

[16] Уп.: Аз’жє вєсєлє сє доушєю и тѣломь ѡ божьствьнѣмь дарѣ ıєжє ми дасть владико мои Христє . и сь вьзлюблıєн’нымь сыномь кралıєвьства ми . младимь кралıємь Стєфаномь . ч’то ти вьздамь владыко мои Христє за вса ıажє ми вьздасть . ıако пад’ша мє вьздвижє и оумрьщ’вєна мє ѡживи ... и боıє сє ıєгда на соудѣ твоıємь вьзоупиють ангєли понєсѣтє дѣла да мьздоу примєтє к’ тєбѣ припадаю вѣдоущоумоу в’са моıа прѣгрѣшєниıа ıавлєн’наıа и нєıавлєн’на . трѣбоуıє твоıє помощи вєликиıє . и боıє сє ѡт в’сєıє доушє . жєлаıє послѣдовати оучєнию и дѣломь добримь свєтыхь родитєль и прародитєль моихь ... начєхь зидати домь Господєви Богоу моıємоу Пан’дократороу (1330–1331, № 72.77).

[17] У средњовековној дипломатици латински термин *privilegium* односи се како на повластице тако и на исправе о тим повластицама (Соловјев и Мошин 1936: 318; 238).

и то само у оном обиму који је привилегијом изричито одређен“ (Pravni leksikon 1970: 912).[18] Погодности ступају на снагу од момента закључења пословноправног чина (*actio*) и потписивања акта (*conscriptio*), али привилеговани перлокутивну снагу исправе може проверити тек у будућој конкретној ситуацији. Тако се, на пример, перлокутивна моћ привилегије о нецарињењу робе дубровачком трговцу на именованом пункту фактички проверава тек у моменту пресецања активности привилегованог и пункта дефинисаног општом правном одредбом. Стога је повластица увек врста промисива који, будући пословноправно формализован, добија статус законске одредбе.

Старосрпска привилегија конципирана је у том смислу као промисивни говорни чин, чији се супрачин, пратећи рекцију одговарајућег промисивног глагола (*обѣкявати сє*, *присєзати*, *клєти сє*), односно глаголске перифразе (*дати вѣроу*, *дати обѣкіаньıє*, *чинити милость*, *стварати милость* и сл.), своди на исказ X ОБЕЋАВА Y-у Z. Промисивни глаголи и перифрастичне конструкције могу бити организовани као перформативи,[19] или се представљена синтаксичка структура и овде јавља у својству макропропозиције уведене имплицираном или експлицираном промулгацијом (*да ıє вѣдомо вьсакомоу*, *дамо видѣти вьсакомоу* и сл.).[20] У старосрпској пословноправној преписци било је уобичајено да проглашавање новог суверена прати поновна актуализација повластица које је обзнанио његов претходник. Овај пословноправни поступак по правилу је назначен и у привилегијама које су из њега проистицале. Ту је адресанту на располагању био пре свега глагол *потврђивати*, без обзира на то да ли се он користио у форми перформатива или као макропропозитивна предикација уз имплицирану или експлицирану промулгацију.[21]

---

[18] У недостатку кодификованог општег и(ли) партикуларног права привилегије могу функционисати као гарант одређеног статуса у амбијенту неписаног, обичајног права.

[19] Уп.: присєзаю тєбѣ кнєжє Крьвашоу : и вьсѣмь граћамь : доубровьчамь : правы : приѣтєль : быти вамь ωд сєлѣ : и до вѣка (1189, № 1.3), кльнємо сє тєбѣ господиноу кралю : всѣхь рашкихь зєм'лє и поморьскихь Владиславоу : оу Господа Бога нашєга Исоуса Христа ... ако ти сє згоди : коє насильıє и прибѣгнєши оу градь нашь к намь . да тє примємо ıако господина (1234–1235, № 8.2), ωбєщава сє кралıєвьство ми да имамь нихь владаниıє блюсти и ωбьваровати ωд гоусє ωт тадьбє ωдь всакє злобє и силє (1378, № 179.22), даю мою вѣроу царьскоу . и сєзи обєщаниıє . ıако да ви имамь вѣрнѣхь и срьдьчьнѣхь како ви соу имали и мои прьви (1362, № 148.4).

[20] Уп.: милость створи господьство ми дубровьч'кимь трьжникомь . да ходє по моıєи зємли свободно (пре 1321, № 60.1), оучиних милость Доубровчанмь вьсємь вєлимь и малимь . да си грєдоу Доубровчани с трьгомь и с коупломь свободно по зєм'ли и по градовєхь царьства ми (1357, № 134.3), дамо видити всакомоу човикоу комоу сє подоба ... како дахь вѣроу и рѣчь нашоу господкоу властєличићємь и всимь трьговьцємь доубровачцимь ... да си слободно ходє и трьгоую (1456, № 670.1).

[21] Уп.: потврьди кралıєвьство ми ıако да прѣбиваєть тврьдω и нєпоколѣбимω никимь до вѣка . како соу записали ина господа и Стєпань царь ... такождє и кралıєвьство мї потврди (1370, № 163.17), да єсть свєдєниє всакомоу чловєкоу како ... потврьгюю повєлıє брата ми Гюргıа и моє како да соу тврьдє (1385, № 192.2), даємо на видѣньє всиємь ... потврьдисмω

За разлику од даровница, које стоје на граници између профане (пословноправне) и сакралне (обредне) комуникације, привилегије су профана пословноправна акта којим се регулише понашање конкретних правних адресата. Илокутивна димензија привилегије као израз адресантске интенције усмерена је на предупређивање претпостављених конфликтних ситуација,[22] што овом жанру старосрпске пословноправне писмености као својеврсном правном прескриптиву даје изразито високу перлокутивну моћ. Из саме пропозиције неретко се може извести перлокутивна компонента,[23] па је „стварно дјеловање прималаца тих порука увелике сукладно ефекту који је њихов пошиљалац желио постићи" (Škiljan 1998: 89).

4.3. РАЗДУЖНИЦЕ су средњовековни пословноправни списи настајали најчешће као завршница комплексног чина убирања царина у средњовековној Србији и Босни. Сасвим су ретке раздужнице које једно приватно лице издаје другом приватном лицу поводом регулисања неког међусобног дуга. Српски су владари наплату царина, на трговима где се роба продавала, још од краја XIII века издавали у закуп, обично на годину дана, вештијим дубровачким трговцима. Након истека закупа власник трга издавао је раздужницу адресирану најчешће на дубровачког кнеза и властелу како се закупац царине након раздужења не би теретио (Лексикон 1999: 793–794). Судећи по концепцији раздужница издатих у канцеларији династије Котроманића, царинска служба средњовековне Босне била је организована на идентичан начин.

Раздужнице су устројене као јавне обавести у чијем се протоколу јавља промулгација у својству перформатива (*да ıє вѣдомо вьсакомоу*; *да ıєсть видимо вьсємь* и сл.), што је у складу са перлокуцијом овог пословноправног акта. Показујући раздужницу, бивши дужник обезбеђује себи заштиту у спору који би евентуално могао проистећи из већ дезактуализованих обавеза пред локалним моћницима. Пропозитивни садржај раздужнице сводљив је на макропропозицију X (ВИШЕ) НЕ ДУГУЈЕ Y-У,[24] као константни маркер овог

и потврьћоуємоѡ всакоє записє и повєлıє коє соу имали и коє имаю кнєзь и властєлє доубровачци до данашнєга днє ѡд нашиєхь многоѡпочтєнога и гласитога спомєноутыа господина кнєза Воукца и славнога господина Сандалıа (1454, № 665.6).

[22] Управо се стога привилегије могу посматрати као низови конкретних правних норми чија се логичко-семантичка структура своди на универзални модел АКО X ТРЕБА Y (уп. Visković 1989: 52–55).

[23] Ако адресант експлицира: кльноу ви сє ... да грєдоу ваши лоудиє по моєи зємли . сь трьгомь : бєзь вьсакє бoѣзни (око 1215, № 4.5), очекује се да ће адресат, односно они које он заступа слободно трговати по територији којом адресант управља. Привилегија са овим сегментом има перлокутивну снагу дозволе.

[24] Пропозиција *ниси ми више дужан*, без обзира на то да ли експлицитно или имплицитно, могла се и може се јавити било где и било када као завршница враћања туђе својине. Једини услов је, дакле, постојање својине као категорије. Писано обликовање те пропозиције подразумева институционалну сређеност социјалног контекста у којем настаје.

пословноправног жанра.[25] Пресупозиција X ЈЕ ДУГОВАО Y-У увек је аргументована идентификацијом обавезе коју је дужник имао према повериоцу.[26]

Ако се пође од поменуте, промулгацијом уведене макропропозиције, може се закључити да је раздужница организована као декларативни, односно репрезентативни говорни чин,[27] чија се илокуција своди на правну заштиту раздуженог лица као надокнаду за коректно обављени посао. Перлокутивна моћ раздужнице еквивалентна је илокутивној перспективи.

4.4. ПОКЛАДНИЦЕ су пословноправна акта којима „једна уговорна страна (оставодавац, депонент) предаје телесну покретну ствар другој уговорној страни, а друга уговорна страна (чувар, оставопримац, депозитар) обавезује се да ствар коју је примила чува и да је после одређеног времена врати оставодавцу у примљеном стању".[28] Овај тип уговора има релативно дугу историју, која се протеже још од закона XII таблица, према којем је „закључиван као пријатељска услуга", преко класичног римског права, у којем, почетком наше ере, добија „самосталну заштиту (посебну тужбу)" (Pravni leksikon 1970: 171), да би био посведочен и у српској средњовековној пословноправној писмености као спис којим се потврђује пријем *оставе, поставе, похране* или *поклада* и регулише начин његовог преузимања. Од познатијих породица као депоненти помињу се Бранковићи, Санковићи и Косаче, док као депозитар увек иступа Дубровник.

Покладнице су најчешће организоване као јавне обавести, обзнане будући да се већ у протоколу јавља промулгација у својству перформатива комбинована са уопштеним адресатом (*даємо вь свидѣныє вьсакомоу, даємо оу знаныє, даємо на виденыє вьсакомоу* и сл.).[29] Промулгативном иницијалном

---

[25] Уп.: да исправиль ми сє ієсть и ничтарє ми нє ѡсталь дльжань до дьнєшньа д'нє (1326, № 65.4), и всє ми исплатишє и нє ѡсташє ми нища длжни царьствоу ми (1347, № 98.4), и за тоуи цариноу прѣдадє ни Мароіє правь разлогь и нє ѡста ни дльжань нища (1402, № 320.2), ш ними оучинисмо . правє разлогє и оу всємь ни прави бишє и нє ѡсташє ни дльжни нища (1425, № 577.7).

[26] Уп.: како ієсть биль коупиль Аньдрѣіа Пєщикь . трьгє кралієвьства ми . сь Боукикіємь и сь Гроубєтємь (1326, № 65.3), ієрє ми држашє трьгь роуднички Лаврє Вљкасовикь и Маринь и Живє Паскєтикь (1349, № 109.2), како дрьжа оу господьства ни Мароіє Циньцоуловикь царинє господьства ни за двѣ годищє (1402, № 316.2), дрьжаль іє оу мєнє цариноу и ковницоу за гѡдищє Богдань Милѣновикь зь братиѡмь (1414, № 469.3).

[27] Како Џ. Серл (1986: 173) уочава, репрезентативним говорним чином фиксира се одговорност адресанта за саопштење о одговарајућем референту, али и за истинитост саопштења.

[28] Термин покладница (поствербал од *(*po*)*koldti* 'метати') није посведочен у старосрпској пословноправној писмености будући да акта која наша филологија идентификује као *писма* у средњем веку просто нису била специфкована. Покладнице су одређиване као *лисшь* / *бѣлѣіь вѣровьни*, али тај термин има знатно ширу употребу, па се њиме, рецимо, обухватају и акта којима адресант заступнику даје пуномоћ за реализацију неке активности у вези са адресатом.

[29] Уп.: ми кнєзь властєлє и вьса ѡпкина града Доубровника даємо вь свидѣныє вьсакомоу маломоу и голѣмомоу по сємь нашємь писанию (1406, № 387.1), ми кнєзь властєлє и вьса

формулацијом покладнице добијају статус јавног акта, попут привилегија или раздужница, којима је ваљало заштитити стечене повластице или слободе у контексту шире заједнице пред обласним господарима, цариницима и сл. Мада је покладница запис интерног уговора између депонента и депозитара којим се депоненту гарантује неокрњеност депозита, а депозитар штити од неаргументованог потраживања, фактор јавности експлициран промулгацијом и овде се призива као гарант склопљеног уговора.[30] Знатно ређе инскрипцијом је обухваћен депонент, кога се уговор, пре свих, и тиче, чиме покладница добија класичну епистоларну форму. Као специфичност покладнице, у овом случају, инскрипцијом се обухватају рођени и још нерођени наследници депонента, што је и разумљиво будући да у датом моменту могу иступити као наследници депонованих покретности.[31]

Ако се, дакле, пође од перформатива *обзнањивати*, покладница би се могла третирати као декларативни, односно репрезентативни говорни чин, али би тиме интенција депозитара била сувише уопштена. Стога се илокуција покладница ваља тражити у пропозитивном садржају, односно у макропропозицији, која би се у овом случају могла формулисати исказом X (*депонент*) ПОВЕРАВА Y-у (*депозитару*) Z (*депозит*).[32] Макропропозицији недостаје глагол који би својом семантиком спецификовао говорни чин поверавања покретности као суштину покладница и који би евентуално могао добити статус перформатива. До почетка XV века користе се за покладницу неспецификовани глаголи *примити*, *предати*, а од почетка XV века ту празнину у лексичком инвентару старосрпског језика надомештају перифрастичне конструкције *примити у поклад/похрану*, *поставити у поклад/поставу*, *предати у поклад/поставу*, *принети у поставу*, *послати у поставу*. Функцију перформатива, међутим, и даље задржава неспецификована промулгација. Илокуција покладнице усмерена је на заштиту депозитара од неаргументованог потраживања, док је перлокуција фокусирана на имовинску сигурност депонента и ограничавање његових потраживања на дефинисани депозит.

ѡпкина владоущаго града Доубровника даємо на видєніє всакомоу комоу сє достои прѣдь кога сє изьнєсє ѡвь нашь запись ѡглєдати (1442, № 635.1).

[30] Д. Грин (1990: 32–34) сматра да је у старонемачкој правној комуникацији – поред реализације правног чина (*actio*) и његовог записа (*conscriptio*) – правно релевантно било и актуализовање правног чина после извесног времена кроз гласно читање пред новим реципијентима као сведоцима.

[31] Уп.: славномоу и вєлможномоу господиноу и намь срьдьцємь любимоу прїіатєлю господиноу Влькоу Бранковикю и госпоги Маарѣ и нієговимь сыновѡмь Грьгоуроу и Лазароу и ѡсталои нихь дѣци коıа сє природє и ѡбрѣтоу оу господина влька ѡд владоущаго доубров'чкагѡ кнєза и всє ѡпкинє много срьдьчьно поздравлієнїє ваша любима и вь всємь почтєна любовь да оузнаа (1395, № 231.1).

[32] Уп.: рєчєна госпога ІЄллєна постави оу нашємь комоуноу оу покладоу ѡботцє златє (1436, № 607.7).

4.5. ЗАХТЕВНИЦЕ су пословноправна акта којима адресант формулише одговарајући захтев (*petitio*) адресату, а у циљу постизања некакве пословноправне користи.[33] Овај жанр старосрпске пословноправне писмености конципиран је као комплексан директивни говорни чин којим адресант покушава анимирати адресата на реализацију неке будуће радње у своју корист (Серль 1986: 170–194). У старосрпској пословноправној писмености захтеви се реализују као 1) молбе или као 2) наредбе, што је својеврсно градирање директивног говорног чина према интензитету илокуције и перлокуције. Наиме, док су наредбе базиране на категоричној заинтересованости адресанта за будућу активност адресата, молба подразумева флексибилнију илокуцију (уп. Поповић 2000: 229). Из перлокутивне перспективе ова два типа захтева јасно се раздвајају (а) у погледу сагласности адресата према изнесеном захтеву и (б) у погледу утилитарности постављеног захтева из адресатске перспективе. Конципирајући молбу, адресант претпоставља сагласност адресата, док код наредби сагласност није неопходна. С друге стране, предмет молбе може бити у корист адресата, док предмет наредбе по правилу није у његову корист (уп. Vasić 1995: 81).

Старосрпске молбе су као тип захтева формално одвојене од наредби присуством перформативног глагола *молити*, сасвим ретко *просити*, те псеудоимперативних конструкција *боуди ти милость, боуди ти хтеньє* као носилаца директивне илокуције. Пропозитивна предикација уз перформатив *молити* најчешће је исказана императивом и ређе оптативном перифразом *да + презент*,[34] док је уз псеудоимперативне конструкције *боуди ти милость, боуди ти хтеньє* – које су врло често комбиноване с глаголом *молити* – пропозитивна предикација представљена инфинитивом и ређе императивом.[35]

Наређење као захтев за чију реализацију, за разлику од молбе, „није потребна ратификација саговорника“ (Ličen 1987: 106) у старосрпској пословноправној писмености нема експлицираног перформатива, осим ако се тако

---

[33] Пажњу дипломатике, као историјске дисциплине, захтевнице углавном нису заокупљале, и то стога што оне немају историјски значај даровница или привилегија, на пример, али и зато што оне не поседују перлокутивну снагу повеља – захтевница није гаранција ни новог имовинског стања нити евентуалних повластица. Сам чин тражења (захтевања) донацијâ и(ли) привилегијâ врло је често изношен усменим путем, што се види из експозиција сачуваних повеља.

[34] Уп.: молю ви сє оучините прѣıатєлски оузмитє ми поıась и оудаитє ми га (1352, № 115.7), молю вась и прошоу да моу дастє ѡнь наш доходькь (1387, № 197.3), молю ви како моıє приıатєлє драгє исправтє имь що ıє на вась ѡдь старога дльга (1388, № 203.2), молимо вєликость господьства ти наась цѣкıа нємои моу зазрѣть (1420, № 525.30).

[35] Уп.: боуди ваша милость ѡтьпишитє ни скоро и нагитє ти властєлє (1355, № 129.6), молїмо ваша милость боуди заповѣгьтє цариникѡмь да нашє трьговьцє поущаю миновати слободьно (1395, № 232.8), твоıа милость боуди заповидѣть да имь сє плакıа како соу имь и прьво почтєно плакıато (1401, № 308.17).

не схвати форма императива, која је у пропозитивној предикацији обавезна.[36] Будући да наређења подразумевају хијерархизовани однос између адресанта и адресата манифестован кроз опозицију надређени ~ подређени, а с обзиром на чињеницу да је у захтевницама српске властеле адресат по правилу Дубровник као аутономна република, отвара се питање природе ових наредби. Чини се, наиме, да их је адресат декодирао као наредбе управо сразмерно сили (или моћи) којом је адресант у датом моменту могао запретити. Индикативно је да Немањићи Дубровнику нису упућивали молбе, као што, с друге стране, Дубровчани без перформативног *молимо, боуди ти милость* захтев постављају само појединцима који немају ауторитет власти, што се, ипак, не може третирати као пука етикеција.

Илокутивни аспект захтевница експлициран је, дакле, директније него у било ком другом пословноправном акту. Захтевница је заправо вербализована илокуција. Перлокутивно очекивање адресанта у овом жанру пословноправне комуникације је транспарентно, али степен остваривости тих очекивања није уравнотежен. Практично, перлокутивна моћ наредбе увелико надилази моћ молбе, а та разлика произилази из статусног односа адресанта и адресата. Перлокутивна снага захтева директно је пропорционална статусној моћи коју генерише адресант, а коју у случају потребе може активирати.

5. ПРАГМАТИЧКИ ПРОФИЛ СТАРОСРПСКЕ ПИСМЕНОСТИ КАО МЕТОДОЛОШКА ПРЕТПОСТАВКА ФИЛОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Утврђивање реторичких основа, те функционалностилског профила старосрпских споменика, без обзира на то да ли је оно мотивисано потребама дијахронијског концепта функционалне стилистике или осавремењеном методологијом класичних „граматичких" дисциплина, пре свих синтаксе и семантике, не би се смело заобилазити бар из неколико разлога.

(1) Пошто су функционални стилови и њихови жанрови језички одрази одговарајућих области људског деловања, занемаривање жанровске провенијенције конкретних језичких факата практично значи запостављање веза језика са стварношћу. Тиме се један контекстуално условљен феномен апстрахује, што аутоматски значи и ограничавање научне опсервације на унутарсистемске језичке односе, те релативизовање контекстуалних фактора, који врло често утичу (понекад и пресудно) на физиономију датог језичког система.

---

[36] Уп.: нь ако кога чоуєтє крива а ви ми оузьмьшє подаитє или соль или злато : и нє мозитє моу никакорє сьмєсти (1265–1266, № 30.6), тєзи поıась подаитє томоузи кои ви прѣнєсє сиоузи книгоу ѡдь царьства ми (1352, № 114.3), платитє Марою Радикю що смь дльж'нь сто и четири дєсєти и сєдам литарь (1415, № 475.2).

(2) Историјске промене, како М. Бахтин примећује (1980: 238), улазе у језички систем посредством одговарајућих жанрова као стилских формација, пошто језичке промене нема без говорника и саговорника, односно без конкретног говорног чина, који језичкој промени даје легитимитет. Све док се језичка иновација у комуникацији већински препознаје као језичка грешка, она не може имати системски карактер. Језичку иновацију – поготово ону синтаксичког типа – жанр уводи у систем, и то на почетку обично као жанровски обележену појаву која временом губи жанровску маркираност.

(3) Као што иновације улазе у језички систем посредством говорних чинова, односно жанрова, тако и поједини језички елементи излазе из језичког система кроз жанрове, опстајући у њима дуже или краће као језички архаизми.

(4) Говорни чин, односно жанр је и носилац имплицитне језичке норме која успорава продор језичких иновација у систем и повлачење језичких архаизама из система. У том смислу жанр „надзире" језички систем, иако не постоји експлицитна језичка норма преточена у писани стандард. Уколико у креирању говорних чинова учествују и језички формулари као вербални експоненти одговарајућег културно-цивилизацијског круга – што је био случај са старосрпским пословноправним актима – онда жанр може иступати и као трансмисија страних језичких утицаја, а у српској језичкој средини првенствено романских и грчких.

ЛИТЕРАТУРА

БОНДАРКО, Николай Александрович (1999), Фактор публичности в средневерхненемецких грамотах XIII в., *Юрьевские чтения. Материалы междудисциплинарной конференции молодых филологов. Вып. 1*, Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 148–153.

БЮЛЕР, Карл (1993), *Теория языка*, Москва: Прогресс.

ИВИЋ, Павле; ЈЕРКОВИЋ, Вера (1981), *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века*, Нови Сад: Филозофски факултет.

ИВИЋ, Павле (2001), *Српски народ и његов језик*, Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

КАШТАНОВ, С. М. (1988), *Русская дипломатика*, Москва: Высшая школа.

ЛЕКСИКОН (1999), *Лексикон српског средњег века* [приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић], Београд: Knowledge.

ПАВЛОВИЋ, Слободан (2006), *Детерминативни падежи у старосрпској пословноправној писмености*, Нови Сад: Матица српска.

ПАВЛОВИЋ, Слободан (2009), *Старосрпска зависна реченица од XII до XV века*, Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

ПОПОВИЋ, Људмила (2000), *Епистоларни дискурс украјинског и српског језика*, Београд: Филолошки факултет.

СЕРЛЬ, Дж. Р. (1986), Классификация иллокутивных актов, *Новое в зарубежной лингвистике*, 13, 170–194.

СОЛОВЈЕВ, Александар; МОШИН, Владимир (1936), *Грчке повеље српских владара. Превод и коментар*, Београд: СКА.

СТАНОЈЕВИЋ, Обрад; АВРАМОВИЋ, Сима (2002), *Ars rhetorica. Вештина беседништва*, Београд: Службени лист СРЈ.

СТАНОЈЕВИЋ, Станоје (1933), Студије о српској дипломатици, *Глас СКА*, CLVII, 155-203.

ТОЛСТОЈ, Никита (1978), Однос старог српског књишког језика према старом словенском језику (У вези са развојем жанрова у старој српској књижевности), *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 8, 15–24.

ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе (1990), *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд: Нолит.

ШАРКИЋ, Срђан (1995), *Средњовековно српско право*, Нови Сад: Матица српска.

* * *

BAHTIN, Mihail (1980), Problem govornih žanrova, *III program RTV*, IV, 233–270.

GREEN, Denis (1990), Hören und Lesen: Zur Geschichte einer mittelalterlichen Formel, *Erscheinungsformen kultureller Prozesse. Jahrbuch 1988 des Sonderforschungsbereichs "Übergänge und Spannungsfelder zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit"* [Hrsg. fon Wolfgang Raible], Tübingen (ScriptOralia, 13), 23–44.

HEN, Yitzhak (1995), *Culture and religion in Merovingian Gaul, A. D. 481–751*, Leiden – New York: E. J. Brill Academic Publishers.

KRISTAL, Dejvid (1995), *Kembrička enciklopedija jezika*, Beograd: Nolit.

LIČ, Edmund (1983), *Kultura i komunikacija*, Beograd: Biblioteka XX vek.

LIČEN, Marina (1987), *Govorni čin direktiva i njihova jezička realizacija u nemačkom i srpskohrvatskom jeziku*, Novi Sad: ISJK.

MURPHY, James J. (1974), *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*, Berkeley: University of California Press.

OSTIN, Džon (1994), *Kako delovati rečima*, Novi Sad: Matica srpska.

PERELMAN, Les (1991), The Medieval Art of Letter Writing: Rhetoric as Institutional Expression, *Textual Dynamics of the Professions: Historical and Contemporary Studies of Writing in Professional Communities* [Eds. Charles Bazerman and James Paradis], Wisconsin: University of Wisconsin Press.

PRAVNI LEKSIKON (1970), Beograd: Savremena administracija.

PUPOVAC, Milorad (1990), *Jezik i djelovanje*, Zagreb: Biblioteka časopisa „Pitanja".

RADOVANOVIĆ, Milorad (1986), *Sociolingvistika*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada – Dnevnik.

RADOVANOVIĆ, Milorad (1997), *Spisi iz kontekstualne lingvistike*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

REČNIK (1986), *Rečnik književnih termina*, Beograd: Nolit.

ŠKILJAN, Dubravko (1998), *Javni jezik*, Beograd: Biblioteka XX vek.

TOŠOVIĆ, Branko (1988), *Funkcionalni stilovi*, Sarajevo: Svjetlost.

VAN DIJK, Teun A. (1977), *Text and Context, Explorations in the semantics and pragmatics of discourse*, London – New York: Longman.

VAN DIJK, Teun; KINTSCH, Walter (1983), *Strategies of discourse comprehension*, New York: Academic Press.

VASIĆ, Vera (1995), *Novinski reklamini oglas. Studija iz kontekstualne lingvistike*, Novi Sad: LDI.

VISKOVIĆ, Nikola (1989), *Jezik prava*, Zagreb: Naprijed.

Слободан Павлович

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СТИЛИСТИЧЕСКОЕ РАССЛОЕНИЕ ДРЕВНЕСЕРБСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Резюме

В данной работе рассматривается риторическая основа и прагматические свойства древнесербской деловой и юридической письменности, которая развивалась в светских и/или церковных канцеляриях средневековой Сербии, Боснии, Дубровника и Святой горы Афон с конца XII в. до второй половины XV в. Речь идет о специфическом стилистическом образовании, соотнесенном в языковом плане с различными сферами деловой и юридической коммуникации, исторический возраст которого не менее возраста самого института государства. Жанры данной письменности формировались в результате столкновения старых дипломатических формул и конкретного комуникационного намерения правового адресанта.

УДК: 348.31:347.98](497.11)(495)"11/13"

ВИЗАНТИЈСКЕ ПРАВНЕ НОРМЕ И СУДСКА НАДЛЕЖНОСТ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

Апстракт. – Судска надлежност цркава и манастира заснивала се на самоуправности којом су они располагали на основу својих типика. Владари су право суђења, како монасима унутар општежића, тако и људима на манастирским метосима, потврђивали својим даровно-потврдним повељама. Задржавајући у својој надлежности *iura regalia*, владари су, без обзира на суд пред којим је парница вођена, уступали угледним манастирима судске глобе, па чак и *вражду*, уколико би се убиство догодило на манастирском метоху.

Кључне речи: јурисдикција, типик, глоба, игуман, вражда, хрисовуља, одредба, привилегија, парница итд.

Податке о црквеним и световним судовима пружају различити извори. С обзиром на то да смо се у овом истраживању ограничили на питање надлежности у решавању могућих спорова у општежићима и на манастирским метосима – првенствено Хиландара, али и неких других манастира на Атону и у Србији, зависно од расположивих података – користили смо релевантне одредбе законских кодекса и манастирских типика. Уз то, посебну пажњу смо посветили званичним актима, како оним о стицању поседа, тј. даровно-потврдним хрисовуљама, тако и оним о настојањима монаха да сачувају стечена имања тзв. *судским документима*, који, уз остало, показују примену законских норми у пракси.

Надлежност цркве, прецизније епископа, у решавању спорова својих верника проистекла је из препоруке апостола Павла „да хришћани не прибегавају световним судовима за решавање међусобних спорова, а да се задовоље пресудом духовних лица“.[1] Такву улогу епископа хришћански цареви римске

[1] Према A. Hristofilopoulou, *Ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον*, ΕΕΒΣ 18 (1948), 192.

државе признали су и веома рано је озаконили. Епископ је најпре настојао да се парничари измире, а ако то не би успело, прибегавао је арбитражи. И законодавство византијске државе прихватило је поменуто уплитање цркве у правни живот верника. Кодекс цара Јустинијана I озаконио је како јурисдикцију црквених, тако и световних судова. У 123. Јустинијанову новелу унет је тзв. *privilegium fori*, према коме се сваки спор црквеног лица или монаха води, најпре, пред надлежним епископом, чијом се одлуком, потом, дозвољава обраћање цивилним судовима, а у изузетном случају и самом цару. У 4. новели цара Ираклија (629. године) понављају се, донекле измењене, одредбе Јустинијановог законодавства које дају веће јурисдикције црквеним лицима, чиме је ограничено право апелације добијено одлуком надлежног епископа на суд митрополита и потом патријарха. С обзиром на то да Ираклијева новела није обухваћена Василикама, где је поновљен садржај 123. Јустинијанове новеле, одредбе ове последње остале су на снази све време трајања Византије. Значајно је да су преузете и у Синтагму Матије Властара.[2]

Осврнућемо се само на неке примере цркава и манастира, имајући у виду да су и многи други следили њихову праксу.

Јурисдикција Велике Лавре и Хиландара. – Без сумње, због постојања општеважећих одредаба поменуте Јустинијанове новеле и препоруке апостола Павла, већина манастирских типика, изузев одредбе о судској надлежности игумана унутар општежића, не садржи правила која би се односила на судске процесе и појављивање монаха на суду.[3] Оснивач Велике Лавре, свети Атанасије, састављајући правила за живот монаха свога манастира, преузео је из хрисовуље цара Нићифора Фоке (963–969) одредбу о томе да новооснована Лавра треба да буде потпуно слободна и самоуправна (ἐλευθέρα καὶ αὐτοδέσποτος); ту одредбу су потом бројни ктитори уносили у типике за своје манастире.[4]

---

[2] Уп. Hristofilopoulou, *нав. дело*, 192–194; I. M. Konidare, *Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών*, Atina 1984, 189–190.

[3] Само два типика садрже поглавља која се односе на решавање спорова. Први је Михаила Аталијата (1077. са поглављем „О судској надлежности" (Περὶ δίκης), према коме, уколико се није могло избећи вођење имовинског спора, за његово решавање манастиру је била обезбеђена помоћ епарха Цариграда (*Le Diataxis de Mihel Attaliate*, éd. P. Gautier, REB 39 (1981), 67–69, l. 841–861); други је тестамент патријарха Матије I, где у поглављу под насловом „О томе да се монаси не обраћају судовима...", патријарх најпре препоручује измирење странака, ако су монаси обесправљени; а ако су неправедно оптужени, треба да се обрате надлежном црквеном или световном суду, пред којим ће изложити спор, потом се одмах повући и прихватити судску одлуку, каква год да је (I. M. Konidare – K. A Manafe, *„Ἐπιτελεύτιος βούλησις καὶ διδασκαλία" τοῦ οἰκουμνικοῦ πατριάρχου Ματθαίου Α' (1397–1410)*, ΕΕΒΣ 45 (1981–1982), 501, p. 1035–1055); уп. Konidare, *нав. дело*, 191–192.

[4] Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Leipzig 1894, 107, l. 11–16; cf. *Byzantine Monastic Foundation Documents : A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments I*, DOS 35 (1998), 254 [12]; cf. Archives de l'Athos V: *Actes de Lavra I, dès origines à 1204*, éd. dipl. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, avec la collaboration de Denise Papachryssanthoua, Paris 1970, 15 и нап. 12.

Прилагођена уређењу Свете Горе, поменута одредба нашла се, преко Евергетидског, у 12. поглављу Хиландарског типика. Поред давања потпуне власти игуману унутар општежића, изузимања Хиландара из власти прота Свете Горе и надлежности неког другог манастира или извршилаца било чије власти, одредба садржи и позивање на хрисовуље цара Алексија III Анђела од јуна 1198. и јуна 1199. године, којима је манастирска „слобода и самоуправност била потпуно и чврсто загарантована".[5] Да је та самосталност и самоуправност обухватала право јурисдикције, коју поменути царски акти не истичу посебно, види се из хрисовуљног сигилија Михаила VIII Палеолога од јула 1277. године. Цар се позива на хрисовуљу „блаженопочившег цара кир Алексија Комнина, којом је манастир добио потпуну слободу", дакле, на хрисовуљу Алексија III Анђела, од јуна 1198. године, а затим излаже да је на основу ње Хиландар са својим метосима и дотада био изузет из „власти прота Свете Горе и његове јурисдикције, као и надлежности сваке друге особе" (ἀπό τε τῆς εἰς τὸν πρῶτον τοῦ τοιούτου Ἁγίου Ὄρους ὑποταγῆς καὶ ἀνακρίσεως καὶ ἀπὸ δεσποτείας ἑτέρου οἱουδήτινος προσώπου).[6] Исту привилегију – слободу и независност Хиландара и његових метоха, посебно непотчињавање власти и судској надлежности прота – потврдио је и цар Андроник II Палеолог својом хрисовуљом од јануара 1299. године.[7] Очигледно је да се потпуна слобода манастира од сваког мешања како светогорских власти, што би у конкретном случају био прот и његов савет, тако и епископа Јериса и Свете Горе односила на живот унутар општежића и у извесној мери на спорове људи манастирских метоха. То изузимање манастира од сваког представника власти значило је да је и судска надлежност била поверена игуману.

Јурисдикција Студенице и Хумске епископије. – Будући да у средњовековној Србији, за разлику од Византије, осим Крмчије Светог Саве, све до Законика цара Стефана Душана, не располажемо ниједним зборником правних норми, у коме би, са осталим, било утврђено и право монаха да се обрате световном суду, велику улогу су, по свој прилици, одиграле одредбе Студеничког типика, које су, без сумње, преузете у све краљевске манастире. Свети Сава је, преузимајући 12. поглавље Хиландарског типика, одредио да Студеница,

---

[5] *Хиландарски типик. Рукопис CHIL AS 156*, приредио Д. Богдановић, Београд 1995, 25, р. 33–35 – 26, р. 1–11; цит. *Хил. типик*; хрисовуље Алексија III у издању Archives de l'Athos XX: *Actes de Chilandar I*, éd. dipl. Mirjana Živojinović, Vassiliki Kravari, Ch. Giros, Paris 1998, nº 4 и nº 5; цит. *Chilandar I*.

[6] *Chilandar I*, nº 10, l. 2–6.

[7] *Chilandar I*, nº 17, l. 90–94; cf. Archives de l'Athos VIII: *Actes de Lavra II, de 1204 à 1328*, éd. dipl. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, Denise Papacryssanthou, Paris 1977, nº 71, l. 92–94. Према одредби хрисовуље цара Михаила VIII Палеолога, игуману Лавре судиће само цар у сваком спору или судском процесу који се на њега односи; игуман је изузет из надлежности сваког световног или црквеног лица, посебно дуке или било ког функционера; цит. *Lavra II*.

попут Хиландара, буде слободна од свих извршилаца власти (ωдь вськь тоγ владоγщнхь), а једино под управом свога игумана. Потом, уместо позивања на хрисовуље Алексија III Анђела, Свети Сава је поверио краљу који буде био на власти да са игуманом Студенице чува и штити манастирска права.[8] О надлежности игумана, односно архијереја црквене установе говори се и у хрисовуљи Уроша I цркви Свете Богородице у Стону (1243–1353). Тим актом краљ је одредио да је Света Богородица потпуно слободна … од свих државних извршилаца власти (владоγштнхь) и оних који би хтели насилно било шта да учине; на архијереја (господствоγющаго) /краљ/ је пренео власт и сваки суд због спорова унутар и изван манастирских метоха (н всако нсправлєннє єже ω вьноγтрьннхь н вьнѣшннхь правьдахьь), тј. због међусобних парница метохијских људи, као и њихове спорове са људима изван манастирске територије.[9] И даровно-потврдном хрисовуљом за цркву Св. Петра у Бијелом Пољу Урош I је, заокруживши властелинство Хумске епископије, дао сваку слободу храму Светих апостола, изузимајући га из власти краља и извршилаца његове власти. То би указивало на то да је и судска надлежност призната епископу, који је убирао све глобе и владао својим, тј. црквеним селима „како је његова воља".[10]

Судске глобе. – Да ли је та потпуна слобода манастира у управљању својим поседом укључивала од времена његовог оснивања и широку судску надлежност, па је она током времена смањивана, или је од почетка била ограничена, из изворних података се не види. Чињеница је да су манастири решавали мање важне преступе, убирајући и одговарајуће глобе, док су они најтежи били у јурисдикцији државног суда. То показују подаци практика, где је међу порезима које су манастири убирали од својих парика забележен и тзв. *аир* (ἀήρ) – новчана глоба давана за разне кривичне преступе.[11] Изузимање из аира глобâ за убиство, силовање и проналазак блага указује на то да су и оне биле његов део. Тако у практику за манастир Ивирон из 1316. године, од 68 перпера које је манастир добијао од својих парика за глобе, на име тзв. *аира* (ἀήρ) изузете су оне за убиство и проналазак блага, које су парици и даље плаћали фиску.[12] Такође у практику за село Мамицону из аира, за који су парици дуговали 3 перпера, изузете су три ставке – за убиство, силовање

[8] Свети Сава, *Сабрана дела. Студенички типик (изводи)*, приредио и превео Т. Јовановић, СКЗ, Београд 1998, 136–137.

[9] Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 601, XXII; цит. *Зак. спом.*; уп. Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави III/IV*, Београд 1935, 136; цит. Тарановски, *Историја III/IV.*

[10] *Зак. спом.* 596, XXVII–XXVIII; из ове хрисовуље се види да је Урош I пренео у Полимље средиште Хумске епископије; уп. М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 107.

[11] Cf. *The Oxford Dictionary of Byzantium I*, New York – Oxford 1991, 28, s. v.

[12] Archives de l'Athos XVIII: *Actes d'Iviron III de 1204 à 1328*, éd. dipl. J. Lefort, N. Oikonomidès, Denise Papachryssanthou, Vassiliki Kravari, avec la collaboration d'Hélène Métrévéli, Paris 1994, nº 74, l. 331–332.

и проналазак блага (ἄνευ τῶν τριῶν δημοσιακῶν κεφαλαίων ἤγουν φόνου, παρθενοφθορίας καὶ εὑρέσεως θησαυροῦ).[13]

Да поменутим глобама треба додати и *земљарину*, види се из хрисовуље Андроника II од септембра 1311. године. Њом је цар, излазећи у сусрет захтеву монаха, потврдио све поседе Светог Пантелејмона. Изузимајући манастирска имања од сваког намета и пореза, тј. потраживања од стране државних чиновника, цар истиче да их не ослобађа од само четири, обично за фиск задржаване ставке – за убиство, силовање, проналазак блага и земљарину (ἄνευ μόνων τῶν καθολικῶς τεταγμένων τεσσάρων τούτων κεφαλαίων, ἤγουν φονικοῦ, παρθενοφθορίας, εὑρέσεως θησαυροῦ καὶ ἀλωνιατικοῦ ἤτοι σιταρκίας)".[14] Очигледно је било потребно подсетити монахе Пантелејмона на ову обавезу његових парика према држави, јер је манастир изгубио своје исправе у пожару који га је задесио приликом напада Каталанаца.

Хрисовуље обично не садрже податак о задржавању за фиск поменутих ставки, јер је оно по свој прилици било регулисано одредбом законског кодекса, а уношено је у царски акт само у случају када је глоба од неког државног резервата уступана манастиру. Међутим, то не значи да је тиме на манастир пренето и право његовог решавања. Тако је Велика Лавра, неког непознатог датума, била ослобођена глобе за убиство и силовање, што произлази из хрисовуље Михаила VIII Палеолога од априла 1263. године, у којој се у листи пореских привилегија налазе и φονικόν и παρθενοφθορία, тј. глобе од вражде и силовања.[15] Потом је Андроник II јуна 1298. потврдио ослобађање Лавре од бројних пореских обавеза, па и оне за убиство (φονικόν). Објашњење које следи наводи на закључак да је убиство остало у надлежности државног суда. У хрисовуљи се, наиме, каже да је глоба без основа ако је убиство ненамерно, тј. случајно, а једино у случају када је оно смишљено и доказано, фиск може потраживати само од убице и његових евентуалних саучесника оно што се дугује за убиство; никог другог који није учесник у злочину у вези са тим не сме узнемиравати.[16] Одредба је очигледно имала за циљ да сељаке на имањима Лавре заштити од колективне одговорности и плаћања глобе за убиство, те ју је Андроник II поновио и у хрисовуљи истом манастиру, јануара 1329. године.[17]

Да је уступање глобâ од појединих државних резервата манастирима било изузетно, показује хрисовуља Андроника II од септембра 1327. године.

---

[13] Actes de l'Athos V: *Actes grecs de Chilandar*, éd. L. Petit, Виз. Врем. 17 (1911), Приложение 1; фототип. изд. Amsterdam 1975, nº 92, l. 146–148; цит. *Chilandar gr.*

[14] Archives de l'Athos XII: *Actes de Saint-Pantéléèmôn*, éd. dipl. P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković, Paris 1982, nº 10, l. 74–77.

[15] *Lavra II*, nº 71, l. 80.

[16] *Lavra II*, nº 89, l. 180–188; за библиографију о φονικόν-у, cf. *Ibidem*, 72, notes.

[17] Archives de l'Athos X: *Actes de Lavra III de 1329 à 1500*, éd. dipl. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, Denise Papachryssanthou, Paris 1979, nº 118, l. 202–209 и 4, notes.

У њој цар, желећи да истакне колико велику милост чини манастиру Зографу уступањем глобе за убиство и силовање, најпре обавештава да се пореске ставке φόνος и παρθενοφθορία захтевају од давнина (ἀνέκαθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς) од свих врста поседа – царских и властеоских, као и црквених и манастирских – „ради кажњавања и обуздавања оних који их обрађују". Затим, да би оправдао поменуто уступање Зографу, цар додаје да га је о томе замолио његов „многовољени син и зет, преузвишени цар Бугара".[18] Чини нам се да из акта не произлази да је овим уступањем Зограф добио и право на то да на својим имањима врши „кажњавање и обуздавање".[19]

Јурисдикција Светог Ђорђа – Горга. Ослобађање Зографа и, нарочито, Велике Лавре од глобе за убиство и силовање указује на то да њено уступање није било уобичајено и да су обично само велики и угледни манастири уживали такву привилегију. Таквима је, без сумње, припадао и манастир Светог Ђорђа звани Горга у близини Скопља. На то указују одредбе хрисовуља бројних царева и краљева издатих Светом Ђорђу у време када су они били господари Скопске области. Садржину тих одредби, прилагодивши је приликама свога времена, краљ Милутин је унео у своју хрисовуљу издату Горги 1300. године, убрзо после заузимања Скопља.[20] Због састављања Милутинове хрисовуље на основу повеља претходних владара, у њој се на више места говори о јурисдикцији игумана Светог Ђорђа. Најпре, одмах после набрајања царева и краљева, ранијих дародаваца манастира, налазе се одредбе о ослобађању људи Светог Ђорђа од свих работа у корист државе и њиховог изузимања из надлежности административних и судских извршилаца државне власти – севаста, практора, кастрофилакса, кнеза и других; уз то, забрањује се прикупљање сваке судске глобе; све оне уступају се цркви Светог Ђорђа.[21] Потом, истицањем да „нико од поменутих извршилаца власти не може судити човеку Светог Ђорђа, нити га лишити слободе без игумановог суда" (И нитко да не соуди чловѣкоу Светаго Георгиꙗ ... ни да га свеже безь игоумanова соуда), игуману је дата потпуна судска надлежност над метохијским људима,

---

[18] У питању је цар Михаило III Шишман, који је био ожењен царевом сестром Теодором Actes de l'Athos IV: *Actes de Zographou*, par W. Regel, E, Kurtz, V. Korablev, Виз. Врем. 13 (1907), Приложение 1, nº 26, l. 59–70.

[19] Г. Острогорски (*Византијски практици*, Сабрана дела I, Просвета, Београд 1969, 112) сматра да је цар, одричући се поменутих потраживања у корист Зографа, самим тим манастиру уступио и право да врши „кажњавања и обуздавања".

[20] Те хрисовуље, изгубљене током времена, налазиле су се у манастиру Светог Ђорђа почетком 14. века, те су их састављачи Милутинове хрисовуље имали пред собом приликом њеног писања: *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I*, уредник Вл. Мошин, Скопје 1975, 210–211, чл. 1; 223–224, чл. 32; 236, чл. 75; цит. *Споменици I*.

[21] *Исто*, 211–213, чл. 2–7, где је дато објашњење за судске глобе: удаву, опадание, руку, печат, одбој и престој: *Исто*, 213–214, нап. 29–33; в. и Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа код Скопља од XI–XV века*, Гласник СНД 1 (1926), 63.

како у Скопљу тако и по свим манастирским селима.[22] То се морало строго поштовати, а материјалном санкцијом прети се ономе „... ко се нађе да осуди човека Светог Ђорђа, или га свеже, или истера на работу, или потку да узме од њега, или руку или печат итд."; такав преступник „подлећи ће духовној санкцији и мораће да плати фиску 200 перпера".[23] У даљем тексту хрисовуље налазе се, очигледно преузете из неког другог од поменутих владарских аката, још две одредбе којима се штити право манастира да убира судске глобе и суди метохијским људима. Првом се прети духовном санкцијом и плаћањем казне од 100 перпера краљевом чиновнику који би прикупио судске глобе;[24] другом одредбом, такође духовном и материјалном санкцијом – плаћањем фиску 100 перпера – прети се ономе ко би „насилно судио човеку Светог Ђорђа, послао отрока по њега, одузео му имовину без игумановог суда, или га лишио слободе".[25]

Приликом набрајања бројних села и осталих имања Светог Ђорђа у Милутиновој хрисовуљи једино се за село Речице, вероватно због тога што је оно било један од најстаријих манастирских поседа,[26] са појединачно набраjаним привилегијама које је Горга у том селу уживао, спомиње и судска надлежност манастира. Краљ Милутин изричито забрањује свим представницима државне власти[27] да улазе у село Речице ради убирања било којих дажбина, захтевања работа или насилног суђења човеку Светог Ђорђа (ни соудити чловѣкоу Светаго Георгиꙗ посланици), као и ради узимања од њега било које судске глобе, јер све глобе и „сваки законити данак да узима црква", тј. манастир Светог Ђорђа.[28]

Пошто су у краљевом акту забележена сва манастирска села, још једанпут се, мало детаљније, понавља одредба о изузимању људи свих метоха Светог Ђорђа из судске надлежности извршилаца државне власти „било где да се налазе, у било којој жупи, или у граду Скопљу, или у било ком граду, или у чијем селу". Нико од њих – а споменути су казнац, тепчија мали, судија велики или мали, севаст, практор, севаст градски, стражар градски, судија градски, судија жупски и кнез жупски – није могао судити човеку Светог Ђорђа, нити послати отрока по њега. Људи манастирских метоха парничили су се пред игуманом; игуманов отрок убирао је сва дуговања. Уколико би игуман судио криво, био би лишен чина.[29] С обзиром на то да је манастир, односно

[22] *Исто*, 214, чл. 8–9.

[23] *Исто*, 214, чл. 10.

[24] *Исто*, 230, чл. 40.

[25] *Исто*, 231, чл. 46.

[26] *Исто*, 223, чл. 32; Свети Ђорђе је село Речице добио од свог оснивача цара Романа III Аргира (1028–1034).

[27] У хрисовуљи су забележени: извршилац краљеве власти и извршилац власти онога који управља жупом, затим севаст, практор и кнез: нав. место.

[28] *Исто*, 224, чл. 32; спомињу се потка, рука и одбој.

[29] *Исто*, 229–230, чл. 39.

његов игуман имао целокупну судску надлежност над људима својих метоха, за поротнике су позивани искључиво црквени људи.[30]

Убирање ӣлобе. – Поред више пута понављане одредбе о томе да црква Светог Ђорђа убира све судске глобе – руку, печат, послух, оправу, одбој, потку, глобу од 6, односно 12 волова[31] – краљ Милутин је посебном одредбом уступио Светом Ђорђу целокупне глобе од тзв. *iura regalia* – „од *вражде, силовања* и *коњскоӣ ӣровода*, сва глоба је црквена".[32] За вражду је додато објашњење, очигледно узето из неке царске хрисовуље, да се „вражда не узима у граду, или у селу, осим од убице који је учинио убиство и то судом", тј. ако се убиство догоди у Скопљу или у неком од манастирских метоха; то одговара аналогној одредби хрисовуља Андроника II за Велику Лавру.[33] Међутим, ако би се убиство десило на вашару који се одржавао при цркви Светог Ђорђа 2. новембра, манастир је, уз све глобе и приходе од панађура убирао само половину *вражде*,[34] што је било, видећемо у даљем излагању, везано за праксу у старим српским земљама.

Глоба за проналазак блага (εὕρεσις τοῦ θησαυροῦ), која је, уз глобе за *убисӣво и силовање*, спадала у царске резервате, није нашла место у Милутиновој хрисовуљи Светом Ђорђу. То је било без сумње због тога што та глоба није постојала у средњовековној Србији.

Као у Византији, и у подручјима освојеним од Царства, што смо видели за Скопље и његову околину, задржала се пракса да се угледним манастирима уступају глобе од појединих *iura regalia*, чије је решавање остало у надлежности државног суда. Тако су хрисовуљом краља Душана (1334–1335) Богородичином манастиру у Трескавцу са осталим судским глобама уступљене и оне од спорова *вођених* између метохијских људи због убиства (доушеоубнство), развода (распоусть) и силовања (дѣвнчь раꙁбон).[35] У Душановој хрисовуљи за Богородицу Хтетовску (1343–1345) *вражда* и *девич разбој*, као резервати владара, предмет су посебне одредбе, као што су и у византијским хрисовуљама заједно забележени φονικόν і παρθενοφθορία. Глобе од њих припадају цркви само у случају ако се убиство и силовање догоде међу метохијским људима.[36]

---

[30] *Исӣо*, 231, чл. 42.

[31] *Исӣо*, 213, чл. 6–7, в. овде нап. 21; 214, чл. 10, в. *Исӣо*, нап. 34, 35; 224, чл. 32; 230, чл. 40; 232, чл. 47.

[32] *Исӣо*, 232, чл. 48.

[33] *Исӣо*, 232, чл. 49; в. овде стр. 155 и нап. 16, 17.

[34] *Исӣо*, 236, чл. 74: И всакоу глобоу оуꙁнщатн, н всакн доходькь що се оучннн на тоѱь панагюрн, то все да оуꙁнща црькввь, а ѡт вражде половнноу.

[35] *Сӣоменици на средновековнаӣа и ӣоноваӣа исӣорија на Македонија IV*, уредник Вл. Мошин, Скопје 1981, 152 чл. 99: И всака глоба що се оучннн оу црьквннхь людеи: доушеоубнство н распоусть н дѣвнчь раꙁбон, н роука н послоухь н престон, все да ѥ црьквно, и нап. 84.

[36] *Сӣоменици на средновековнаӣа и ӣоноваӣа исӣорија на Македонија III*, уредник Вл. Мошин, Скопје 1980, 316, чл. 22: И що оучннн вражда мєѓу црьковнꙑмн людмн да оуꙁнща црьковь, такожде н дѣвнчь раꙁбон; цит. *Сӣоменици III*.

Уз ову, одмах је одредба о томе да без обзира пред којим судом метохијски људи имају парницу „пред краљевим, пред другим судијама или пред другим властима", што би се морало односити на спорове метохијских људи са људима изван манастирских поседа, сваку глобу узима црква, тј. игуман.[37] Такође се у хрисовуљи цара Душана за Арханђела Лесновског из 1347–1348. године[38] налази и одредба о уступању Злетовској епископији свих глоба, међу којима се посебно издваја *вражда ако се убиство догоди у метохији*.

У старим српским земљама убирање глобе за убиство, које је забележено међу *iura regalia*, разликовало се од онога у Византији или у подручјима недавно освојеним од Царства. Тако у оснивачкој хрисовуљи краља Стефана Уроша III за манастир Дечане читамо: *а за вражду како је закон по српској земљи: цркви половину, а наводчији половину*.[39] Аналогна одредба налази се и у оснивачкој хрисовуљи цара Душана за манастир Св. Арханђела код Призрена (1347–1348) – за убиство човека који припада цркви половина вражде и глобе припада наводџији, а половина цркви.[40] Очигледно, наводџији је припадала половина од глоба убираних приликом вођења парнице због убиства, јер према претходном члану црква је добијала све глобе од других спорова, без обзира на суд пред којим су решавани.[41]

Јурисдикција српских манастира. – Као што је људе Светог Ђорђа у потпуности потчинио манастиру, односно његовом игуману, краљ Милутин је тако и људе келије Свете Петке, пошто ју је повратио Хиландару (око 1300), изузео из надлежности кефалије Скопља и сваког другог извршиоца државне власти и тиме их предао у потпуну, па и судску надлежност манастира.[42]

Веома широку судску надлежност цркве у решавању спорова које су водили метохијски људи краљ Милутин је ограничио повељом издатом Хиландару негде на прелазу из 13. у 14. век.[43] Тим актом краљ је одредио да игуман и манастирски прваци решавају међусобне спорове метохијских људи, осим *iura regalia* – *невере*, *провода*, *земље* и *вражде* (разве невѣре и провода, землѥ и враждє). Такође се тим актом уређује да је краљев суд или суд једног од достојанственика

---

[37] *Споменици III*, 316, чл. 23: ... или ѥ роука, или послоух, или ѥ глоба коꙗ либо, да оузыма в'се црькви рек'шє игоумень: чл. 23.

[38] *Зак. спом.* 680, XXIV: И вражда ако се слоучїи вь метохїи, да ю оузима црькьвьа инь никто. Такождє и всака глоба да ѥсть црьковна.

[39] *Зак. спом.* 652, XLVI; наводџија је потказивач, који се уз тужиоца јављао на суду и био његов помагач, па чак и заступник, уп. Тарановски, *Историја III/IV*, 189.

[40] *Споменици III*, 402, чл. 189: И ако се обрѣтє на црьковноиь чловѣкоу вражда, половина наводьчїи, а половина црькви.

[41] Исто, чл. 188: И гдѣ любо боудє соудь, глоба да ѥсть црькви.

[42] *Споменици I*, 259: И кефалиꙗ градьскꙑи да не има ѡбласти тамо, ни инь владалаць никои. Келија Свете Петке налазила се у селу Тморани (данас Моране), југоисточно од Скопља.

[43] По нашем мишљењу, у питању је повеља краља Милутина, а не Драгутина, издата негде после 1284, а пре оснивања пирга у Хрусији 1300–1302. године, в. М. Живојиновић, *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина?* ЗРВИ 32 (1993), 129–136.

краљевог двора надлежан за спорове које су метохијски људи имали са људима изван манастирских поседа, истичући да ни севаст, ни било који представник државне власти не могу судити спорове у тим метосима (а севасть ни инь кои владальць ни оу чемь да не соуде оу сихь метохыахь).[44] Уз то, повративши Хиландару цркву Светог Димитрија у Призрену, Милутин је изузео црквене људе који би се настанили у граду из надлежности „севаста, кнеза, једном речју свих извршилаца власти малих и великих".[45] Овако у целини набројане одредбе поменуте повеље нису понављане ни у сачуваним Милутиновим, ни у исправама његових наследника, што би указивало на то да су дуго времена имале снагу општеважећег закона. У тој повељи, међутим, не спомиње се посебном одредбом одавно стечено право цркава и манастира да убирају судске глобе, без обзира пред којим се судом – црквеним, краљевим или неким другим световним – суди метохијском човеку.[46] Премда је то право садржано у забрани представницима државне власти да улазе на црквена имања, ипак се у појединим даровно-потврдним повељама обично наглашава да судске глобе припадају обдареној установи. Тако, у складу са наведеним одредбама у повељи краља Милутина за манастир Грачаницу (1314–1316) читамо: „И где год се парничи црквени човек на краљевом суду, да је глоба црквена, и послух и рука. А човек који краде цркву и вражду учини, како каже господин краљ".[47]

Краљ – потом цар – Стефан Душан (1331–1346, 1346–1355) поштовао је одредбе поменуте, као и других Милутинових повеља, на које се позива у својим актима. Тако је приликом уступања цркве Богородице Липљанске Хрусијском пиргу 1336–1337. године одредио да „људи Спасова пирга (Хрусије) који су у Липљану, Сухогрлу или другде ... немају суда (= да им се не суди) осим пред краљем и пред тадашњим економом".[48] Померајући границу српске државе још дубље на југ, Душан је у освојеним областима *црквене*, тј. метохијске људе изузимао из управно-административне и судске надлежности државних органа, као што су кефалија, севаст, кнез итд., и предавао их у потпуну и директну надлежност игумана и манастирских првака обдарене установе као носилаца привилегија које је добио њихов манастир. Поред тога, као и уступања судских глоба, право на то да суде међусобне спорове људи својих метоха, тј. судски имунитет, садржан је, са осталим уступљеним привилегијама, у формули да ће даровани посед бити у „свакој сигурности

[44] *Зак. сйом.* 387, IV.

[45] *Зак. сйом.* 388, XI; уп. М. Живојиновић, *Даровања краља Уроша I Хиландару*, ЗРВИ 35 (1996), 213–219.

[46] Да су цркве и манастири одавно добили то право, скренуо је пажњу Тарановски (*Исшорија III/IV*, 137–138) подсећајући на то да већ према жичкој повељи из 1220. глобу за недолазак црквеног човека на краљев суд узима архиепископ. За уступање свих глоба епископу, тј. цркви Светог Петра у Полимљу в. овде стр. 154 и нап. 10.

[47] *Зак. сйом.* 636, XXXIII.

[48] *Сйоменици I*, 357.

и слободи".[49] Тако је цркву Светог Арханђела у Штипу, када је постала метох Хиландара, вероватно маја 1336, краљ Душан утврдио вь всако оутврьжденние и свободоу чистоу, изузимајући је из власти кефалије и севаста[50], очигледно штипског; поседима које је Хиландар требало да добије после смрти струмичког властелина Рудла краљ Душан је гарантовао всако оутврьжденние и свободоу (1342. или 1345).[51] Пошто је претходно утврђена међа струмичког метоха, цар Душан га је 15. новембра негде између 1349. и 1353. године потврдио вь всако оутврьжденние и свободоу чистоу.[52] Цар је такође одредио, 1354. године, да Хиландару даровано село Лесковљани са читавом територијом и правима буде оу всакоу свободоу и правдоу.[53]

Хиландарски поседи у Србији, изузети из надлежности државних извршилаца власти, потчињавани су калуђеру кога је поставио игуман, као што је то било за Свету Богородицу у Липљану,[54] или како је забележено у повељи краља Душана 1336–1337. године за села Светог Николе Добрушког (и да не има нитко ѡбласти надь ни, тькмо калоугерь коего постави игоумень ... Богородице хиландарские).[55] Такође су и људи села цркве Светог Николе Врањанског, када је она постала посед Хиландара (1343–1345), изузети из власти кефалије врањанског, севаста, или било кога краљевог властелина, осим хиландарског игумана и метохијског економа (развѣ игоумень Светие Богородице и настоеюшти икономь).[56] Све изнето указује на то да је хиландарским метосима управљао сам манастир по закону манастирском (... раꙁе да облада монастирь Хиланьдарь по ꙁаконоу монастирскомоу), како је забележено у хрисовуљи цара Душана којом је, изузимајући струмско село Потолино из власти кефалије, кнеза, севаста и било кога другог представника државне власти, потврдио Хиландару његово поседовање 1348. године.[57] Поред тога што је та одредба уношена у поједине даровно-потврдне повеље, она је нашла место и у општој хрисовуљи цара Душана (1348), којом је потврдио све хиландарске поседе по Срьблехь и по Романїи,

---

[49] Уп. Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави I*, Београд 1931, 92–93.

[50] *Зак. спом.* 401, X–XI.

[51] *Зак. спом.* 411, V. Уп. забрану уласка кефалији, севасту и пронијару, свим „малим и великим" представницима државне власти у села и метохе Богородице Перивлепте у Охриду (1343–1345).

[52] *Зак. спом.* 437, II = С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982), 117.

[53] *Зак. спом.* 427, I = Ст. Бојанин у *ССА* 4 (2005), 122, р. 16. Уп. Душаново даровање цркве Светог Николе под Кожљем на Пчињи (1353) на доживотно уживање серском митрополиту Јакову, када је краљ одредио да „над том црквом немају надлежност ни кефалија скопски ни кожаљски, ни кнез, ни било ко од извршилаца цареве власти", *Споменици III*, 422, чл. 17

[54] В. овде текст уз нап. 48.

[55] *Зак. спом.* 718, III

[56] *Зак. спом.* 415, XXII = С. Марјановић-Душанић у ССА 4 (2005), 74, р. 92–94, где је уместо *економ* прочитано инокь; цит. ССА.

[57] А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до XV века*, Београд 1926, 134 = Ж. Вујошевић у ССА 5 (2006), 119, р. 35–37.

тако да се односи на сва манастирска села и метохе (И да ниции не ѡблада ни кефалиѥ, ни кнеꙃы, ни сѣвастиѥ, ни властеле царства ции, раꙃвѣ икономиѥ коихь посила света црькви и игоуменъ и братїа).[58] С обзиром на то да је општа хрисовуља из 1348. године настала за време боравка цара Душана на Атону, можда је присуство самих Хиландараца утицало на то да се у њу унесе одредба према којој је једино метохијски економ имао сву власт, па тиме и судску надлежност у појединому манастирском метоху. Док су према одредби хрисовуље краља Душана Богородици Хтетовској (1343–1345) метохијски људи могли водити парницу „на краљевом двору, или пред другим судијама, или пред другим властима, малим и великим, у краљевој области (= држави)",[59] Свети Арханђел код Призрена добио је 1347–1348. ширу судску надлежност. Његов игуман, поред тога што је решавао све међусобне спорове метохијских људи,[60] био је надлежан и за парнице црквених људи са оним изван манастирских метоха, које је могао да решава и митрополит (а ꙃа иие соудове да идоу прѣд митрополита и прѣдь игоумина), са изузетком *iura regalia*, тј. због убиства, спора око земље, крађе коња и преузимања туђих људи, због којих се ишло пред царев суд.[61] Када је Свети арханђел Михаило у Леснову уздигнут на ранг епископије, изгледа да је његов епископ добио право да решава све спорове, а само за оне „који се не могу решити пред епископом, да се иде пред цара, а нигде друго да им се не суди". [62]

Хрисовуље за Св. Михаила Лесновског и Св. Арханђела Призренског написане су око годину-две дана пре доношења Душановог законика, према коме „црквени људи (= људи манастирских метоха) у сваком спору да се суде пред својим митрополитима, и пред епископима, и игуманима. Кад су обојица људи једне цркве, да се суде пред својом црквом; ако ли буду од две цркве два човека који се парниче, да им суде обе цркве".[63] Није прецизирано да ли је састављан мешовити суд или су парничари могли изабрати пред којом ће се црквом водити спор.[64] Чињеница да су на сабору у Крупиштима маја-јула 1355. године присуствовали хиландарски игуман Доротеј, старац Светосавске испоснице Јенофрије и други угледни представници манастира, утицала је на то да одлуке о надлежности за решавање земљишних спорова буду донете у складу са тим исправама. Тако су, према акту од 2. маја, спорове између метохијских људи, дакле и оне због земље и убиства, решавали старци које пошаље манастир и судије које они изаберу; а ако би неко од њих пресудио

---

[58] *Споменици III*, 434, чл. 8 – 446, чл. 9.

[59] *Исто*, 317, чл. 26; уп. *Исто*, 316, чл. 23.

[60] *Исто*, 402, чл. 184: И кьди се пре сации людиѥ црьковнїи, да ииь нитко не соудїи раꙃвѣ игоумень.

[61] *Исто*, 402, чл. 185–186.

[62] *Зак. спом.* 680, XXIII.

[63] *Законик цара Стефана Душана III*, Одељење друштвених наука, Извори српског права IV (1997), 106–107, чл. 33 (призренски рукопис).

[64] На то је већ указао Ст. Новаковић, *Законик Стефана Душана, цара српског 1349 и 1354*, Београд 1898, 166.

криво, подлегао је пресуди кефалије и царевог суда, „како им пише хрисовуља светога краља", тј. Милутина.[65] Поред тога, у складу са 33. чланом Душановог законика, актом од 17. маја призренски митрополит је на метоху Светог Петра Коришког добио широку судску надлежност за све спорове, укључујући и *земљу* и *вражду*, при чему је у судском поступку била забрањена употреба *кошла* за доказивање кривице, односно невиности.[66]

Сачувани судски документи односе се на имовинске, првенствено земљишне, спорове које су монаси Хиландара водили са суседима својих имања – на самој Светој Гори, њеном непосредном залеђу, на Каламарији или у подручју реке Струме, као и на својим метосима у Србији. Монаси су се, најпре, обраћали надлежним судовима – Протата, епископа Јериса и Свете Горе, Кесарополља, митрополита Солуна и Сера, а затим, када су сматрали да је потребно – и самом византијском цару.[67] Цар би, зависно од области у којој је спор водио, слао наредбу проту Свете Горе, управнику Солуна или нижим чиновницима, а од времена судске реформе Андроника III, васељенским судијама, налажући им да испитају читав случај и донесу пресуду, коју би, затим, сам потврдио.[68]

Аналогно споровима вођеним у Византији, за Србију располажемо подацима о свађама због повреде међа крушевског, призренског, липљанског, струмичког, као и метоха у подручјима селâ Карбинаца и Лештја. Њихово решавање било је у надлежности владара, који је на терен слао, зависно од места где је спор вођен, кефалију, судију, епископа или другог државног представника власти, да уз помоћ, обично када није било других доказа, веродостојних људи – *шариника* – утврди спорне међе. Судски акти из времена цара Уроша, његових наследника, као и појединих обласних господара показују да су на снази остале одредбе цара Душана, посебно његовог Законика. О свим тим споровима већ постоје детаљне расправе. [69]

---

[65] *Зак. сйом.* 432, XXII: И нитко да не соуди метохиѥ хиланьдарскои ни за ѥднь соудь ... нь да соудѣ старци, коихъ посила светиѥи монастирь, и соудьѥ коихъ они поставе.

[66] Тај акт је сачуван у два примерка; у оба је забележено: да нико не суди метохији Светог Петра ни за ѥдьнь соудь маль или голѣмь; у једном од примерака додато је ни за землю ни за враждоую, премда би се под „мали и велики суд" могли подразумевати и државни резервати: А. Соловјев, *Два йрилоīа йроучавању Душанове државе, 1. Повеље цара Душана о мешохији Св. Пешра Коришкоī*, Гласник СНД 2 (1927), 28, чл. 20 и нап. 5.

[67] *Chilandar I*, n° 9, 11, 14, 15; *Chil. gr.* n° 54, n° 68, n° 76, n° 77, n° 78, n° 79, n° 81 etc.; уп. M. Živojinović, *Chandax et ses moulins*, ЗРВИ 23 (1984), 119–139; М. Живојиновић, *Најсшарији йериод манасшира Хиландара*, Хиландарски зборник 8 (1991), 7–17; Eadem, *Le conflit entre Chilandar et Saint-Pantélèmôn au sujet du village de Breznica*, Byzantinoslavica 56 (1995), 237–244.

[68] О васељенским судијама в. Г. Острогорски, *Серска обласш йосле Душанове смрши*, Београд 1965, 87–93 и регистар, s.v.

[69] Као последње наводимо: Р. Михаљчић, *Прилоī срйском дийломашару. Даровнице власшеоске йородице Вукославић*, Изворна вредност старе српске грађе, Београд 2001, 39–47; М. Благојевић, *Сйорови око средњовековних међа*, Зборник Матице српске за историју 71–72, Нови Сад (2005), 224 сл., посебан отисак, 7–28.

Можемо закључити да је судска надлежност цркава и манастира произилазила из самосталности и самоуправности које су манастири, као Хиландар и Студеница, имали на основу својих типика, а потом су им то владари гарантовали својим даровно-потврдним актима. Задржавајући *iura regalia* у својој надлежности, владари су уступали црквеним установама судске глобе, без обзира на суд пред којим се водила парница. Угледним и великим манастирима уступана је и *вражда*, тј. глоба уколико се убиство догоди на манастирском метоху. У Византији и подручјима освојеним од Царства *вражда* је црквама уступана у целини, док се у старим српским земљама делила на пола између цркве и наводџије. Спорови око земље увек су били у врховној надлежности владара.

Mirjana Živojinović

LES NORMES JURIDIQUES BYZANTINES ET LA COMPÉTENCE JURIDICTIONNELLE EN SERBIE MÉDIÉVALE

Sommaire

La juridiction des églises et des monastères procédait de l'indépendance et de l'autonomie dont jouissaient ces établissements sur la base de leur typika. Etablissant les règles de vie pour les moines de son monastère, le fondateur de la Grande Lavra, saint Athanase, a repris du chrysobulle de l'empereur Nicéphore Phocas la disposition stipulant que Lavra doit être entièrement libre et autonome. Cette même disposition a plus tard trouvé place dans le typikon de Chilandar et, par l'intermédiaire de celui-ci, dans le typikon du monastère de Studenica. Les souverains byzantins et serbes confirment dans leurs actes délivrés à ces deux monastères et à de nombreux autres, entre autres privilèges, le droit de juger eu sein de leur communauté cénobitique et de leurs métoques. Ne gardant pour eux que la compétence concernant les délits les plus graves, soit les *iura regalia*, les souverains laissaient aux monastères les sommes perçues au titre des amendes, indépendamment du tribunal devant lequel était conduit le procès. Ce n'est qu'exceptionnellement que certains grands et prestigieux monastères se voyaient accorder ce droit lorsqu'il s'agit des amendes sanctionnant un meurtre (*φονικόν*, *vražda*). A Byzance et dans les territoires enlevés à l'Empire le montant de l'amende pour meurtre était, le cas échéant, entièrement cédé au monastère, alors que dans les anciennes terres serbes il était partagé pour moitié entre l'Eglise et celui qui avait dénoncé le crime. Les litiges portant sur la terre étaient toujours de la compétence suprême des souverains.

УДК: 336.76(497.5:497.11)"14"

ПРАВО И ЕКОНОМИЈА
ПРОПИСИ И ПРАКСА О ПОСЛОВАЊУ МЕНИЦАМА У ДУБРОВНИКУ И СРБИЈИ 15. ВЕКА

МОМЧИЛО СПРЕМИЋ

У средњем веку било је мало новца, па су у финансијским пословима преовлађивали кредити, чија је улога била пресудна за трговину и уопште за привреду.[1] Доћи до новца није било лако, како свету малих људи, тако и трговцима који су били укључени у међународну трговину. У позном средњем веку новац је позајмљиван уз прилично висок интерес, на пример, у Фиренци од 10 до 15%, а у Каталонији чак уз 25 до 30%.[2] У Дубровнику је новац даван на зајам уз зараду од 10 до 12%.[3] Управо због оскудице у новцу, продаја на кредит постала је општа појава. Наравно, кредити су могли бити робни и новчани. Дубровчанин Бенко Котруљевић, економски теоретичар и практични трговац, написао је у 15. веку у своме делу „О трговини и савршеном трговцу": „нестало би сваке трговине међу трговцима, пропала би струка, те би пропале не само породице трговаца него и државе" да нема продаје робе на кредит.[4]

---

[1] H. Perenne, *Histoire économique de l'occident médiéval*, Brugges 1951, 106.

[2] Cl. Carrère, *Barcelone, centre économique à l'époque des difficultés, 1380–1462*, Paris – La Haye 1967, 845; A. Sapori, *I mutui dei mercanti fiorentini del Trecento a l'incremento della proprietà fondiarioa*, Studi di Storia economica medievale, Firenze 1940, 49.

[3] I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976, 170.

[4] Benedetto Cotrugli Raguseo, *Il libro dell'arte di mercatura, a cura di Ugo Tucci*, Venezia 1990 (даље: U. Tucci) 150; *O trgovini i o savršenom trgovcu četiri knjige Gospara Bene Kotruljevića, Dubrovčanina*, preveo Ž. Muljačić, pogovor A. Runjić, Dubrovnik 1989 (даље: Ž. Muljačić) 118–119; M. Zebić, *Život i rad Dubrovčanina Benka Kotruljića i njegov spis o trgovini i o savršenom trgovcu* (даље: M. Zebić), Titograd 1963, 130. Уп. М. Вујић, *Прво научно дело о трговини Дубровчанина Бенка Котрућића*, Глас СКА, 80 (1909) 25–124; D. Kovačević-Kojić, *Dvojno knjigovodstvo u Dubrovniku i Benko Kotruljević*, Godišnjak DI BiH, 30 (1988) 57–64; M. Spremić, *Benedetto de Cotrugli, un Raguseo del secolo XV: mentalità e potere, Forme e tecniche del potere nella città (secoli XIV–XVII)*, Annali della Facoltà di Scienze Politiche, a.a. 1979–1980, 16, Materiali di Storia, 4, Perugia 1981, 190–199. О досадашњим издањима Бенкове књиге:

Један од начина кредитирања било је пословање меницама. Меница (lettera di cambio) поникла је у Италији, по Бенку Котрушевићу – у Фиренци, у 13. веку, а добила је ширу примену у 14. веку.[5] Иако је Константин Јиречек написао: „Менице (litterae cambii) помињу се у Дубровнику изреком тек од 1398, у саобраћају с доњом Италијом, Србијом и Турском", данас се зна да се јављају у Дубровнику већ у двадесетим годинама 14. века. Коришћене су у трговини са странцима, а 1368. написана је прва меница у којој су партнери били искључиво Дубровчани.[6] Бенко Котрушевић је у поменутом своме делу посветио једну главу меници, из које издвајамо следећу тврдњу: „Мењање је згодан проналазак и готово саставни део и круна свих трговачких послова. Без њега не може постојати трговина... Говорим о мењању што се врши меницама из места у место". Аутор истиче „да је меница веома моћан и трговини веома потребан елеменат и да се без ње трговина не може обављати".[7] Менично пословање састојало се у томе што је зајмодавац уступао неку суму новца, уз одређени проценат зараде, другом пословном човеку, а овај се обавезивао да му је врати обично у другом месту и у другој валути. Према томе, у меници су садржаване две операције: кредит и промена валуте.[8] Пословање меницом обухватало је, дакле, два плаћања: позајмљивање у једном и враћање новца у другом месту. Овом операцијом обично су биле обухваћене четири особе: две приликом позајмљивања и две приликом враћања новца. Поменута четири лица су: il traente, онај који налаже исплату; il trattario, онај коме се врши исплата; il beneficiario, онај у чију се корист врши исплата; и il numerante, онај који врши исплату.[9] Поред кредитирања и промене валуте, меницом је омогућавано да се новац не преноси из места у место, што је у средњем веку било скопчано с великим ризицима. Бенко Котрушевић у поменутом своме делу изричито каже: „Мењање је корисно и нужно људима који хоће да путују из места у место и имају потребу валуте земље у коју одлазе, а вољни су дати у замену новац земље из које одлазе. То су прелати, витезови, студенти,

---

Računovodstvo, revizija i financije, 8, Zagreb 2008, 154–155. О разним аспектима личности и дела Бенка Котрушевића: *Dubrovčanin Benedikt Kotruljević, hrvatski i svjetski ekonomist XV stoljeća*, Zagreb 1996, I–XXIV, 1–383.

[5] К. Јиречек, *Историја Срба*, 2, Београд 1952, 205.

[6] К. Јиречек, н. д., 2, 205; I. Voje, *Kreditna trgovina*, 156.

[7] U. Tucci, 165; Ž. Muljačić, 170–171; M. Zebić, 139.

[8] R. De Roover, *L'evolution de la lettre de change*, 14–18 siècle, Paris 1953, 43; G. Cassandro, *Vicende storiche della lettera di cambio*, Bollettino dell'Archivio storico del Banco di Napoli (1956–1957) 7. После спора међу привредним историчарима преовладало је мишљење о томе да је меница и инструмент кредита и замене валуте. J. Kulišer, *Opća ekonomska povijest srednjeg i novog vijeka*, Zagreb 1957, 273–331; *The Cambridge economic history of Europe*, III, Economic organization and policies in the Middle Ages, Cambridge 1963, 95; G. Luzzato, *Ekonomska povijest Italije*, I, Zagreb 1960, 331–333.

[9] G. Cassandro, *Cambiale (Premessa storica)*, Enciclopedia del diritto, V, Milano 1959, 83; G. Cassandro, Vicende, 39; H. Lapeyre, *Alphonse V et ses banquiers*, Le Moyen Age, 67 (1961) 97.

војници и сличан свет, који не може пренети новац из Сицилијске краљевине у Бриж у Фландрији итд., па траже меницу и притом дају ову валуту, а примиће одговарајућу вредност у оној, јер би најчешће било немогуће на други начин пренети новац".[10]

Наводећи пример куповине сукна за 1.000 дуката у Барселони од стране напуљског трговца, Бенко Котрујевић истиче да тај трговац не би могао понети тај новац, јер је било забрањено да се износи из Напуљске краљевине. „А када би се и могли [новци] извести, питање је да ли би се то могло учинити на сигуран начин и у погодно време с обзиром на толики пут". Зато је потребно наћи трговца у Барселони коме је потребан новац у Напуљу. Положиће му 1.000 дуката у Напуљу, а добиће тај новац у Барселони у тамошњој валути. Трговац се мора обавестити колико у томе новцу кошта сукно у Барселони. Цела операција своди се на „размену новца". С друге стране, трговац мора знати колико кошта сукно у Напуљу и шта би то чинило у Барселони у њеној монети. На све то треба додати остале трошкове, као што су „најам брода и осигурање", и знаће се колико ће бити корисна продаја сукна у Напуљу. При томе, суштина целе операције састоји се у размени новца барселонског и напуљског. У ствари, зарада на меници заснива се на курсу валута и интересу на позајмљени новац. Зато трговац мора бити добро обавештен о курсу новца, односно мора непрестано добијати „писма и обавештења из места у место о кретању курсева". Осим тога, „мора уживати добар кредит у оним градовима у којима намерава мењати". У супротном, може, уместо добитка, претрпети штету.[11]

Средњовековна меница био је кратак документ којим је тражена исплата неког новца узетог на зајам обично у другом месту. Навешћемо пример менице коју је 13. марта 1445. поднео Бенко Котрујевић Аниелу Чикапеше: „A tergo. Domino Anieli Cichapesse in Ragusi. Jesus Maria, a di 5 decembris 1444 in Venexia. Pagate per questa prima mia de cambio vista, a uno mexe, ducatos cento doro a ser Benedeto de Cotruglio, zoe ducatos C per altrotanto ho avuto de qua da ser Marin de Dimitri et al tempo li fati bon pagamento et meteti a mio conto, che Cristo vi guardi. Andrea de Grezi saluti".[12] Дакле, Андреа „de Grezi" налагао је из Венеције Аниелу Чикапеше у Дубровнику да исплати Бенку Котрујевићу 100 дуката које је поменути Андреја добио у Венецији од Марина Димитровог. Међу именима особа укључених у новчану трансакцију најпре се налази име дестинатара, затим датум и место издавања менице, рок исплате, сума новца, која је могла бити поновљена, име налогодавца, а, као и у другим средњовековним документима, почетак и крај красе инвокативни изрази „Jesus Maria" и „che Cristo vi guardi".

---

[10] Ž. Muljačić, 176–179; M. Zebić, 141; Уп. U. Tucci, 155.

[11] U. Tucci, 165–166; Ž. Muljačić, 172–173; M. Zebić, 139–140.

[12] Historijski arhiv u Dubrovniku. Diversa Notariae (даље: Div. Not.) XXIX, 70.

У наведеном случају сума новца изражена је у дукатима. Понекад је, додуше ретко, налагано да се исплата меницом обави у млетачким дукатима. Тако је каталонски трговац Јован де Рода тражио, у јуну 1445. године, од Јоханеса Спартеријуса да исплати Ивану Бунићу преко менице „тридесет два дуката венецијанска".[13] Али, и када то није посебно наглашавано, опште монетарно мерило био је млетачки дукат, који је у 15. веку доминирао тржиштем Средоземља, а поготово Јадранског мора. Када је исплата вршена у другим валутама, унапред је утврђиван однос обрачунског новца према млетачком дукату. Ако би се курс у међувремену променио, дужник се обавезивао да исплату изврши у ефективним млетачким дукатима или да надокнади разлику у курсу. Тако се Матеј Ђурђевић обавезао 15. децембра 1452. године да најкасније за годину дана исплати барселонском трговцу Михаилу Пикеру („Picher") „duc. 919 ad sol. XVI de Barcelona pro ducato qui sunt libr. 735 et sol. 4 de Barcelona". Дужник ће за ову суму, ако се у међувремену промени курс монетама „que current ad presens in Barcelona", исплатити меницом „ducatos venetos bonos et iusti ponderis pro admontantia dictorum denariorum secundum quod valebunt cambia a Napulis Barcelone".[14] Дакле, меница се куповала и продавала по важећем курсу.[15] Дешавало се, додуше ретко, да исплата меницом није обављана у новцу него у роби. Дубровчанин Фрањо Стефанов налагао је меницом, писаном 1457. године, Петру Стефана „Caselle" да Ивану Живулиновићу преда три пече сукна.[16] Пошто су трговци били повезани међусобним дуговањима, понекад су уступали један другом своја менична потраживања. [17]

Већина меница доспелих у Дубровник писана је у Италији. Пре свега у Венецији, привредно најснажнијој држави у Средоземљу. Управо у 15. веку Риалто је био финансијски и банкарски центар Европе. Затим су менице стизале из јужне Италије, највише из Апулије, онда са Сицилије, углавном из Сиракузе, па из Барселоне, такође са Леванта, превасходно из Цариграда. У трговини с Левантом, у Дубровнику су менице користили најчешће Италијани.[18] Наравно, из Дубровника су слате менице у Италију, опет највише у

---

[13] Div. Not, XXIX, 106.

[14] Ово је једна од ретких меница у којој је утврђен курс барселонског обрачунског новца према дукату. Сличан уговор истовремено је склопио с Михаилом Пикером и Бенко Котруљевић. I. Voje, *Kreditna trgovina*, 158–159; Н. Фејић, *Шпанци у Дубровнику у средњем веку*, Београд 1988, 76.

[15] Н. Фејић, 69, 76.

[16] Div Not, XLI, 99'–100.

[17] Debita Notariae (даље: Deb. Not.), XXX, 167'.

[18] B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Paris - La Haye 1961, 76, br. 421, 563, 642, 895, 942, 969, 1232, 1329, 1422, 1423; Исти, *La Puglia tra Dubrovnik (Ragusa) e il Levante nell'epoca Angioina*, Per una storia delle relazioni tra le due sponde Adriatiche, Bari 1962, 68; Б. Храбак, *Пословање Каталонаца из Манфредоније у Дубровнику од 1420. до 1520. године*, ИЧ, 56 (2008) 92, 98–99.

Венецију,[19] затим у Каталонију, на првом месту у Барселону. Њима су Дубровчани и Каталонци исплаћивали вуну и њен довоз. Тако је, на пример, Божичко Бунић 3. новембра 1451. године исплатио меницом 305 1/9 дуката Матеју Капелу на име возарине за вуну коју је добио из Каталоније.[20] Већи број меница написан је у Италији и послат у Дубровник, него што је из Дубровника упућено у италијанске државе, зато што су се Италијани мање задуживали код Дубровчана, чији су, у ствари, били повериоци. Исто тако, приметно је да је више меница коришћено на релацији Дубровник–Запад него на линији Дубровник–Левант.

У Дубровнику је посебно узело маха менично пословање Каталонаца. Као што је поменуто, у њиховој отаџбини владала је несташица у новцу и менице су нашле широку примену.[21] Каталонци су баш преко меница развили обимно пословање у подручју Јадранског мора. Скоро целокупна трговина вуном с далеком Каталонијом обављана је у Дубровнику преко меница, при чему су исплате, врло често, вршене каталонским трговцима у Венецији.[22] Меницама је највише пословао каталонски велетрговац Јоханес Спартеријус, конзул Каталонаца и арагонских поданика, који је проживео у Дубровнику од 1439. до 1469, дакле, пуних тридесет година. Продавао је вуну са Пиринејског полуострва и жито са Сицилије, али је још значајније то што је био највећи кредитор у граду. Током свога боравка потраживао је најмање 67.287, а дуговао свега 1.580 дуката. Приспелу вуну из Каталоније често је исплаћивао меницама, а и већина Дубровчана плаћала му је вуну такође преко меница.[23] Марко Бунић и Ламприца Цријевић добили су од њега вуну по цени од 2.296 дуката и 14 гроша. Марко је од новца који је

[19] I. Voje, *Kreditna trgovina*, 156 нап. 344, 152 нап. 206, 207 нап. 55, 349, 350; Б. Храбак, *Дубровачко сребро у Италији и Каталонији у 14, 15. и 16 веку*, ИГ, 1–2 (1980) 67.

[20] Div. Not, XXXVI, 61. Уп. Н. Фејић, 173.

[21] M. Del Treppo, *I mercanti Catalani e l'espansione della Corona Aragonese nel secolo XV*, Napoli 1967, 66–75; A. E. Sayous, *Les métodes commerciales de Barcelone au XV siècle d'après des documents inédits de ses archives. La bourse, le pret at l'assirance marittimes, les sociétés commerciales, la lettre de change, une banque d'Etat*, Revue historique de droit francais et étranger, année 15, Nr. 2 (1936) 274–286; A. E. Sayous, *Note sur l'origine de la lettre de change et les débuts de son emploi à Barcelone (XIV siècle)*, Revue historique de droit francais et etranger, année 13, Nr. 2 (1934) 316–318; Cl. Carrère, 69–70, 792, 844.

[22] То су чинили и браћа Никола и Лука Кабужић, који су од 1426. до 1433. године у Италију, највише у Венецију, извезли сребра и злата у вредности око 100.000 дуката из Србије и у мањим количинама из Босне. Они су, на пример, исплатили Каталонцима у Венецији 16.093 дуката, што у готовини што у меницама. Д. Ковачевић-Којић, *Каталонци у пословима браће Кабужић (Caboga) 1426–1433*, ИЧ, 56 (2008) 43–46. Уп. Diversa Cancellariae (даље: Div. Canc.), LXV, 72'–73, 78; Div. Not, XXXV, 182'; XXXVI, 61; XXXVII, 159'; XLV, 35; Deb. Not, XXXII, 105'. О трговачким књигама браће Кабужић: Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић (Caboga) 1426–1433*, Споменик САНУ 137, Одељење историјских наука, књ. 11, Београд 1999.

[23] Div. Not, XXXVI, 70; XXXIX, 12–12', 19–19'; XLI, 73'–74.

имао у Венецији преко „litteram cambii" одмах исплатио 800 дуката.[24] Зна се да се 13 меничних операција Спартеријуса односило на преко 2.700 дуката.[25] Захваљујући меничном пословању, Дубровник је, заједно са Венецијом, био најзначајнији центар финансијских операција каталонских трговаца у басену Јадранског мора.

Као што је посредно наговештено, и сами Дубровчани, по угледу на странце, временом су почели да обављају меницама међусобне финансијске операције. Тако је, на пример, Антоније Округлић тражио меницом написаном 22. октобра 1480. у Барлети од Петра Радељиног да Симону „de Chalistis de Ragusio" плати 54,5 дуката, које је Антоније добио од Михаила „de Chalistis".[26] И сама Дубровачка општина задуживала се у Италији преко меница. По њеном одобрењу, поклисари Јуније Градић и Паладин Гундулић, који су 1459. године ишли напуљском краљу Ферантеу, задужили су се меницом у јужној Италији код Петра Гучетића на 240 дуката да би купили коње на којима су одјахали у краљев логор. Наравно, општина је исплатила Гучетићу поменуту меницу у Дубровнику.[27]

Суме новца исплаћиване меницама кретале су се обично од неколико десетина до неколико стотина дуката. Није био мали број меница написаних на свега 20, 30, 40 или 50 дуката. Тако је, на пример, Каталонац Мартин Видал наложио 1475. Андреји Антонијевом да меницом исплати Матеју Бунићу 25 дуката.[28] Велике суме на меницама написане су за куповину вуне од каталонских трговаца. Мартол Цријевић обевезао се у октобру 1458. да за купљену вуну плати меницом у Венецији Матеју „de Campis" из Тортозе 1.760 дуката.[29] Матеј Ђурђевић платио је крајем 1445. године, додуше, двема меницама чак 2.089 дуката.[30]

Већина меница садржала је рок до кога је исплата морала бити извршена.[31] Тај рок је могао бити изражен на два начина: или од дана доставе примаоцу или од датума писања менице. Први начин исплате више је практикован у Дубровнику. Бенко Котрољевић навео је податак о томе да је рок „за исплату менице из Рима у Напуљ осам дана по пријему, из Напуља у Рим десет, из Напуља у Венецију петнаест, из Напуља у Барселону тридесет дана".[32]

---

[24] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982, 97.

[25] M. Spremić, *Johannes Sparterius da Saragozza, console aragonese a Ragusa*, X Songreso de historia de la Corona de Aragon, Zaragoza 1984, 549–559; Исти, *Дубровник и Арагонци 1442–1495*, Београд 1971, 71–73, 121; Н. Фејић, 155–158.

[26] Div. Not, LXV, 52–52'. Уп. Б. Храбак, *Вуна са Пиринејског полуострва у Дубровнику у 15. веку*, ИЧ, 27 (1980) 77–78.

[27] J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље*, 2–1, Београд 1935, 622–625.

[28] Div. Not, LIX, 144–144'.

[29] Deb. Not, XXXII, 105'. Уп. Н. Фејић, 185.

[30] Div. Not, XXIX, 158'.

[31] R. De Roover, 47.

[32] Ž. Muljačić, 176–177; M. Zebić, 141.

За места из Напуљске краљевине исплата се морала обавити у Дубровнику у року од 8 дана. Иван Ђурђевић наложио је у јуну 1446. године меницом писаном у Транију Флорентинцу Балдасару Ћентили да исплати у Дубровнику Павлу из Урбина 40 дуката у року од 8 дана по пријему менице – „et vista a di 8 fate li bon pagamento".[33] Менице слате из Дубровника у Венецију исплаћиване су за 8 или 10 дана.[34] Наравно, било је меница приспелих у Дубровник чија је исплата тражена за 10, 15, па и за 30 дана.[35] Међутим, било је случајева, истина ретких, да је то чињено за три, па и за два дана.[36] Марин Котруљевић је чак налагао крајем 1454. године меницом писаном у Катанцару своме брату Андрији да *одмах* исплати Радану Радовановићу 1.264 дуката, које је Марин добио у Калабрији од Радановог брата Ђурђа.[37] Ако је рок исплате текао од датума писања менице, онда је дужина рока зависила од међусобне удаљености два места између којих се преносила меница. За менице слате из Венеције у Дубровник тражена је исплата за месец или два, а за оне из Апулије – до 40 дана од датума писања.[38] У саобраћају између Дубровника и Барселоне менице су исплаћиване у року од 70 дана, па и касније. Већ помињани Божичко Бунић исплатио је меницом Каталонцу Натеју Капелу 3. новембра 1451. преко фактора Антонија Фонта 305 1/9 дуката, на име возарине за довоз вуне из Каталоније. Рок за исплату био је 70 дана.[39] Иначе, менице писане у Апулији уручиване су примаоцима у Дубровнику прилично брзо – за две до три недеље, па чак и за неколико дана.[40]

Приликом уручивања менице, прималац је изјављивао да ли је прихвата или не. Ако је прихватао, стављао је свој потпис према обичају – „acceptare et subscribere secundum usum et morem" – и обављао исплату у предвиђеном року.[41] Међутим, већина меница у Дубровнику, о којима смо обавештени, није прихваћена. Како је показао Г. Касандро (G. Cassandro) за Италију, најчешћи разлог неисплаћивања био је тај што „il numerante", тј. онај који је вршио исплату, није поседовао ништа од новца или робе онога ко је налагао исплату. Тако је било и у Дубровнику. Николин Цријевић је тражио меницом писаном 1457. у Транију од свога брата Јакова да исплати Константину Робертовом из Танија 111 дуката. Јаков је одбио исплату, јер, како је изјавио, „non habet in se aliquas pecunias dicti Nicolini eius fratris".[42] Проучавајући менице у Барселони

---

[33] Div. Not, XXX, 89'.
[34] I. Voje, *Kreditna trgovina*, 156 нап. 344, 206–207 нап. 55.
[35] Div. Not, XXVI, 64'; XXIX, 49–49'; XLIII a tergo. Уп. Н. Фејић, 185.
[36] Div. Canc, LXII, 263; Div. Not, XXXIX, 6.
[37] Div. Not, XXXIX, 168.
[38] Div. Not, XXIX, 51, 70, 58; XLII, 32'–33.
[39] Div. Not, XXXVI, 61. Уп. Н. Фејић, 173.
[40] Div. Not, LIX, 144–144'; LXV, 92–92'. Уп. Н. Фејић, 191.
[41] Div. Not, XXVI, 64'.
[42] Div. Not, XLI, 107–107'; G. Cassandro, Vicende, 43–44.

15. века А. Е. Сају (A. E. Sayous) је показао да су оне могле бити прихваћене и делимично, зависно од тога колико је „il numerante" имао новца или робе од свога пословног партнера.[43] Марин Димитров је у мају 1457. године пристао да исплати Божичку Бунићу 403, а не 550 дуката, колико је меницом написаном у Напуљу налагао Иван де Флорио, изјавивши да од имовине поменутог Ивана има само 403 дуката.[44] У Европи је меницу могло пратити и писмо, којим је њен аутор тражио од примаоца да изврши исплату. Неуручивање тога писма коришћено је за одбијање исплате.[45] Никола Пуцић је у октобру 1456. године одбио да исплати меницу Јоханесу Спартеријусу, правдајући се да уз њу није добио и „lettera de aviso".[46]

Када меница не би била прихваћена, трговац који није добио новац изнајмљивао је нотара, а овај је, уз доношење садржаја менице, обично у присуству сведока, писао протест против имовине и лица које је одбило исплату или аутора менице, а понекад против обојице, стављајући им на терет све трошкове који проистекну због неприхватања менице. Када Јоханес Спартеријус у јулу 1442. године није хтео да прихвати меницу и исплати новац Томи Нaљешковићу, опуномоћенику Млечанина Николе Јустинијана, Тома „dixit et protestatus fuit et dicit et protestatur de omni damno, dispendio, interesse et expensis que dicto domino Nicolao Justiniano sequentur vel ipse pacietur et passurus est ex eo quod dictus ser Johannes Expartieri dictam litteram cambii et cambium ipsum non acceptavit nec acceptat".[47] Протест је могао бити учињен тек по истеку времена означеног као рок исплате менице. Када је Матеј Бунић у новембру 1475. године протестовао против Андрије Антонијевог зато што није прихватио меницу коју је у Манфредонији написао Каталонац Мартин Видал, Андрија је одговорио да се протест не може још чинити јер није истекао рок за исплату.[48] Међутим, протест се могао улагати и када је меница прихваћена, али је исплата обећавана после рока назначеног у њој. Матеј Рањина је протестовао у августу 1473. године против Живулина Чикапеше, иако је овај пристајао да му исплати меницу, али је, с обзиром на то да није имао новца, тражио да се исплата одложи.[49]

Да би осигурали исплату менице, њени аутори су понекад преузимали обавезу да сами исплате меницу ако је не прихвати онај коме је била упућена. Влахо Рањина се у новембру 1450. године обавезао да плати 884 дуката „cum omnibus damnis et interesse" једном каталонском трговцу ако овоме не исплати поменути новац у Венецији Марин Димитров, коме је Влахо упутио

---

[43] A. E. Sayous, *Les méthodes commerciales*, 283–284.
[44] Div. Not, XLI, 161'–162.
[45] G. Cassandro, Vicende, 44.
[46] Div. Not, XLI, 73'–74.
[47] Div. Not, XXVI, 64'.
[48] Div. Not, LIX, 144–144'.
[49] Исто, LVII, 90'.

меницу.[50] На исто лице падала је исплата менице, ако не буде на време достављена дестинатару. Како је скоро сваки дужник, који се обавезивао да меницом врати узети новац, морао имати јемца, овај је био дужан да исплати меницу ако то не учини њен аутор.[51] Спорове настале око неприхватања меница у Дубровнику су решавали изабрани арбитри. Проучавајући менично пословање у Барселони 15. века, А. Е. Сају је закључио да смо обавештени о протестованим меницама, које су на захтев оштећених странака записивали нотари, док менице исплаћене без спорова нису ни записиване.[52] Тако је било и у Дубровнику. Зато познате менице чине само део од целокупног меничног пословања. Оно је у Дубровнику почивало на истим принципима као у Италији, Каталонији и другим земљама Средоземља.

Већ у 15. веку постојало је више врста меница. Бенко Котруљевић каже: „праве се и 'суве менице'. Мењач не састави меницу, не пише, не плаћа мешетаре, нити троши за провизије и курире, већ само рачуна текући курс и колико се може зарадити. Све су то лихварски уговори, па се узето мора вратити. Устајући против лихвара, истицао је да они потурају такве операције „дворским људима, прелатима и племићима, који се у тај посао не разумеју".[53] Треба одмах рећи да нам данас није све јасно о меницама 15. века. Али, није било јасно ни самим људима тога времена. Бенко Котруљевић додаје: „Ја сам трговац и разумем се у свој посао, па ипак сам се две године с тим бавио док сам успео схватити, а имао сам више него осредњи таленат, вољу и жељу да разумем". Меница је, наставља он, користан изум за оне који су се њоме умели служити. Разумљиво, меницама су се служили велики трговци, а не пиљари, „трговчићи јегуљиних кожа", каже он. Она је циркулисала не у малим местима, већ у великим и познатим тржиштима.[54] Развила се нарочито са удаљеним градовима и прекоморским тржиштима.

Не помињући никога поименично, Бенко Котруљевић наводи да „многи савременици и други у прошлости осуђују мењање као недопуштени посао". Затим додаје да „нема сумње да они који су дали такав суд нису предмет познавали". Као учен и побожан човек, познавао је ставове канониста о кредитним пословима и уопште о трговини. Цитирајући Св. Тому, бранио је зараду на меничном послу на бази тржишног течаја. Наводећи да се меницама мења новац и преноси из једног места у друго уз известан постотак, истицао је да новац може поскупети, што је доносило зараду, али може и појефтинити, што је доводило до губитка. Постоји, дакле, неизвесност, а уз то труд и трошкови, па је зарада оправдана.[55]

[50] Исто, XXXV, 182'.
[51] Sentenze di Cancellaria, XXXII, 6–6'.
[52] A. E. Sayous, *Les méthodes*, 277, 285–286.
[53] U. Tucci, 199–200; Ž. Muljačić, 277; M. Zebić, 163.
[54] Ž. Muljačić, 177–179; M. Zebić, 141–142.
[55] Ž. Muljačić, 179–183; M. Zebić, 141–144, 163.

У сваком случају, желео је да покаже да менично пословање није у супротности с хришћанским моралом.

Дубровчани су преносили организационе облике пословања средоземних земаља у балканско залеђе. Устројство њиховог система кредита, трговачких друштава, јемства, пословања преко фактора били су исти у залеђу, као и у самом Дубровнику, у Италији и у другим земљама. Како су у балканској унутрашњости Дубровчани највише трговали у Србији и Босни, у сваком значајнијем месту имали су своје колоније. Њихова трговина у Србији почивала је, пре свега, на систему кредита. Српски трговци долазили су у Дубровник и узимали на кредит робу и новац. Међу робом најчешће су биле тканине. Према Ј. Тадићу, годишња вредност извоза тканина из Дубровника у Србију и Босну у првој половини 15. века достизала је вредност од најмање 250.000 дуката годишње.[56] Трговци из залеђа враћали су дугове у новцу или у роби, највише у сребру. Кредитна трговина у Дубровнику пратила је развој рударства у Србији и Босни. Наравно, кредите су узимали и од Дубровчана у Србији, а највише су их давали Соркочевићи и Котруљевићи. Дубровачки кредитори често су условљавали враћање дуга у сребру, јер су тако долазили до драгоценог метала. У систему раширеног кредитирања, Дубровчани су били повериоци, али понекад и дужници Срба, Грка, па чак и Турака. Број дужника дубровачких трговаца у Србији био је тако велики да су о њима водили посебне књиге. То најбоље показује пример Михаила Лукаревића, који је трговао у Новом Брду. Његов вредан спис је, у ствари, књига дужника, са тачно назначеном висином дуга. Књига наводи имена преко хиљаду дужника, а сачињавао их је мали свет, рудари, топионичари, занатлије и обичан сеоски живаљ. Књига М. Лукаревића није никакав изузетак, само је једна од ретких сачуваних, какве су водили и остали трговци у Србији. Међу дужницима Дубровчана било је добростојећег света, српских војвода и достојанственика самих деспота. Крупне личности дуговале су крупне своте, мали свет мале суме.[57]

Најтеже је било наплатити дугове. Повериоци су судски гонили дужнике, пленили њихову имовину, бацали их у затворе и окивали. Дешавало се да се исцрпу сва законска средства, а да се дугови не могу наплатити. Или домаћи свет није био солвентан или су ратна времена, тада тако честа, реметила мирнодопске послове. Није био редак случај да су тутори наслеђа продавали покретну и непокретну имовину умрлих лица само да би наплатили дугове. Дубровчани су понекад улагали у трговачка друштва робу и новац које су имали код дужника у Србији или завештавали наследницима потраживања у земљи српских деспота. Каткада су кретали из Дубровника

---

[56] Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини 15. века*, ЗФФ, 10–1 (1968) 535.

[57] I. Voje, *Kreditna trgovina*, 228–258.

само са циљем да наплате потраживања, а понекад су препуштали део новца ономе ко успе да га добије. Због наплате дугова Дубровчани су се обраћали српским деспотима, који су, колико су могли, штитили своје поданике. Увукавши становништво Србије у своје кредитне послове, Дубровчани су користили и пљачкали богатства Деспотовине у њеним најтежим данима, пред пад под турску власт.

Ипак, житељи Српске деспотовине су се, кроз трговину с Дубровчанима, јаче укључивали у трговачки промет и његове модерне облике. Робно-новчани односи су све више овладавали Србијом, на помолу је била владавина капитала, па и коришћење вредносних папира, међу које спадају и менице. Као што је дубровачка комуна меницама долазила до новца у Италији, исто тако је долазила и у Србији. Крајем 1431. године наложила је својим посланицима да у Приштини меницом дођу до новца, купе коње и оду на Порту.[58] У децембру 1441. овластила је своје поклисаре код султана да у Једрену преко менице позајме било новац било метал од Ђеновљана, Млечана, Флорентинаца или од „оних који носе сребро из Србије у Роменију", уз интерес од 8%, уз додатак неопходних трошкова. Послала им је одговарајуће документе за добијање новца, „uno in volgar schiavo, l'altro per gramatica latina". Ако до новца не могу да дођу у Једрену, нека га траже у Новом Брду или Приштини.[59] Крајем 15. века дужници у Дубровнику су се обавезивали да ће новац исплатити у време поласка поклисара с харачем на Порту – „ad tempus caratii mictendi per dominium ad portam imperatoris". Новац би се посредством менице исплатио посланицима или у Дубровнику или у неком месту у Турској, најчешће у Скопљу или у Софији. Тако се, једном приликом, дужник обавезао да ће вратити кредитору 100 дуката „aut pro eo in Turchia oratoribus communis Ragusii qui de proximo ibunt ad portam cum tributo", односно у другом случају – „in hinc modum et ad hos terminos videlicet: ducatos 50 pro ipso ser Junio primis oratoribus ituris ad portam cum charaz per unam litteram cambii dirigendam per dictum ser Junium". Дакле, поклисари нису морали да носе са собом новац већ меницу, коју су наплаћивали у Турској.[60]

Дубровачка комуна је преко меница долазила у Србији до пара за поклоне. У марту 1452. ставила је у дужност својим поклисарима и племићима у Смедереву да нађу сребра у вредности око 1.000 дуката за дарове на Порти, обевезавши се „Quod infra dies XV postquam presentate fuerint lettere

---

[58] Lettere di Levante, XI, 58–61.

[59] N. Jorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croisades au XV siècle*, II, Paris 1899, 384; B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant*, 325 (бр. 971). У мају 1451. дубровачки Сенат послао је меницу Вуку Бобаљевићу, своме амбасадору код византијског цара у Цариграду, да се задужи на 25 дуката, који ће бити намирени у Дубровнику. B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant*, 371–372 (бр. 1216, 1217).

[60] I. Voje, *Kreditna trgovina*, 132–133, 158.

cambii dominationi nostre debeant fieri solutio".[61] Шест година касније, њени посланици су овлашћени да меницом дођу до неколико стотина дуката за поклоне и подмићивање Махмуд-паше Анђеловића, који се налазио у Србији.[62] Када је Јаков Гундулић ишао на двор деспота Ђурђа Бранковића, меницом је набавио две стотине дуката, које му је јула 1453. влада признала као неопходне трошкове.[63] Комуна је долазила до новца или сребра код својих поданика у Србији, укључујући и оне на деспотовом двору. „Челник ризнички" српског деспота Паскоје Соркочевић дао је њеном амбасадору сребро, написавши меницу у Смедереву, обавезавши је „de solvendo ser Damiano de Sorgo argentum quod dedit ser Pasqualis Ceonich nostro ambassiatori Smedrevi per litteram cambii".[64] Дамњан је био његов брат, а исплата се имала обавити у Дубровнику. Према томе, комуна се задуживала меницама у Србији, а дугове је, у одређеном року, враћала у Дубровнику, радећи са Србијом на исти начин као што је радила с Италијом.

Меницама су се служили и поједини трговци. Дубровачке власти су августа 1436. наложиле тројици својих поданика у Београду да новац од заоставштине Милоша Велојевића пошаљу „in nostre man e del nostro officio over per lettera di cambio per quella piu segur via et modo vi parera".[65] Следеће године, настојале су да се намири дуг неком Флорентинцу, предвиђајући могућност да брат једног дужника који је трговао у Београду исплати дуг меницом.[66] Изгледа да се тим видом плаћања служио помињани Михаило Лукаревић у Новом Брду. Наиме, када би меница била исплаћена, кредитор је, по добијању обавештења преко „lettera de aviso", наређивао да се задужница поништи. М. Лукаревић у својој књизи помиње такво „писмо" више пута. [67]

Извори, дакле, недвосмислено сведоче о томе да су се менице употребљавале у Србији 15. века. У њој су писане, укључујући и саму смедеревску престоницу, у њу су стизале и из ње одлазиле у Дубровник и друге земље. Мада изворни подаци не пружају много података о меничном пословању у Деспотовини, види се да је било уобичајено у привредним везама с Дубровником. Највише се односило на задуживање дубровачке комуне. Она је на тај начин долазила до новца потребног за мисије својих амбасадора. И поред

---

[61] Acta Consilii Rogatorum, XII, 259. Ортаци једног трговачког друштва предвиђали су да тргују гламским сребром, с тим што ће га продавати у Дубровнику или у Венецији „vel cum cambiis secundum cursum et per cursum ut sit". Гламско сребро било је из Србије. И. Воје, *Argentum de glama*, ИЧ, 16–17 (1970) 32.

[62] Б. Недељковић, *Дубровачко-турски уговор од 23. октобра 1458. године*, ЗФФ, 11–1 (1970) 376–377.

[63] Acta Minoris Consilii (даље: Cons. Minus), XIII, 139.

[64] Исто, XIII, 116'.

[65] М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку*, II, Београд 1958, 38.

[66] Исто, 40–41.

[67] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, Београд 1967, 58; I. Voje, *Kreditna trgovina*, 157–158.

оскудности изворних података, зна се да су менице писане у Србији исплаћиване у Дубровнику у року од 15 дана од дана пријема. Интерес на позајмљени новац износио је око 8%.[68] Меница из 1441. године садржи још значајније податке. Написана је у Дубровнику у два примерка, „uno in volgar schiavo, l'altro per gramatica latina". Латинска верзија била је намењена Ђеновљанима или Млечанима или Флорентинцима, ако се од њих добије новац. Српски текст био је намењен онима „који носе сребро из Србије у Ромениу", а нарочито онима у Новом Брду и Приштини. Менице су, дакле, не само коришћене у Србији 15. века већ су и писане на српском језику.[69]

У све обимнијем раду с новцем узимали су маха и банкарски послови. Почетком 1448. године дубровачка влада је одлучила да пошаље у Приштину Ђурђу Големовићу, достојанственику деспота Ђурђа, „ducatos illos centum nonaginta duos qui alias despositati fuerunt in bancho".[70] Када је, исте године, завршен рад једног трговачког друштва, чији су ортаци пословали у Србији, подмирени су рачуни, али ликвидација није обухватила 43 литре и 10 унчи сребра и 54 дуката „existentibus sequestratis et depositatis in banco canzelarie mandato domini".[71] Иначе, у то време у Венецији радило је више банака, са којима су Дубровчани били у пословним везама. Из трговачких књига браће Кабужић, како је показала Десанка Ковачевић-Којић, види се да су каталонски трговци из Венеције и Дубровника сарађивали са „bancho di ser Goane Horsini e chompagni" и „bancho di Priuli" у Венецији.[72] Хватали су маха жирантски послови, јер су трговци имали своје рачуне у банкама. Имао га је и помињани Михаило Лукаревић, који је трговао у Србији. У својој књизи дужника изричито помиње свој „конто" у Венецији – „e si do par conto mio de Venexia".[73]

Дубровник, град држава на источној јадранској обали, није био посредник само у размени добара између средоземног подручја и балканског залеђа већ и посредник у формама трговачког пословања. Његови поданици преносили су из Италије, у 15. веку привредно најразвијеније земље Европе, нове облике рада, који су поспешивали трговачки промет. Па и помињани Бенко Котруљевић био је дете италијанског Кватроћента. Међу тим новим облицима

---

[68] Стефан Цријевић узео је 1470. од Матеја Бунића 560 дуката, уз обавезу да новац врати преко менице један Флорентинац у Једрену. Стефан се обавезао да лично подмири 560 дуката „et de pluri ducatos 50 pro suo interesse" ако Флорентинац не преузме меницу, што показује да је интерес износио 8,9%. I. Voje, *Kreditna trgovina*, 173.

[69] Радоња Миобратовић добио је 25 дуката од Николе Пуцића, уз обавезу да их врати у року од 15 дана. Радоња је изјавио „... qui sunt pro una littera cambii manus Radoe fratri mei scripta in litera sclaua in Neapoli sub die 3 junii 1488 et michi directa de dicta quantitate". I. Voje, *Kreditna trgovina*, 158, нап. 355.

[70] Cons. Minus, XI, 161'.

[71] Deb. Not, XXIII, 53. Уп. И. Воје, *Argentum de glama*, 35–36.

[72] Д. Ковачевић-Којић, *Каталонци у пословима браће Кабужић*, 44.

[73] М. Динић, *Из Дубровачкоī архива*, I, 60.

рада било је и коришћење меница. Оне су, уз кредит и замену валуте, искључивале преношење новца не само између Италије и Дубровника већ и између Дубровника и балканске унутрашњости. Како је у ту целокупну трговину била укључена и Србија, њу су, преко приморских трговаца, крајем средњег века додиривали најновији облици трговачког пословања. Дубровачко коришћење меница у Деспотовини сведочи о томе да је на помолу био нови привредни развој, који је, међутим, замењен турским ропством.

Momčilo Spremić

LAW AND ECONOMY, REGULATIONS AND PRACTICE IN DEALING WITH BILLS OF EXCHANGE IN THE 15TH CENTURY DUBROVNIK AND SERBIA

Summary

One of the ways of activity of crediting in the Middle Ages has been the dealing with bills of exchange. This instrument (*lettera di cambio*) was a brief document by which a lender provides a certain amount of money, stipulating a percentage of profit for himself, to another man of business, while the latter one assumes the obligation to repay it, usually at another place and in other currency. Two operations are incuded in the bill of exchange: providing credit and currency exchange. In addition, this was the practical way of not carrying money from place to place, which in the Middle Ages was a risky venture. The profit in this kind of deal was based on the currency rate of exchange and the interest calculated for the money that was lent. The Dubrovnik Commune contracted debts in Italy through bills of exchange, usually when its plenipotentiaries travelled in order to realise some mission. Majority of bills of exchange included the indication of strict deadline for paying off. At its presentation, the one to receive it declared whether he accepted it or not. Should he refuse the acceptance, a tradesman suffering loss hired a notary public who wrote the protest for nonpayment against the property and person who refused the payment.

The citizens of Dubrovnik have transferred the organizational forms of business operation from Mediterranean countries into the Balkan hinterland. Similarly to Dubrovnik Commune providing money it needed in Italy by using bills of exchange, Serbia as well was engaged in this sort of financial activity. The money was necessary for paying the poll-tax to Porte, for gifts and for bribery. Bills of exchange served to individual tradesmen as well. They were written in Serbia and were coming to Serbia, and also went to Dubrovnik and to other countries. When issued in Serbia, they were paid in Dubrovnik within fifteen days counting from the day of acceptance, while the interest against the money lent in this way amounted to about eight percent. A specific bill of exchange made in 1441 for the purpose of borrowing money in Turkey or Serbia included significant information. It was issued in Dubrovnik in two copies – *"uno in volgar schiavo, l'altro per gramatica latina"*. Consequently, bills of exchange have not only been in use in the 15th century Serbia, but were also written in Serbian language.

УДК: 336.76(497.11)"14"

ПОЧЕЦИ ХАРТИЈА ОД ВРЕДНОСТИ У СРБА

СИМА ЋИРКОВИЋ

Апстракт. – У раду се приказује врста писама налога употребљаваних у XV веку у држави српских деспота за новчане трансакције владара.

Кључне речи: финансије, царине, трговци, новац, сребро, асигнати, дознаке.

Развој дипломатике као помоћне историјске науке примењене на српску документарну заоставштину открива како су сложени и слојевити проблеми којима се бави дисциплина једва позната изван најужег круга стручњака – од откривања и издавања докумената, преко упознавања њихових спољашњих и унутрашњих обележја, утврђивања хронологије и статуса (да ли су оригинали, преписи или фалсификати), до упознавања функције докумената у друштвеном животу. Овај последњепоменути аспект проблематике најмање је обрађиван и тек у најновије време сагледан је на широкој позадини документарне писмености.[1]

У овој прилици намеравам поближе испитати само једну врсту докумената, која није бројно заступљена у укупном фонду, а није привлачила пажњу специјалиста. У питању су веома кратки текстови, једна врста веома сажетог писма са снагом мандата, те нису могли побуђивати интересовање типичним дипломатичким особеностима јер су исувише кратки и прости. Има, међутим, разлога да привуку пажњу својом улогом у привредном животу, као и светлом које бацају на механизме платних односа, а посредно и на ступањ развијености привреде у Србији касног средњег века.

У српским писаним документима немамо посведоченог посебног назива, или га нисмо успели наћи у грађи која нам је била приступачна. У латинској и

[1] Ђ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд 2009.

староиталијанској документацији називају се *асиїнаїи*, *assignati*, *assignamenti*, а напоредо с тим термином употребљава се и глагол *assignare*, *assegnare*. У етимологији речи препознаје се *signum*, па би се могло превести са *дознака* и *дозначиїи*, али са значењем унеколико различитим од онога које тој речи придајемо у наше време.[2]

У нашем документарном фонду та врста докумената јавља се сразмерно касно, крајем XIV и у XV веку. Из ранијег времена нису посведочени, иако је било услова за њихову примену. Број сачуваних аката је тако мали да се и у овом сажетом излагању могу појединачно представити.

[1] Први потиче из канцеларије кнегиње Милице, издат је 16. јула 1405:

> †лѣта рождьства христова тисѹщно и четириста и пето лѣто. мѣсеца люліа .ѕ.ї. дьнь~
>
> †ѿ госпогїе еѵгенїе царинникомь рѹдничкѣмь марою и хранкѹ и ѡстои и влаткѹ данте бенкѹ гѹѵндѹлникю седамь десеть и једнѹ литрѹ и девет ѹньчь ино не ѹѵчините.[3]

[2] Други документ исте врсте потиче с почетка 1415. године, из канцеларије деспота Стефана Лазаревића. Он је још краћи, али има занимљиву белешку о регистровању у дубровачкој архивској књизи:

> †ѿ од деспота стефана царинникѡм побрѣшкѣмь ѡстои ранкѹ ивкѹ радославѹ платите марою радникю що мѹ сьмь дльжьнь сто и четири и десети и седамь литьр и пет ѹньчь и три акьсагїе

Као и претходни, и овај акт је сачуван само у препису у дубровачкој књизи, па се не зна како је био опремљен. Белешка Руска Христофоровића, логотета српског, у овом случају нешто каже: исписахь више речено изь листа господина деспота ки бѣше подь негово печьтию и тьи лист деспотовь бѣше прѣдрьть на три комате и сьшвень на двоје коньцемь бѣлѣмь. Овај документ је регистрован други пут 1428. године и на њега ћемо се још вратити.[4]

---

[2] Иначе, у језику дубровачке администрације глагол *assignare* употребљавао се још и у значењу *додељивања* приликом поделе, *исплаїе* међу ортацима и *одређивања, именовања* за сведока.

[3] Овај документ, као и следећи издавани су до сада три пута: Писмо кнегиње Милице објавили су: К. Јиречек, *Сйоменици срйски*, Споменик СКА 11 (1892) 49–50, бр. 38 (репр. 2006); Љ. Стојановић, *Сїаре срйске йовеље и йисма* I, 197–198, бр. 207 (репр. 2006) и А. Младеновић, *Повеље и йисма десйоїа Сїефана. Тексї. Коменїари. Снимци*, Београд 2007, 39–40, бр. I/23. Цитирана су само писма, налози за регистровање и пратећи документи навођени су само изузетно.

[4] Већ је Јиречек, *Сйоменик 11*, 104, упозорио на то да постоји и друга верзија под 1428. и објавио њен налог за регистровање, који су преузели и Стојановић I, 215, бр. 225 и Младеновић 64, бр. I/41. О побрешким цариницима уп. Ј. Калић, *Цариници десйоїа Сїефана Лазаревића у Уїарској*, Европа и Срби. Средњи век, Београд 2006, 302–305.

[3] Следећи акт исте врсте, датован 1417–1419. године, такође потиче из деспотове канцеларије.[5]

†ѿ҇ деспота стєфана царинникѡмь сребрьничькѣмь марою и бєнкꙋ и ꙗкши

платитє минхꙋ сєстричикю матковꙋ и мароѥвꙋ ꙃа контꙋшь и ꙃа брачинь що сьмь ꙋꙃєль ꙋ нѥга· петь на десєтє литьтрь србра· тоꙃи платитє ѡдь царинє· ино нє ꙋчинитє·

Истовремено је регистрован још један акт исте врсте, па су као један документ издавани, иако се у белешци о регистровању каже: исписахь сє вишє писанно иꙁь два листа господина деспота ѡдъ рѣчи на рѣчь како сє ꙋ них ꙋдрьжашє~

[4] Други акт гласи:[6]

†ѿ҇ деспота стєфана бєнкꙋ и ꙗкши

кꙋпиль сьмь ꙋ минха кꙋкю ꙋ дмитровцєхь. дантє мꙋ ꙃа ню петь литрь. іно нє ꙋчинитє.

[5] Преостаје акт од 1. јануара 1423.[7]

†ѿ҇ деспота стєфана царинникьмь новобрьдскѣмь калоꙗнꙋ и бєнкꙋ и кнєꙃꙋ тодорꙋ и симкꙋ

платитє бєнкꙋ ѡдь царинє ѡдь петь сать коѥ сꙋ вишє ѡдь четири тисꙋкѥ триста и шєстьдесєть. і ѡсамь литарь и ѡсамь ꙋначь и четири акьсагѥ србра ино нє ꙋчинитє·

Као што приказани примери показују, ове дознаке су са дипломатичког становишта тако једноставне да би се могле ставити у табелу са малим бројем колона: аутор – дестинатар(и) – износ који треба платити – коме – формална заповест: ино не учините (secus non facturi). Датум није обавезан, али јесте печат. Само акт кнегиње Милице има годину, и то неуобичајено, бројећи од рођења Христовог.

* * *

Приказани акти су служили као инструменти познате технике управљања финансијама које су динамичне и нису централизоване у једном трезору. Владаревим новцем, или сребром у улози новца, располагали су привремено закупци царина, који су убирали приходе, по потреби, на основу налога вршили исплате, а по истеку рока закупа, или код доспевања појединe рате, исплаћене суме одбијали од уговореног износа. Пракса је више одговарала руковању приходима од трговине и од рударства, *царинама*, него *йоданцима*, приходима од намета, глоба и сл.

---

[5] Стојановић I, 221, бр. 230, и Младеновић 71, бр. I/46.

[6] На истом месту. Дмитровци овде нису на Сави, него под Звечаном (данас Косовска Митровица).

[7] Стојановић I, 230–231, бр. 240, и Младеновић 81, бр. I/56.

Улога трговаца у вођењу једног дела финансија српских владара одавно је осветљена у студијама о трговини и о рударским насељима. С дипломатичке тачке гледишта, највише пажње из целог комплекса привлачиле су разрешнице рачуна, повеље и писма, које су владари XIV и XV века издавали по истеку термина закупа потврђујући да су закупци измирили све обавезе и да ништа не дугују. То је од грађана захтевала градска власт да би се избегли евентуални сукоби са владаром. Обавеза сређивања рачуна прописана је била у статутима Дубровника и Котора, чији се грађани најчешће јављају у улози закупника царина.[8]

И у малом броју приказаних асигната може се препознати више начина коришћења налога. Најопштија и најчешћа је исплата, и то у сребру, без икаквог образложења (два акта). По један акт је служио измирењу деспотовог дуга, исплати робе трговцима и куповини непокретности (кућа у Митровици).

О пракси плаћања дознакама има изричитих сведочанстава, која потичу од самих српских владара. Известан број је настао у вези са запленом сребра целог каравана дубровачких трговаца код места Видина у новобрдској околини. Деспот Стефан Лазаревић је 1419. године одузео све сребро које се затекло код учесника каравана који је из Новог Брда полазио према мору. Дубровчани су тврдили да је узето 1.200 литара сребра, а вредност можемо проценити на близу 10.000 дуката.[9] Деспот Стефан није спорио да је постао дужник дубровачких трговаца, али није било сагласности у погледу величине дуга. Са гледишта наше теме, занимљива је чињеница да су Дубровчани веровали „да је све уписано у књигу господина деспота, коме је колико било одузето и да ли је све или неки део био враћен". Тражили су од посланика „да направе копију и рачун реченог сребра из речене књиге, тојест коме је колико било узето и да ли је све или делом неком враћено". Ту копију требало је да донесу у Дубровник.[10] Деспот Стефан је пристајао да плати 900 литара сребра, а у јесен 1421. године, после дугих преговора, уговорен је с посланицима начин како ће се Дубровчанима вратити сребро. Посланици су преносили влади да је деспот изјавио да хоће да им сребро дозначи на две царине у два рока (che voleva farnelo assegnare ale due gabelle in dui termini), и то једне године 400 литара,

---

[8] А. Соловјев, *„Градски закон" у средњовековној Србији*, Архив за правне и друштвене науке 16 (1928) 342–346; С. Ћирковић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана*, ИЧ 6 (1956) 130–152. После издања Пуцића, Јиречека, Стојановића, један број разрешница са снимцима објављен је у збирци А. Младеновића и у свескама ССА.

[9] Сажету историју сукоба произашлог из ове заплене дао је М. Динић, *За историју рударства средњовековне Србије и Босне* II, Београд 1964, 54–56 (= М. Динић, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 614–618).

[10] ДАД, Lettere di Levante 10 f. 52': ...speremo che tucto sia scripto in libro del signor despoth, a chi quanto fu tolto et se tucto o parte fu ad algun tornato. Et pero tegnite modo a vostra possa de far trar la copia et la raxon del dicto argento zoe a chi quanto fu tolto et se ad algun e quanto fu tornato.

а следеће нове године других 400 литара. На крају су се сложили да у оба рока буде по 450 литара.[11] Следеће године су Дубровчани захваљивали[12] на томе што је ꙃа ѹꙃето сребро нашѣхь трьговьць ѡправѹ и ꙃаписаниє крѣпко коє є господство ви ѹчинило и ꙃаписало да се плати на царини новобрьдскои и сребрьничкои. Али, њихов оптимизам био је преурањен, јер се из даље преписке и преговора види да деспотови налози нису реализовани.

Дубровчани су подсећали Ђурђа Бранковића на почетку његове владавине да је деспот Стефан признавао дуг од 900 литара и да је сачинио дознаку – assignazion у виду три своја писма, која су Дубровчани чували и показали Ђурђу, жалећи се на то да никада ништа није плаћено: maj non ne fu atteso de pagar niente.[13] Тражили су тада, девет година после несрећног догађаја, да им плати у целини или делимично, а ако то није могуће, требало је да посланици добију дознаку ради плаћања на новобрдској царини: procurate de aver de luj assegnazion del pagamento alla doana di Nouomonte.[14]

Почетком 1430. под притиском оштећених трговаца дубровачка влада је упутила гласника деспоту Ђурђу pro rata assignationis exigenda. Трговци су се жалили на то да се асигнација не реализује: non detur nec solvatur rata sua secundum assignationem eis alias factam.[15] Прошло је пет година, а готово истим речима жалили су се посланици у преговорима 1433. Тада се рачунало са 1.044 литре сребра, а деспот Ђурађ је понављао обећања, те се дубровачка влада мирила с тим да се дуг отплаћује у ратама од 150 литара сребра годишње, како се деспот био писмима обавезао.[16] Посланици су молили да исплате из године у годину буду у Новом Брду – farlo assignar a Nouaberda – јер су тамошњи трговци у највећој мери оштећени. Дубровчани су били веома заокупљени документацијом: тражили су нова записанија: noue scritture authentiche, bollate e scritte come se conuien. Очекивало се да ће једно записаније бити о целом дугу у сребру, а друго или више других дознака (assignamento) са навођењем места исплате. Тражило се да у писмима буде посебно наведено коме ће се исплатити, а личност је требало да одреди дубровачка влада.[17]

О исплатама има података и из средине 1435. године. Прва дознака (assignation del pagamento) исплаћена је на сребрничкој царини, али жалили су се посланици, прошао је рок друге, а у октобру ће трећа, а деспот се све извињавао наводећи разлоге. Било је неких проблема у Сребрници јер су посланици

---

[11] ДАД, Lettere di Levante 8, f. 171', 173; 22. и 29. XI 1421.

[12] Стојановић I, 226, бр. 235; Младеновић, 76, бр. I/51.

[13] Lettere di Levante 10, f. 52', 13. XI 1428.

[14] Lettere di Levante 10, f. 52', 13. XI 1428.

[15] Acta maioris consilii 4. f. 75, 19. II 1430.

[16] Lettere di Levante 11, f. 158, 31. VII 1433. Како је показао М. Динић, *Из српске историје средњега века*, 641, у Новом Брду је поред царине постојала и установа која је сабирала данак *унче*. Била је то богатија ризница, па су Дубровчани тражили да се код ње исплаћује дуг.

[17] Lettere di Levante 11 f. 158, 31. VII 1433.

добили упутство да траже да се од те две рате једна дозначи (assegnare) у Новом Брду, а друга у Сребрници.[18] Ту се прекида низ података о исплатама, а цео проблем је имао и дубровачку димензију: споровe међу оштећенима око онога што је исплаћено.[19] Дуг из 1419. остао је актуелан и у обновљеној деспотовини. Посланици су још почетком 1447. носили privilegias obligatorias hac de causa. „Да ли су уопште извадили сву штету, није познато" (М. Динић).[20]

* * *

Из писма деспота Стефана с почетка 1423. може се закључити шта се сматрало редовним поступком код владаревог измирења дугова. Деспот је дуговао Никши Тамарићу (Ђурђевићу) 32 литре сребра, а од тога је 20 литара исплатио Ивану Беројевићу, војводи, с којим су се Дубровчани дописивали.[21] Никша је Беројевићу дуговао 20 литара, а за преосталих 12 литара, каже деспот писаль сьмь ѡарою и никши да ѡѹ исправе ѡдь царине два на десете литарь.[22] Реч исправе употребљена је и у писму којим је деспот Стефан обавезивао браћу Бенка и Федерига Гундулића, закупнике рудничке царине, да од уговореног износа од 600 литара сребра, 40 литара исправе митрополиту Исидору.[23] Термин *исправити*, као и *оправити*, припадао је пословном и правном језику онога времена са широким значењем: *платити*, *извршити*, *реализовати*, *обавити*.

Упознали смо податке из којих се види да исплаћивање путем налога није увек остварено, а из других се види и да није увек све глатко протицало. У јесен 1401. дубровачка влада се жалила госпођи Евгенији (кнегињи Милици) због невоља неких трговаца[24]: тѹже се да що годе сѹ вѣровали господинѹ кнезѹ стефанѹ и ѡнь по нєго ѡилости рекаль и нарѹчиль на цариннике да ниѡь плакаю а господство ти праве да ѥ вьсе теи дльгове ȥарѹчило и не даш ниѡь се платити... Нису познати разлози због којих је владарка ставила под секвестар дугове свога сина. У преписци следеће године та тема се није појављивала. Дешавало се и да се господар и цариник не сагласе у обрачуну, као што је био случај са Живулином Станишићем, који је држао у закупу царину рудника Плане. Неколико година после његове смрти деспот Стефан је потраживао 24 литре сребра,

---

[18] Lettere di Levante 11, f. 257, 8. VII 1435: Come la prima assignason del pagamento deli argenti tolti a li mercadanti in Vidna et in Antivaro fo fatta a ser Marin de Goze alla gabella de Srebrniza e stata pagada. Ma di puo e passada le segonda e mo a proxima del octobre la terza, auegna la signoria sua altre fiade se scusasse per esse page per certo rispetto, pregandolo instantemente che se degni mo queste due altre paghe assignare una alla gabella de Novamonte et laltra quella de Srebrniza.

[19] М. Динић, *Из српске историје средњега века*, 617.

[20] М. Динић, *Из српске историје средњега века*, 616.

[21] Љ. Стојановић I, 224, 227; II, 1; Младеновић 77, бр. I/52.

[22] Стојановић I, 230–231, бр. 240; Младеновић, 81, бр. I/56.

[23] Стојановић I, 226, бр. 235; Младеновић, 76, бр. I/51

[24] Стојановић I, 193, бр. 201; Младеновић, 34, бр. I/17.

иако је 1399. издао разрешницу,[25] у којој каже: прнцнсцо ѡд нıега пльнȣ н ѡбнлатȣ н сьвсѣць свршенȣ платȣ... О једном таквом неспоразуму је 1406. писао деспот Стефан Дубровчанима. Обавештавао их је о томе да је Мароја Цинцуловића (= Марина Влахова Градића) „кривио" ȥа царннȣ ıерє цн ıє бнль ȣȥєль внше н ȥа нно, али нашао је да је прав[26] н прнцннль га сьць да цн ıє слȣга како н прьво.

Заједничко за наведене примере је то да се записанија, assignamenti, не упућују ономе ко прима новац, него трећим лицима, која врше исплату од владаревих средстава. О томе речито говори погодба склопљена 1418. у Баточини међу дубровачким трговцима, закупницима сребрничке царине, о начину како ће солидарно реализовати „дознаку коју је дозначио господин деспот на нас сребрничке царинике" (assegnamento chelli assegno lo signor dispoto sopra de nui gabelloti de Srebnica). Износ дознаке је био 350 литара сребра и исплаћивана је сваке седмице одговарајућа рата у току целе године.[27]

Иако се тичу владареве имовине, дознаке се нису увек односиле на велике суме. У признаници плебана новобрдског из 1421. речено је да је примио од Матка Градића, који му је дао и исплатио по налогу деспотовом, 12 литара сребра, како се садржи у једном писму, за које тврди да је исти Матеј примио од реченог господина деспота: ex commissione magnifici domini despothi secundum quod continetur in una litera quam asserit idem Matheus recepisse a dicto domino despotho.[28] Писмо се и у овом случају изричито помиње и оно није упућено примаоцу новца већ исплатиоцу.

Из веома оскудне грађе којом располажемо види се да се дешавало да налог не буде извршен и да је то имало последице. На почетку ове расправе наведен је у целини деспотов налог четворици „побрешких цариника" да исплате Мароју Радићу, који је познатији као Марин Лебровић, 147 литара сребра що цȣ сьць дльжьнь. Из разлога који остају непознати, тај деспотов налог није извршен за време живота деспота Стефана. Позамашни дуг – 147 литара сребра, што је износило нешто преко 1.100 златних дуката – није био заборављен. Регистрован је два пута, прво 1415, а затим је 1428. уграђен у нотарски акт, који унеколико и осветљава његову даљу судбину.

Кад је Марин Лебровић умро, остала су иза њега, како бива код трговаца, потраживања и дуговања, која су у овом случају била претежнија. Његова удовица Маргарита се у један мах 1416. заклела да нема ништа од мужевљеве

---

[25] Стојановић I, 190, бр. 198; Младеновић, 31, бр. I/14.

[26] Стојановић I, 205, бр. 214; Младеновић, 52–53, бр. I/30.

[27] Diversa Notariae 12 . 274', 6. новембар 1418.

[28] Diversa Notariae 13 f.203, 17. X 1421. Dompnus Parcus, plebanus Novimontis, confessus est et contentus fuit habuisse et recepisse a ser Mateo de Gradi dante et solvente ex commissione magnifici domini despothi secundum quod continetur in una litera quam asserit idem Matheus recepisse a dicto domino despotho et de proprio argento ipsius ser Mathei libras duodecim argenti. Новац употребљен за то да пошаљу попа Андреју Божидаревића код папе.

имовине осим исправе (carta) о деспотовом дугу.[29] Потраживања од Лебровићеве заоставштине имали су чувари добара трговца Стјепка Павловића и споменута удовица и тутори наследника Марина Лебровића. Током парничења 1416. године, о коме немамо докумената, осим помена да је одржано, пресуђено је да се оригинал деспотовог писма стави под секвестар и чува у канцеларији општине. Тамо је писмо мировало годинама, све до 1428, кад је међу парничарима дошло до споразума да Јакша Лебровић, син Маринов, може да узме originalem literam sclauam tenoris suprascipti debiti olim domini despoti.[30] Писамце деспотово упућено трећим лицима третирано је у једном случају као „имовина", а затим као „исправа о дугу". Са тим писмом Јакша је требало да пође „велеможном господину Ђурђу" (дешавало се то у периоду 1427–1429, када Ђурађ Бранковић још није био деспот) и да код њега на сваки начин убере дуг: debitum descriptum in suprascripta litera sclaua. Био је властан да потроши до 100 дуката и обавезан да оно што добије депонује у Дубровнику где је требало да се подели према томе колика су била права парничара. За нас има значаја оно што се предвиђало за случај да Јакша не успе да наплати дуг. Писмо би се вратило тамо где је до сада било и резервисало право да се убудуће оно што би се *снаīом исūоī ūисма* утерало од дуга подели међу парничаре.

Из целог случаја јасно се види да тиме што „побрешки цариници" нису извршили налог деспотов, њима упућено писмо није изгубило снагу не само кад су се променили цариници него и кад се променио владар. Ауторитет владара, његов печат на тим кратким писмима, обезбеђивао им је јавну веру, а захваљујући њој могла су важити и кад није било ни аукторa ни дестинатара, кад су остали само фиск и поверилац.

Отуда се дешава да помене „асигнамената" налазимо у тестаментима, затим у обрачунима међу члановима трговачког друштва, као активу, а не као налог који треба извршити. Тако су већ споменути Живулин и његов ортак имали „код господина деспота осим дознаке (fora del asignamento), коју нам је учинио на рудничку царину, око 400 литара сребра, као што зна Дејан мој ортак, он има господарево писмо".[31] Исти Живулин – Живко Станишић, дубровачки трговац из Плане, сећа се у тестаменту дуга рудничких цариника

[29] Diversa Cancellariae 40 f. 239, Margerita uxor quondam Marini de Lebro нема ништа од добара свога мужа salvo cartam debiti domini despoti.

[30] Diversa Cancellariae 45 f. 124'–125; 11. XI 1428. Преписом деспотовог писма почиње уобичајени нотарски акт. Оба преписа су од исте руке, једина је разлика у томе што препис из 1428. има *и* испред имена Ивка.

[31] Testamenta 11 f. 144'... per assignamento del signor dispot, quello me assigno sopra lo ditto Deian in piu voltelivre trexenti duo, zoe libre CCCII, tanto mancho quanto ne vora abater la sua fraternitade per le spexe cortixando atorno lo signor per trarle... Тестатор је имао трговачко друштво са споменутим Дејаном... Ancora avemo in signor dispoth fora del asignamento che ne fexe soura la gabella de Rudnich zercha livre quatrocento darzento come Deian mio compagno sa et lo detto a le letere dal signor.

од 103 литра сребра „које ми је дозначила господја кнегиња Милица на речене царинике као што имам написмено од речене кнегиње у једној исправи (le qual libre me assigno madona contessa Milliça sovra detti gabelloti come aço per scritta de ditta chontessa in una carta).[32]

Приликом поделе прихода од продаје дугова у братској компанији Соркочевића изузет је био „дуг који је братској компанији дуговао и дугује господин деспот Ђурађ и оно што на сличан начин дугује истом друштву Калојан, што је дозначио господин деспот (Chaloiani assignatum fuit per dominum dispotum)" у износу од 465 дуката.[33]

Асиїнаїи су се придружили хартијама од вредности какве су биле у времену о коме говоримо, нотарске исправе о задужењу, менице о којима је овде било речи, затим судске пресуде и др. Имали су ограничену примену у домену финансија владара или власника регалног права.

Пада у очи чињеница да се време из кога су очувани оригинали и помени *асиїнаменаїа* поклапа са временом неке врсте дужничке кризе, која се огледала у тешкоћама у које је западало становништво Србије због превелике задужености код дубровачких трговаца. Том појавом, која се испољавала, на једној страни у затварању за дуг, некој врсти дужничког ропства, а на другој страни, у сукобима српских и дубровачких власти око права Дубровчана да само својом заклетвом доказују износ дуга, бавио сам се у два маха, па могу да упутим на студије о удави и дужничком ропству.[34]

Услед потребе да оно што купују и што продају одрже у некој равнотежи, трговци су олако давали робу на вересију, а затим имали тешкоће да дугове утерају. Примењивано је затварање за дуг, исказивана је разлика између „добрих" и „лоших" дугова, наравно, са гледишта поверилаца, практиковало се препуштање дуга по нижој цени од номиналне ономе који би био спреман да дугове утерује и да заради на разлици. Ређа је била појава продаје дугова, заснована на истом принципу.

У деценијама уочи првог пада деспотске државе запажа се како се смењују две епохе привредног развоја, о којима речито сведоче сами Дубровчани

---

[32] Testamenta f. 153, 1403: ...Jachxa de Biaxio de Vodopia cum lo fradello me de dar livre cento dargento sicome agio per chiareça una carta de madona contessa soura i ditti. Ancora si ho per varenti Marin de Lebro et Andrea fio de Maro de Butro, como li detti se obligo a mi Giucho de pagar le ditte libre C. Et ancora me die dar Maro de Butro cum li compagni libre CIII argento gabellotti de Rudnich, le qual libre me assigno madona contessa Milliça sovra detti gabelloti come aço per scritta de ditta chontessa in una carta...

[33] Diversa Notariae 16 f 178, 23. VIII 1430, Item exceptum penitus sit et esse inteligatur omnimode presenti venditione debitum quod dicte fraterne societati dare tenetur et debet dominu dispotus Georgius. Et id quod similiter dare debet ipsi fraterne societati Chaloiani assignatum fuit per dominum dispotum, videlicet ducatos 465...

[34] С. Ћирковић, *Удава*, ЗФФ 11/1 (1970) 345–351; Исти, *Дужници и дужнички затвор у средњовековној Србији*, Прилози за КЈИФ 70 (2004) 3–25.

у познатој преписци са деспотом Стефаном (1417). Деспот је тада подсећао[35] на то да трговци ꙁа прьвє господє· нѣсꙋ ини трьгь иꙁь срьбалꙗ иꙁьносили раꙁмѣ ко-жє воскь и сирєньє а сьди носє срєбро и ꙁлато, на што су Дубровчани узвраћали да је тако и данас по малим трговима, а да за велика места и за двор деспотов драгоцене и скупе тканине морају добављати вєлика брѣмєна срєбра и вєликє · сакꙋлѥ дꙋкать носєкѥ.

Као робе којима се трговало диференцирали су се облици задуживања и плаћања. Кратка писма – налози са печатом, којима смо се овде бавили – припадали су пословима велике господе и богатих трговаца, док се масовно кредитирање међу сиротињом и даље обављало простијим инструментима: јемством другог лица или давањем залога вреднијег од задужења. Известан увид у тај слој привређивања могао би се добити из одавно објављене, а још увек недовољно искоришћене пословне књиге трговца Михаила Лукаревића са преко 1.200 имена дужника, јемаца и са понеким записаним злехудим залозима.[36]

Sima Ćirković

BEGINNINGS OF THE INSTRUMENT OF SECURITIES IN SERBIA

Summary

The topic of the present contribution concerns a kind of brief acts that have to be distinguished from various charters and letters serving as the means of Serbian diplomatics. Rulers and/or owners of rights in the sphere of *regalia* (customs duties), called by these acts *assignati, assegnazioni* in Latin and Italian documents, have effected payment and assumed obligations to pay the indicated amounts of money or quantities of silver. The assigning orders were forwarded to authorised tax collectors who would then carry out the order by using Despot's resources and would later deduct the amounts paid from the amount they were entitled to. The author has quoted data derived from the documents as an evidence of the fact that non-executed orders have kept their validity and were treated as assets in the testator's estate.

---

[35] Стојановић I, 220, бр. 229; Младеновић, 69, бр. I/45

[36] М. Динић, *Из Дубровачкоī архива* I, Београд 1957.

УДК: 930.22(497.11)"14"

БЕОГРАДСКА ПОВЕЉА ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА

ЈОВАНКА КАЛИЋ

Апстракт. – Познато је да је оригинал *Беоїрадске йовеље десйоша Сшефана Лазаревића* изгубљен. Делови те повеље сачувани су у делу Константина Филозофа *Живош Сшефана Лазаревића десйоша срйскої*. Аутор у наративном тексту тога писца, трагом истраживања Стојана Новаковића, открива непознате појединости о том документу.

Кључне речи: Београд, повеља, деспот Стефан.

Као што је познато, деспот Стефан Лазаревић је почетком XV века, пошто је преузео Београд од Угарске, издао свечану повељу граду, али не знамо када тачно. Повељом је успоставио правни поредак у граду, затим је грађанима дао извесне привилегије, права и дужности.

Нажалост, та важна повеља је изгубљена. Траг о њеном постојању и основном смислу сачувао је деспотов биограф Константин Филозоф у познатом делу *Живош Сшефана Лазаревића десйоша срйскої*, објављеном код нас у издању В. Јагића у Гласнику СУД 42 (1875), 244–328. Дело је у целини објављено у преводу Л. Мирковића, Старе српске биографије XV и XVII века, СКЗ, Београд 1936, 43–125. У деловима и целости текст је затим објављиван у више наврата, последњи пут у преводу Г. Јовановић, у издању Друштва за српски језик и књижевност Србије, Београд 2007. Другим речима, у наративном тексту деспотовог биографа крије се део *Беоїрадске йовеље* и то је први део методолошког пута којим се креће овај прилог.

Шта је све записао у свом биографском и делом хагиографском тексту Константин Филозоф? Писац је, наравно, бирао теме и исказивао њихов садржај према свом основном циљу и уз то језиком и појмовима који не припадају правној терминологији оног времена. То је, опет, прва тешкоћа.

У научној биографији *Беоīрадске йовеље* значајно место припада Стојану Новаковићу. Сабирајући законске споменике српског народа у средњем веку, он је одломак *Беоīрадске йовеље* из дела Константина Филозофа, а према издању В. Јагића, уврстио у своју чувену збирку *Законски сйоменици срйских држава средњеī века*, Београд 1912. године. Ст. Новаковић је издвојио одредбе за које је претпоставио да су могле припадати *Беоīрадској йовељи* деспота Стефана. При том, дао је и вероватни хронолошки оквир настанка те повеље – „око 1405“ – што су, уз мале разлике, преузели готово сви потоњи писци.[1] Један одломак *Беоīрадске йовеље* објавио је Ђ. Трифуновић и с правом уврстио у књижевне текстове деспота Стефана Лазаревића.[2] Недавно се део исте повеље нашао и у збирци деспотових повеља које је приредио А. Младеновић.[3]

Са становишта историје права највећу пажњу привлачи издање *Беоīрадске йовеље* у наведеној збирци Стојана Новаковића. То је први покушај реконструкције те повеље. Од тада је протекло скоро цело столеће. Озбиљнијих покушаја те врсте до наших дана више није било. Разлози су јасни – недостатак историјских извора и сложеност правних прилика које је деспот Стефан затекао у Београду. Без разумевања друштва у коме је повеља настала и коме је била намењена немогућа је потпуна реконструкција садржаја повеље. А правне прилике су се у Београду мењале, пре свега у зависности од политичке историје града. Потребно је стога да се оне дефинишу, јер одређују оквир и овог прилога.

У правној историји Београда три су епохе обликовале поредак у граду, односно на његовом подручју:

1. Византијска епоха је у Београду трајала од времена цара Јустинијана I (527–565), са прекидима, понекад и дугим (бугарска власт у IX и X веку без знаних правних последица), све до слома Византије 1204. године. За Београд је битно доба обнове царске власти у XI веку (доба цара Василија II) и посебно доба Комнина (1081–1185). Град је тада уклопљен у политички, привредни и правни поредак Византијског царства. Београд је у XII веку у грчким изворима увек означаван као полис, наравно у средњовековном значењу те речи, не као тврђава, како се то данас сасвим погрешно говори и пише.[4] Систематска обрада тих извора за историју XII века показује да се правила јасна разлика између утврђених градова, тврђава, малих утврђења, рефугијалних утврђења, итд. Београд је увек полис, што значи да се уз тврђаву налазило подграђе, у нашем случају Доњи град, затим насеље ван града,

---

[1] Ст. Новаковић, *Законски сйоменици*, 87; Ђ. Сп. Радојичић, „У тамним облацима ка сунчаним најсветлијим зрацима“, ЛМС 377/6 (1956), 581–601; Исти, *Дијак Андреја, беоīрадски йисац из времена десйоūа Сūефана*, Годишњак града Београда 5 (1958), 19.

[2] Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, изд. Ђ. Трифуновић, СКЗ, Београд 1979, 152, 206.

[3] А. Младеновић, *Повеље и йисма десйоūа Сūефана*, Београд 2007, 347.

[4] М. Поповић, *Беоīрадска ūврђава*, Београд, 1982.

различито у различита времена.[5] Вреди поменути да се у српском језику, поред подграђа, јавља и предграђе у средњем веку, што значи и насељени градски простор тога типа.

Поменутој грчкој терминологији – која се најјасније користи у делу Јована Кинама у XII веку, а он је боравио у Београду – тачно одговара латинска терминологија: Београд је – бележе очевици – *civitas*, у чијем склопу се налази тврђава (castrum, арх. – међусобно различити појмови). Од те градске морфологије зависи и правни положај становника.

Том времену припада и појам „Београђани", забележен први пут поводом догађаја 1154. године у Београду. „Београђани" тада, наводи Јован Кинам, учествују у политичким догађајима, конкретно у борби против власти цара Манојла I Комнина.[6] Међу Београђанима у XII веку било је и Срба, али је то већ посебна тема.

2. Током XIII и XIV века Београд је у дужим периодима био у саставу Угарске краљевине. Спадао је у тзв. „краљевске градове" у оквиру угарског управног система. Градом је обично управљао владарев представник, кастелан са одговарајућим органима локалне власти.

3. Трећа правно значајна епоха је доба српске власти, најпре за време краља Стефана Драгутина (1282–1316), а онда град у споразуму са угарским краљем Жигмундом преузима деспот Стефан крајем 1403. или почетком 1404. године (пре 16. априла 1404. године). Уже градско подручје је пред крај деспотове владе јасно дефинисано: Београд је тада „civitas cum arce et castro".[7]

Ове чињенице, чак и овако сумарно дате, граде основно питање овог прилога: шта је деспот Стефан почетком XV века својом златопечатном повељом дао становницима Београда, шта је могао дати у приликама свог времена, која права, које привилегије?

О томе сведоче следећи извори:

1. Непосредни подаци о деловима *Београдске повеље*, сачувани у историјским изворима (цитирани делови);

2. Поједини подаци у историјским изворима који посредно указују на могући садржај владареве повеље граду;

3. Градско право других српских градова, пре свега у Новом Брду, и подаци из познијих извора (угарски извори), који омогућавају да се препознају остаци правног поретка, који је деспот Стефан својом хрисовуљом могао успоставити. Београд је до 1427. године у српским рукама, после се поново уклапа у угарски систем (1427–1521).

---

[5] *Ionnanis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, Bonne 1836, 6, 10, 118–119, 131, 133, 214; Ј. Калић, *Београд у XII веку. Тврђава – град – полис*, ЗРВИ 40 (2003), 91–96.

[6] *Cinn.* 133; *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, Београд 1971, 53 (Ј. Калић).

[7] М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку*, II, Београд 1958, 20.

У прву групу извора спада један одељак у делу Константина Филозофа о животу деспота Стефана. У питању је глава 38. према нумерацији у издању В. Јагића.[8] Сразмерно кратак текст те главе непосредно се надовезује на пишчево излагање у 37. глави о ратовима које је султан Бајазит I водио против разних народа, против Угарске, Византије и Татара. То су били „ратови велики и мали", било их је много на истоку и западу, изричит је Константин Филозоф. Глава 37. се завршава реченицом која казује да је султан завојевао исток, „одакле и Перси разјаривши се дођоше заједно с Татарима против њега (Бајазита I)".[9] Тиме писац наговештава даље излагање о великом сукобу султана Бајазита I с Татарима и њиховим вођом Тимуром. Опширан текст о томе сукобу, укључујући и учешће деспота Стефана у њему (бој код Ангоре крајем јула 1402. године) чини садржај 39. главе Константиновог дела.[10] Другим речима, глава 38. припада широј тематској целини коју је Константин Филозоф посветио ратовима Бајазита I. Прилике у Србији и део *Београдске повеље* писац је издвојио у посебан текст главе 38. Тај текст у издању В. Јагића у целини гласи:[11]

> .лн. Рештн же о семь ꙗвленьнѣе подобаеть, по неже ꙁдѣ тьꙁонменнтын сь моужьство н доблество нꙁредьно покаꙁа. Оть ꙁдѣ же н порабоштенна свобождаеть се, вышьннмь промысломь, ꙗкоже н самь вь ꙁавѣтѣ градьсцѣмь егоже сьꙁдавь дасть, пншеть еже оть Косова порабоштень быхь нсманлтьскомоу еꙁыкоу, доньдѣже прннде царь Персомь н Татаромь н раꙁдроушı тѣхь н мене оть снхь роукоу богь мнлостню своею свободн. Оть ндѣже оубо прншьдь обрѣтохь краснѣншее мѣсто оть древле превелнкын градь Бѣль градь н по слоучаю раꙁдроушень н ꙁапоустѣль, сьꙁдахь его н вьꙁложнхь прѣсветѣн богоматерн. Н прочаꙗ свободн жнтелемь его.

Исти текст у преводу Л. Мирковића гласи:

> Треба о овом подробније казати, пошто овде овај истоимени (тј. Стефан) одлично показа храброст и врлину. Од тада се ослободи (Стефан и српска земља) поробођења вишњим промислом, као што и сам у повељи града (тј. Београда) који сазда, пише: „Од Косова бих

---

[8] Познато је да дело Константина Филозофа није сачувано у оригиналу. Сачувана су два српскословенска и два рускословенска преписа опширне редакције *Житија десиота Стефана.* Из XVI века потичу Одески, односно Богишићев препис. В. Јагић је приредио издање *Живота десиота Стефана* према Одеском препису, Гласник СУД 42 (1875), 223–328. Уп. Ђ. Трифуновић, у књ. Константин Филозоф, *Живот десиота Стефана*, Горњи Милановац 2004, 06–029.

[9] *Живот десиота Стефана*, изд. В. Јагић, 271–272 и превод: Л. Мирковић, *Старе срйске биоīрафије XV и XVII века*, СКЗ, књ. 265, Београд 1936, 69–70.

[10] *Живот десиота Стефана*, изд. В. Јагић, 272–275 и СКЗ, 70–73.

[11] *Живот десиота Стефана*, 271–272.

порабоћен исмаиљћанском народу, док не дође цар Перса и Татара и разруши њих, и мене Бог својом милошћу избави из њихових руку. Одавде, дакле, дошавши, нађох најкрасније место од давнине превелики град Београд, који је по случају разрушен и запустео, саздах њега и посветих пресветој Богоматери". И остале слободе (даде) његовим становницима.[12]

Наведени текст пружа битне податке о *Београдској повељи*, о градском завету, како тај документ назива писац. То је неуобичајени назив за повељу, заснован очигледно на појму владареве заклетве, која лежи у основи сваке даровнице у средњовековном начину мишљења. Да је реч управо о повељи, казује писац већ у следећој реченици, у којој цитира дословно деспотове речи. Поред тога, ту је изричита потврда да је Константин Филозоф имао ту повељу у рукама: Стефан се „ослободи порабоћења вишњим промислом, као што и сам у повељи (завету градском), који сазда, пише". Следе деспотове речи у монолошком облику: „Од Косова бих порабоћен измаиљћанском народу, док не дође цар Перса и Татара, и разруши њих, и мене Бог својом милошћу избави из њихових руку"... итд. Тај део текста главе 38. дат је у преводу под наводницима, јер је то дословно цитирани одломак *Београдске повеље*. Припадао је уводном делу свечане деспотове хрисовуље дате Београду. Монолошки облик деспотових аренги са аутобиографским елементима ширег значења (ослобођење од турске власти, искушења личног али и народног живота, итд.) позната су карактеристика његових владарских исправа.[13]

Глава 38. Константиновог дела се завршава реченицом, која садржајно припада *Београдској повељи*, али није непосредно цитирани текст: „И остале слободе (даде Стефан) његовим становницима" и методолошки се прикључује другој врсти сведочанстава о тој повељи – подацима које Константин Филозоф расуто у своме тексту саопштава читаоцима. Највећи део таквих података окупљен је у глави 51. његовог дела.

То је опширна глава, која је у целини посвећена Београду. Писац кроз делатност деспота Стефана на обнови града (бедеми, куле, капије и мостови, двор и цркве), уз речи хвале за та дела, упоредива још само са Јерусалимом, набраја повластице које је он подарио граду. Константин, у ствари, препричава садржај повеље и опет се, као и у глави 38, позива на њен текст. Тај део главе 51. гласи:[14]

---

[12] *Живот деспота Стефана*, изд. В. Јагић, гл. 38, 272 и превод Л. Мирковић, нав. дело, СКЗ, 70. Овај део Београдске повеље из главе 38. Константиновог дела Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 87, није уврстио у деспотову повељу.

[13] Ђ. Трифуновић у књ. Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, СКЗ, књ. 477, Београд 1979, 103–110, са старијом литературом.

[14] *Живот деспота Стефана*, изд. В. Јагић, 287–288.

> Сьбра же оть вьсѣхь страпь своихь богатѣишеѥ люди и вьсели вь градѣ томь и оудостои, ꙗкоже равьноапостольныи .ві.-тыихь вь градѣ своѥмь иногда.[15] дасть же и освобожденниѥ градоу томоу оть вьсачьскыихь вѣштеи, дасть же и ꙁавѣть симь сь вьсакыимь оутврьжденниѥмь непоколѣбати се, вь нѣмь же и благодати божиѥ ѥже на ніѥмь бывьшеѥ, свободы оть порабоштенниꙗ пишеть и печать ꙁлатоу имоуштоую обраꙁь градоу симь подасть, ꙗко хотеи коуплю кою вь страноу вьсакоу сьтворити, прииметь книгоу сь печатню, ꙗко града того житель ѥсть, не дасть нигдѣже царины ни же прошьствиꙗ. Испроси же и оутврьди оть окрьстьныихь себе господь странамь нь и оть самого кралꙗ и по сихь странахь сицевоѥ свобожденниѥ трьжьникомь. Прочеѥ же оть окрьстьныихь вьсѣхь страпь непрѣстаньно дьнь дьне начеше приходити и вь мало врѣме често ѕѣло насели се градь ть. нь ѥлико множаѥ бывааше толико дльгороукыи сь не насыштааше се. Тѣмь и ѥште оть своихь страпь прѣписавь посьлавь сьбра и насели, ꙗкоже Неѥмиꙗ иногда вь Іѥросолимѣ...

Исти одломак у преводу Л. Мирковића гласи:

> А од свију својих страна сабра најбогатије људе и насели у том граду и удостоји, као равноапостолни 12-орице (апостола) у своме граду некада. А даде и ослобођење граду томе од сваких ствари, и даде и повластице овима са сваким утврђењем да се не поколеба, у коме су биле наведене и благодати Божје које су биле на њему, о слободи од поробоћења, и печат златни овима даде који има слику града, да који хоће какву куповину да чини у сваки крај, добије књигу са печатом да је становник тога града, па не даје нигде царине ни пролаза. А измоли и утврди од околних себи господара земаља, па и од самога краља, и по овим крајевима свако ослобођење трговцима. У осталом од свију околних земаља непрестано из дана у дан почеше долазити (становници) и за мало времена веома густо насели се тај град. Но уколико већи биваше, утолико се дугоруки (тј. деспот) не насићаваше. Њима још и од својих земаља преписавши, пославши сабра и насели (га) као Неемија некад у Јерусалим.[16]

Одавно су познате тешкоће у превођењу Константиновог текста. Овде се задржавамо само на оним деловима, који су од значаја за разумевање *Београдске повеље.*

[15] Ова реченица овако гласи и у Богишићевом препису, као и у Погодиновом препису (руска, кратка редакција житија). Уосталом, и читав овај одломак, са незнатним варијантама, које суштински не мењају смисао текста, налазимо у оба наведена рукописа (К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*, София 1986, 395, 501).

[16] Л. Мирковић, *Старе српске биографије*, 86.

У овом одељку пажњу привлачи опет реч завет. Деспот, каже писац, граду „даде и завет са сваким утврђењем, да се не поколеба... и у њему пише..." Овај завет, ако пратимо пишчеву мисао и карактер текста, може бити само завет градски из главе 38. овог дела, дакле – *Београдска повеља* деспота Стефана. Другим речима, писац се и у глави 51. позива на деспотову повељу Београду и то приликом набрајања појединачних повластица које су житељи престонице тада стекли. То даје додатну веродостојност његовом исказу. На основу тога, и текст ове повеље дат у редакцији Ст. Новаковића (став II и III) постаје јаснији: ту је реч о повељи, писаном документу, а не о завету у смислу заклетве.[17] Према томе, став III у преводу треба да гласи: Деспот „даде и повељу овима (најбогатијим људима) са сваким утврђењем да се не поколеба, у којој су биле записане („пишет") и благодати Божје на њему, слободе од поробоћења и даде овима и печат златни који има слику града..."[18]

Поред тога, садржајно посматрано, став II у подели Ст. Новаковића (текст главе 51. у издању В. Јагића) очигледно се надовезује на завршну реченицу Константина Филозофа у глави 38, у којој се наводи да деспот даде „...и прочаја свободи житељем јего".[19] То значи да се у глави 38. наговештавају „слободе" које је владар дао граду, а у глави 51. се оне набрајају, у оба случаја према *Београдској повељи* деспота Стефана.

Набројане привилегије додељене Београду су познате у стручној литератури: лична слобода, слобода кретања, ослобођење од работа (слобода од поробоћења), тј. ослобођење од личних обавеза у односу на владара и државу, право слободне трговине у земљи уз ослобађање од плаћања царина и тзв. пролаза, право на међународну трговину у Угарској и околним земљама – и стога се овде неће коментарисати.[20]

Наведени одељак из 51. главе Константинова дела отвара и нека нова питања. Остао је неразјашњен смисао прве реченице тога одељка, која у преводу гласи: „А од свију својих страна сабра најбогатије људе и насели у том граду и удостоји, као равноапостолни 12-орице (апостола) у своме граду некада".[21] Ова пишчева тврдња указује на неколико чињеница: 1. деспот је из свих крајева своје државе сабирао, што значи подстицао најбогатије људе да

---

[17] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 87. Примера ради, Константин Филозоф за српско-угарски споразум којим је деспот добио Београд од краља Жигмунда употребљава реч завет: *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 284.

[18] Превод Л. Мирковића, *Старе српске биографије*, 86; Г. Јовановић, *Живот Стефана Лазаревића*, 52.

[19] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић 272. Ту завршну реченицу из главе 38. Ђ. Трифуновић у књ. Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, 152, с разлогом не укључује у дословно цитирани текст деспотове повеље.

[20] К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952, 428; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 81–94; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, изд. Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 56, Београд 1994, 68–69.

[21] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић 287; превод Л. Мирковић, нав. дело, 86.

се населе у нову престоницу, 2. „најбогатији људи" су социјална одредница у структури оновременог друштва и подразумева пре свега властелу, али и трговце, јер су њима и биле намењене битне економске привилегије *Повеље*, иако се у тексту подразумевају и друге категорије „житеља" Београда. Константин Филозоф употребљава речи „људи", „најбогатији људи", „житељи", „трговци" и грађани (градски) за насељенике Београда.

Значајно је питање: који су то најбогатији људи, житељи Београда – ако следимо пишчеву терминологију – које је деспот као равноапостолни, у Београду „удостојио" и чиме? Према тексту Константина Филозофа и према схватањима српског друштва оног времена, додељује се или прима „достојанство", тј. положај, титула, част, звање и служба. Примера ради, кнез Стефан Лазаревић је у Цариграду на царском двору од Јована VII Палеолога добио „деспотско достојанство" (1402). Затим, после битке код Трипоља на Косову деспот Стефан је извршио управну реформу доводећи нове људе „на прво достојанство", тј. поставио их је на разне положаје (начелници „над пословима", „над стварима" и друго).[22] У том светлу намеће се закључак да Константин Филозоф у цитираној реченици, на свој начин, кроз делатност деспота Стефана, у ствари, наводи податак о томе да је владар „најбогатије људе", појединце међу њима, „удостојио" неког положаја у Београду. Поређење са дванаест апостола води ка градском већу, које је обично у том броју постојало и имало важну улогу у управном и судском поретку насеља. Дуодецимални систем у тим пословима, различитим током времена, познат је и примењиван од давнина у сеоским, жупским и посебно градским срединама хришћанског света у српским и околним земљама, такође са варијантама од 24 и 6 чланова појединих тела. Примера ради, у Котору је до 1372. године Мало веће, поред кнеза, имало дванаест чланова, у Паштровићима је и у XV веку „стол правде" уз судије и војводе, имао дванаесторицу властеле итд.[23] Чланови већа су у градовима бирани у локалној средини или постављани од стране владара. У држави деспота Стефана било их је у највећим градовима, у Новом Брду и Сребрници, било их је и другде и у Босни. У изворима су познати као пургари (die Geschworenen Bürger), обично се везују за рударска насеља и саско порекло немачких установа.[24] У XV веку чланови већа се помињу и у местима која се не могу сматрати рударским насељима.

---

[22] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић 283. Примера има много.

[23] И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, Београд 1950, 93; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, ИЧ 9–10 (1959), 177–179 и др.

[24] М. Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни*, I, Београд 1955, 13–19; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978, 245; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Споменик CXXVI, САНУ, Одељење друштвених наука 24, Београд 1985, 54–55; С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, у књ. С. Ћирковић, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 262.

Београд је припадао управо тој групи градова. За убрзани развој у доба деспота Стефана Београд је дуговао пре свега државним и политичким приликама времена, наравно, уз богато привредно залеђе Србије и међународну трговину широких размера.

„Најбогатији људи" Константиновог текста су водећи кругови деспотове престонице, властела, „достојанственици" двора и државе, чланови градског већа, угледници сваке врсте. Дубровчани су чланове већа (maiores civitatis, anciani, officiales) називали властелом (gintilomini) у једном документу из 1430. године у Сребрници.[25] Ако се вратимо тексту Константина Филозофа, то су изабрани у најширем смислу те речи у Београду, али и у другим балканским градовима. Са њима се у рату преговара, они се у тренуцима опасности повлаче у „кулу" (акропољ), они одлучују о важним питањима и пресуђују.

Константин Филозоф је, према сопственим речима, као летописац писао житије српског владара. Тиме је дат и основни избор тема које граде његово дело. Свакидашњи живот града није његова тема, управа, такође. Ван наведених текстова из глава 38. и 51. само још један податак привлачи пажњу. То је сцена у којој писац приказује деспота Стефана како дели милостињу убогим људима у Београду. У један мах ту су се окупили „прокажени" из поморских и бугарских крајева, пљачкали су грађане, наставља писац, дошло је до сукоба са „владалцем градским", најзад су изгнани.[26] „Владалац градски" је представник владара у једном граду, кефалија до управне реформе деспота Стефана, касније је то војвода, важна личност са великим овлашћењима у укупном управном систему деспотовине. Поред војводе, посебно надлежног за питања реда и мира, уз градско веће, истакнуту улогу је имао градски кнез у српским градовима, како то показују бројни примери из извора с почетка XV века, у Новом Брду је то јасније но другде. Одредбе о управи градом, о правима и дужностима локалних власти, али и грађана, свакако садржајно припадају владаревој повељи. Кад је Београд у питању, оне се могу препознати само у ширим оквирима друштвеног развоја престонице. Ако игде, онда је у Београду питање односа између државних установа (владар, двор, централна управа земље итд.) и локалних градских власти битно за разумевање његове историје. Градско право Београда је још увек научни задатак.

---

[25] А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Зборник „Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII)", Смедерево–Београд 1992, 129.

[26] *Живот деспота Стефана*, изд. В. Јагић, 310.

Jovanka Kalić

LA CHARTE DE BELGRADE (1405)

Sommaire

Aux termes d'un accord conclu avec le roi de Hongrie Sigismund de Luxembourg (1387–1437) le despot Stefan Lazarevic est entré en possession de Belgrade au début du XVe siècle. En retour, ce dernier reconnaissait la suzeraineté du roi de Hongrie dont il allait être un précieux allié dans la lutte contre les Ottomans qui menaœaient déjà sérieusement les territoires s'étendant au nord de la Save et du Danube. Peu après avoir reœu la ville vers la fin de l'année 1403 ou au début de l'année 1404, le despot Stefan l'a proclamé capitale de l'Etat serbe. Il a alors délivré à la ville une charte solennelle par laquelle il y instaurait un nouvel ordre juridique: les habitants de Belgrade se voyaient notammment octroyer de larges privilèges et droits tout en étant tenue à des obligations spécifiques.

L'original de la Charte de Belgrade étant perdu, ce travail est une tentative de reconstitution de son contenue s'appuyant sur plusieurs parties de son text, conservées dans divers sources écrites. Les fragments les plus importants ont été préservés grâce à un auteur d'origine bulgare, Konstantin Filozof, qui, fuyant son pays devant l'avance turque, a trouvé refuge en Serbie et à Belgrade après 1410, a l'époque où le despot Stefan, lui-même écrivain et traducteur, s'attachait à réunir autour de lui des érudits venus de divers pays. Dans ce nouveau milieu Konstantin Filozof a écrit plusier ouvrages tout en exerœant la profession d'instituteurs. Son oeuvre la plus célèbre est une biographie du despot Stefan dont il relate les actes et les réalisations à Belgrade en des termes qui ne cherchent nullement à dissimuler son admiration. Ce faisant, il pouvait avoir sous les yeux le texte de la Charte de Belgrade, comme il le précise lui-même dans un passage – chapitre 38 – où il annonce qu'il en cite textuellement l'introduction (*arenga*) alors qu'un peu plus loin – chapitre 51 – il indique les parties de la Charte dans lesquelles sont énumérés les privilèges accordés par le despot Stefan aux habitants de Belgrade. Le text de ce travail propose une analyse des passages en question de la Charte de Belgrade, ainsi qu'une liste des sources écrites disponibles permettant la poursuite d'un travail sur ce même thème.

УДК: 348:091=163.41"15"

ОСВРТ НА ЦРКВЕНО-ПРАВНЕ ОДРЕДБЕ БАРАЊСКОГ ЗБОРНИКА

ДУШАН И. СИНДИК

Апстракт. – У раду је указано на значај појаве овог правно-историјског споменика у науци пре око сто година, на дилеме о времену постанка текста и његовог сачуваног преписа, као и на основне црте његовог садржаја.

Кључне речи: Барањски зборник, археографски опис другог дела, црквено-правне одредбе.

Овом приликом желим да подсетим на то да је Барањски зборник у науку увео др Бошко Петровић, по образовању карловачки богослов, а затим бечки слависта и германиста, изгледа познатији по књижевним и песничким радовима, које је потписивао псеудонимом *Жељски*. Он је у својој наоко невеликој књижици од 80 страна под насловом *Из старе српске књижевности*, Ср. Карловци 1913, уз више других рукописних књига описао и Барањски зборник.[1] Тај опис је врло значајан, првенствено зато што је у науку тада уведен још један рукопис Душанова законодавства. Он је нагласио да постоје два дела Зборника. У оквиру садржаја другог дела Зборника пописане су и описане црквено-правне одредбе веома значајне за проучавање свакодневног живота Српске православне цркве, што подразумева целокупно друштво и већински део становништва српске средњовековне државе.

Чини се да је стицај околности у правно-историјској науци данас такав да, када говоримо о црквено-правним одредбама Барањског зборника, треба

---

[1] Опис Барањског зборника налази се на стр. 41–74; садржај на стр. 46–53. – Петровићева биографија је, бар потписаном, мало позната. Из *Народне енциклопедије СХС* III, Загреб 1928, 339 сазнајемо да му је последња дужност била ратни дописник *Српске ријечи* и *Трибуне* за време српско-бугарског рата, те је на тој дужности умро од колере 7. августа 1913. у Скопљу (В. Петровић). В. и *Enciklopedija Jugoslavije* 6, 485 (Трива Милитар).

најпре скренути пажњу на резултате А. Соловјева, који је један релативно мали део тих одредби издвојио, сматрајући да је тај део настао у време цара Стефана Душана и, што је најважније, да исти представља самостално дело српског законодавца, конкретно првог српског патријарха Јоаникија.[2] Целина у коју је инкорпорисан тај мањи део јесте, по Соловјеву, вероватно компилација, настала из одговарајућих византијских црквено-правних института и писаних споменика. Требало је бити веома велики зналац како правних норми, тако и нашег старог језика (а Соловјев то јесте био) да би се, на основу језичких обележја, могла издвојити скупина одредби које су настале независно од утицаја комплементарних византијских правних споменика тога времена. Веома је значајно опажање Соловјева да на прелазу из првог у други део Зборника стоји запис, из којег се закључује да је Зборник текстуално настао из два некада одвојена дела (комада), па се тако на овом примеру види како настаје конволут. Петровић је морао видети тај запис, али није усмерио пажњу читалаца ка истом.

У оквиру описа Зборника, што је за ову тему посебно значајно, Петровић је уз сваки одељак дао основни коментар, у оквиру којег се налази и упут на одговарајуће црквено-правне списе као на могуће изворе састављача другог дела Барањског зборника, као и на постојећа издања. То је нарочито значајно због оних рукописа који су се до 6. априла 1941. године налазили у Народној библиотеци Србије, када су изгорели приликом немачког бомбардовања.

Б. Петровић је у оквиру свог описа писао и о датуму, што је касније учинио и А. Соловјев. Петровић је као време настанка зборника предлагао крај XIV или почетак XV века, док се Соловјев сасвим конкретно залагао за време између 1480. и 1490. године. Ипак, сигуран датум настанка Барањског зборника, тј. време од 1500. до 1523. године, дала је тек детаљна анализа водених знакова коју је обавио Р. Станковић,[3] као вредан посленик Археографског одељења Народне библиотеке, у оквиру збирке водених знакова, коју је иницирао и засновао пре педесет година Владимир Мошин.

Ово је прилика да се нешто каже и о пагинацији. Петровић је у своје време писао да зборник има 204 листа са једним додатим – свега 205 листова, распоређених у 32 кватерниона = тетраде, што је све сигнирано словима при дну прве и последње стране кватерниона, у складу са правилима важећим у време настанка рукописа, па би сходно томе Зборник требало да има 256 листова. Он не спомиње фолијацију оловком у десном горњем углу. По данашњем стању обележен је оловком 231 лист, тј. 462 стране. Према томе, недостаје 25 листова, тј. 50 страна. Претпоставка је да су листови нестали пре,

---

[2] Александар Соловјев, *Српска црквена правила из XIV века*, Гласник СНД XIV (1935), 33–42 (са одговарајућом литературом и изворима).

[3] Д. Е. Стефановић, *Опис Барањског зборника*. В. *Законик цара Стефана Душана*, књ. III, САНУ, Београд 1997, 83–87.

а да је данашња фолијација оловком уписана знатно после преповезивања, можда и после Петровићевог описа, али свакако пре Соловјева. Наиме, Петровић се служио сигнирањем првобитног писара, а Соловјев савременијом фолијацијом, при чему има мањих дактилографских пропуста. Писар бројева листова направио је неколико грешака, које је сам поправио. Димитрије Е. Стефановић,[4] филолог, утврдио је на којим се местима налазе празнине у тексту. Стефановић је записао бројеве тетрада (= кватерниона) и забележио које се стране налазе у којем кватерниону.

Било би веома корисно истражити да ли постоји могућност реконструкције на основу текстова сачуваним у другим одговарајућим зборницима.

По обиму целина другог, црквено-канонског дела Зборника износи 146 страна, од којих је Соловјев објавио свега 7, што значи да остаје још 139 за проучавање и објављивање.

Соловјев је у складу са садржином овако поделио други део Зборника у 10 одељака:

1. Оуставленіе светіих отьць о житіи всего лѣта, изложено вь кратьце (153–157).
2. Запрѣщеніе исповѣдающими се (157–160).
3. Правила светыих .З. сьбовь и Іωан҆на постныка (160–176; према Петровићу с. 40, под бр. 2, то је поновљен део онога што се налази у 16. кватерниону са разликама у правопису, реду речи у реченици и граматичким облицима).
4. Иже в Агкире сьбора (176–179).
5. Оуказь седмими вьселен҆скіимь сьборωмъ (180–181).
6. Исповѣданіе о светои и единосоущнѣи Троици (182).
7. Анастасіа патріарха ... Антиохие и Кирила Александрьскаго изложеніе вь кратьце о вѣрѣ (182b–184).
8. И сіе послѣжде изобрѣтохомь и здѣ сьставихомь ωт законика светыих ωтьць на потрѣбу поповомь и всѣмь людем по законоу светого црковнаго устава (184b–187b).
9. Заповѣди светаго Іωанна Златоустаго о законѣ црковнѣм (187b–193).
10. Великаго Василіа колика и какова соуть мѣста епитимііам, рекше запрѣщеніемь (193b–195).

Не обележавајући број Соловјев је издвојио Правила светих никејских отаца:

(11) Уставь светыих ωтьць .ТИІ. иже вь Никеи (197b–202b).

Соловјев затим каже да се у продужетку наводе још многа правила, од којих је најзначајније ово под бр. (11). Треба рећи да су та правила написана на следећих тридесетак страна, што у односу на целину другог дела Зборника није ни тако мало, али је Соловјев очигледно сматрао да су она мање значајна, па их није ни набројао. На крају Зборника записана је одредба о КАНОНИКУ

[4] Исто.

(231а–231б), тј. о дажбинама које је епископ имао право да убира од своје пастве приликом хиротоније. Дажбине су следеће: на сваких тридесет димова, тј. кућа, епископ је добијао један златни перпер, два сребрњака, једнога овна, јечмика шест кабала, шест мера вина, шест кабала брашна и тридесет кокошака.

Без обзира на значај ових правила, мислим да када се расправља о Зборнику треба мање обратити пажњу на оно што представља српски specificum, а више на целину. То не значи да на одговарајућем месту тај specificum не треба да буде наглашен.

Увидом у текст релативно лако се може закључити да други део заиста садржи, као што је речено у наслову, *Правила светих отаца*, у којима ће свештеник наћи упутства за свој свакодневни живот, као и за живот верника у току целе године. Ту су укључени сви догађаји од рођења до смрти, који укључују свете тајне знамења, крштења, венчања, исповести, причешћивања, миропомазања, сахрањивања. У то се убрајају одређени видови брачног права, обележавање црквених светковина – празника. Одређено је каква мора да буде часна трпеза, да црква мора да се закључава, затим које богослужбене књиге црква мора да поседује, која старозаветна књижевност треба да буде заступљена у библиотеци, претпоставља се, чак и једне мање парохијске цркве. Привлачи пажњу одредба по којој литургија мора да се обавља уз дипле, што значи да се поклањала пажња и музичком делу тог свечаног чина.

Међу одредбама брачног права пажњу привлачи израз АРМАСЬ, као чин који треба обавити пре венчања на прстен, тј. пре свадбе. Корен је у грчком глаголу ἁρμόζω = заручити се.[5] У хрисовуљи краља Душана забележен је израз *међа армасана*, што се погрешно тумачило и као топоним.[6] Овде би то могло да се тумачи као поклон, можда и као мираз, који је требало предати приликом веридбе.[7] Пажњу привлачи и израз *јеврејско збориште*. Према општој Енциклопедији Лексикграфског завода, требало би да тај израз означава синагогу, али и место окупљања, скупштину, општину.[8] Да ли је о реч о простом преношењу текста из грчког предлошка или се заиста радило о грађевини, остаје отворено питање.

Када је реч о светковинама, које тада, као ни данас, нису пролазиле без већих количина хране, нису били запостављени ни хигијенски услови. Тако, нпр., предвиђен је поступак у случају да миш (или нека друга животиња) упадне у храну. Птице за које се сматрало да се користе у врачбинама биле

[5] Stjepan Senc, *Grčko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb 1910, 121. Најлепше хвала колеги г. Виктору Савићу, који ми је помогао у решавању овог питања. Уп. и: Соловјев, н. д. 40.

[6] Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 403: мегїа армасана.

[7] Радмила Тричковић, *Поклон*, ИЧ XXXV (1988), 57, наводи турску реч *armagân*, као синоним за српску реч *поклон*. Захваљујем др Гордани Томовић што ми је указала на овај податак.

[8] *Enciklopedija Leksikografskog zavoda* 6, 727.

су забрањене за јело. Додуше, месо врана и орлова се ионако не једе. То значи да је црква у одређеним ситуацијама бар у извесној мери бринула и о здравственом понашању, као и о просвећивању народа.

Треба рећи да су црквене власти римокатоличке и православне цркве већ и у ранија времена почеле прописивати ограничења и казне за разне преступе из области брачног права, али и уопште за преступе у области генетике и сексуалног живота. Овде ћу само подсетити на два примера: 1. да је око 1095. године у Котору епископ Гримоалд устао против склапања брака без благослова цркве, и то посебно у одређеном степену сродства,[9] и 2. у српском законодавству прва јавна објава о брачним преступима била је прописана у другој жичкој хрисовуљи забраном „узимања" свастике мимо закона, као и о недоличном понашању (беснования) жена.[10]

У оквиру ових правила има и тзв. епитимијних = пенитенцијалних прописа, тј. казнених одредби за кршење норми религиозног понашања у цркви као култном објекту, али и ван ње – у свакодневном животу.

Списак прекршаја је подужи, од крађе до убиства – нећу их све набрајати. Њим су обухваћени не само обични парохијани – прости људи – него и свештенство, укључујући епископе. Казне су биле одређене у широком оквиру – од благих до веома оштрих – иако као васпитна мера никада није споменуто батинање нити која друга врста бруталног физичког кажњавања као, нпр., сакаћење. У замену за то предвиђени су строги постови, који су се састојали од узимања суве хране, праћени клањањима од десет или петнаест до више стотина пута дневно у трајању од неколико дана до више година. При томе се нарочито истицала духовна санкција забране причешћивања у дужем временском периоду, уз евентуалну дозволу приступању светим тајнама о Ускрсу или Божићу. Свештенству је у извесним случајевима претило рашчињавање, епископима детронизација.

Једноставно речено, све ове одредбе могле би се подвести под латинску изреку: SUB SOLE NIHIL NOVUM. Под Сунцем ништа ново. Ништа није непознато, од Старог завета до данашње жуте штампе. Све то показује да у неким стварима цивилизацијски корак напред несумњиво постоји, али и да у многима човечанство стоји тамо где је било пре неколико миленијума.

---

[9] *Писци средњовјековног латинитета*, Књижевност Црне Горе XII до XIX вијека, ОБОД, Цетиње 1996, приредио Д. И. Синдик у сарадњи са Г. Томовић, 40: Sed amodo ex auctoritate omnipotentis Dei Patris et Filii et Spiritus Sancti excomunicamus et anatemizamus et a gremio matris ecclesie separamus omnes illos qui accipiunt uxores et que accipiunt maritos sine consilio ecclesie.

[10] Д. И. Синдик, *Значај жичких хрисовуља за историју српског народа*, Повеља, часопис за књижевност, уметност, културу, просветна и друштвена питања, Нова серија, година XXV, број 2, Краљево 1995, 66.

Dušan I. Sindik

REVIEWING THE CHURCH LAW PROVISIONS OF THE BARANJA CODE

Summary

The subject-matter of the present contribution relates to the second part of the *Baranja Code* and, more particularly, its very appearance in scientific literature, before it has been archeographically described for the first time, almost one hundred years ago. Later on, the original results have been corrected in terms of chronology, since this became possible after a deeper analysis of filigrees (water marks), so that conclusion was reached that the *Code* in its present form might have been edited only between 1500 and 1523. The text itself, and particularly the part marked as item 9, originated around the middle of 14th century, and the marked part was ascribed to the first Serbian patriarch Joanikije. Furthermore, the content has been confirmed as true according to description by B. Petrović and A. Solovjev, where it was emphasized that these were church law provisions relating to everyday life of medieval population of Serbia, coupled with corresponding instructions of work not only of parochial clergy but the one of Episcopal level as well. The regulation of various kinds of infractions, beginning from petty theft and up to murders, indicates that mankind is still left at the place it has been several millennia ago.

УДК: 34(497.11):630*33"13/15"

ОДРЕДБЕ О КРЧЕВИНИ

РАДЕ МИХАЉЧИЋ

А п с т р а к т. – Одредбе о крчењу дубоко прожимају историју друштва у феудално и турско доба. Оне регулишу односе између потчињених и повлашћених, а садрже податке о праву поседовања крчевина и заштити природне средине. Као изворе аутор је користио старе српске исправе, Душанов законик и статуте приморских градова и острва.

Кључне речи: крчевина, лаз, требеж, шуме, голети, путеви, Српска држава, приморски крајеви, Дубровник, обичајно право, феудално право, право поседовања крчевина, природна средина, зависно становништво, феудално добро.

За изучавање прошлости, тема о крчевини је наизглед споредна. У сваком случају, за јавно иступање није атрактивна. Али она дубоко прожима историју друштва у феудално и турско доба. Одредбе о крчењу регулишу односе између потчињених и повлашћених и односе између појединаца у оквиру зависног становништва. То је у одређеној мери слика свакодневног живота. Одредбе о крчењу и сечи шуме, поред осталог, садрже податке о заштити природне средине.

Крчевина је савремена реч, која је потиснула прастари, општесловенски израз лаз (руски *лазъ*, пољски *łaz*, чешки *laz*).[1] Словенски термин лаз налазимо у мађарском и румунском језику. Исто тако, преузели су га Арбанаси и Романи у Далмацији.[2]

Реч лаз имала је више значења. Лаз је синоним за крчевину, али и крчевина има више намена. Прве крчевине су уске стазе, богазе, путељци у шуми,

[1] Није усвојено тумачење Франца Миклошича да лаз има корен у немачком језику (Neuhochdeutsch). F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae 1862–1865; *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–XXIII, JAZU, Zagreb 1880–1976.

[2] P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* II, JAZU, Zagreb 1972, 278–279.

ниском растињу, грмљу, или шипражју, настали пролазом људи или животиња. Лаз се доводи у везу са глаголом *лазиши* у значењу пузити, милити, гмизити.[3] Именица лаз послужила је као основа за речи про*лаз*, при*лаз*, пре*лаз*, у*лаз*, из*лаз*. Са различитим префиксима проширује се број израза којима је заједнички именитељ пут којим се слободно креће.

Лаз у значењу улаз постојао је у оградама њива, поља, воћњака. Колико се полагало на заштиту чокота винове лозе, сам по себи говори израз виноград. Ограђену лозу понекад су штитиле постављене клопке. Ограђивала се и шума. Ограђена дубрава на Крку и у Винодолу звала се дрьмунь (грчки δρυμών, латински nemus, sylva).[4] Управо у вези са дрмуном сазнајемо да се разваљена ограда звала лаз.[5] Готово да се чешће мислило на насилно срушену ограду него на права врата: *A kada li probiše bedene i široke laze otvoriše*, стих је Андрије Качића Миошића.[6] Лаз је тамо где је пала ограда. Тако се тумачи податак из једне одредбе *Врбанскоī сшашуша*.[7] Просечено место у међи називало се лазà.[8] Лаз је чест израз у старим наративним текстовима: *prošad van kroz lazi, skoči prik lazi, laz grada, na laz grada prista*.[9] *Ne istire konje na onu istu laz na koju su unišli*. Ова реченица сведочи да је лаз истовремено означавао улаз и излаз.[10]

„Značenje *krčevina* razvilo se od pravljenja puta", с правом је закључио Петар Скок.[11] Међутим, пут се није увек звао лаз. *Пољички сшашуш* садржи детаљну одредбу о путевима, али се у њој не спомиње реч лаз.[12] Према овом статуту постојао је *велики* општински пут и сеоски пут зван *īоник*, који је морао бити широк да њиме могу пролазити два вола у јарму. Велики општински пут који пролази кроз жупу морао је *биши широк једну розīу*. Розга као мера за дужину дуго није била довољно позната. Њена дужина није објашњена у *Rječniku* JAZU. У међувремену утврђено је да је розга у више приморских

---

[3] *Речник срīскоīа језика*, Матица српска, Нови Сад 2007.

[4] *Statut Vrbanski a donekle i svega krčkoga otoka (god. 1362–1599)*, uredili I. Črnčić i F. Rački, *Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium* IV, Zagrabiae 1890, 157.

[5] О томе сведочи трећи члан *Врбанскоī сшашуша*: ако би ки одьдаю учиниль вразграениhь дрьмуниhь... али онѣць, ки е одьдаль, да су били лази: плати пену саць ки е одьдаль. *Statut Vrbanski*, 161.

[6] Andrija Kačić Miošić, *Razgovori ugodni naroda slovinskog*, 152^b; *Rječnik* JAZU.

[7] *Statut Vrbanski*, 161, 3.

[8] *Slovinac* 1882, 187.

[9] *Rječnik* JAZU.

[10] *Rječnik* JAZU.

[11] P. Skok, *Etimologijski rječnik* II, 278.

[12] Пути опћени имаю бити слободни свакому, како е законь, и има путь опћени велики крозь жупу има бити широкь едну розгу; а ча е у селу гоньникь, таи има бити широкь да могу ниме ходити два воли у ѣарьму.

И да никторь не има пута стисковати али га имаю ωдтиснути брезь допущенна опћине али суда. *Пољички сшашуш*, 102, члан 101.

градова износила седам млетачких стопа или 2.434 м. Једино је у Трогиру износила 2.318 м.[13] Ни сви општински путеви нису били исте ширине.[14] У околини Дубровника општински пут је приближно одговарао ширини сеоског *іоника* у Пољицама. Према Дубровачком статуту општински путеви *морају бити толико широки да се на њима моіу мимоићи два натоварена маіарца, ако један дође у сусрет другом*.[15] На острву Корчули путеви су били још ужи (видети даље). Прописи забрањују измештање и сужавање путева проширењем ораница.[16] На обрађеним површинама пролази *од старине морају остати*.[17]

Назив искрченог пута зависио је од намене и конфигурације земљишта. Према одредби призренске хрисовуље цара Душана, становници села Љубижне добили су слободан прогонь оу планиноу.[18] То је особен назив за пут, можда теснац, за брз *ироіон* стоке, која се није смела задржавати да би пасла околна пасишта, односно планину.[19] Иста одредба забрањује орање пасишта.[20]

Путеве који се ређе користе брзо је захватало растиње. Синтагма *trebiti put* истовремено је означавала трасирање новог и одржавање старог, повремено напуштеног пута.[21] Веће града Корчуле одлучило је да се на острву уреде путеви. Предвиђена је казна од пет перпера за оног ко би закрчио или уништавао путеве чија је ширина износила *најмање један обичан корак*.[22] Душанов законик нема одредбе о градњи и одржавању путева, али садржи више чланова о заштити путева, путника и трговачких каравана.[23]

Десетине прецизних прописа о крчењу садрже статути приморских градова. На прецизније и чешће прописе приморске општине су биле принуђене како би спречиле спорове и сукобе, а затим заштитиле осетно смањене шумске површине. Указујемо на неколико података из Статута града и острва Корчуле. Статут допушта, а рекло би се и да подстиче крчење, али под одређеним условима и на дозвољеним местима. Једна одредба предвиђа да

---

[13] *Rječnik* JAZU; М. Влајинац, *Речник наших старих мера* IV, пос. изд. САНУ, књ. CDLXXII, Одељење друштвених наука, књ. 74, Београд 1974, 799–800.

[14] Расправљајући о ширини путева, Гавро Шкриванић није искористио поуздан податак о ширини *іоника*. Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 18–19.

[15] V. Bogišić et C. Jireček, *Liber Statutorum civitatis Ragusii, compositus anno 1272*, Zagrabiae MCMIV, preveli M. Križman i J. Kolanović, *Statut grada Dubrovnika 1272*, Dubrovnik 1990, 166, 379–380, član XXIII.

[16] *Пољички статут*, 102, члан XXIII.

[17] V. Bogišić et C. Jireček, *Liber Statutorum civitatis Ragusii*, 166, 379–380, član XXIII.

[18] Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, САНУ, Београд 1912, 686.

[19] М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1966) 3–95; *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 69, 73, 85, 92, 96.

[20] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 686.

[21] V. Mažuranić, *Prinosi* I, 1462.

[22] *Statut grada i otoka Korčule*, preveo i priredio A. Cvitanić, Korčula 2002, 169, 361, gl. LXVIII.

[23] Видети 157, 158, 159. и 160. члан Душановог законика.

се крчевина близу зимског станишта за стоку чврсто огради како на крчевини не би пасла стока. Власник неограђене или слабо ограђене крчевине није имао право да наплати штету.[24] Право на накнаду штете није имао ни онај ко искрчи земљиште *на удаљености само једне миље од зимског станишта* за стоку.[25] Иначе, овај статут наводи неколико општинских места на којима није дозвољено крчити – facere las super locis Communis. Предвиђена казна износила је 25 перпера.[26] Иста казна предвиђена је за оног ко би крчио, односно секао шуму и палио ватру на општинској земљи *од рта Ражњића до Грдаче на подручју Блата и од Стрећице све до Привале.*[27] Привала се још једанпут изузима. На њој је забрањено сећи шуму и то земљиште претварати у пашњаке: Item, quod nemo possit incidere nemus, faciendo passicum in Priualla, poena yperperorum XXV.[28] Општина је по свом нахођењу одобравала крчење због пашњака на другом месту.[29]

Смањењем шумских површина, прописи статута приморских градова и острва успоравали су крчење. Почео је требеж не корења него камена. Априла 1883. Јеремија Гагић писао је Павлу Шафарику да ступ у Црној Гори не означава меру већ „простор очишћене – отребљене – земље од камена и истим камењем ограђене".[30] Податак из новијег времена могао би се, са одређеним опрезом, применити на позни средњи век. Уосталом, и данас се на исти начин у приморским голетима припремају обрадиве површине.

ПРАВО ПОСЕДОВАЊА

Правила о крчењу свакако је, у великој мери, изградило обичајно право, али оно, нажалост, није сачувано. Међутим, живот у сеоској средини заснивао се, па и данас се бар делимично заснива на обичајном праву. У оквиру сеоских атара постојали су и постоје заједнички путеви, пролази, извори, воде, планине, пашњаци, жиришта. Указујемо на једну одредбу Дубровачког статута, која се и данас у народу поштује. Стабло воћке засађено или случајно никло близу туђег винограда или земље, лако је могло да узрокује спор заинтересованих власника уколико се крошња воћке рашири и део њених грана надвије над

[24] *Statut grada i otoka Korčule*, 156, 352, gl. XXIV.

[25] *Statut grada i otoka Korčule*, 161, 365, gl. XL.

[26] Ову одлуку Корчуланска општина донела је 31. јануара 1420. *Statut grada i otoka Korčule*, 182, 371, gl. CXVI.

[27] *Statut grada i otoka Korčule*, 211, 394, CLXXVIII.

[28] *Statut grada i otoka Korčule*, 168, 361, gl. LXV.

[29] *Statut grada i otoka Korčule*, 168, 361, gl. LXVI.

[30] *Jedan list Vuka Stef. Karadžića i devet listova Jeremije Gagića pokojnomu P. J. Šafařiku*, iz zaostavštine P. J. Šafařika, priobćio Jos. Jireček, Starine XIV (1882) 207; А. Соловјев, *Кончански практик*, ЗРВИ 3 (1955) 99, нап. 2.

туђу земљу. Власник винограда над чију земљу се буду надвијале гране туђе воћке имао је право *убрати и јести све плодове што висе и стоје над његовим виноградом или земљом, па и посјећи те гране без казне и глобе*. Сасвим је извесно да је обичајно право нудило решење у случају таквих спорова, а врло је вероватно да је баш такво решење нашло место у Дубровачком статуту.[31]

Недостаје изворна подлога за сигурнију процену мере у којој се феудално право ослања на обичајно право. Остаје отворено питање у којој мери је обичајно право нетакнуто, непреиначено, у изворном облику, уношено у законске одредбе настале у развијеној феудалној држави. Близу је памети да је обичајно право приликом састављања законских прописа прилагођено нормама феудалне државе. Уочене су многобројне правне празнине, али оне се не могу тумачити само губљењем или уништавањем докумената. Изучавање односа зависног становништва у сеоском атару није могуће без трагања за остацима старих, вековима усвајаних друштвених обичаја. Када је реч о крчевини, право поседовања дели обичајно од феудалног права.

Искази српских средњовековних исправа о праву поседовања крчевина нису толико ретки колико су недоречени. Управо недостају подаци незаписаног обичајног права. Прва недоумица почиње са називима крчевина – *Белмужев лаз*, *Браишин лаз*, *Драгоман(ов) лаз*, *Мирујев лаз*, *Танушев лаз*, *Хранојев лаз*.[32] Остаје нејасно да ли су у питању власници или зависни сељаци, који су први искрчили шуму и узорали дотад некултивисано земљиште.

Ковачев лаз искрчио је сеоски занатлија, познатији по занимању него имену. Ковач је секао шуму јер му је квалитетно дрво било неопходно за угаљ. Од крчења је имао двоструку корист, пошто је проширивао обрадиву површину. Сеоски занатлија сигурно није могао да живи од занатских услуга и производа. Он се бавио и земљорадњом. Право на посед крчевине у овом случају решава друштвени положај сеоског занатлије, који је припадао зависном слоју становништва. Исто тако, право поседовања *влашког лаза* одређује друштвени положај влаха сточара.[33] Објашњење није потребно за *царев лаз*.[34]

Јаснији су подаци о крчевини ниског растиња, званој *требеж*. Кончански практик садржи попис дванаест требежа у селу Кончи и шест требежа у селу Лубници. Велики војвода Никола Стањевић подстицао је крчење и на новим ораницама насељавао отроке. Уз сваки требеж наведено је име (*требеж*

---

[31] V. Bogišić et C. Jireček, *Liber Statutorum civitatis Ragusii*, 167, 380, XXVI.

[32] F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858, 87, 95; П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље* II, Нови Сад 1976, 25, 59; Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских* II, Београд 1864, 3; *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 360–361.

[33] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 87, 95; Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских* II, 3.

[34] Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских* II, 3; Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Београд 1935.

Обрадов, шребеж Раденов, шребеж Берков). Нису то само имена работника који су окрчили земљу. Наводи се и један власник крчевине *шребеж ошрока Новакова*. Новак је у истом селу поседовао још две крчевине, затим *ошрочко селишше*, више њива, ступова, ланиште и воденицу.[35] Реч је о властелину великог војводе Николе. Отроци су најпре били подложни властелину Новаку, касније манастиру. Они су обрађивали крчевине и другу земљу, а намете плаћали феудалном господару. Отроци нису имали личну слободу, али 67. члан Душановог законика изједначио је обавезе отрока и меропаха – *како илаћу илаћају и рабошу рабошају шако и земљу да drже*.[36]

Још један пример сведочи о томе како је крчевина постала баштина. Више Габрова у Беласици дијак Драгоје ушао је прѣдь Трѣблѣгрьдь, дакле, у окрчену земљу и почео зидати цркву посвећену св. арханђелима Михаилу и Гаврилу. Дијак Драгоје *расшребио* је земљу око цркве и ниже цркве. Маја 1350. цар Душан је, на препоруку епископа, цркви дијака Драгоја приложио нове поседе, укључујући и њиву у Поду са земљиштем које је тек требало *расшребиши*. Дозвољено је да се на ове поседе населе слободни људи *да рабошајуш цркви, а иноме никому*. Цар је истовремено ове поседе ослободио свих работа и намета. Драгоје и његови сродници располагали су црквом и имањем *в веки века*, дакле, као баштином.[37]

Наведени пример показује како је крчевина као посед баштинске цркве постала баштина. Искрчена земља у доба развијеног феудализма припадала је феудалном господару. Поседнику феудалног добра одговарало је проширење култивисаног земљишта и насељавање зависног сељаштва, јер се тако повећавају његови приходи. Насељеницима Призренске епископије краљ Стефан Дечански препоручује *колико је узможно људем црковним да си чине лазе*, али крчевине на црквеној земљи остају у поседу цркве, *као и друїе њиве*.[38] Одговор на то колико је зависни сељак био мотивисан да проширује оранице, Милош Благојевић налази у 14. члану Земљорадничког закона, „по којем земљорадници имају право да користе њиву три године без надокнаде ако су је разорали на некој ледини и са допуштењм господара ледине. Ова одредба се у целини може применити и код стварања лазова".[39]

---

[35] А. Соловјев, *Кончански иракшик*, ЗРВИ 3 (1955) 90–91.

[36] Р. Михаљчић, *Ошроци*, ИГ 1–2 (1986) 51–57 = *Сабрана дела* IV, Београд 2001, 221–229.

[37] Ст. Новаковић, *Законски сиоменици*, 758–760; А. Соловјев, *Кончански иракшик*, ЗРВИ 3 (1955) 100; М. Благојевић, *Земљорадња*, 87; Р. Михаљчић, *Правни иоложај баштинских цркава*, Научни скуп одржан у Деспотовцу августа 2003: Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности, Дани српског духовног преображења XI, Деспотовац 2004, 57–69.

[38] Ст. Новаковић, *Законски сиоменици*, 639.

[39] Овај члан Земљорадничког закона знатно је оштећен, али је реконструисан на основу руске верзије Земљорадничког закона и 24. члана Јустинијановог закона: Аще дѣлатель земли вьниде оу лѣдниу иного дѣлатела сь оупросом и разьорет нивү, да дрьжит три лѣта, потом да

Сличне одредбе налазимо у Дубровачком статуту[40] и Брачком статуту. На Брачу су се на три године изнајмљивали делови општинске земље.[41]

Није недостајало мотива за проширење култивисаних површина. Неретко се смањивао принос на често обрађиваним њивама. Оне су стављане под угар, понекад и напуштане. С друге стране, повећањем броја становника почео је процес унутрашње колонизације, а у другој половини XIV века стизали су присељеници, који су своја ранија насеља напуштали због ратних пустошења. Зато се понекад крчило без дозволе власника феудалног добра. Како другачије тумачити наредбу цара Душана и краља Уроша у даровници серском митрополиту Јакову. Цар и краљ наређују да на имању цркве светог Николе под Кожљем ник҇то безь хотѣнны митрополитова да не трѣбн лаза на земли на црьковьнои ни винограда садін. Забрањено је да се на црквеној земљи *силом* насели *туђи човек*.[42]

Међутим, претварање крчевине у баштину једини је прави мотив за обављање изузетно тешког посла. Сеча стабала, вађење пањева и чупање корења захтевало је време, добар алат, вештину, снагу и, по правилу, више работника. Али само у повељи краља Милутина о уљарима (пчеларима) на Бистрици налазимо податке о претварању крчевина у баштину. Краљ моли архиепископа да његови људи не забрањују лоуга хїландарскыимь оулїарцемь до своје мегје (но) гдѣ годе хоте архїепископови людје оу томзы лоугоу растрѣбыти лазь или сѣнокось да имаю оу бащиноу. Такожде и хїландарсцїи оулїарци гдѣ оуzмогоу оу томгјере лоугоу растрѣбиты лазь или сѣнокось, оу бащиноу да имаю.[43] Одредба је речита. Луг је шумско подручје у коме се налазила међа имања манастира Хиландара и имања које је припадало архиепископији. Насељеницима и једног и другог властелинства краљ је дао право да крче луг до међе, а окрчено земљиште присвоје као баштину.[44]

Ово је јединствен случај у старим српским исправама да се зависном становништву гарантује трајно, неотуђиво право на искрчено земљиште са свим категоријама поседовања. Поседник крчевине са статусом баштине имао је право да ново култивисано земљиште остави у наслеђе, прода, замени, поклони.

отстоупить. М. Благојевић, *Земљораднички закон. Средњовековни рукопис*, пос. изд. САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XIV, Београд 2007, 54, 55, 104–105, 110.

[40] V. Bogišić et C. Jireček, *Liber Statutorum civitatis Ragusii*, 167, 381, član XXIX.

[41] *Brački statut. Bračko srednjovjekovno pravo*, priredio i preveo A. Cvitanić, Split 2006, 278, 279, LXXX.

[42] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 703.

[43] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.*, Споменик СКА III (1890) 24; B. Korablev, *Actes de Chilandar, Actes Slaves*, Виз. Врем. 19 (1912) 436. Исправа није сачувана у оригиналу. О њеној аутентичности расправљао је С. Ћирковић, *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи*, Архиепископ Данило II и његово доба, Научни скупови САНУ LVIII, Одељење историјских наука 17, Београд 1997, 53–68.

[44] М. Благојевић, *Земљорадња*, 89.

Сви други наведени примери штите феудалног господара. Крчевина на феудалном добру, по правилу, није мењала поседника.

Управо у вези са правом поседовања једна одредба о крчевини унета је у Душанов законик као његов 123. члан: *О трговима; што су куда посекли Саси горе до овог сабора, ту земљу нека имају; ако су кому властелину без права узели земљу, да се суде с њима властела по закону Светога краља, а одсада унапред Сасин да не сече, а што посече, оно да не обрађује и људе да не смешта, само да стоји пуста, да расте гора; нико да не забрани Сасину горе, колико треба тргу, толико да сече.* Имајући у виду знатне регалне приходе, законодавац више нагиње принципу целисходности, него законитости. Дрва су неопходни, саставни део рударске производње. Зато су права Саса, када је реч о сечи дрва, готово неограничена. У овом случају стабла су сечена ради рударске производње, а не ради проширења ораница. Напротив, 123. члан изричито забрањује насељавање и обрађивање искрченог земљишта. Рударске крчевине остајале су пусте, да би из корена посечених стабала ницале младице – *да расте гора.*

Занимљив податак о крчевини налазимо у турском законодавству. Средином XVI века обелодањен је ферман којим се наређује *da na zemlji na kojoj iza nekoga nije ostalo muške djece i brat, a to bude ona zemlja koju je umrli iskrčio svojom sekirom, te je pretvorena u njive ili livade, a (pri tom) je uložen sav njegov novac i ona bude iskrčena, da se, ako bude imao kćeri i one zatraže te zemlje i livade, dadu njegovim kćerima.*[45] Пословицу – *нема очевине без крчевине* – записао је Вук Караџић, али о њеној старини није могуће расправљати на основу изложених података.[46]

ЗАШТИТА ПРИРОДНЕ СРЕДИНЕ

Насупрот култу шуме у савремено доба, шума је током средњег века представљала тешко премостиву препреку ширењу култивисаног, обрадивог земљишта. Ова констатација односила се на унутрашњост Балканског полуострва.[47] Природна средина знатно насељенијих приморских крајева битно се разликовала. Ако су у унутрашњости шуме биле понегде прошаране голетима, у приморским крајевима велике површине голети биле су понегде прошаране

---

[45] B. Đurđev, N. Filipović, H. Hadžibegić, M. Mujić i H. Šabanović, *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, Monumenta turcica historiam Slavorum meridionalium illustratia I–1, Sarajevo 1957, 119–129; Д. Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, Јадар у прошлости, Лозница 1985, 111–112.

[46] Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник.*

[47] *Селишта. Прилози историји насеља у средњовековној српској држави*, ЗФФ IX–1 (1967) 173–224 = *Сабрана дела* IV, Београд 2001, 89–158.

шумом. Она се спорије обнављала у приморју, где су куће и у градовима често прављене од дрвета. Колико је само уграђено стабала посеченог племенитог дрвета у подводне, песковите темеље палата у Венецији. Огрев у приморским крајевима био је привилегија богатих, јер га у близини градова није било, или није било довољно. Становници Ластова били су дужни да дрвом снабдевају кнеза док буде обављао ову дужност. Товар дрва кнез је плаћао један грош, по повлашћеној цени. Остале ствари плаћао је према важећим ценама.[48]

Продају стабала изван Свете горе ограничава Типик византијског цара Јована Цимискија из 972. године.[49] Извоз дрва забранио је крајем XV века Дубровник. О томе сведочи Статут Ластова, који се налазио у оквиру Дубровачке општине. Мало веће је 1496. године забранило сечу и извоз дрва намењених Ластовској комуни. Дозвољена је сеча шума које су припадале приватним лицима, али само за потребе домаћег становништва. Под претњом казне од двадесет и пет перпера забрањена је продаја дрва за огрев *изван правног подручја Дубровника*.[50] Комунална управа на Корчули дозвољавала је сечу и продају дрва, али је строго забранила извоз борове грађе.[51]

Статути приморских градова и острва садрже више одредаба о заштити природне средине. Али сваки пропис о ограничавању сече шумских стабала, дивљих или калемљених воћака не сведочи о заштити природне средине. Неки прописи само штите приватну имовину. У том смислу говори једна одредба Статута града Дубровика, која предвиђа високу новчану казну (дванаест перпера) за сечу дрва без дозволе власника.[52] Међутим, Брачки статут садржи одредбе које штите природну средину у корист становништва и стоке. Статут ограничава крчење *на општинској земљи око било ког села у округу од једне миље*.[53] Под претњом глобе од пет малих либара (денара) Брачки статут забрањује сечу стабала, па и грана под којима се у току летњих жега одмара и прежива стока.[54] Статут града Трогира забрањује сечу дрва или грана на брду Покоје. Предвиђене су новчане и телесне казне за сечу дивљих и питомих маслина и винове лозе. У поновљеном случају прети се одсецањем руке.[55]

---

[48] *Lastovski statut*, 276, 431–432, cap. 133.

[49] Archiv de l'Athos VII, *Actes de Prôtaton*, №7, éd. D. Papachryssanthou, Paris 1975, 206, 213. На овај податак скренула ми је пажњу Мирјана Живојиновић, дописни члан САНУ. Захваљујем.

[50] Одредба Малог већа Дубровачке општине унета је у *Lastovski statut*, 256–257.

[51] *Statut grada i otoka Korčule*, 168, 360–361, gl. LXIII.

[52] Si quis incideret arborem alicujus sine voluntate patroni illius arboris puniatur in yperperos duodecim... Пола казне припадало је Општини. V. Bogišić et C. Jireček, *Liber Statutorum civitatis Ragusii*, 393, XI.

[53] *Brački statut. Bračko srednjovjekovno pravo*, priredio i preveo A. Cvitanić, Split 2006, 338, 339, gl. XXXVI.

[54] *Brački statut*, 338, 339, gl. XXXV.

[55] *Statut grada Trogira*, preveli i uredili M. Berket, A. Cvitanić i V. Gligo, Split 1988, 84, gl. 32.

Нико не сме крчити на општинској земљи близу зимског станишта за стоку, предвиђа Корчулански статут.[56]

Пошумљено земљиште Вели рат на Ластову, од давнина *остављено за испашу и узгој крупне стоке*, оштетили су Радоје, Драгоман и Радован, синови Грубише Стојковића. Браћа су секла стабла под изговором да је та земља раније била обрађивана и да је ту некад била *Милојева њива*. Сведоци су, међутим, оспоравали изјаве оптужене браће. Не памти се да је то пошумљено пасиште било обрађивано, осим ако је постојала каква одредба *in tempo delli Greci*. Одлуком кнеза и судија од 3. августа 1410. браћа Стојковићи су кажњена, а Вели рат је и даље остао пасиште Ластовске комуне.[57]

Током средњег века смањивале су се шумске површине. Посебним одредбама ограничавала се сеча шума. Водило се рачуна и о корењу из кога је могла да израсте младица. Под претњом новчане казне, шибања и жигосања ужареним предметом по образу, забрањено је чупање, превоз, свакако и трговина корењем било ког шумског стабла. Крчење је дозвољено само под условом да се на искрченој земљи сеје или сади винова лоза. Тако је одлучило дубровачко Мало веће маја 1452. Ова одлука морала се јавно огласити и уврстити у Статут Ластова, а односила се на целу територију Дубровачке општине.[58]

Речит податак о заштити природне средине налазимо у наредби од 13. августа 1497, записаној у Ластовском статуту. Под претњом казном од пет перпера забрањено је сећи борове *на морској обали који доприносе окрепи наших морнара* и становништва острва Ластова (per recuperatione delli nostri marinari, et anche de uoi isulani).[59]

---

[56] Nec possit aliquis per dictam spatium facere las super locis Communis, sub eadem poena prope simiacum. *Statut grada i otoka Korčule*, 182, 371, gl. CXVI.

[57] *Lastovski statut*, 237–238, 394–395, član LVIII.

[58] *Lastovski statut*, 244–245, 402–403, član LXXVII.

[59] *Lastovski statut*, 265, 422, član CIX.

Rade Mihaljčić

PROVISIONS ON GRUBBED UP LAND (*KRČEVINA*)

Summary

Krčevina – grubbed up or newly cleared land is a contemporary expression that has replaced the ancient and wide-spread Slavic word *laz* (with the equivalent meaning). The Slavic term *laz* is found in Hungarian and Rumanian languages, and has been accepted also by the Albanians and the Romani in Dalmatia. First grubbed up land has included narrow paths and small trails, which emerged in forests or makia; they were made by passage of people or animals. Cutting the woods and brushwood was the way of obtaining and extending the land for cultivation. The newly cleared land is also the evidence of the process of internal colonization.

The part of the present contribution is dedicated to the right of possession of the cleared land. The rules of such land clearing were by all means gradually established by customary law. Even today the life in rural areas is based, at least partially, on customary law. Since customary law that was included in statutory legislation of feudal State is not written down, i. e. edited, the issue remains open of the level of its being untouched, unchanged and original. It goes without saying that customary law was adapted to the feudal State norms in the process of drafting the (written) laws and regulations. As far as grubbed up land is concerned, the right of possession distiguishes between customary and feudal laws. By using numerous data, the author shows that the cleared land was owned by the feudal master. An exception from the rule is found in the document of King Milutin issued to bee-keepers along the Bistrica River. The King, namely, donated the cleared land to them as a heritage, implying the permanent, inalienable right of possession. Another similar provision is found in a Turkish *ferman* (ordinance) from the middle of fourteenth century.

In contrast to considerably more populated littoral areas, with much more barren land, the hinterland of the Balkan Peninsula has been a rather wooden region. Consequently, it is not surprising that statutes of the littoral towns and islands included regulations covering the matter of environmental protection.

УДК: 34(497.6:497.5:497.11)"11/13"

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ПРАВНИХ ОДНОСА ИЗМЕЂУ БОСАНСКОГ КРАЉЕВСТВА И ДУБРОВНИКА

СРЂАН РУДИЋ

Апстракт. – У раду се разматрају неки видови правних односа између Босне и Дубровника након што се Твртко I 1377. године крунисао за краља „Срба, Босне, Поморја и Западних страна". Босански краљеви, као наследници српских и рашких краљева и царева, преузели су на себе и њихове обавезе према Дубровнику. Указано је на неке од одредби из повеља Немањића са Дубровчанима којима су уређивани односи између Босанског краљевства и Дубровника.

Кључне речи: Босна, Дубровник, Твртко I, право, Немањићи.

У међудржавним односима Босне и Дубровника, грубо речено, можемо да разликујемо два периода: први – од бана Кулина до проглашења Босне за краљевину – и други – од проглашења Босне за краљевину до 1463. године. И поред ове грубе поделе током читавог периода правни принципи на којима су се заснивали односи између две државе остали су практично непромењени – само су се донекле изменили њихови садржаји. До промене садржаја правних односа две државе дошло је услед промењеног положаја Босне, њеног уздизања у ранг краљевине, проглашења њеног владара за краља Срба и, сходно томе, преузимања обавеза некадашње државе Немањића према Дубровнику.

Од првих додира две државе постепено су се изграђивали принципи традиције и историјског права, на којима су се заснивали међусобни односи. Дубровчани су увек инсистирали на старим, стварним или фиктивним правима, која су била засновани на званичним актима, обичајима или традицији, и увек су се на њих позивали када је требало уредити односе са Босном или решити неки проблем. Истовремено, у босанску државну канцеларију продирала су схватања о обавезујућој улози прошлости, која су се усталила као принцип у формулама не само владарских већ и властеоских повеља. Обавезе прошлости произишле из ранијих уговора, старих обичаја или традиције увек су истицане

у сврху поткрепљења одређених захтева, оправдавања одређених поступака или да би се појачала морална чврстина успостављених односа. И Дубровник и Босна су сматрали да ће обавезе дате уговорима бити чвршће и сигурније, а заклетва уверљивија ако се нови односи утврде примерима из прошлости.[1] Из поштовања традиције и историјског права произилазило је и схватање о неограниченом трајању међудржавних уговора, што се и наглашава у текстовима повеља.[2]

У спољној политици Дубровчани су се држали начела да приликом ступања новог владара на престо траже потврду старих повластица. Ово је постала нека врста обичаја, неписаног закона у односима Дубровника са Босном. На овим повељама – потврдама ранијих привилегија – темељили су се правни односи између Босне и Дубровника. Оне су гарантовале да ће се једном успостављени односи у прошлости поштовати и током владавине не само новог владара већ и његових наследника. Дубровчани су за ово били заинтересовани пре свега због заштите своје трговине, која се у највећој мери обављала на територијама у њиховом залеђу. Истовремено, за то су били заинтересовани и босански владари, јер је Босна највећи део свог трговинског промета обављала са Дубровником и преко Дубровчана. Дубровачки трговци су долазили у Босну и увозили и продавали своју робу, а куповали домаћу, коју су потом сами извозили у Дубровник. Стога су били присиљени често да бораве или да се настањују у Босни. Последица оваквог трговачког промета је постојање читавог низа уговора у којима се одређивао правни положај Дубровчана на територији Босне. Њима су Дубровчани у Босни, као и у Србији, добијали сва она права без којих нису могли успешно да врше трговачки промет.[3]

Први званични документ између Босне и Дубровника била је повеља бана Кулина од 29. августа 1189. године. Босански бан је тада обећао Дубровчанима да се њихови трговци могу слободно кретати по његовој држави, да им неће узимати никакве дажбине, осим онога што му неко од своје воље поклони, као и да ће им давати „савет и помоћ".[4] Већ у најстаријој сачуваној ћирилској повељи бана Матије Нинослава, издатој негде 1232–1235. године, којом он потврђује повељу бана Кулина, присутно је позивање на прошлост и на раније уговоре које је Босна имала са Дубровником. Желећи да повељи да већу снагу, Матија Нинослав се куне Дубровчанима, могуће по њиховој жељи,

---

[1] A. Babić, *Tradicija i historijsko pravo u odnosima između Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku*, Bosna franciscana 8/12 (2000), 242.

[2] A. Babić, *Tradicija i historijsko pravo u odnosima između Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku*, 246.

[3] Ови уговори су били сличног значења као уговори између владара из династије Немањића и Дубровника. Погледати: М. Јасински, *Уговори српских владара са Дубровником као споменици старог српског права*, Архив за правне и друштвене науке 28 (1930), 176–177. О правном положају странаца, пре свега Дубровчана, у држави Немањића погледати: Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, Београд 1996, 156–164.

[4] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, Београд – Ср. Карловци 1929, 2.

„како се и бан Кулин клео".[5] У повељи насталој у периоду 1234–1240. године бан Матија Нинослав се позива на своје претке.[6] Бан Стефан II Котроманић је 15. августа 1332. године повељом утврдио закон „какав је прво био међу Босном и Дубровником".[7] По доласку на положај бана Твртко је, заједно са братом Вуком и мајком Јеленом, 1. септембра 1355. године Дубровчанима потврдио „сваки правни обичај и свако право, заштиту и слободу" коју су имали у време бана Стефана II.[8] У повељи издатој 14. марта наредне године Твртко је, опет са братом и мајком, констатовао да се Дубровник обавезао да поштује „права, слободе, правне обичаје, уговоре и заштите" које је имао под баном Стефаном II и потврдио привилегије које је овај доделио Дубровчанима.[9] Повељом од 1. јуна 1367. године Твртко је опет потврдио „све законе и повеље и писанија, које је имао Дубровник са старим господином с нашим стрицем с баном Стјепаном и с његовим родитељима и прародитељима".[10]

Уздизањем Босне у ранг краљевине и крунисањем Твртка за краља „Срба, Босне, Поморја и Западних страна" у јесен 1377. године дошло је и до одређене промене положаја босанског владара и државе у односу према Дубровнику. Док су Твртковi претходници, па и он сам током првог периода владања, наступали само као владаоци Босне, крунисањем за краља Твртко и сви његови наследници титулишу се и као владари Срба, односно наследници српских и рашких краљева и царева. Своју концепцију о обновљеном српском краљевству

---

[5] клєль какоць сє є бань коулинь клєль. Дубровчанима је истом повељом дата слобода кретања тако како соу ѹ бана коулина ходили. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 6. Љубомир Стојановић је погрешно сматрао да је ова повеља настала негде 1214–1217. године. Погледати: М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13-ог века*, Глас СКА 133 (1927), 41.

[6] кльнѹ сє обькинѣ дѹбровьчкои да стою с вами ѹ мирь и ѹ свакѹ правьдѹ како сѹ стали мои старѣ. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 7; М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13-ог века*, 41.

[7] господинь бань Стєпань ѹтврьди ꙁаконь, ки ѥ прѣво било мєгю Босноꙋмь и Дѹбровникомь. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 43; Р. Поповић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника, 1332, август 15, индикт 15*, ССА 6 (2007), 37, 39.

[8] Ad omnem consuetudinem et ad omnem ius ac protectionem, libertatem, sicut prius habuistis ... Stephani olim bani Bozne. Н. Исаиловић, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1355. године, Високи, 1. септембар*, ССА 6 (2007), 128, 129.

[9] Literas vestras sucepimus in quibus nobis promititis et vestram comunitatem obligastis servare iura, libertates, consuetudines, pacta, protectiones, que habuistis cum ... Stephano olim bano Bozne. ... nos vobis obligamus quod omnes mercatores vestre civitatis cum suis mercantiis ad fidem et gratiam protectionem nostram sucipimus et vestram comunitatem servare in iuribus, libertatibus, consuetudinibus, protectionibus, prout a prefato Stephano bano ... novimus vobis concesum et conservatum. Н. Исаиловић, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године, Неретва, 14. март 1356. године*, ССА 6 (2007), 143–144.

[10] вьсє ꙁаконє и повелє и писаниѣ коє є ималь Дѹбровникь сь старѣмь господиноmь с нашимь стрицемь ꙁ баноm Стѣпаномь и с неговѣми родители и прародители. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 73–74; Р. Поповић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује повластице својих претходника Дубровчанима, 1. јун 1367. године*, ССА 7 (2008), 94.

Твртко је изложио учењем о „сугубом венцу", односно о двоструком венцу, које се ослањало на тезу да је босански бан наследник Немањића. Како му је двострука круна могла припасти само ако легално завлада Србијом, у аренги повеље из 1378. године истиче се да се српска господа, његови прародитељи, преселила из земаљског у небеско царство и да је српска земља остала без свог пастира. Стога се Твртко као владар једне државе, припадник угледне владалачке породице и далеки рођак Немањића, уместо у улози освајача српских државних територија могао појавити у улози обновитеља српске монархије.[11]

Као непосредни суседи Босне, Дубровчани су најбоље могли да осете и процене заснованост Тврткових амбиција. Стога је било сасвим природно да реагују у складу са поменутом променом, прилагоде јој се и искористе је на, по себе, најбољи начин. Зато су Дубровчани од првог дана признали Твртка као наследника српских владара и у складу са тим прилагодили своју политику према Босни.[12]

Промене у статусу босанског владара и у његовом односу према Дубровнику до пуног изражаја долазе већ у повељи издатој у пролеће 1378. године. На Твртков двор су тада дошли дубровачки посланици и тражили да им краљ потврди законе и уговоре које су имали „с родитељима и прародитељима краљевства ми с господом босанском и са господином баном Стефаном". Краљ је изашао у сусрет дубровачким молбама и потврдио им „све законе, уговоре и повеље и трговачке слободе које су имали са господом босанском". Потом су дубровачки посланици од краља тражили да им потврди „законе, уговоре и повеље које је имао град Дубровник са господом српском и рашком". Твртко им је потврдио и те „уговоре и законе и повеље и трговачке слободе". Дубровчани су се заузврат обавезали да ће Твртку исплаћивати доходак српски у износу од 2000 перпера сваке године на Дмитровдан, све док влада земљом приморском, односно жупама Требиње, Конавли и Драчевица. У повељу је унето још неколико одредби којима Твртко обећава Дубровчанима слободу трговине у својој земљи, накнаду евентуалне штете из своје коморе, одбрану уколико их неко нападне због дохотка.[13]

Твртко је, дакле, у складу са титулом коју је понео и претензијама које је имао, Дубровчанима потврдио привилегије које су им даривали његови претходници – српски, рашки и босански владари – као чији наследник је наступао. Истовремено је потврдио повеље које су се односиле на стару босанску државну територију, на новостечене области и области на које је као наследник Немањића претендовао. Потврдом повеља које су издали Немањићи, Твртко

---

[11] Иако је узео титулу краља, Твртко ју је створио не на основу старе краљевске титуле Немањића, већ на основу царске титуле. С. Ћирковић, *Сугуби венац*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 277–305.

[12] С. Ћирковић, *Сугуби венац*, 291.

[13] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 75–83. У повељама босанских банова не помиње се долазак на двор дубровачких посланика који су тражили потврду старих привилегија.

је давао легитимитет својој титули и амбицијама. Наравно, познато је да Тврткова власт није ишла даље од граница којима је непосредно владао без обзира на титулу коју је носио и амбиције које је имао. Стога су Дубровчани били принуђени да на некадашњој територији Српског царства склапају уговоре сличне садржине са тамошњим обласним господарима, који су попут босанског краља такође потврђивали повеље „прве господе српске" и цара Стефана.

Смрћу Твртка I долази и до промена односа Дубровчана према босанским владарима. Они су у почетку постојања босанске краљевине пазили на немањићке претензије њених владара, те је у документима Твртко бележен као rex Rassie, rex Rassie et Bosne, rex Bosne et Rasse и rex Bosne. Међутим, равнотежа коју је симболисао „сугуби венац" није дуго трајала и после смрти Твртка I долази до постепеног избијања Босне у први план. Краљ Дабиша и његови наследници бележени су у дубровачким латинским документима углавном као rex Bosne. Ретки су случајеви када су бележени као краљеви Рашке или Босне и Рашке. За разлику од тога, у ћирилским документима, где се титула репродукује, то је чест случај.[14] И поред тога Дубровчани су инсистирали на потврди привилегија „господе српске и рашке". То није представљало само обичну формулу која се временом усталила у повељама без неког посебног садржаја. Дубровчани су љубоморно чували права и привилегије стечене у доба Немањића и нису их се намеравали одрећи без обзира на то што им је било јасно да босански краљеви не могу завладати Србијом нити обновити некадашњу империју. Након смрти Твртка I ни његови наследници нису имали амбиција да завладају некадашњом државом Немањића, али су ипак на тражење Дубровчана, потврђивали и повеље српских и рашких владара.

Сви Твртковли наследници, осим краљице Јелене, по ступању на престо издавали су Дубровчанима повеље којима су потврђивали привилегије својих претходника.[15] Дубровчани су краљици Јелени, непосредно након што је ступила на престо, најавили да ће јој послати посланике да им потврди записе и уговоре које су имали „с првом господом српском" и краљевима Твртком и Дабишом, као и да регулишу питање дохотка који су раније плаћали наведеној двојици.[16] И поред сталних захтева који су, по свему судећи,

[14] С. Ћирковић, *Сугуби венац*, 291.

[15] Стефан Дабиша – 17. јул 1392, Стефан Остоја – 5. фебруар 1399. и 4. децембар 1409, Стефан Твртко II – 20. јун 1405. и 18. август 1421, Стефан Остојић – 5. март 1419, Стефан Томаш – 3. септембар 1444. и Стефан Томашевић – 23. новембар 1461. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, 172–175, 424–426, 437–439, 490–495, 504–509, 554–557; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-2*, 115–117, 162–165; С. Рудић, *Повеља краља Стефана Дабише Дубровнику, 17. јул 1392*, ССА 6 (2007), 167–182; Р. Михаљчић, *Повеља краља Остоје којом потврђује раније даровнице Дубровнику (1399, фебруар 5)*, ССА 7 (2008), 163–173; Дубровчани су на издавању повеља о потврди привилегија инсистирали и у случајевима када би се бивши краљ поново вратио на престо – случајеви Остоје (1409) и Твртка II (1421).

[16] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, 238–239; А. Фостиков, *Писмо дубровачког кнеза и општине босанској краљици Јелени Груби, 1395, децембар 27*, ССА 4 (2005), 194–195.

трајали током читаве њене владавине, Јелена није потврдила Дубровчанима привилегије и повеље својих претходника, већ се позивала на повељу свога мужа, коју је и сама потписала.[17]

Ако упоредимо повељу Твртка I из 1378. године и повеље његових наследника којима потврђују привилегије Дубровнику, уочићемо неколико разлика у односу према рашком наслеђу, односно према „господи српској и рашкој". У повељи Твртка I јасно се разликују две линије: босанска и српска, док у повељама његових наследника то није био случај. Твртко је најпре потврдио уговоре својих претходника на престолу Босне, господе босанске, а затим својих претходника на престолу Србије, господе српске и рашке.[18] У повељама његових наследника није спроведена овако строга подела, већ се ове две линије сједињују у једну – они су потврђивали повеље господе српске, рашке и босанске.[19] Разлика се осећа и приликом помињања обавезе Дубровчана да исплаћују српски доходак. Наиме, само у Твртковој повељи из 1378. године каже се да Дубровчани краљу дају доходак српски по закону по којем су га некада давали „господи српској" (даю кралквсьствв ми доходькь срьбьски по ꙁаконꙋ, кои сꙋ давали господе срьбьскои). У повељама Тваткових наследника овоме нема ни трага – они истичу да им доходак српски следује јер су га примали и њихови претходници на босанском престолу.[20] Постоји још једна разлика која није видљива у тексту самих повеља. Након Твртковe смрти дошло је до слабљења централне власти, јачања властеле и појаве самосталних обласних господара, тако да исправе босанских краљева више нису гарантовале поштовање привилегија на читавој државној територији, већ само у оном делу до којег допире њихова власт. Стога Дубровчани склапају појединачне уговоре са обласним господарима и на тај начин штите своје, пре свега, трговинске интересе. У односима са њима они се, као и у односима са краљевима, позивају на привилегије добијене од Немањића.

[17] А. Фостиков, *Јелена Груба, босанска краљица. Босна крајем 14. века (1395–1399)*, Браничевски гласник 3–4 (2006), 39. Повеља краља Дабише Дубровчанима од 17. јула 1392. године једина је босанска владарска повеља у којој се у потпису уз име краља налази и име краљице.

[18] С. Ћирковић, *Сугуби венац*, 290.

[19] У оба случаја упоредо се помињу српска и рашка господа. Питање је да ли су Босанци и Дубровчани ову господу стварно двојили или је реч о нечем другом. Како овај проблем није предмет наше пажње, оставићемо га по страни. Само ћемо скренути пажњу на то да се у повељама којима су 1444. и 1463. године два последња босанска краља потврдила привилегије Дубровчанима помињу само господа српска и босанска.

[20] У повељама босанских краљева стоји да српски доходак примају од Дубровчана „по закону и уговору како су давали" „нашему брату светопочившем господину краљу Стефану Твртку" (1392, 1399), „господину и родитељу ми господину краљу Твртку и оној по том бившој господи која су господовала до мене" (1421), „родитељу ми господину краљу Стипану Остоји и свој оној бившој господи која су господовала до мене" (1419), „господи краљевима босанским нашим родитељима бившој господи која је господовала до мене" (1444, 1461).

Обавеза Дубровчана да босанским краљевима исплаћују српски доходак помиње се у скоро свим повељама које посматрамо.[21] Иако је доходак износио 2000 перпера, као и у време Немањића, његов садржај је значајно измењен. Све до пропасти државе Немањића сматрало се да светодмитарски доходак припада рашким владарима као надокнада за слободу трговине у њиховој земљи, што су истицали и сами Дубровчани. Распадом државе и смрћу цара Уроша Дубровчани почињу да тврде да је српски доходак везан за околину њиховог града – требало је обезбедити трговину и путеве у непосредном суседству јер их доходак није могао осигурати у свим српским земљама. Ново тумачење природе српског дохотка формулисано је у повељи Ђурђа I Балшића Дубровнику од 30. новембра 1373. године – Балшићи су губили право на доходак уколико не би владали приморском земљом око Дубровника или уколико се обнови српско царство.[22] Када се Твртко крунисао за краља, Дубровчани су обећали да ће му давати доходак, као и господи српској, али само дотле док влада земљом приморском, односно Требињем, Конавлима и Драчевицом.[23] На босанском двору се вероватно сматрало да Твртково право на светодмитарски доходак не потиче само из фактичког поседа Требиња, Конавла и Драчевице већ и из његовог крунисања за краља Србије.[24] То је вероватно било јасно и самим Дубровчанима. У потврди о подизању светодмитарског дохотка од 24. септембра 1378. године Твртко се помиње као dei gratia Bani Bosne et regis Rascie и Дубровчани му дају трибут quod soluitur Regno Rascie in festo sancti Demetrii.[25] Од времена Твртка I доходак је својина босанских краљева без обзира на то да ли су они били стварни господари непосредне околине Дубровника или не. Тај услов се не спомиње ни у једном од каснијих уговора између Босне и Дубровника. Временом је српски доходак постао накнада за слободу трговине у Босни, као што је првобитно био у Рашкој. Везивање за три жупе била је привремена мера када се још није знало како ће се развијати прилике у Рашкој и Босни.[26]

Повељом из 1378. године краљ Твртко I је гарантовао дубровачким трговцима да се могу слободно кретати по његовој земљи и да им при томе нико не сме узети робу или их оштетити на неки други начин – уколико би се то десило, штету би надокнадио сам краљ из своје благајне, а потом би гонио кривца. Ова одредба је сасвим сигурно преузета из исправа којима су српски

---

[21] Не помиње се само у повељама Твртка II из 1405. и Остоје из 1409. године.

[22] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, 106–107.

[23] Истовремено је краљ Твртко I обећао Дубровчанима да ће их узети у заштиту уколико би неко поставио питање дохотка, као и да му неће бити дужни давати доходак уколико Требиње, Конавли и Драчевица не би били у његовом краљевству (слично као у повељи Ђурђа I Балшића из новембра 1373. године). Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, 78–79; М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас СКА 168 (1935), 225–226.

[24] М. Динић, *О крунисању Твртка I за краља*, Глас СКА 147 (1932), 139.

[25] М. Динић, *О крунисању Твртка I за краља*, 137.

[26] М. Динић, *Дубровачки трибути*, 226.

цареви уређивали односе са Дубровчанима. Налазимо је у повељи цара Душана из 1349. године којом је гарантовао дубровачким трговцима слободу кретања, забранио да им се чини штета, а уколико би се то ипак десило, сваку штету ономе коме је учињена надокнадио би сам цар, који би потом гонио кривца и од њега узео надокнаду.[27] И у повељама цара Уроша из 1357. године предвиђено је да владар плати штету, а онда тражи надокнаду од стварног кривца.[28] У повељама Душанових претходника предвиђало се да тако начињену штету надокнади околина („ближње село", околна села, град, жупа) – уколико околина не би исплатила штету, онда би то радио сам владар.[29] Проглашењем Царства то је промењено и сада сам цар, у складу са поретком и редом који је завео, преузима на себе целокупну одговорност за надокнаду настале штете, а потом и за гоњење и наплату надокнаде од кривца. На исти начин у повељи из 1378. године поступа и краљ Твртко I, претпостављамо на тражење Дубровчана, којима је оваква одредба у потпуности одговарала и гарантовала надокнаду штете.[30]

Повеља цара Душана (1349)

ѹчинни милость царьство мн градѹ дѹбровьчаном, да градѹ своими главами, имѣниемь своимь и нихь трьговьци с кѹплomь свободно бе-ꙁ-абавѣ по ꙁемьли царьства ми и кралевѣ, да имь никтоѡ нищо не ѹꙁмѣ по силѣ ни ꙁабави ни властелинь царьства ми ни кралевь властелинь, да ни ктоѡ любо вь ꙁемьли царьства ми и кралевѣ. тькмо да ходе свободно; ако ли се ѡбреще кто ѹꙁемь що любо по силѣ ѹ ꙁемли царьства ми

[27] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, 59–60. Упоредити са чланом 160. Душановог законика: „Ако се где догоди којему било госту, или трговцу, или калуђеру, те му узме што разбојник или лопов, или која год сметња, да иду ти сви цару, да им плати цар, што буду изгубили, а цар да тражи кефалије и властелу, којима буде пут предан и страже предане. И сваки гост, и трговац, и Латинин да доходе првим стражама са свим што има и носи, да га провађају, и стража стражи да га предаје са свим; аколи се догоди, те што изгубе, да им је порота веродостојни људи, што рекну по души да су изгубили, с оним поротницима, то да им плате кефалија и страже". Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, Београд 1960, 74–75, 132.

[28] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, 92, 94.

[29] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 16; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, 37, 41; Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Дечанског Дубровчанима из 1326. године, Дањ, 25. март 1326*, ССА 6 (2007), 20, 21.

[30] Већина обласних господара са територије некадашњег Царства (Лазар Хребељановић, Вук Бранковић, Стефан Лазаревић, Ђурађ Бранковић) у уговорима са Дубровчанима поступа на стари начин – насталу штету дубровачким трговцима дужна је да надокнади „околина", а уколико она не би платила, онда надокнаду штете они преузимају на себе. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, 121, 138, 152, 202; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-2*, 16; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, 191–200; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007, 43–51; Ђурађ I Балшић у повељи из новембра 1373. године обећава Дубровчанима да ће им предати кривца, а уколико га не нађе, да ће им сам надокнадити претрпљену штету. За разлику од њега, Балша II и Ђурађ II Балшић 1385. и 1386. године понављају одредбе из царских повеља. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, 106, 109, 111.

и кралѥвѣ, вьсе тоꙁи да плати царьство ми ѡномȣꙁи, комȣ бȣде що ȣꙁетоѡ, а тогаꙁи кривьца да ище царьство ми, и да ȣꙁьме на нѥмь, кто бȣде ȣꙁель и ȣчиниль ꙁлоѡ коѥ

Повеља краља Твртка I (1378)

ѡбеща се кралѥвьство ми властелемь дȣбровьчкимь, да има ходити дȣбровьчки трьгь и трьжьци свободно и никимь невьꙁбраньно по всои ꙁеми и дрьжавь кралѥвьства ми, да не има никто ꙁа ныхь ни ꙁа ныхь трьгь похватити или чимь ꙁабавити, ни властелинь ни властелинчићь ни кто любо ни маль ни великь: ако ли кто дрьꙁне и потвори слово кралѥвьства ми, и ȣꙁме имь що вь ѡбласти кралѥвства ми, да има имь платити кралѥвьство ми и-с-вое коморе, а кривца того да ище кралѥвьство ми

У односима између Босне и Дубровника често је долазило до непоштовања обавеза које су две државе преузеле проглашењем босанског владара за краља Срба и наследника Немањића, односно повељом Твртка I из 1378. године, коју су потврдили и његови наследници. Обе државе су, кад год је то одговарало њиховим интересима, биле спремне да прекрше дата обећања и да им се врате тек онда када би догађања кренула у смеру неповољном по њих.

Једна од мера које су Дубровчани редовно предузимали приликом несугласица са босанским краљевима, а која је представљала повреду уговорних обавеза, била је привремена обустава исплате српског дохотка. Овој мери су прибегавали у разним ситуацијама које нису увек могле да се правдају поступцима друге стране – због подизања Новог, разних штета причињених од стране босанских поданика, затим у случају рата, унутрашњих борби у Босни око престола, или док нови владар не би потврдио старе привилегије.[31]

Приликом кршења истих обавеза од стране Босне, Дубровчани су се позивали на законе које су имали са господом српском и рашком и тако скретали пажњу босанским краљевима и великашима на старе обичаје и уговоре и на опасност од „новштина", односно од нарушавања устаљеног реда.

Када је краљ Твртко I приликом оснивања града Св. Стефана у Драчевици отворио солане и одредио да ту буде трг соли, Дубровчани су га подсетили на то да имају старе законе са свом рашком господом да у приморју не буду постављани нови тргови соли. Босански краљ је уважио њихове захтеве и повељом од 2. децембра 1382. године одредио да под градом Св. Стефана не буде трьгь соли проданиꙗ до вѣка. Твртков подухват је на тај начин пропао, иако су у Нови и после издавања повеље долазили бродови натоварени сољу.[32] Дубровчани су се позвали на закон, вероватно још из Немањиног времена, према

[31] М. Динић, *Дубровачки трибути*, 232–239.

[32] дȣбровникь има ꙁаконе старе сь всѣми рашкими господами да ȣ приморию не бȣде нигдѣре поставлѥнь нови трьгь раꙁвѣ на мѣсто гдѣ ѥсть быль. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, 83–85; М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, ЗФФ 3 (1955), 96–99; D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961, 37–39; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 148–150; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387–1463*, Zagreb–Sarajevo 2006, 30–34.

којем је продаја соли на простору између Неретве и Бојане ограничена на четири места: Дријева, Дубровник, Котор и Свети Срђ. Српски владари су тај режим одржавали јер су имали удео у приходима ових тргова сољу. У Дубровнику је српски краљ имао свог цариника и убирао је половину свих прихода од соли продате људима из залеђа. Краљев кумрек одржао се у Дубровнику све до времена кнеза Војислава Војиновића, када се угасио. Приликом сукоба са краљем Твртком Дубровчани су се борили само за једну страну овог режима – за монопол који им је користио. У исто време су ћутке прелазили преко права српских краљева, те је стога чудно што тај аргумент није искористио „краљ Срба и Босне".[33] Разлог Тврдковој попустљивости можда лежи у чињеници да је исте године (1282) под његову власт поново дошао трг Дријева.[34]

Проблем око продаје соли у Новом поново је отворен петнаестак година касније. Дубровчани су 15. новембра 1397. године Сандаљу Хранићу упутили писмо у којем се позивају на законе које су имали са царем Стефаном и свом господом српском, на повељу краља Твртка, као и на његово обећање дато у лето исте године и молили га да забрани продају соли у Новом. Писмо сличне садржине упућено је истог дана и његовој супрузи Јелени.[35] Нешто више о акцијама које су у вези са овим Дубровчани предузимали сазнајемо из писма које су 27. јануара 1403. године упутили кнезу Раупу. Дубровчани кнезу најпре изражавају захвалност што се заузео за њих у вези са решавањем проблема продаје соли у Суторини. Из садржаја писма сазнајемо да је Сандаљ Хранић дозволу да продаје со добио од краља. Дубровчани даље моле кнеза Раупа да утиче на војводу Хрвоја како би он наставио да се за њих заузима код краља да се со не сме продавати у Суторини, јер о томе имају повеље господе српске, босанске и краља Твртка, које су потврдили краљеви Дабиша и Остоја и све велможе русага босанског.[36] Дубровчани су изгледа постигли одређене успехе по овом питању, иако је проблема било и даље.[37]

---

[33] М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, 95; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 149.

[34] Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987, 72; Краљ Твртко I је на ушћу Неретве подигао град Брштаник, у којем је организовано тржиште соли. Као у и случају Новог, дубровачка влада је то покушала да спречи. М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, 99; D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 39–40; Ђ. Тошић, *Брштаник у средњем вијеку*, Годишњак ДИ БиХ 21-27 (1976), 40–41.

[35] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, 253–255; П. Драгичевић, *Двије дубровачке жалбе поводом продаје соли у Суторини, 1397, новембар 15*, Грађа о прошлости Босне 2 (2009), 100–103; М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, 99–100.

[36] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, 479–480.

[37] Дубровчани 11. септембра 1411. године моле Сандаља да казни кривце који су допустили неким странцима да продају со у Новом, што је у супротности са записима краљева које су он сам и русаг потврдили. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, 281–282.

Херцег Стефан Вукчић је средином XV века, у склопу привредних мера које је предузео у својој области, поново отворио трг соли у Новом. Дубровчани су протестовали и тврдили да су се господа српска, босанска, зетска и приморски градови договорили да трг соли може бити само на четири места. Херцег је тврдио да се осећа везан само повељама свога оца и стрица, које се заклео поштовати, а да се није дужан равнати према повељама друге господе.[38] Почетком 1451. године, због немогућности да мирним путем реше сукобе, избио је рат између херцега и Дубровника. Средином августа исте године херцегов син Владислав је склопио тајни уговор о савезу са Дубровчанима против оца. Њиме је, између осталог, обећао и да неће ѹчинити габелѹ ѡть продае соли нигдирь ѹ всеѩь нашеѩѹ котарѹ разѩа ѡниҳ гди сѹ наредила господа стара прьва босанска и срьпска а тои есть едно на дриниҳь а дрѹго ѹ дѹбровникѹ третие ѹ которѹ четврьто ѹ зети ѹ светога срьђа на боѩни.[39]

Иако су се у наведеним случајевима везаним за производњу и трговину сољу позивали на старе законе, Дубровчани те исте законе нису били спремни увек да поштују у потпуности, већ само уколико су им у датом тренутку одговарали. Да подсетимо на то да се у уговору са бугарским царом Михаилом Асеном из 1253. године, упереним против краља Уроша I, Дубровчани позивају на стари закон према којем ѡдь раке дриньске до Неретьвѣ кѹмерекь сольски да несть на ино мѣсто расьвѣ вь Дюбровьникь.[40] Иако је Котор био једно од четири места где је, према старим законима на које се Дубровник стално позивао, била дозвољена продаја соли, Дубровчани су, након што је Котор дошао 1379. године под власт угарског краља, покушали да угуше тамошњи трг соли.[41]

Један од проблема који се стално провлачио у односима Босне и Дубровника тицао се примања бегунаца. Дубровчани су 30. новембра 1400. године писали кнезу Павлу Раденовићу, у вези са неким његовим пастиром који је са

---

[38] С. Ћирковић, *Херцеī Сīефан Вукчић-Косача и њеīово доба*, Београд 1964, 131. Приликом позивања на зетску господу, Дубровчани су вероватно мислили на уговоре које су имали са Балшићима. Ђурађ II Балшић је повељом од 27. јануара 1386. године обећао Дубровчанима да неће отварати нове тргове соли (да нѣ трьга солнога и да се не продава соль ниьдѣ нигдѣ тькѡо како е било ѹ цара ѹ стѣпана по мѣстѣҳь кѹдѣ се ѥ продавала). Љ. Стојановић, *Сīаре срīске īовеље и īисма I–1*, 111. И већина господара са територије некадашњег Царства (Лазар Хребељановић, Вук Бранковић, Ђурађ Бранковић, Стефан Лазаревић) у повељама Дубровнику гарантује да неће отварати нове сланице. Љ. Стојановић, *Сīаре срīске īовеље и īисма I–1*, 122, 138, 153, 202–203; Љ. Стојановић, *Сīаре срīске īовеље и īисма I–2*,17; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 191–200; А. Младеновић, *Повеље и īисма десīоīа Сīефана*, 43–51; У повељи краља Твртка I о укидању сланице под градом Св. Стефана као један од три ручника уписан је и војвода Влатко Вуковић. Љ. Стојановић, *Сīаре срīске īовеље и īисма I–1*, 85.

[39] Љ. Стојановић, *Сīаре срīске īовеље и īисма I–2*, 126.

[40] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae 1868, 38.

[41] С. Ћирковић, *Исīорија средњовековне босанске државе*, 149; М. Маловић-Ђукић, *Коīорски кумерак солски у средњем веку*, ЗРВИ 41 (2004), 462.

кнежевим „добитком“ побегао у њихов град, да имају „записе и слободштине“ од цара Стефана, касније потврђене од босанских владара и велможа, да човек који побегне у Дубровник, без обзира на то шта је урадио, има веру и слободу да може слободно остати.[42] Могуће је да су се Дубровчани на исте „записе“ позивали у сличним ситуацијама. Тако су 3. јула 1398. године писали краљу Остоји, у вези са Ђурђем Радивојевићем, да Дубровник од настанка има закон о слободи.[43] Слично пишу 10. јуна 1405. године и Сандаљу Хранићу у вези са његовим слугом Вуканом.[44] Исте „слободштине“ су важиле и за бивше владаре – Дубровчани 13. септембра 1406. године пишу краљу Остоји да може слободно са имовином доћи у Дубровник на основу оних „слободштина“ по којима су увек долазила и остајала остала господа и властела босанска, али да га не могу заштитити од оних којима је дужан.[45]

Током 1454. године настале су две повеље којима су херцег Стефан и браћа Павловић, војвода Петар и кнез Никола, између осталог, гарантовали Дубровчанима и неповредивост имовине. Херцег Стефан се 11. априла обавезао Дубровчанима да ће им, ако дође до рата, три месеца пре почетка непријатељства јавити о томе и у том периоду неће чинити никакву штету њиховом граду, држави и људима; у истом року ће Дубровчани који се налазе у његовој земљи моћи са имовином да је напусте.[46] Сличну гаранцију дала су 15. јула и браћа Павловић, само што у њиховој повељи рок износи шест месеци.[47] Милан Ивановић је сматрао да су ове одредбе преузете из повеља царева Душана и Уроша, с тим да су или погрешно схваћене од писара или погрешно преписане из старих повеља.[48] Борис Нилевић је указао на то да је осим српских царева слична обећања Дубровчанима дао и бан Стефан II.[49] У повељама царева Душана (1349) и Уроша (1357), чак и у случају избијања рата са Дубровником, Дубровчанима који се затекну у њиховој земљи дат је рок

---

[42] имамо ѕаписе и слободьщине ѡдь цара стефана да тко годе чловѣкь властелинь или владальць или инѥ коѥ г... чловѣкь ꙋбѣгне ꙋ дꙋбровникь ако ли би вьсе благо ѡдь свѣта ꙋнѣль собомь или ино що ꙋчиниль да мꙋ ѥ вѣра и слобода и да си море слободно стоꙗти. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 246–247. О кривичном праву у области Павловића погледати: Б. Марковић, *Из кривичног права у Земљи Павловића*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 579–590.

[43] ѥрь ѡдь колꙋ ѥ постало наше мѣсто биль ѥ ѕаконь и слободьщина. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 418.

[44] ѥрь ѥ дꙋбровникь слободно мѣсто и кои ѥ ѕаконь и коꙗ ли слобода. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 263–264.

[45] морете доити сь главомь и сь вашѣми и сь иманьѥмь ꙋ наше мѣсто ꙋ дꙋбровникь на ѡнеи слободьщине на коѥ сꙋ ваѕда господа и властеле бошнꙗне приходили и стоꙗли. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 436–437.

[46] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–2*, 74.

[47] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–2*, 150.

[48] М. Ивановић, *Прилози за историју царина у средњовековним српским државама*, Споменик САН 97 (1948), 57.

[49] B. Nilević, *Iz života posljednjih Pavlovića*, Godišnjak DI BiH 28–30 (1979), 63.

од шест месеци да је напусте без икакве штете.[50] Бан Стефан II је 15. августа 1332. године у случају рата између Босне и Дубровника дао Дубровчанима рок од шест месеци да слободно напусте његову државу.[51] Рок од шест месеци био је уобичајен у Босни, што се види и по реаговању Дубровчана након одлуке краља Остоје донете у пролеће 1403. године да њихови трговци у року од 15 дана напусте Босну. Дубровачки посланик је добио упутство да пита краља зашто гази старе уговоре и не поштује утврђени рок од шест месеци.[52]

Јуна 1403. године започео је рат између Босне и Дубровника. Дубровчани су покушавали да избегну сукоб тако што су краљу и босанској властели указивали на старо пријатељство са Босном и потребу да се поштују преузете обавезе.[53] Након завршетка рата нови босански краљ Твртко II издао је 20. јуна 1405. године Дубровчанима повељу којом је потврдио исправе својих претходника, успоставио предратно стање и сву кривицу за избијање рата бацио на бившег краља Остоју, који је „супротно Богу и правди зло учинио и побио велике клетве и записе које су учинила и записала прва господа босанска, рашка и српска граду Дубровнику".[54]

О значају који су Дубровчани придавали старим повељама и привилегијама добијеним од владара Србије и Босне сведочи и један моменат из преговора које су у пролеће 1454. године водили са Стефаном Вукчићем. Херцег је том приликом тражио да се о свим спорним питањима сачини нова повеља

---

[50] и ако се царьство ми свади ꙁ дꙋбровникомь що се ѡбретаю дꙋбровчанѣ по ꙁемли царства ми и кралевѣ да имь се постави рокь ꙁа ·ѕ· мѣсець да се испрате свободно бе-ꙁабавѣ да походе а ꙁ градомь да се ратꙋє царство ми (1349); и ако се царьство ми свади ꙁ дꙋбровникомь що се ѡбрѣтаю дꙋбровчанѣ по ꙁемли царства ми да им се постави рокь ꙁа ·ѕ· мѣсець да се испрате свободно беꙁь всаке ꙁабаве и да походе а ꙁ градомь да се ратꙋє царство ми (1357). Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 62, 95. Упоредити са исправом цара Уроша од 22. августа 1362. године. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 100. У повељама краљева Драгутина (1281) и Милутина (1282) Дубровчанима је дат рок од три месеца да са имовином напусте земљу, али ту није реч о рату, већ о репресивним мерама као последици неизвршења судских одлука. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 33, 34; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, 160.

[51] ако рать бꙋде, чеса богь ꙋклиши, мегю боснꙋмь ꙁ дꙋбровникомь, да да господинь бань степань рокь дꙋбровчаномь ·ѕ· месеца, да си погю ꙋ дꙋбровникь слободно. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 44; Р. Поповић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника, 1332, август 15, индикт 15*, 35–54.

[52] N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siècle II*, Paris 1899, 93.

[53] G. Škrivanić, *Rat bosanskog kralja Ostoje sa Dubrovnikom*, Vesnik Vojnog muzeja 5 (1958), 36, 38; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 198–199. Дубровчани су истицали добре односе које су у прошлости имали са својим суседима, те је Павле Гундулић, који је упућен краљу Остоји, између осталог имао да помене и пример цара Стефана Душана – el qual fò savio segnor et possente et confinator nostro. N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siècle II*, 92.

[54] все сꙋпротив богꙋ и правьди ꙁли ꙋчинил и велике клетви побиль и ꙁаписе кое сꙋ ꙋчинили и ꙁаписали господа прьва босаньска рашка и срьпьска градꙋ дꙋбровникꙋ наши родителье и прародителье и все вельможье босаньске потврьдили. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 491.

која би поништила све старе. Дубровчани су то одбили уз образложење да за њих старе повеље представљају сведочанство потомцима о добром пријатељству које су имали са српском господом, па би њихово поништење могло изгледати и као увреда величанства.[55]

Дубровчани се нису увек приликом проблема са Босанцима позивали на повеље и привилегије добијене од Немањића. Када је војвода Радослав Павловић установио царину у Требињу, Дубровчани су га упозорили на то да његова нова царина наноси штету оној у Леденицама.[56] Иако су могли, нису се позвали на повељу Стефана Душана којом је 26. октобра 1345. године укинуо царину у Требињу коју је успоставио његов „слуга" Дабижив. Душан је у поменутој повељи закључио да у Требињу царина није убирана „ни под мојим дедовима и прадедовима ни под родитељем краљевства ми ни под краљевством ми". Стога је донео одлуку да нико „не убире ту царину никада више, ни под сином краљевства ми ни под било ким ко буде краљ Србима".[57] Одредба о забрани успостављања царине у Требињу поновљена је и у царским повељама из 1349. и 1357. године.[58]

На основу неколико одабраних примера из босанско-дубровачких односа указали смо на једну од последица проглашења босанског владара за „краља Срба" – поједине одредбе из повеља и уговора Немањића са Дубровчанима имале су значајну улогу приликом уређивања односа између Босанског краљевства и Дубровника.

---

[55] Che li privilege antichi la repubblica non voleva in verun modo annullare, stimando quelle scritture e tenendole in grandissimo pregio, per la testimonianza nelli suoi posteri della buona amicitia havuta con li signori di Servia, anzi le parerebbe commettere offesa di maestà annullarsi. S. Nodilo, *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451/1484)*, Zagrabiae 1893, 342–343; Babić, *Tradicija i historijsko pravo u odnosima između Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku*, 243–244; Херцег је тражио да се направе нове повеље, пошто су старе биле упрљане од обе стране. С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, 208.

[56] N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siècle II*, 251.

[57] И кралевство ми из̑наге ерѣ не ѹзимана тази царина и ѹ моихъ дѣдь и прадѣдь и ѹ родителꙗ кралевства ми и ѹ кралевства ми.... И всаци властели кои те стаꙗти по Дабижнвѣ да не ѹзима царине тези до века векѣ ни ѹ сына кралевства ми да ни ѹ кога настоещаго кралꙗ ѹ Срьблихъ. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 56; Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о царини слуге Дабижива, Сер, 26. октобар 1345*, ССА 5 (2006), 85–86.

[58] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 60, 65, 94.

КОРИШЋЕНИ ИЗВОРИ

П. Драгичевић, *Двије дубровачке жалбе поводом продаје соли у Суторини, 1397, новембар 15*, Грађа о прошлости Босне 2 (2009), 99–109.
Н. Исаиловић, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1355. године, Високи, 1. септембар*, ССА 6 (2007), 123–138.
Н. Исаиловић, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године, Неретва, 14. март 1356. године*, ССА 6 (2007), 139–149.
N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siècle II*, Paris 1899.
F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae 1868.
Р. Михаљчић, *Повеља краља Остоје којом потврђује раније даровнице Дубровнику (1399, фебруар 5)*, ССА 7 (2008), 163–173.
А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003.
А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007.
S. Nodilo, *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451/1484)*, Zagrabiae 1893.
Р. Поповић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника, 1332, август 15, индикт 15*, ССА 6 (2007), 35–54.
Р. Поповић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује повластице својих претходника Дубровчанима, 1. јун 1367. године*, ССА 7 (2008), 91–98.
Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о царини слуге Дабижива, Сер, 26. октобар 1345*, ССА 5 (2006), 83–98.
Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Дечанског Дубровчанима из 1326. године, Дањ, 25. март 1326*, ССА 6 (2007), 19–34.
Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, Београд 1960.
С. Рудић, *Повеља краља Стефана Дабише Дубровнику, 17. јул 1392*, ССА 6 (2007), 167–182.
Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–II*, Београд – Ср. Карловци 1929, 1934.
А. Фостиков, *Писмо дубровачког кнеза и општине босанској краљици Јелени Груби, 1395, децембар 27*, ССА 4 (2005), 193–200.

КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

A. Babić, *Tradicija i historijsko pravo u odnosima između Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku*, Bosna franciscana 8/12 (2000), 241–247.
М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, ЗФФ 3 (1955), 95–153.
М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас СКА 168 (1935), 203–257.
М. Динић, *О крунисању Твртка I за краља*, Глас СКА 147 (1932), 133–145.
М. Ивановић, *Прилози за историју царина у средњовековним српским државама*, Споменик САН 97 (1948), 1–61.
М. Јасински, *Уговори српских владара са Дубровником као споменици старог српског права*, Архив за правне и друштвене науке 28 (1930), 169–178.
D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961.
М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13-ог века*, Глас СКА 133 (1927), 1–65.
D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387–1463*, Zagreb–Sarajevo 2006.
М. Маловић-Ђукић, *Которски кумерак солски у средњем веку*, ЗРВИ 41 (2004), 453–468.
Б. Марковић, *Из кривичног права у Земљи Павловића*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 579–590.

B. Nilević, *Iz života posljednjih Pavlovića*, Godišnjak DI BiH 28–30 (1979), 59–74.
Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, Београд 1996.
Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987.
Ђ. Тошић, *Брштаник у средњем вијеку*, Годишњак ДИ БиХ 21-27 (1976), 37–50.
С. Ћирковић, *Сугуби венац*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 277–305.
С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд 1964.
С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
А. Фостиков, *Јелена Груба, босанска краљица. Босна крајем 14. века (1395–1399)*, Браничевски гласник 3–4 (2006), 29–50.
G. Škrivanić, *Rat bosanskog kralja Ostoje sa Dubrovnikom*, Vesnik Vojnog muzeja 5 (1958), 35–60.

Srđan Rudić

A CONTRIBUTION TO LEARNING THE LEGAL RELATIONS BETWEEN BOSNIAN KINGDOM AND DUBROVNIK

Summary

Proclaiming Bosnia for kingdom and the Bosnian ruler for king in 1377, brought about a certain change in the relations between Bosnia and Dubrovnik. The titles of Bosnian kings are the same as those used for kings in Serbia, and/or successors to Serbian and Raška kings and tsars. Consequently, the relations with Dubrovnik implied not only the obligations of their predecessors on the Bosnian throne but also those of their predecessors from Nemanjić's dynasty. On the other hand, the citizens of Dubrovnik had to respect the duties stemming from the same documents. All Bosnian kings, after the accession to the throne, except for the queen Jelena, have issued charters by which they confirmed to Dubrovnik the privileges granted by their predecessors. These charters have been the ground for developing of relations between Bosnia and Dubrovnik. They were the instruments of guaranteeing that relations established in the past will be honored not only during the governance of the new ruler but also by his successors. Dubrovnik authorities were interested in this matter first of all because of the need to protect their trade, in most part effected in the territories of Dubrovnik hinterland. At the same time the Bosnian rulers were also interested to maintain these relations, because Bosnia performed the biggest proportion of its trade with Dubrovnik and via Dubrovnik tradesmen.

However, there were raher frequent cases of failing to respect mutual duties assumed by those two states after proclaiming of Bosnian king for the ruler of Serbia and successor of the Nemanjić's dynasty. This has been happening whenever both states found it in their interest to be ready to violate the duties assumed, ony to return to previous level of relations after the events took an unfavorable direction for them respectively. The authors have particularly pointed out at some provisions of the relevant charters and treaties between Nemanjićs and Dubrovnik, which covered the matter of relations between the Bosnian Kingdom and Dubrovnik.

УДК: 342.53(497.16:497.6:497.11)"13/14"

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ЗБОРА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

МАРИЦА МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ

Апстракт. – На основу извора и литературе приказали смо институцију збора, која је имала регионални карактер, сличности и разлике. То су зборови који су се одржавали у селима, жупама и областима које су се налазиле у ближем и даљем залеђу приморских градова (Будве, Котора, Дубровника, Сплита) или су се издвојили из градског дистрикта (Паштровићи). Подела је извршена на основу тога где и када се збор јавља као институција која је имала стални карактер (Требиње, Паштровићи, Пољица), односно где је збор био повремени орган власти (Конавли, дубровачке колоније, влашки катуни). Обрадили смо и грбаљски збор, који се повремено одржавао, упркос забранама которских власти.

Кључне речи: збор, институција, капетан, катунар, катун, колонија, Будва, Паштровићи, Котор, Дубровник, Србија, Пољица.

О збору или скупу у средњем веку доста је писано у историографији.[1] Још је Константин Јиречек изнео вести о постојању жупских и сеоских

---

[1] И. Божић, *Село Боїдашићи у средњем веку*, ИЧ VII (1957) 97–99 = И. Божић, *Село Боїдашићи у средњем веку*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 54–57, 69–70 = *Историја Црне Горе 2/2*, Титоград 1970, 277, 352, 354; Исти, *Средњовековни Паштровићи*, ИЧ IX–X (1959) 161–178; Исти, *Племенити људи Пољичани у XV веку*, Глас САНУ CCLXXX (1971) 67–102; Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, Споменик СКА LVI (1926), 98–99; А. Соловјев, *Себров збор*, Архив за правне и друштвене науке XVII (1928) 177–178; В. Ћоровић, *Како је војвода Радослав Павловић продавао Дубровчанима Конавле (1423–1427)*, Годишњица Николе Чупића XXXVI (1927) 106–107; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Split 1940, 71–76; Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovjekovne budvanske komune*, Nikšić 1988, 85–86; К. Јиречек, *Историја Срба* II, Београд 1978, 30–32; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 186; Ђ. Тошић, *Управа и судство у средњовековној жупи Требиње*, ИГ 1–2 (1996) 10; Исти, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1997, 255; С. Ћирковић, *Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд 1964, 39, нап. 108; М. Милошевић, *Ставови грбаљских побуњеника XV стољећа – од револта*

скупштина.[2] У својим радовима Сима Ћирковић закључио је да се нису у Србији и Босни развили провинцијски или земаљски скупови у оквирима територија обласних господара. Тенденција у том правцу може се приметити само код породице Косача.[3] Тиме није негирао постојање регионалних скупштина.

Херцег Стефан био је повод за сазивање *збора* у једној другој области – Горњој Зети, на коју је претендовао. Херцег је још почетком 1455. улагао много напора и тежио на све начине да се дочепа Горње Зете.[4] Стефаница Црнојевић, господар Доње Зете, настојао је да прошири своју власт на остатак Зете под врховном заштитом Венеције. Откако је његов син Иван ослобођен 1452. године из десетогодишњег ропства уз залагање Венеције, светио се херцегу. Слао је људе који су упадали и пљачкали херцегову земљу. Стефаница је решио борбу око Горње Зете у корист Венеције. Он је успео заједно са провидуром Ђованијем Боланијем да сакупи неку врсту збора – сабора на Врањини 1455, на коме су се представници 51 катуна и племена предали Венецији, под условом поштовања православне цркве и права и уређења које је било под Балшом. На челу те заједнице стајао је капетан, који је њима командаовао када

против которских земљопоседника до предаје Турцима, Гласник II/1, Одјељење друштвених наука, Титоград 1975, 33–43; M. Milošević, *Grbaljske bune XV stoljeća*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 10, Zagreb 1977, 291; С. Ћирковић, *Почеци социјалне хијерархије у Срба*, Годишњак за друштвену историју (Annual of social history) I/3 (1994) 228–235; С. Ћирковић, *Континуитет и прекид међу хијерархијама: приморски градови и њихово залеђе у средњем веку*, Работници, Војници, Духовници, Београд 1997, 191; Исти, *Сьборь. Прилог историји сталешких скупштина код Јужних Словена*, Работници, Војници, Духовници, Београд 1997, 340 нап. 18; Исти, *Сеоска општина код Срба у средњем веку*, Работници, Војници, Духовници, Београд 1997, 357–348; Исти, *Збор*, 5, 6, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 226–227.

[2] К. Јиречек, *Историја Срба* II, Београд 1978, 30–32 (репринт издање). Константин Јиречек наводи да је постојао сеоски и жупски *збор*. Он помиње *зборове* жупа или њених појединих делова (села), где су се расправљала само месна питања. На *зборовима* су учествовали слободни људи жупе, а касније само властела. Наводи када и где су се одржавали овакви скупови. Било их је у Хрватској, у Приморју (племићка општина Пољица код Сплита). Познати су као судски *зборови* у околини Дубровника (у жупама Жупи, Шумету, Ријеци, Затону и Сланом), који су се одржавали у другој половини 13. века, и били су то само пасивни сељачки скупови, сазивани од дубровачких чиновника ради суђења због крађе стоке, потре, као и да се објаве заповести дубровачког кнеза и владе, да се позову у рат мушкарци способни да носе оружје, или да се објави мир, као и да се забрани примање туђих бегунаца. У 15. веку наводи да су се народни скупови одржавали у Конавлима, Драчевици, Луштици и Богдашићима. У Требињу се властела и *збор* јављају као највиши ауторитет. У Србији нема вести о одржавању таквих скупова од 13. до 15. века.

[3] С. Ћирковић, *Стефан Вукчић-Косача*, 39 нап. 108; Исти, *Сьборь. Прилог историји сталешких скупштина*, 340, нап. 18.

[4] *Listine o odnošajih između južnog slavenstvau i Mletačke Republike X*, ed. Š. Ljubić, Zagreb 1891, 54 (даље: *Listine*); С. Ћирковић, *Стефан Вукчић-Косача*, 222.

су улазили у рат.[5] Стефаница Црнојевић није могао тек стеченим горњозетским катунима наметати своју вољу, већ је преко *збора*, односно скупштине морао тражити сагласност за своје ставове.[6] Тако је Горња Зета добила своју регионалну скупштину, која је окупљала нови владајући слој старешина катуна (влашких заједница) и преживела је пад српске државе.[7] Њен наставак је „општецрногорски збор" који је био током 16. и 17. века важан чувар аутономије црногорских племена.[8]

Највише података о *збору* и сеоским старешинствима има у Приморју, у 15. веку, где збор има важну улогу у животу села. Нисмо сигурни у то да ли је то случајно или је последица дубљих промена у друштвеној структури између раздобља Царства и Деспотовине – запитао се Сима Ћирковић.[9] Да ли су потреси и кризе који су наступили после Душанове смрти довели до пропадања великих властелинстава, онако како је то показао Иван Божић за властелинство зетске митрополије. Пример Светомихољске метохије показао је како је распадање властелинства стварало простор за слободнији развој и појединца и локалне заједнице. У тим условима известан број села изгубио је своје господаре или „владалце" својих господара и почео своје проблеме да решава самосталније, закључио је Сима Ћирковић. Тако је стари оквир сеоске заједнице испуњен новим садржајем.[10]

Народним скуповима или зборовима у селима у Боки Которској и Паштровићима посебну пажњу посветио је у својим радовима Иван Божић.[11] Одржавање народних скупова односно *зборова* познаје „пет села" Светомихољске метохије. Једно од њих смештено је у брду изнад Котора – Богдашићи, о коме су сачуване архивске вести. Упркос настојању которске општине да их потчини својој непосредној власти, бирали су свог „капетана", који је био заповедник „војне дружине", састављене од ситних земљопоседника, сељака ратника. Становници села Богдашића били су углавном потомци заједничког претка. Они су своје село и себе саме сматрали катуном. На челу села Богдашића налазио се капетан и председавао је збору сељака, на коме се расправљало о свим питањима која су се тицала читаве заједнице, и где су се бирали представници и опуномоћеници ради преговора с властима.

---

[5] *Listine* X, 67–68, 151; И: Божић, *Село Боīдашићи у средњем веку*, Немирно Поморје XV века, 55; = *Исӣорија Црне Горе* 2/2, 277; С. Ћирковић, *Сьборь. Прилоī исӣорији сӣалешких скуӣшӣина*, 340.

[6] И. Божић, *Исӣорија Црне Горе* 2/2, 355.

[7] С. Ћирковић, *Сьборь. Прилоī исӣорији сӣалешких скуӣшӣина*, 340.

[8] Види опширније: Б. Ђурђев, *Значај црноīорскоī збора у XVII веку*, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама, Београд 1974, 269–299.

[9] С. Ћирковић, *Сеоска оӣшӣина код Срба*, 348–357.

[10] Исто, 348.

[11] И. Божић, *Село Боīдашићи у средњем веку*, ИГ 97–99 = *Исӣорија Црне Горе* 2/2, 352, 354; Исти, *Средњовековни Пашӣровићи*, 151–184.

Исти тај збор донео је одлуку 1428. године о прихватању млетачке власти под притиском Стефана Црнојевића, одметника, деспота Ђурђа Бранковића. На збору су изабрали капетана Божићка Богдашића и још тројицу својих представника да потпишу уговор с млетачким кнезом у Котору.[12] Збор је одржан у Богдашићима и 1443. поводом продаје њихових поседа који су се налазили у жупи Конини которском племићу Николи Палташићу. Збор је овластио капетана Радослава Ратковића и још једанаесторицу на збору изабраних представника да у име читавог села склопе уговор о продаји пред которским нотаром.[13] Капетана је бирао сеоски збор, као што смо навели. Биран је из редова угледних и најбогатијх породица које су поседовале највише земље. Богатство су стицале узимањем у закуп которских солана, давањем винограда у закуп уз годишњу натуралну или новчану ренту, затим су били повериоци которских грађана. Из сачуваних података сазнаје се да је сеоски збор бирао своје представнике и капетана из најбогатијих породица које су биле у међусобном сродству.[14] Слично је било и у осталим селима Светомихољске метохије. Луштица са већим бројем села и заселака такође је бирала капетана на сличним зборовима, који су преговарали са Которанима и Млечанима.[15] Постоје архивске вести да је слично било и у Љешевићима. Суседи Богдашића – Љешевићи – називали су себе 1431. катуном (nostro cathon coe compagnia Liesevich).[16] И Которани су их тако називали.[17] Зетски епископ, потоњи митрополит располагао је земљом метохије, он је издавао исправе о уступању земље, писмене дозволе за залагање парцела и друго. Остало је забележено у канцеларији зетског митрополита, како се сазнаје из једног акта који је настао око 1435, да митрополит Јефтимије „с збором" Св. Михаила пресуђује парницу о земљи у корист породице Љумотић из Луштице. Тако је митрополит судио својим људима у земљишним споровима на основу испитивања дванаесторице људи (кмети), а о пресудама издавао писмени акт.[18]

---

[12] И. Божић, *Село Боīдашићи у средњем веку*, Немирно Поморје XV века, 56, 69; *Sudsko notarska knjiga* (SN) IV, 45. Међу тројицом преговарача 1428. помиње се капетан Божићко Богдашић, Радослав Ратковић и Миоман Прибојевић.

[13] И. Божић, *Село Боīдашићи у средњем веку*, Немирно Поморје XV века, 56, 69–70; SN X, 232–233. Радослав Ратковић (то јест Ратков син), који се помиње 1428, био је капетан села 1443. године. На том месту он је наследио капетана Божићка Богдашића, који није био у животу 1443. године, с обзиром на то да се после 1435. не помиње у изворима.

[14] И. Божић, *Село Боīдашићи у средњем веку*, Немирно Поморје XV века, 56–57, 69.

[15] Исто, 54–56

[16] ИАК, SN IV, 261; И. Божић, *Село Боīдашићи у средњем веку*, Немирно Поморје XV века, 55.

[17] *Listine* IX, Zagreb 1890, 435; И. Божић, *Село Боīдашићи у средњем веку*, Немирно Поморје XV века, 55.

[18] А. Соловјев, *Одабрани сӣоменици срӣскоī ӣрава (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 201–202. Ꙇ ꙗ нꙑнь ꙇитрополить судих сь ꙁбороꙇ и дах ниꙇ 12 кꙇъти. Александар Соловјев је ову парницу датирао око 1430, док Марија Јанковић сматра да је настала после 1435,

Ко је улазио у тај збор, не зна се. Збор су можда чинили, осим неколико калуђера, и сеоски главари, то јест неки богати и угледни људи. Они су махом били извршни органи митрополитових одлука и пресуда.[19]

У локалним оквирима извесну улогу су играли и *зборови*, као својеврсне скупштине становника жупе. На примеру жупе Требиње може се показати како је *збор* од обичних скупова жупе прерастао и добио снагу институције, односно локалног органа власти. То показују изабрани представници из суседног Дубровника, који су се поред великаша и господара територија у Босни почели и њима – збору Требиња – обраћати. За Требиње је карактеристично да се *збор* у Требињу јавља континуирано у 15. веку. Дубровчани су послали средином јула 1420. једног свог човека преко Добрушка, сина Радоње Куделиновића да се жали „Ad *sborum* Tribigne", због неке штете нанесене поданицима републике и скупова одржаних против њих.[20] У току 1430. тражили су Дубровчани од требињског војводе Радоја Љубишића и властеле требињске да сазову *збор* и објаве проглас, што ће исто урадити и Дубровчани. Реч је била о објави о ненападању и ненаношењу међусобних штета.[21] Постојање *збора* као институције потврђује дубровачка архивска грађа све до успостављања турске власти.[22] После упада турске војске у фебруару 1463. на херцегову земљу, завладала је паника у Дријевима и његовим становницима је дозвољено да се повуку на Стон и Пељешац. Почетком марта текуће године вести о турској војсци изазвале су приправност у самом Дубровнику.[23] Тих дана, заправо 9. марта 1463, у Требињу су изабрана двојица посланика – један од властеле, други на збору – и посалати су у Дубровник да траже помоћ. У ствари, тражили су од Дубровчана заштиту локалног становништва у случају упада турске војске.[24] Били су то представници жупе Требиње, који су имали могућност да преговарају са једном

јер се у то време помиње патријарх Давид (М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 137; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, Немирно Поморје XV века, 54). И зетски митрополит Арсеније, који се помиње у повељи Балше III од 16. јуна 1417, потврдио је са збором и клиросом (сь вєѣмь зборомь и клиросомь Прѣчистє Краньскє) дар Балше III цркви Пречисте на Морачнику: једно гумно солана у Брдима (Љ. Стојановић, *Повеља Балше Ђурђевића (III)*, Прилози за КЈИФ X (1931) 58; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве*, 137). Војислав Ђурић сматра да је можда Балша III ктитор Богородичине цркве на Морачнику, те да је црква саграђена после 1440. године (В. Ђурић, *Историја Црне Горе* 2/1, Титоград 1969, 428).

[19] И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, Немирно Поморје XV века, 54.

[20] М. Динић, *Хумско требињска властела*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 335, нап. 8. Куделиновићи су најстарији Љубибратићи.

[21] С. Ћирковић, *Збор*, 5, 226.

[22] Ђ. Тошић, *Управа и судство у средњовековној жупи Требиње*, ИГ 1–2 (1996) 10; Исти, *Требињска област*, 255, нап. 20.

[23] С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача*, 252.

[24] Исто, 252.

другом државом – Дубровником. То речито говори о збору, који је имао снагу институције. Потребно је истаћи да је *збор* Требиња био, у ствари, скупштина племства у једној малој области, која је некад била независна кнежевина. О месту одржавања *збора* сведочи топоним Зборна гомила, који се налази на западној граници требињске жупе.[25]

И у непосредном залеђу Дубровника у жупи Конавли сретамо одржавање народних зборова. До сазивања *збора* дошло је одмах након склопљеног уговора о продаји Дубровнику дела Конавала који је припадао војводи Радославу Павловићу (крајем 1426). Дубровчани су убрзо после тога изабрали своја три представника (Петра Лукаревића, Николу Ђорђића и Федерика Гундулића) да заједно са изасланицима војводе Радослава предложе да се сазове народни *збор* у том делу Конавала. Дубровчани су посебно инсистирали на томе да се међу народом појави војвода Радоје Љубишић, који је био господар једног дела сада продатих Конавала и кога сви знају и поштују. Да би га Дубровчани још више везали за себе, осим новчане награде, добио је и дубровачко грађанство. Требало је да Радослављеви изасланици на *збору* оправдају продавање Дубровчанима овог дела Конавала заједно с Ободом и Цавтатом и народ убеде и увере у то да остану лојални новим господарима као што су били војводи Радославу. Дубровачки представници добили су инструкције од своје владе да се обрате *збору* после њих „добрим и слатким речима“, да увере народ у то да ће се са њима поступати добро и да ће живети у миру. Њихов говор је требало да се одвија у том смеру, али су упозорени „да им не учине никакво нарочито обећање“.[26] Овде се на збору тражила заклетва верности поданика и требало је оправдати поступак око продавања дела Конавала Дубровнику.

Зборови су се чешће одржавали после доласка Конавала под дубровачку власт. О улози и дужностима конаваоског кнеза сазнајемо из одредби Великог већа у Дубровнику. Дужност кнеза, између осталог, у Конавлима била је да, с времена на време, према потреби, сазива народне *зборове*. На тим *зборовима* проглашавани су нови закони и разне уредбе и одредбе од општег значаја и други обласни послови. У току 1429. године одржана су два народна *збора* у Конавлима. Велико веће је 23. фебруара 1429. издало наређење да се убудуће у Конавлима морају употребљавати дубровачке мере за жито (coppeli) и вино пола ведра (mezzi quinqui). Зато је кнез је био обавезан да сазове *збор* (il conte debia far *sboro*) и на њему објави да се по целим Конавлима при продаји или куповини жита и вина имају употребљавати само те мере. У супротном,

---

[25] Ђ. Тошић, *Уйрава и судсшво у жуйи Требиње*, 10, нап. 24.

[26] В. Ћоровић, *Како је војвода Радослав Павловић йродавао Дубровчанима Конавле (1423–1427)*, 106–107. Збор је вероватно требало да предупреди побуну у Конавлима против дубровачке власти. Међутим, до побуне је дошло у једном делу Конавала и сви побуњеници поименице били су свирепо кажњени прогонством са дубровачке територије и изузети су од амнестије (В. Ћоровић, *Продаја Конавала Дубровчанима*, 107).

следила је казна од десет перпера држави. Такође је наглашено да половина казне припада оном ко пријави прекршај и његово име биће у тајности сачувано.[27] Други пут кнез је сазвао *збор* по наређењу Сената 13. октобра 1329. године због тужбе Радослава Павловића, који се жалио да људи из требињске жупе беже у Конавла и тамо налазе уточиште. Дубровачка влада обавезала се раније уговором војводи Радославу Павловићу на то да неће примати бегунце из његових земаља на своју територију. Зато је позвала свога кнеза у Конавлима да сазове народни *збор* и гласно објави: да нико не сме требињске ускоке преводити ни пуштати преко границе, а још мање држати их код себе или им пружати било какву помоћ.[28] За сличне *зборове* у Конавлима зна и Растић, које наводи у својој Дубровачкој хроници.[29]

Нема поузданих вести о Конавлима, али се на основу оног што се зна за Дубровачку жупу и острво Шипан може претпоставити да је тако било и у Конавлима. Наиме, народ је на таквим *зборовима*, бар у почетку, бирао себи свештенике, а можда и казнаце. Тако су 12. марта 1395. у Малом већу изабрани Никола Менчетић и Павле Гундулић да иду на Шипан – pro faciendum sborum, pro ellectione presbiteri insule Zupane. Други пут до сазивања *збора* дошло је у Дубровачкој жупи. Заправо, у Малом већу 31. јула 1391. потврђен је Радован Задранин као presbiter slavicus (српски свештеник) у Дубровачкој жупи – precibus et instantia omnium rustichorum Breni.[30]

Развојни пут жупских зборова подсећа на градске скупштине: док је на челу био представник јаке централне власти, сви су се окупљали на позив звона, а кад је власт владаревих намесника ограничена, претежан утицај су добила већа, која се с временом затварају и искључују пук из јавних послова и служби.[31] И у жупама је несумњива превласт локалног племства. Колико је оправдано да се постави то питање показује случај Паштровића, који су имали *збор* као сталну институцију: са *судијом и властелом*, састављеном од представника угледних породица (с временом се број усталио на дванаест племена). О органима власти у Паштровићима сазнаје се из њихових одлука

---

[27] Ć. Truhelka, *Konavoski rat (1430–1433)*, 155; Р. Грујић, *Конавли йод разним іосйодарима*, 99.

[28] Р. Грујић, *Конавли йод разним іосйодарима*, 99.

[29] J. Resti, *Cronicha Ragusa*, Zagrabiae 1895, 222, 225. Он помиње да је један збор одржан у лето 1421. поводом устанка након тек добијених Конавала против дубровачке владе; и други 1423. године, када је избио нови устанак приликом деобе Конавала.

[30] HAD *Reformationes* XXX fol. 9, 12. III 1395; XXIX fol. 20, 31. VII 1391; Р. Грујић, *Конавли йод разним іосйодарима*, 99. Збор је у селима у близини Дубровника осим свог основног значења, које смо навели, имао још једно, које је навео Сима Ћирковић, а то је, завера, урота, злонамерно удруживање. Завера (урота) помиње се крајем априла 1439, када су се неки сељаци из села Затона удружили да би прокријумчарили вино и остварили своју намеру и уз употребу силе против званичних дубровачких органа власти, цариника и других службеника који би им се супротставили (С. Ћирковић, *Дойуне и објашњења*, Ст. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 225–226).

[31] С. Ћирковић, *Почеци социјалне хијерархије у Срба*, 228–229.

о прихватању млетачке власти у пролеће 1423. године. Паштровска властела одржала је са својим људима *збор*, формулисала захтеве и изабрала представнике који су отишли код Франческа Бемба (капетана Јадранског мора), који их је примио на својој галији 4. априла текуће године и прихватио све њихове услове за ступање под власт Републике. Прва тачка од шест прихваћених захтева Паштровића била је потврда њиховог старешине, кога на *сбору* буду бирали сваке године да њима управља и да им суди. Према томе, тиме је потврђена институција *збора*, која се огледа и кроз одређен број (14) изабране властеле да преговара са Млечанима.[32] Тада је војводи потврђена и судска власт, коју је обављао веома кратко (ако је уопште обављао), јер се већ 1431. помињу судије па тек војвода.[33] Једино што се поуздано зна јесте да је судске послове судија крајем 16. века обављао „стол од правде" састављен од четворице.[34] Према томе, не зна се колико је судија било у 15. веку, јер вести о томе нема.[35]

Према споразуму из 1426. између Млечана и деспота Ђурђа Бранковића под млетачком влашћу остала је већина паштровске властеле; она је имала своју унутрашњу организацију – *збор* и војводу. Први пут се помиње *збор* Паштровића (sborum Pastrovichorum) 6. фебруара 1431. у которској архивској грађи. Тада је био војвода Радич Грубачевић. Његов утицај у Паштровићима, захваљујући млетачкој заштити, био је неоспоран, те га је изгледа паштровски збор бирао за војводу из године у годину. У томе звању поменут је и 1437. године.[36] Део паштровске властеле остао је под деспотовом влашћу 1426. године. Међутим, ситуација се у Зетском приморју знатно променила после смрти деспота Стефана Лазаревића (умро у јулу 1427). Његов наследник Ђурађ Бранковић

---

[32] *Listine* VIII, Zagreb 1886, 225–226; Међу преговарачима (14) био је и Радич Грубачевић. Ј. Шафарик, *Србски историски споменици Млетачкої архива*, Гласник ДСС XIII (1861) 174–178; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 157.

[33] ДАК, SN V, 17, 6 II 1431; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 178.

[34] И. Божић, Б. Павићевић, И. Синдик, *Паштровске исправе* XVI–XVIII *вијека*, Цетиње 1959, бр. 2, 2–3; бр. 4, 3–4. Помињу се у спору око мираза у Паштровићима 23. јануара 1575. године четворица судија Паштровића и дванаест племића (нав. дело, бр. 7, 5–6). У овом спору око наследстава од 15. маја 1585. године поменут је збор Паштровића, који чине стол од правде са четворицом судија, двојица војвода и дванаест племића представника дванаест племена. И 11. октобра 1590. наведена су четворица суђа и двојица војвода зборских (Исто, бр. 13, 12).

[35] ДАК, SN V, 17, 6 II 1431; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 161, 178. Иван Божић сматра да судске послове није обављао ректор од почетка, од 1423, од прихватања млетачке власти већ „стол од правде", у чијем су се саставу на првом месту налазила четворица судија, који се помињу крајем 16. века. Ми смо склони констатацији да у 15. веку нису била четворица, већ двојица судија, каква је била пракса коју познају зетски приморски градови у време млетачке власти у 15. веку. У једном купопродајном уговору у Паштровићима од 18. априла 1575. године поменута су само двојица судија. Али није поменут збор Паштровића нити „стол од правде" (И.Божић, Б. Павићевић, И. Синдик, *Паштровске исправе* XVI–XVIII *вијека*, бр. 2, 1–2).

[36] И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 161.

напустио је Зету да би преузео власт у Србији и провео уговор у Тати. Нови деспот је био далеко од Зете, што су искористили Црнојевићи (Ђурашевићи) и заузели су деспотове поседе у Зети како би их, тобоже, сачували за деспота. Млечани су узели под своју заштиту Луштицу, Богдашиће и Паштровиће. Сачуван је једино уговор који је которски кнез (Јован Бембо) склопио са Богдашићима у јуну 1428. године. Вероватно је тада прихватила деспотова властела у Паштровићима млетачку власт, додуше привремено, ради заштите од Ђурашевића. Такво стање је остало све до 1435. Међутим, оно је убрзо довело до трвења међу паштровском властелом.[37] Паштровски *збор*, у који су улазили судије, војвода и властела, реаговао је почетком фебруара 1431. и покушао да измири паштровску властелу, ону која је до 1428. била под непосредном деспотовом влашћу и заузимала је друкчији став према Млечанима и пошто се сада нашла у заједници са осталим Паштровићима, доспела је у подређен положај, са онима који су од почетка (1423) били под млетачком влашћу. Улога паштровског *збора* тада је имала акт мирења међу самим Паштровићима. До мирења је дошло на иницијативу которског кнеза.[38] Мирењу са Радичем Црнцем 1431. године (представник паштровске властеле, која је до 1428. била под деспотовом влашћу) присуствовао је читав паштровски „стол“ iudices et vaivoda ac nobiles Pastrovichiorum.[39] У овом тексту реч „nobiles“ употребљена је у значењу одређеног броја властеле на *збору* изабране. Колико је било присутно властеле, говори нам сам документ. Било их је око стотину присутних, што значи да се реч nobiles можда односила на све присутне на збору. Било је то вероватно као што су се у градским скупштинама у Приморју окупљали сви заједно – и племићи и пук – док се нису формирала већа, као што смо већ раније истакли, односно док се Велико веће није затворило. То нам говори о томе да је и овде 1431, када је паштровски збор имао помирительску улогу, те је било јасно да су се на овом збору-скупштини окупили сви: млађа и старија – „maiores“ властела. Тада је, 1431. године, Радич Црнац, представник „деспотове властеле“ у Паштровићима, изјавио да ће поштовати „secundam gradum eorum“, мислећи на властелу која говори да је већ почело унутрашње раслојавање. Да ли су тада можда „maiores“ били старешине кућа и братстава?[40] Има научника који сматрају да је у овом тексту од 6. јануара 1431. реч „nobiles“ употребљена у значењу дванаесторице властеле на *збору* изабраних. „Број властеле се не помиње, али нема разлога за претпоставку о томе да их је било више или мање него у 16. или 17. веку, када налазимо четворицу суђа и дванаесторицу властеле“.[41]

---

[37] И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 160.

[38] И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 161. Овај акт који говори о мирењу Паштровића касније ће се све чешће сусретати у односима између самих Паштровића и њихових суседа, наводи Иван Божић.

[39] ДАК, SN V, 17, 6. II 1431; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 178.

[40] Исто.

[41] SN IV, 17, 6. II 1431; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 178.

Ми смо склони да поверујемо у то да се реч властела тада односила на свих стотину представника народа, који су улазили у тај збор, а тек ће се негде касније тај број ограничити на дванаест представника властеле, који се у каснијим вековима помињу као представници дванаест племена (16–18. век).[42] Једино се из текста јасно види да је уместо двојице војвода (16–18. век) тада постојао (1431) само један. Сачувани подаци односе се на војводу (vaivoda) Радича Грубачевића, који је једном назван и „principalis". Његов утицај у Паштровићима био је неоспоран, захваљујући млетачкој заштити, те је биран за војводу из године у годину. У том звању поменут је и 1437. године.[43] Помена о кнезу нема. Може се једино поставити питање о томе како је дошло до тога да се место једног војводе од краја 15. века[44] редовно бирају двојица, што представља једину промену у организацији управних судских органа у Паштровићима. Када је реч о двојици војвода у 16. и 17. веку, Иван Божић претпоставља да је то настало након измирења паштровске властеле – оне која је остала под деспотом до 1428. и оне која је прихватила млетачку власт одмах 1423. године. Колико је пута још паштровски збор покушавао да измири подвојену паштровску властелу, остаје непознато. Војвода Радич Грубачевић жалио се на приходе Млечанима и 1434. године, јер је још око 400 кућа остало под деспотом.[45] У том делу било је и пронија са којима је деспот Ђурађ непосредно располагао, а не пронијари, који су били корисници, али не и власници, па је вероватно то узрок толиком броју кућа које помиње војвода Радич Грубачевић. Према Вучитрнском споразуму (22. април 1426) и „изјави", односно ратификацији од 11. новембра 1426. у Дривасту, граница између Паштровића, који су припали Млечанима, и Будве, која је остала под деспотовом влашћу, почињала је од обале на реци званој Река (доцније Бабин Вир у Бечићима) и одатле се пењала према брду које се звало Предње.[46] Без обзира на то што су миром у Смедереву 1435. цели Паштровићи са Лаством припали Млечанима, до њиховог измирења још дуго није дошло. Већ 1454. године изгледа да су се коначно измириле ове две групе паштровске властеле, када је которски кнез извештавао млетачку владу о чврстом јединству које је постигнуто у Паштровићима.[47] Можда је то јединство постигнуто управо увођењем двоструког војводства, што је омогућило обема странама да равноправно учествују у власти,

---

[42] И. Божић, Б. Павићевић, И. Синдик, *Паштровске исправе* XVI–XVIII *вијека*, бр. 4, 3–4; бр. 7, 5–6 и даље.

[43] SN V, 17, 200; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 160–161, 178.

[44] Г. Станојевић, *О судским казнама у Паштровићима*, ИЧ V (1955) 416; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 179.

[45] М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 186.

[46] *Listine* IX, Zagreb 1890, 15, 85; Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovjekovne budvanske komune*, Nikšić 1988, 85–86.

[47] G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, Гласник Земаљског музеја XXXIII/XXXIV (1922) 169.

закључио је Иван Божић.[48] Аутономни паштровски органи нису сачували онај облик надлежности који је 1423. обећао Франческо Бембо паштровској властели.[49] Њихови органи нису били за све спорове надлежни. Бивши которски провидур Захарија Соранцо истакао је 1614. у свом извештају да су Паштровићи потчињени которској јурисдикцији и судству у кривичним споровима непосредно, а у грађанским у апелацији.[50] У пракси је тако било. Чак је и паштровски суд узимао многе спорове у претрес по наређењу млетачке власти из Котора.[51] Паштровићи су представљали заједницу слободних сељака ратника, који су имали право да буду бирани на све функције у својој локалној самоуправи. То право одвајало их је од зависног, потчињеног сељаштва, па су зато и сматрали своју општину племенитом. Термин „властелин" задржао је међу њима одређен смисао. У „стол од правде", уз суђе и војводе, бирана су дванаесторица представника племена; они су називани „властела". „Властелом" су називана и сва она лица која би две стране у спору изабрале и овластиле да отклоне њихове међусобне несугласице, да им изврше деобу наслеђене имовине, или да им процене вредност имања које би хтели да продају; за њих ће се сусрести у документима 16–18. века и називи „властела арбитри" или „кметови" или „добри људи".[52] Када је у питању паштровска властела, помиње се млађа, насупрот којој је стајала „maiores ipsorum". Они се под тим именом помињу и 1431, када их је млетачки кнез позвао у Котор на мирење с Радичем Црнцем. Било их је тада у Котору око стотину.[53] Вероватно су „maiores" били старешине кућа и братстава. Постојала је међу њима унутрашња јерархија, јер се на истом мирењу Радич Црнац обавезао да ће их поштовати „secundam gradum eorum". Око тих права долазило је повремено до сукоба. Свако племе имало је главара. Паштровски „стол" чинили су четворица суђа, двојица војвода и дванаесторица властеле; њихов избор обнављао се на *збору* сваке године. Свако племе давало је по једног властелина, док су по утврђеном редоследу биране суђе и војводе.[54]

---

[48] И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 179.

[49] *Listine* VIII, 225.

[50] А. Соловјев, *Паштровске исправе XVI–XVIII века*, Споменик СКА LXXXIV (1936) 27.

[51] И. Божић, Б. Павићевић, И. Синдик, *Паштровске исправе*, бр. 117, 77, бр. 139, 94 бр. 144, 98; И. Синдик, *Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I, Београд 1951, 146.

[52] И. Божић, Б. Павићевић, И. Синдик, *Паштровске исправе*, бр. 43, 33, бр. 46, 35, бр. 106, 68–69, бр. 126, 82–83, бр. 129, 85, бр. 159, 112 и даље; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 175. Помињу се 27. августа 1587. четворица судија арбитара (*Паштровске исправе бр. 10, 12*). Судије арбитри (двојица) помињу се у средњем веку (14. век) у Котору у време српске власти (*Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332–1337*, ed. A. Mayer, Zagreb 1981, 227 nr. 914, 243 nr. 966 (*Kotorski spomenici* II); М. Маловић-Ђукић, *Которска породица Мекша у средњем веку*, ИЧ LVI (2008) 224.

[53] SN IV, 17, 6 II 1431; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 176.

[54] И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 177. Тај чврсти редослед чинио се Млечанима прилично незгодним, јер је доводио на власт, по њиховом мишљењу, и глупе и рђаве

Касније се тај број ограничио на дванаест чланова властеле. Карактеристичан је број дванаест паштровских племена.

Толико је и у Пољицима било сеоских заједница на челу са кнезовима или катунарима, који су сваке године бирали функционере пољичког стола. Тако је *збор* и у Пољичкој жупи имао своје биране часнике. У Пољицима, где је свака пета породица била племенита, разликују се чак два слоја племства: „босанско" и „угарско"; прво је настало из слободних баштиника (дидићи), друго је настало из локалних функционера уведених у време власти угарских краљева у другој половини 14. века.[55] Заједничка карактеристика општине Паштровића, која се налази на уском појасу обале јужно од Будве, са жупом Пољица, смештеном у равници између Сплита и Омиша, јесте што су обе биле племените општине и обе су се одржале столећима и обе су биле дуго под влашћу Венеције. Код њих долази до афирмације слободних власника наследних земљопоседа, који се удружују, одржавају своје формалне скупштине – *зборове* – бирају локалне функционере и сматрају себе племством. Пуни развој „племените општине" тражио је не само знатан број слободних баштиника већ и одређен степен аутономије у току дужег времена. Сви ти услови били су испуњени код Паштровића и Пољица.[56]

О одржавању зборова у Грбљу сазнаје се на посредан начин, преко захтева которке властеле у Венецији уперених против грбаљских сељака. У свим жалбама которске властеле у Венецији против грбаљских сељака, због неплаћања дажбина, покретали су и најосетљивије питање: забране сељачких *зборова* у Грбљу. Сматрали су да су грбаљски *зборови* „извори зала и буна" (principia mallorum et rebellionis). Тако су и крајем 1431. говорили у Венецији. Међутим, Венеција је скоро увек реаговала „мудро" да не би било поштено лишити споменуте сељаке „њихових савјетовања и скупова". Скупови су им били потребни да би бирали представнике за Венецију и сакупљали новац за своје потребе. Венеција је 7. новембра 1431. одговорила на захтеве которске властеле, који су се жалили на одржавање *грбаљских зборова*, и није им удовољила, већ је одобрила одржавање *зборова*, под условом да се пријављују которском кнезу и да на њима морају присуствовати три до четири которска племића, по кнежевом избору.[57] О одржавању *зборова* у Грбљу обавештавају нас млетачки извори на

(А. Соловјев, *Паштровске исправе XVI–XVIII века*, 34). Временом се састав појединих племена мењао, па су избијали међу братствима сукоби око унутрашње расподеле звања, која су им по редоследу припадала у *збору*. Такви су спорови решавани на племенским *зборовима* (И. Божић, Б. Павићевић, И. Синдик, *Паштровске исправе* XVI–XVIII *вијека*, бр. 1, 1).

[55] И. Божић, *Племенити људи Пољичани у XV веку*, Глас САНУ CCLXXX (1971) 67–102.

[56] С. Ћирковић, *Континуитет и прекид међу хијерархијама: приморски градови и њихово залеђе у средњем веку*, 191.

[57] G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, 137–138; М. Милошевић, *Ставови грбаљских побуњеника*, 33; M. Milošević, *Grbaljske bune XV stoljeća*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 10, Zagreb 1977, 291.

посредан начин, када говоре о бунама у Грбљу. Друга Грбаљска буна трајала је условно од краја 1432. до краја новембра 1433. године. Већ 25. маја 1433. одлучено је да само коловође треба казнити, јер су они по процени Млечана искључиви кривци за немире и буну. Грбљани су вероватно на *збору* изабрали своја три представника која ће их предводити у побуни. Одлуком которског кнеза од 22. новембра 1433. поименице су наведена тројица коловођа буне (Вукота Драгулиновић, Радич Угљешић и Радич Поповић) против которских земљопоседника. Одлучено је да се они и њихова деца у одсуству јавно осуде на прогонство, уз конфискацију имовине. Спроведена је конфискација уз претњу смрти вешањем уколико се осуђена гореречена тројица коловођа у року од три дана нађу на млетачкој територији, а ослепљењем уколико се у року од 15 дана ухвате на територији Деспотовине. Исто тако је требало да буде кажњен и сваки онај који би се усудио да прогнаницима пружи уточиште.[58] Тада су Грбљани пристали да дају изјаву лојалности Млетачкој републици и граду Котору, уз заклетву на јеванђељу. У документу који то бележи посебно је истакнуто да се неће одржавати *збор* у Грбљу без знања которског кнеза. Ову изјаву је потписало 218 домаћина из Грбља, од којих су последња двадесеторица дати одвојено, те закључујемо да су то вероватно били главари.[59] Можда су то били на *збору* изабрани представници. Још пре угушивања треће буне у Грбљу, Которани су у захтевима поднетим у Венецији 20. јула 1451. тражили, између осталог, и да одреде двојицу племића за Горњи и Доњи Грбаљ и њихова главна обавеза се састојала у томе да надзиру тај крај и да спречавају одржавање *грбаљског збора*. У Венецији су прихваћени сви которски захтеви, осим пореза од једног перпера од сваке куће у Грбљу, који је требало да у целини припадне Котору.[60] Ова трећа буна у Грбљу у крви је угушена 1452. под вођством Стефанице Црнојевића, који је у фебруару текуће године дошао у Котор, примио знакове части и положио заклетву.[61] Према томе, зборови у Грбљу одржавани су упркос забрани, јер су се одржавали без дозволе которског кнеза и присуства његових представника (три до четири которска племића). После наведеног датума Которани се нису више жалили Венецији на одржавање забрањених грбаљских зборова све док је Грбаљ био под млетачком влашћу (1497). Кнез у Котору био је представник млетачке власти и одобравао је одржавање збора у Грбљу. Тако је било и у суседним Конавлима. Само по наређењу дубровачког кнеза могао се сазвати збор у Конавлима. Према томе, збор је сазивао кнез Конавала, односно кнез Котора. Потребно је нагласити да су се зборови одр-

---

[58] G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, 142–143, 147; М. Милошевић, *Ставови грбаљских побуњеника*, 36; M. Milošević, *Grbaljske bune XV stoljeća*, 293–294.

[59] А. Соловјев, *Сербров збор*, 177–178 нап. 38; М. Милошевић, *Ставови грбаљских побуњеника*, 37; M. Milošević, *Grbaljske bune XV stoljeća*, 294.

[60] *Listine*, IX, 390–392; М. Милошевић, *Ставови грбаљских побуњеника*, 41; M. Milošević, *Grbaljske bune XV stoljeća*, 298.

[61] Види нап. 64.

жавали у приморскм селима и жупама у залеђу Котора и Дубровника у 15. веку, уз сагласност которског, односно дубровачког кнеза. Зборови у Грбљу одржавани су без сагласности которског кнеза и присуства кнежевих представника те су били забрањивани. Грбљани су вероватно одлучивали на зборовима о својим бунама, бирали своје вође, као и представнике који су преговарали са млетачким властима у Венецији, јер су се жалили против которске властеле на дажбине и на свој статус посадника и хтели су да се угледају на суседне Паштровиће. Међутим, њихов положај није био сличан са Паштровићима. Которској властели и богатим грађанима подељена је земља у Грбљу исте године када је Грбаљ дошао под власт Котора (1307). Према томе, которска властела и богати грађани били су власници земље у Грбљу. Такво стање није било у Паштровићима, као што смо навели. Тамо су били слободни власници наследних земљопоседа, као што је напред речено.

Познати су и међужупски *зборови* (жупа Требиња, Конавала и Драчевице) крајем 14. и почетком 15 века.[62] Мада Дубровчани изричито не помињу збор, једно њихово писмо писано на српском језику упућено је почетком априла 1399. властелем и клетнием требиньсцѣемь и конавальсцѣемь, упућује на заједнички скуп, односно на међужупски збор.[63] Још један податак говори о скупштинама више жупа, то јест о међужупском збору. У Дубровнику се у новембру 1422. знало да они из Драчевице, Требиња и Конавала праве неки збор (fanno certo sboro).[64] И Паштровићи су одржали заједнички *збор* са жупом Грбаљ и другима 1448. године (иако то изричито није речено) у јеку борби српске војске под командом војводе Алтомана у Зети. Када је избила и трећа грбаљска буна (1448–1452), повод је била одлука которског кнеза о сечи свих новозасађених винограда у Грбљу. Узроци су били од раније наслеђени проблеми. Након што се војвода Алтоман у јуну 1448. утаборио у Грбљу, кметови су затражили заштиту деспотове војске и устали против Котора. Црнојевићи су се у међувремену вратили деспоту. Негде у то време млетачку власт збацио је и већи део Паштровића. Тада су одржали и *међужупски збор* заједно са Паштровићима (мада Паштровићи нису имали статус жупе) и онима из Црмнице, Луштице, Богдашића и Љешевића. Донели су одлуку о томе да се сви заједно супротставе и заклели се на то да ће пре умрети, него се поново потчинити Венецији.[65] Међутим, Млечани су успели да на своју страну привуку Стефана Црнојевића, који је 1452. у крви угушио буну.[66]

---

[62] С. Ћирковић, *Збор*, 5, 227.

[63] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма 1/1*, Београд – Сремски Карловци 1929, 476, бр. 493; Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 13; Ђ. Тошић, *Управа и судство у средњовековној жупи Требиње*, 10; Исти, *Требињска област*, 255; С. Ћирковић, *Збор*, 5, 226.

[64] К. Јиречек, *Историја Срба* II, 31 нап. 189; С. Ћирковић, *Збор*, 5, 226.

[65] *Listine*, IX, 436; М. Милошевић, *Ставови грбаљских побуњеника*, 38; M. Milošević, *Grbaljske bune XV stoljeća*, 296.

[66] *Listine*, IX, 290, 320–321, 436; X, 7, 150; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 71–76; К. Јиречек, *Историја Срба* I, Београд 1952, 371, 376; М. Милошевић, *Ставови грбаљских побуњеника*, 38.

Збор као неку врсту органа власти срећемо и у дубровачким насеобинама у средњовековној Србији. Тако се поред судских комисија у дубровачким насеобинама у Србији спомињу још неки органи власти, о којима веома мало знамо. У време спора са Ђурђем Бранковићем 1435–1436. године око царине у Сребреници, дубровачка влада донела је одлуку о томе да тајно упути једног властелина у Сребреницу. После његовог доласка у град требало је да трговци тајно сазову збор (far sboro) и изаберу посланика који је морао, заједно са поклисаром из Дубровника, да иде код деспота Ђурђа Бранковића.[67] Овде је реч о тајном сазивању збора, који вероватно није био одобрен од органа власти. Међутим, све се одиграло у тајности, тајно је послат и дубровачки посланик у Сребреницу и збор је требало да се тајно састане. Вероватно је збор као орган власти Дубровчана у њиховим насеобинама у Србији постојао. Овде је једино познато да се на збору бира један од двојице представника који ће преговарати са владаром стране државе, где се њихова насеобина налазила. Поставља се питање када се збор сазивао и којим поводом. И даље остаје непознато ко је све улазио у састав збора, да ли су то били сви пунолетни чланови насеобине, као што је било у дубровачкој колонији у Београду у 16. веку. Из свега горенаведеног може се закључити да је збор одржаван повремено у дубровачким насеобинама у Србији и имао је одређене надлежности.

Термином *збор* обележавани су и скупови влашких катуна. Није познат делокруг њиховог деловања, као ни начин рада. Такав један збор помиње се у влашком катуну Матаруга крајем 14. века.[68] Овде је у питању једна погодба, по којој се један Дубровчанин, коме је отета кобила, обраћао *збору* катуна Матаруга, с намером да пред збором докаже да су двојица катунара крива и унапред је прихватио пресуду *збора*. Да ли је *збор* овде судска инстанца, зато што су била оптужена два катунара, или је судски поступак редовна појава у влашкој средини, запитао се Сима Ћирковић. Исто тако, он наводи да има помена о пресудама које су доносили катунари у којима се не помиње *збор*.[69]

---

[67] Р. Ћук, *„Колоније" у српским средњовековним градовима*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд 1992, 92; М. Динић, *За историју рударства у Србији и Босни* I, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 534.

[68] HAD, *Diversa Cancellaria* XXXII, fol. 146, 27. V 1398. Dymiter Russianovich de cathono Mataruge fecit manifestum quod ipse constituit se plegium et pagatorem Brancho Priedoeuich pro Nouacho Russ-inovich et Ussacho Radmilouich, chatonariis de Mataruge, pro una equa quam dictus Branchus conqeritur predictos eidem violenter abstulisse, hoc videlicet pacto: quod quando dictus Branchus ibit ad dictum catonum, si in sboro poterit probare predictos Nouachum et usacho culpabilis dicte eque ablate dicti Brancho, ipse Dymiter solvit dicto Brancho quantum iudicabit dictum sboro et si in dicto sboro iudicarentur predicti incupabiles, quod ipse Dymiter sit franchus. Renunciantes. Овај документ уступио ми је проф. Сима Ћирковић, на чему му срдачно захваљујем (Ђ. Петровић, *Матаруге у касном средњем веку*, Гласник Цетињских музеја X (1977) 121–123).

[69] HAD, *Lamenta de foris* III fol. 15', 29. IX 1412; Прибил Припковић жалио се на тројицу браће влаха Медетића да су му отели неку стоку и три одевна предмета од свиле.

На основу свега изложеног може се претпоставити да се *збор* сазивао онда када су биле у питању ситне крађе на које су се Дубровчани често жалили. Можда је *збор* имао судску надлежност до одређеног новчаног износа и на тај начин односио се на све њене припаднике, а не само на катунаре. Све су ово само претпоставке у недостатку извора. Уосталом, како је горе наведено, нема доследности код доношења судских одлука у катуну, некад је то чинио *збор*, а понекад пресуде су доносили катунари без *збора*. Непознаница и даље остаје ко је све улазио у влашки *збор*; да ли су то све кућне старешине у катуну или су то били изабрани представници катунари. Мислимо да су то били катунари. О одржавању *збора* у влашком катуну обавештавају нас дубровачке вести на посредан начин и почетком 15. века. Наиме, средином марта 1406. дубровачки повереник Дабиша Сапе, са сељанима Сланог и неколико суседних села, долази у катун, где у присуству свих катунара, то јест на збору катуна, извештава о крвној освети и тражи плаћање „вражде". О овоме је писано и краљу Босне.[70] Овај документ доноси важне податке о улози *збора* код решавања важних питања у влашкој заједници, посебно крвне освете, као и о учесницима у том поступку (о учешћу великог броја судионика до краља Босне). О *збору* у влашким катунима говоре нам и топоними на терену. Постоји и данас топоним Зборна главица у селу Дужима у Дробњаку,[71] некада катун Дробњак, касније нахија Комарница и Дробњак-племе (16–18. век). Да ли је топоним настао у том периоду или касније, када се формирало племе, остаје непознаница. Зборну главицу у Дробњаку помиње и Константин Јиречек.[72] Помињу се и заједнички зборови више катуна и то оних који су чинили племе. Тако је осим међу жупских било и међу катунских зборова.

Четворица катунара пресуђују да му горerечени плате споразумно; С. Ћирковић, *Збор*, 6, 227; З. Мирковић, *Суђење и судије у Србији од XIII до XV века*, 140 (докторска дисертација).

[70] HAD, *Lamenta de intus* I fol. 176, 12. III 1406; З. Мирковић, *Суђење и судије у Србији од XIII до XV века*, 139.

[71] До ових података дошла сам теренским истраживањима.

[72] *Историја Срба* II, Београд 1978, 31. Он сматра да је то било место окупљања племенског збора.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

И. Божић, *Село Боīдашићи у средњем веку*, ИЧ VII (1957) 83–119 = *Село Боīдашићи у средњем веку*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 37–82.
И. Божић, *Исūорија Црне Горе* 2/2, Титоград 1970.
И. Божић, *Средњовековни Пашūровићи*, ИЧ IX–X (1959) 150–185.
И. Божић, *Племениūи људи Пољичани у XV веку*, Глас САНУ CCLXXX (1971) 67–101.
И. Божић, Б. Павићевић, И. Синдик, *Пашūровске исūраве* XVI–XVIII *вијека*, Цетиње 1959.
Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovjekovne budvanske komune*, Nikšić 1988.
Р. Грујић, *Конавли йод разним īосūодарима*, Споменик СКА LVI (1926) 3–123.
М. Динић, *За исūорију рударсūва у Србији и Босни* I, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 455–553.
М. Динић, *Хумско ūребињска власūела*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 318–407.
Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332–1337, ed. A. Mayer, Zagreb 1981.
Б. Ђурђев, *Значај црноīорскоī збора у XVII веку*, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама, Београд 1974, 269–299.
М. Јанковић, *Еūискоūије и миūроūолије срūске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
К. Јиречек, *Исūорија Срба* II, Београд 1978.
Listine o odnošajih između južnog slavenstva i Mletačke Republike VIII, IX, X, ed Š. Ljubić, Zagreb 1896, 1890, 1891.
М. Маловић-Ђукић, *Коūорска ūородица Мекша у средњем веку*, ИЧ LVI (2008) 211–239.
М. Милошевић, *Сūавови īрбаљских ūобуњеника XV сūољећа – од револūа ūроūив коūорских земљоūоседника до ūредаје Турцима*, Гласник ЦАНУ II/1, Одјељење друштвених наука, Титоград 1975, 25–47.
M. Milošević, *Grbaljske bune XV stoljeća*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 10, Zagreb 1977, 275–303.
Ст. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 175–235.
Ђ. Петровић, *Маūаруīе у касном средњем веку*, Гласник Цетињских музеја X (1977) 95–129.
J. Resti, *Cronicha Ragusa*, Zagrabiae 1895.
И. Синдик, *Душаново законодавсūво у Пашūровићима и īрбљу*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I, Београд 1951, 119–182.
А. Соловјев, *Одабрани сūоменици срūскоī ūрава* (*од* XII *до краја* XV *века*), Београд 1926.
А. Соловјев, *Себров збор*, Архив за правне и друштвене науке XVII (1928) 170–171.
А. Соловјев, *Пашūровске исūраве XVI–XVIII века*, Споменик СКА LXXXIV (1936) 3–45.
М. Спремић, *Десūоū Ђурађ Бранковић и њеīово доба*, Београд 1994.
Г. Станојевић, *О судским казнама у Пашūровићима*, ИЧ V (1954–1955) 413–418.
I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Split 1940.
Љ. Стојановић, *Сūаре срūске ūовеље и ūисма* 1/1, Београд – Сремски Карловци 1929.
Љ. Стојановић, *Повеља Балше Ђурђевића (III)*, Прилози за КЈИФ X (1931) 57–58.
Ђ. Тошић, *Уūрава и судсūво у средњовековној жуūи Требиње*, ИГ 1–2 (1996) 7–18.
Ђ. Тошић, *Требињска облсū у средњем вијеку*, Београд 1997.
Ć. Truhelka, *Konavoski rat (1430–1433)*, Гласник Земаљског музеја XXIX (1917) 145–211.
С. Ћирковић, *Сūефан Вукчић-Косача и њеīово доба*, Београд 1964.
С. Ћирковић, *Доūуне и објашњења.*
С. Ћирковић, *Почеци социјалне хијерархије у Срба*, Годишњак за друштвену историју (Annual of social history) I/3 (1994) 223–235.
С. Ћирковић, *Конūинуиūеū и ūрекид међу хијерархијама: ūриморски īрадови и њихово залеђе у средњем веку*, Работници, Војници, Духовници, Београд 1997, 185–196.

С. Ћирковић, *Сьборь. Прилоī исшорији сшалешких скуйшшина код Јужних Словена*, Работници, Војници, Духовници, Београд 1997, 336–340.
С. Ћирковић, *Сеоска ойшшина код Срба у средњем веку*, Работници, Војници, Духовници, Београд 1997, 341–348.
С. Ћирковић, *Збор*, 5, 6, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 226–227.
В. Ћоровић, *Како је војвода Радослав Павловић йродавао Дубровчанима Конавле (1423–1427)*, Годишњица Николе Чупића XXXVI (1927) 73–109.
Р. Ћук, *„Колоније" у срйским средњовековним īрадовима*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд 1992, 85–95.
G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, Гласник Земаљског музеја XXXIII/XXXIV (1922) 115–196.
Ј. Шафарик, *Србски исшориски сйоменици Млешачкоī архива*, Гласник ДСС XIII (1861) 3–282.

Marica Malović-Đukić

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF ASSEMBLY (*ZBOR*)

Summary

Based on the sources and the relevant literature, the author elaborates the institution of assembly – *zbor*, which had a regional character as well as both similarities and differences. This institution concerns in fact the assemblies that were convened in villages, districts and regions situated in immedate and further hinterland of the littoral towns of Budva, Kotor, Dubrovnik and Split, or were separated from the town areas (Paštrovići Region). The disinction is made on the ground of the fact of location and of time of permanent estabishment of this institution (this is the case with the town of Trebinje, Paštrovići, Poljica), and/or of the fact of the *zbor* being from time to time a governance instance – Konavli, Dubrovnik colonies, Walachs' *katuns* (cattle-breeders huts in the mountain). The author also elaborates the Grbalj assembly which was held also from time to time, in spite of prohibition by the Kotor authorities.

УДК: 347.997(497.6)"12/14"

S H O D
– СУДБЕНИ СТО ХУМСКОГ КНЕЖЕВСТВА

ЂУРО ТОШИЋ

Апстракт. – На основу постојеће литературе, те објављене и необјављене архивске грађе дубровачке и сплитске провенијенције, у раду је приказано дјеловање shoda, као судбеног стола у Хумском кнежевству, који је у почетку засједао код цркве св. Јураја или бијеле цркве у жупи Бротњо, недалеко од Читлука. Посебна пажња је посвећена мјесту и улози хумског кнеза и судија, који су, у присуству двојице заклетих пристава и у складу са неписаним нормама обичајног права, рјешавали спорове настајале међу странкама због пљачки и нерјешених имовинских односа. И након укључивања Хумског кнежевства у састав босанске државе, shod је наставио са својом дјелатношћу у служби судбеног стола, чији је центар, вјероватно, пред страхом од турских освајања, био премјештен из Бротња у утврђено мјесто Рипач на Уни код Бихаћа.

Кључне ријечи: shod, судбени сто, Хумско кнежевство, Вук Нимичић, Бротњо, кнез, судије, пристав.

Правни живот у средњовјековним жупама одвијао се у судбеном, а дјелимично и у административном погледу пред такозваним судбеним столовима, као институцијама у којима су судили људи из народа, разумије се, по неписаним нормама обичајног права. На челу таквих народних судова стајали су жупани, кнезови или шпани, а заједно с њима пресуђивали и суци бирани у народу на одређено вријеме. Њима су додавана и по двојица ротних пристава који су, као лица с ауторитетом јавне вјере, такође бирани на годину дана.[1]

Такву институцију судбеног стола, уз господара земље, могуће је пратити у свјетлу сачуваних извора и у Хумском кнежевству. Најранији њезин помен био је везан за обећање хумског казнаца Богдана дато 1278. дубровачким

[1] М. Костренчић, *Fides publica (Јавна Вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века (Fides publica)*, Београд 1930, 52.

поклисарима да ће се састати „са хумским племићима" (cum baronibus di Chelmo) и поразговарати о штети нанесеној њиховим трговцима на путу за Дријева. Ова благонаклона казначева интервенција уродила је дјелимичним плодом, пошто је дио тада узетих ствари био враћен опљачканим трговцима. Када су, међутим, Дубровчани затражили остатак, казнац је беспомоћно и помало нејасно одговорио на то да не може покренути поступак пошто је „земља без господара" (terra est sine domino), а они из Вратислављевог рода (дакле, пљачкаши!) „не признају никакав ауторитет изнад себе и мене не слушају" (stant super se et non obediunt mihi). Не зна се тачно да ли је тиме опљачканим трговцима подгријавао лажну наду или је заиста мислио тако, али казнац је, по ко зна који пут, обећавао да ће, „када дође господар у Земљу" (quando veniet dominus in terram), завршити започету истрагу на задовољавајући начин.[2]

Да ово није само случајно узети узорак из архивске грађе, потврђује и други дубровачки документ из 1306, који биљежи тужбу подигнуту поводом пљачке у којој су учествовали неки од најугледнијих хумских великаша: Познан Пурчић из Невесиња са браћом и тридесет својих људи, Дражен Bogoreneç са браћом и рођацима и двадесет својих људи и Ален Bocaueç из Вечерића са браћом и са двадесет својих људи. Уз тужбу је посебно приложено и саслушање свједока, у коме је Ђурек, нећак Черение (Çurech nepos Çerenie), изјавио пред дубровачким кнезом и судијама да је био присутан „у цркви св. Јураја у Бротњу у кнежевству Хума" (ad Sanctum Georgium in Brochina in comitatu Chelmi) када је Нићифор Рањина пред кнезом Константином (Изанићем!), из чувене властеоске породице Нелипчића, тужио поменуту властелу и њихове људе да су му силом узели товар увозног сукна у вриједности 800 перпера. Оптужени племићи су, у истину, вратили дио отетих ствари и обећали да ће од својих људи одузети и вратити оно што недостаје. Овакву изјаву дату пред дубровачким кнезом и судијама потврдио је Мојан, „дијак кнеза Константина" (çaconus comitis Constantini) који је, по службеној дужности, морао бити присутан раду овог судбеног стола као тијела које је имало задатак да чува и штитити правне обичаје овога краја.[3]

Ево нас, напокон, и код трећег, уједно и најубједљивијег, додуше, научној јавности и од раније познатог историјског извора, писаног некад словенским писмом и снабдјевеног са пет различитих, у његовом доњем дијелу утиснутих печата, а касније – на захтјев његовог дестинатара Вука Нимичића – на сплитском Каптолу преписаног и на латински језик преведеног акта, какав је и доспио до нас. Хумске судије су извјештавале њиме о спору који је

---

[2] Г. Чремошник, *Канцелариски и нотарски списи (1278–1301) (Канцелариски и нотарски списи)*, Београд 1932, 19–20, бр. 5, 2. XI 1278.

Упор. M. Ančić, *Humsko Kneštvo*, Na rubu Zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne, Zagreb 2001, 161–162.

[3] М. Динић, *Comes Constanitinus*, ЗРВИ VII, Београд 1961, 4. Ј. Мијушковић, *Хумска властеоска породица Санковићи*, ИЧ XI, Београд 1961, 18.

покренуо поменути Вук Нимичић (Wulk Nimicich) са својом браћом Гргуром и Проданом против Божика Первчића (Bosicho Perucich) и његове браће и свих њихових Вињана.[4] Што се тиче парничара у овом спору, за првог од њих може се са сигурношћу рећи да му одговара онај исти Вук Нимичић, који је „с браћом" наведен као посљедњи „свједок од својти" у повељи краља Дабише од 26. априла 1395, што је навело неке од истраживача на то да потраже блиско сродство ове властеоске породице са владарском кућом Котроманића.[5] Име другог учесника у спору Божика Первчића не налазимо у преосталим изворима, али, с друге стране, посредно сазнајемо да је, заједно са својим Вињанима, живио у истоименом селу Вињани, које се налазило, а и данас се налази тамо, у средњовјековној Имотској жупи код Посушја, гдје се може континуирано пратити живот људи још од старе антике, па до данашњег дана.[6] Спор се водио „око села Hripçi" (de villa Hripçii), којем, без сумње, одговара утврђено мјесто Рипач на Уни, недалеко од Бихаћа, које је, како се чини, до краја XV вијека преузело улогу центра у коме је засједао Хумски судбени сто.[7] У раду shoda учествовали су кнез Иван и тројица хумских судија: Грубач Масловић (Grubaç Maslouich), Нелипче Рупчић (Nelipce Rubcich) и Красмир из Имотског (Crasmir de Ymota), којима је од покретања парнице, па до доношења коначне пресуде већ истекао једногодишњи избор на ту дужност.

---

[4] V. Rismondo, *Trogirsko i splitsko zaleđe u nekim dokumentima splitskog kaptola (Trogirsko i splitsko zaleđe u nekim dokumentima)*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, sv. 14–15, 1975/76, Zadar, 493–494 и M. Ančić, *Humsko Kneštvo*, Prilog III, 258, siječanj 1371, Brotnjo.

[5] F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii (Monumenta Serbica)*, Viennae 1858, 225, br. CCIX, 26. IV 1394.

На основу овог податка „свједок од својти", М. Вего је покушао пронаћи сродство Нимичића са Котроманићима, бркајући при томе краља Остоју са Стефаном Дабишом, који је поменутом повељом дао кћери Стани село Вељаке код Љубушког. M. Vego, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine (Historija Brotnja)*, Čitluk 1987, 92–93.

О Вуку Нимичићу с краја XIV и почетка XV вијека, уз одређену резерву да би се могао поистовјетити са Вуком Нимичићем (Wulk Nimicich) из нашег извора, опширније види: С. Рудић, *Власшела Илирскої ірбовника*, Београд 2006, 193–194.

[6] Средњовјековна Имотска жупа сачувала је, у много чему, своју цјеловитост све до Пожаревачког мира (1717), када је подијељена између Турака и Млечана, што је резултирало постојањем данашњих херцеговачких (посушких) Вињана и далматинских (имотских) Горњих и Доњих Вињана. V. Pavičić, *Zvirići kod Ljubuškog – rubno selo Turske imperije i mijene njegovog žiteljstva u ratnim srazovima 17. stoljeća*, Hercegovina, br. 21, Mostar 2007, 233, нап. 84.

О врло раној насељености овога мјеста свједоче и добро очувани темељи једне касноантичке базилике, чијим се проучавањем својевремено позабавио T. Anđelić, *Ostaci kasnoantičke sakralne arhitekture u Vinjanima kod Posušja*, Hercegovina 1, Mostar 1981, 27–39.

[7] Повољан положај, на оточићу усред Уне, допринио је да се Рипач рано развије као утврда – castellus – а поред њега напредује и отворено насеље у виду трга, који је, можда, настао чак и прије рипачке утврде. R. Lopašić, *Bihać i bihaćka Krajina. Mjestopisne i povijesne crtice (Bihać i bihaćka Krajina)*, Zagreb 1943, 212 и M. Ančić, *Bihaćki kraj od 1262. do početka XV stoljeća (Bihaćki kraj od 1262)*, Glasnik arhiva i arhivskih radnika Bosne i Hercegovine XXV, Sarajevo 1985, 199.

Али, док су још стајали (пред судом) са пуним овлашћењима, Вук са својом браћом и Божико са својом браћом и са Вињанима, изложили су своја права пред овим суцима. Притом је Божико с браћом и с Вињанима затражио да се Вук закуне над оном земљом са дванаесторицом поротника, што је овај, без поговора, прихватио.[8] Суд им је при том одредио двојицу званичних пристава: Вукшу Масловића (Velchsam Masloich) и Јураја Радивојевића (Georgium Radiuoeuich), а поменутом Вуку и дванаесторицу, који су морали да се закуну пред овим ротним приставима.[9] Када је дошао дан за доношење пресуде, обје странке су се нашле на лицу мјеста. Тада су пристави најавили да је Вук стигао „у потпуности на вријеме" (ad plenum in termino) са дванаесторицом, који су се морали заклети и које је поставио „код моћи" (ad reliquias) у црквеном олтару.[10] У том се Божико, стојећи са својом браћом, „повукао као да се заклео" (dimisit ac si jurasset), не хтијући да положи заклетву.[11] Вук се, за разлику од њега, хтијући „своју земљу прописно стећи" (suam terram rite acquirere), посавјетовао са браћом, и заклео се „према обичају онога краја" (secundum consuetudinem illius contrate).[12] Тада се, управо, одржавало „велико вијеће читавог краја, названо shod" (magnum conscilium appelatum sochodom) у жупи Бротњо „код бијеле цркве" (ad ecclesiam albam), у чијем раду није узео учешћа кнез Иван, већ је умјесто њега присуствовао синовац му кнез Нелипче (Nelipçe) и кнез Јарић (Yarich), са другим новоизабраним судијама: Хатком Гојсалвићем (Hadcho Goysaluich) и Грубачем Хвалиславићем (Grubac

---

[8] Полазећи од 151. члана Душановог законика, према којем је број поротника за „велико дело" износио двадесет четири, а за „помалу кривицу" дванаест и за „мало дело" шест поротника, произлази да је парница вођена између Вука Нимичића и Божика Первчића спадала у ред осредње тешких прекршаја. А. Веселиновић, *Судство*, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 723. О броју поротника и њиховом учешћу у раду Мјешовите пороте види опширније: Б. Недељковић, *Мешовита порота*, Дубовачка документа XIV и XV века о пограничној пороти, Miscellanea, Мешовита грађа, књ. VI, Београд 1978, 9–180.

[9] За приставе су били бирани људи од друштвеног угледа који још увијек нису достигли врхунац своје друштвене каријере – попут Јураја Радивојевића, који ће тек касније постати један од најутицајнијих људи Босанског краљевства – док је Вукша Масловић потицао из властеоског рода који је крупне заслуге стекао још за владавине босанског бана Стјепана II, чија га је кћерка Јелисавета, као угарска краљица, примила са осталом браћом, на челу са најстаријим Гојаком, под своју заштиту након очеве смрти. M. Ančić, *Humsko Kneštvo*, 162 и (Prilog II, 252, 3. listopada 1367, Lorav).

О улози пристава, приликом полагања заклетве, у „парбеном" (парничном!) поступку види: М. Костренчић, *Fides Publica*, 54 и С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици*, X, *Санкција*, Глас СКА 100, Београд 1922.

[10] Уколико се поступак водио у самој цркви, странке би се заклињале „на реликвијама" пред ротним приставима у црквеном олтару. Л. Ђаповић, *Заклетва*, Лексикон српског средњег века, 204–205.

[11] Странка која би одбила да положи заклетву губила је спор. М. Костренчић, *Fides Publica*, 21.

[12] Овдје се, без сумње, мисли на обичај хумског краја, односно Хумског кнежевства.

Hualislauich), што упућује на закључак да је ово „суданије" морало потрајати дуже времена.[13] Пошто су на shodu били окупљени сви суци Хумске земље с кнезом Нелипчем и његовим кнезом Јарићем и са свим хумским племићима и саслушани приставИ обеју странака, додијељена је Вуку и браћи му „у вјечни посјед она земља" (perpetuo possidere illam terram), а Божику и његовој браћи наметнут „вјечни мук" (perpetuum silentium) у вези с њом. Да би се, вјероватно, избјегли евентуални неспоразуми, писар је на крају исправе детаљно и до краја прецизно оцртао границе сеоског атара, почев од мјеста Брист, до ријеке (непознатог имена) и Nevay дола, закључно с виноградом Батрибал и Батрибалска Градина.[14]

На основу посљедња два документа (1306. и 1371) сазнајемо да је Хумски shod засједао „у цркви св. Јураја" (ad Sanctum Georgium), односно „у бијелој цркви" (ad ecclesiam albam) у Бротњу. Додајмо томе да је млади босански бан Твртко, посјетивши први пут Хумску земљу, то учинио, управо, Бротњу, када је око 1353. издао двије ћирилске повеље Влатку Вукославићу и његовој дјеци „на Сахои на Прозарчци" и том приликом – очито задовољан обављеним послом – дао своме надворном писару Дражеславу „испред себе велик пехар вина попити у добру волу".[15] Стога нам се и не чини неприхватљивом претпоставка о томе да се изнад Читлучког поља, које је некад у зимским мјесецима пливало под водом, налазио шири појас земљишта на рубовима поља – од Читлука, преко Блатнице и Ограђеника, па до Служња – који се због сувљег терена, у односу на поплављено поље, прозвао Суха.[16] Прозрачац на Сухој требало би потражити око импозантног стећка, испод којег и данас у вјечном миру почива кнез Павле Комлиновић, „на свои племенитои баштини на Прозрачцу у дни воеводе Сандала" у некрополи, можда по његовом имену прозваној Павлуша, у мјесту Бакри.[17] Ако је то све баш тако, онда произлази да се у кругу од свега неколико километара од мјеста Бакри са Павловим стећком, на сјеверу, па до села Служањ са црквом св. Јураја или бијелом црквом (која

---

[13] М. Анчић (*Putanja klatna, Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo u Bosni u XIV stoljeću*, Zagreb–Mostar 1997, 98, нап. 49) на основу једног у легенди латиничким словима забиљеженог натписа, на једном од пет поменутих печата на повељи, који гласи: „S. Jarchi com.", закључио је да је поменути „comes Yarich" био неки поближе непознати кнез Жарко, о којем не знамо ништа више од тога.

[14] V. Rismondo, *Trogirsko i splitsko zaleđe u nekim dokumentima*, 494, нап. 13.

[15] L. Thallozcy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens in Mittelalter (Studien zur Geschichte)*, München und Leipzig 1914, 19, br. VII (oko 1353); 21–22, br. VIII (oko 1353).

Обје ове повеље, уз критичко издање, приредила је и поново објавила Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твр̄тка Кот̄романића којом йот̄врђује баш̄тинске йоседе кнезу Влат̄ку Вукосалићи*, ССА 4, Београд 2005, 99–114 и Иста, *Повеља бана Твр̄тка Кот̄романића којом даје „вјеру іосиодску" Влат̄ку Вукосалићу*, ССА 4, Београд 2005, 115–118.

[16] M. Vego, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do turske okupacije*, Sarajevo 1961, 57–58.

[17] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I, Sarajevo 1962, 25, br. 11. Упор. M. Vego, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do turske okupacije*, 57, 58.

и данас постоји у сеоском гробљу), на југу, одвијао добар дио јавног живота Хумског кнежевства. То неспорно оснажује мишљење оних историчара који узимају да би се то подручје „можда могло сматрати средиштем цијелог Кнештва".[18] И ми се слажемо с таквим становиштем уколико се под „средиштем цијелог Кнештва" подразумијева само географски положај омеђеног простора, али не и организације управе Хумске земље, којој је од давнина био главни град Благај на ријеци Буни.[19]

Писмо о овом спору састављено је пред судбеним столом Хумског кнежевства у јануару 1371, а његов превод на латински језик предат његовом дестинатару Вуку Нимичићу 15. јула 1379. године.[20] Након што га је вјерни и законски тумач преписао, а потом био прегледан превод и постављен каптолски печат, он је, да би скинуо сваку одговорност са себе, уз крајњи опрез, забиљежио: ако је оно што је у словенском предлошку истинито, нека се сматра истинитим, а уколико није истинито или ако се буде чинило да су се ствари одвијале друкчије него што се тамо пише, нека се не сматра истинитим.[21]

И послије укључивања Хумског кнежевства у састав босанске државе (1326), као и знатно доцније у XV вијеку, била је настављена судбена функција shoda као институције задужене за очување и одржавање изворних правних обичаја. На њихову изворност упућује и постојање посебног „обичаја Хумске земље" (usanca de terra de Chelmo), у којој се морало судити „слиједећи свој закон и своје обичаје" (segondo sua lece et sue usance).[22] Тачније, хумској властели се није могло учинити никакво „беззаконије" ни „сужанство" ни било каква неправда „докле год је не би што суд и питаније хумско кога осудио по закону и начину како им је било за господина воеводе Сандаља".[23] Зауставимо се на тренутак код ријечи „суд" и „питаније хумско", јер оне представљају кључ за разумијевање односа између босанског краља и хумске властеле. Ради се, у ствари, о правној процедури која се упражњавала приликом подизања оптужбе против „племенитог човјека" који је починио „невјеру" према своме „господару", односно „господару" земље, што је била кривица за коју би му изван Хума било „достојно и главу одсићи".[24] Код утврђивања такве кривице

---

[18] M. Ančić, *Humsko Kneštvo*, 162.

[19] P. Anđelić, *Bišće i Blagaj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku*, Hercegovina 1, Mostar 1981, 41–72.

[20] M. Ančić, *Humsko Kneštvo*, Prilog VI, 260–261, 15. srpnja, Split.

[21] V. Rismondo, *Trogirsko i splitsko zaleđe u nekim dokumentima*, 494.

[22] J. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике I (Писма и упутства I)*, Београд 1935, 60–61, нап. 65, августа 1361. За ову хумску „usancu" с почетка 60-их година XIV вијека знао је и о њој расправљао и С. Мишић у своме раду: *Косаче – господа хумска*, Косаче – оснивачи Херцеговине, Ћоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и Научни скуп историчара у Гацку 20–22. септембра 2000, 345.

[23] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*, Београд – Сремски Карловци 1934, 68, бр. 667, 19. VII 1453.

[24] С. Ћирковић, *„Верна служба" и „вјера господска"*, ЗФФ VI–2, Београд 1962, 105.

било је једино мјеродавно, а и обавезујуће, мишљење посебног суда, који су чинили по један Дубровчанин, један Млечанин, један Мађар, односно Хрват (под јурисдикцијом хрватског бана) и један Бошњанин (под јурисдикцијом босанског господара), како је то показао професор Сима Ћирковић у своме непревазиђеном раду о „верној служби" и „вјери господској".[25] Покренувши такав поступак против Иваниша Влатковића због учињене „невјере", херцег Стефан је преко свога сина Влатка сакупљао информације о Влатковићевом држању у познатом рату 1450–53. године. Иако су процјене с дубровачке и млетачке стране биле повољне по овог хумског великаша, Косача је енергично реаговао и протјерао га, заједно с браћом, са њихових посједа у Херцештву Светог Саве, пошто су, вјероватно, налази осталих учесника у овом суду упућивали на некоректно држање Влатковића према херцегу као „господару" Хумске земље.[26] Косача је у овом поступку био одлучан и неумољив као да је заборављао да је само пет-шест година раније његов рођени син Влатко тражио примјену овакве процедуре и према њему лично.[27] У све то уноси нешто више свјетла и случај Стјепка Чихорића, који је у вријеме рата Војислава Војиновића против Дубровника 1360–61. године прешао са свога посједа у Попову Пољу на десну обалу Неретве и под јурисдикцијом угарско-хрватског краља, гдје је вјероватно, добио нове посједе и постао „краљевски човјек" (homo regius). Међутим, убрзо је дошао у сукоб са хумским и омишким кнезом и управником дријевског трга, Задранином Филипом Ноздроњом, и тако доспио на суд хрватско-далматинског бана. Чихорић је том приликом, уз снажну подршку и интервенцију Дубровчана, изричито захтијевао да му господин бан суди „по обичају Хумске земље" (segondo usanca de terra de Chelmo), јер је он „на тај обичај навикао и познаје га" (dela qual raxon esso uso et sa), образлажући такав свој захтјев ријечима да је „уистину човјек из Хума и таквим се зове" (veramente ... homo de terra de Chelmo et chosi se apella).[28]

Ништа се, дакле, од краја 70-их година XIII вијека до средине 50-их година XV вијека није битније измијенило у карактеру и суштини обичајног права Хумске земље, изузев мјеста засједања судбеног стола. Вјероватно, у страху пред турским освајањима, он је био премјештен из цркве св. Јураја или бијеле цркве у Бротњу у утврђени „castellus" Рипач на крајњем западу њеног Кнежевства.[29] Тамо је још и 1493. засједао традиционални Хумски shod, у чијем је

---

[25] Исто, 109–110. Упор. M. Ančić, *Humsko Kneštvo*, 164.

[26] С. Ћирковић, *Херцеī Стефан Вукчић-Косача и њеīово доба (Херцеī Стефан)*, Београд 1964, 224, 225, нап. 108.

[27] M. Ančić, *Humsko Kneštvo*, 164.

[28] Ј. Тадић, *Писма и уйуйсйва I*, 60, бр. 65, августа 1361. Упор. M. Ančić, *Humsko Kneštvo*, 164, нап. 73, који је преко XIII књиге Смичикласовог кодекса (стр. 159, бр. 107, 18. VII 1361. и стр. 163, бр. 110, крај јула или почетак августа 1361) дошао до истог податка.

[29] На то упућује и чињеница да је у Рипчу у старо доба постојала и „слободна судска општина", чије је „старе повласти" потврдио Никола Јуришић након заузимања града Рипча

раду приликом једне судске парнице – уз Стефана Нимца и Вука Кеглевића, порколаба (кастелана!) рипачке тврђаве – учествовао и хумски жупан Дујам Орловчић, са четворицом својих судија, који су ослободили Јакова Витуловића од службе, бира и сваке даће за наредних двадесетак година.[30]

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Anđelić P., *Bišće i Blagaj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku*, Hercegovina 1, Mostar 1981, 41–72.

Anđelić T., *Ostaci kasnoantičke sakralne arhitekture u Vinjanima kod Posušja*, Hercegovina 1, Mostar 1981, 27–39.

Ančić M., *Bihaćki kraj od 1262. do početka XV stoljeća*, Glasnik arhiva i arhivskih radnika Bosne i Hercegovine XXV, Sarajevo 1985, 193–230.

Ančić M., *Putanja klatna, Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo u Bosni u XIV stoljeću*, Zagreb–Mostar 1997.

Ančić M., *Humsko Kneštvo*, Na rubu Zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne, Zagreb 2001, 141–176.

Vego M., *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I, Sarajevo 1962.

Vego M., *Historija Brotnja od najstarijih vremena do turske okupacije*, Sarajevo 1961.

Vego M., *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, Čitluk 1987.

Веселиновић А., *Судство*, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 719–723.

Динић М., *Comes Constanitinus*, ЗРВИ VII, Београд 1961, 1–11.

Duišin V., *Stara hrvatska plemena*, Glasnik heraldike 3, Zagreb 1937, 3–6.

Ј. Мијушковић, *Хумска властеоска породица Санковићи*, ИЧ XI, Београд 1961, 17–54.

Костренчић М., *Fides publica (Јавна Вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930.

Kukuljević Sakcinski I., *Acta Croatica, Listine Hrvatske*, Zagreb 1863.

Л. Ђаповић, *Заклетва*, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 204–205.

Lopašić R., *Bihać i bihaćka Krajina. Mjestopisne i povijesne crtice*, Zagreb 1943.

Mažuranić V., *Prinosi za hrvatsko pravno-povijesni Rječnik*, JAZU, Zagreb 1908–1922.

Miklosich F., *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Viennae 1858.

Мишић С., *Косаче – господа хумска*, Косаче – оснивачи Херцеговине, Ћоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и Научни скуп историчара у Гацку 20–22. септембра 2000, 342–350.

Мргић-Радојчић Ј., *Повеља бана Твртка Котроманића којом даје „вјеру господску" Влатку Вукосалићу*, ССА 4, Београд 2005, 115–118.

Мргић-Радојчић Ј., *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукосалићи*, ССА 4, Београд 2005, 99–114.

у име краља Фердинанда, који је одобрио потврду тих повластица. R. Lopašić, *Bihać i bihaćka Krajinaa*, 213 и M. Ančić, *Bihaćki kraj od 1262*, 199.

[30] I. Kukuljević Sakcinski, *Acta Croatica, Listine Hrvatske*, Zagreb 1863, 157, br. CXLIV, 1493. В. Дуишин (*Stara hrvatska plemena*, Glasnik heraldike 3, Zagreb 1937, 4) сматра да су Орловчићи припадали старом хрватском племену Хумљана око ријеке Уне. О хумском жупану Дујму Орловчићу опширније види: С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, 197, а о значењу појма порколаб: V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatsko pravno-povijesni Rječnik*, JAZU, Zagreb 1908–1922, 1010.

Недељковић Б., *Мешовита порота*, Дубовачка документа XIV и XV века о пограничној пороти, Miscellanea, Мешовита грађа, књ. VI, Београд 1978, 9–180.
Pavičić B., *Zvirići kod Ljubuškog – rubno selo Turske imperije i mijene njegovog žiteljstva u ratnim srazovima 17. stoljeća*, Hercegovina 21, Mostar 2007, 217–258.
Rismondo V., *Trogirsko i splitsko zaleđe u nekim dokumentima splitskog kaptola*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, sv. 14–15, 1975/76, 487–496.
Рудић С., *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006.
Станојевић С., *Студије о српској дипломатици*, X, *Санкција*, Глас СКА 100, Београд 1922, 1–48.
Стојановић Љ., *Старе српске повеље и писма I/2*, Београд – Сремски Карловци 1934.
Тадић Ј., *Писма и упутства Дубровачке Републике I*, Београд 1935.
Thallozcy L., *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens in Mittelalter*, München und Leipzig 1914.
Ћирковић С., *„Верна служба" и „вјера господска"*, ЗФФ VI–2, Београд 1962, 95–112.
Ћирковић С., *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд 1964.
Чремошник Г., *Канцеларски и нотарски списи (1278–1301)*, Београд 1932.

Đuro Tošić

SHOD – MAGISTERIAL TABLE OF THE HUM PRINCEDOM

Summary

At the St. Juraj (St. George) Church (*ad Sanctum Georgium*), or at "the white church" (*ad ecclesiam album*), which is still standing in the local graveyard of the village of Sužanj near the town of Čitluk, "Grand Council" used to be held of the "entire Hum Locality called *shod*" (*magnum conscilium appelatum sochodum*) in the medieval *župa* - District of Brotnjo. Taking part in the work of this Council, functioning as a magisterial instance ("table") of the Hum Princedom, were the Prince of Hum and the judges, including two more adjuncts who, as persons of "public confidence" authority (*fides publica*) have been chosen every year. Proceeded and settled at this *shod* were the disputes relating to pillages or property matters. Parties to such proceedings claimed their cases in conformity with unwritten norms of customary law. Judicial function of this institution continued even after the Hum Princedom was integrated to the Bosnian State (1326) as well as considerably later in the 15th century. As a long-term phenomenon it has only changed the place of conducting its proceedings, probably because of possible Turkish invasion, moving from Brotnjo to the fortified village of Ripač at the Una River near the town of Bihać.

УДК: 316.728:39](=163.41):271.222-562

ПАРОХИЈСКА ЗАЈЕДНИЦА У ОГЛЕДАЛУ СРПСКИХ ПЕНИТЕНЦИЈАЛНИХ ЗБОРНИКА

СТАНОЈЕ БОЈАНИН

А п с т р а к т. – У овом раду представљен је значај неколико словенских епитимијних зборника, који се углавном налазе у Требнику, као извора за истраживање народне културе у средњовековној Србији и Југоисточној Европи.

Кључне речи: парохија, свакодневни живот, празници, обреди животног циклуса, лаичка и клирикална култура, народна култура.

У свом путопису из 1530. године Бенедикт Курипешић примећује да у Србији „скоро у сваком селу има црква и свештеник, који врши у одређено вријеме обреде према прописима св. Павла" (Kuripešić 1950: 37). Ова уопштена и сажета примедба драгоцена је за нашу тему, јер изричито указује на основну структуру друштвеног простора који је организован и као село и као парохија, односно као простор са профаним и сакралним обележјем[1]. „Човек припада својој парохији" – својевремено је приметио историчар Арон Гуревич (Gurevič 1987: 132) – појединац се у парохији рађао, крштавао, венчавао и сахрањивао. Као основна јединица црквене организације, парохија је представљала основне оквире у којима се одигравао целокупан друштвени и верски живот појединца у средњем веку.

Основни проблем приликом истраживања народне културе, тиме и парохијске заједнице, представљају извори, пошто је реч о култури углавном неписмених појединаца и заједница, које Арон Гуревич (1990) сликовито и тачно назива „ћутећа већина". Истраживање је стога могуће само посредно, анализом дела и састава који се односе на „обичне", односно „просте људе" (прости людие или простьць), како се каже у словенским црквеним изворима,

[1] Овде су, наравно, представљени идеални односи: једно село – једна парохија, што у пракси није увек био случај.

које је створила учена клирикална елита из различитих разлога и различитим поводима. Приликом употребе средњовековних извора у истраживању различитих аспеката народне културе, треба бити веома опрезан, пошто њихови аутори нису имали већих етнографских склоности и често су се са презиром односила према народној култури.

У овом раду издвојио сам неколико мањих епитимијних зборника, помоћу којих можемо до извесног степена поузданости сагледати основне елементе свакодневице у парохији. То су углавном компилације различитог типа, изводи из Номоканона или Епитимијног номоканона, њихових скраћених верзија и обрада, или су састављени на основу других сличних састава, грчких, латинских и словенских. У науци се уобичајено називају општим именом епитимијни зборници или пенитенцијалне књиге, односно састави, на лат. *libri poenitentiales*, грч. κανονικά, κανονάρια, на словенском језику „номоканунци".[2] Они су припадали оној врсти црквеноправних састава које Радослав Грујић зове „мали зборник црквених закона са пенитенцијалном садржином" (Грујић 1993: 168). Краћег су обима и према свом садржају, интерпретацији и сажетим формулацијама прилагођени су свакодневној пастирској употреби парохијског свештенства. Једну групу таквих текстова својевремено је објавио Ватрослав Јагић (Jagić 1874: 112–156), разврставши их у седам целина: прве две су посвећене текстовима бугарске,[3] а осталих пет, текстовима српске рецензије старословенског језика. Кад је реч о саставима српске рецензије, њих је у рукописној традицији четири, пошто је један, због своје наизглед некохерентне структуре, Јагић раздвојио у два посебна текста. То су: Ꙁаповѣдь и оуставь с(ве)тыхь ѡ(ть)ць .т҃. и .и҃і. иже вь никѥи (Јагић № 4), из којег је Јагић издвојио његов други део и посебно штампао као „Разна правила за 'чрьньце'" (Јагић № 5), затим Правила с(ве)тыхь ѡт(ь)ць, по ꙁаповѣды с(ве)т(а)го и великааго Василїа, в҆сѣмь намь (Јагић № 6), Ꙁаповѣды с(ве)т(а)го, Їоан҆на Ꙁл(а)т(о)оустаага. ѡ ꙁаконѣ цр(ь)ковнѣ(мь) (Јагић № 7), у овом раду скраћено „О закону црквеном" (Jagić 1874: 127, 133, 147), и И сїє послѣжде изьобрѣтохѡм. и ꙁдѣ съставихѡмь, ѿ ꙁакон҆ныка с(ве)тиих ѿць на потрѣбꙋ поповѡм. и всѣм людѣм, по ꙁаконꙋ с(ве)таго црковнаго ꙋстава (Јагић № 3), скраћено „На потребу поповима и свим људима".[4]

---

[2] Jagić 1874: 112, 113–114; Грујић 1993: 168; Калезић 1995: 159–165; уп. Павловъ 1897: 2; Herman 1953: 71–127; ЛССВ: 449–450. Димитрије Богдановић (1981: 50–51) својевремено је приметио да ова врста правних извора, које он зове „varia ecclesiastica" и у коју убраја „номоканоне епитимијне или пенитенцијалне" и „разне законике" итд., „све до сада у нас никако није била предмет истраживања".

[3] Jagić (1874: 116–125). Реч је о неколико састава из тзв. Берлинског зборника № 48 са почетка XIV века, Миклас, Тасева, Йовчева (2006).

[4] Јагић (1874: 115–115) је наведене саставе објавио на основу неколико рукописа насталих у периоду од XIV до почетка XVII века. У нашем раду наслови прва три епитимијна зборника (Јагић № 4–7), као и цитати из њиховог садржаја, дати су према рукописном требнику Пећке патријаршије (Пећ № 77, л. 100а, 104б, 116а), који је на основу водених знака датиран у период од 1400. до 1410. године; за датирање в. Станковић, Гроздановић-Пајић

Сви ти састави означени су као „заповеди", „устав", „правила" или „закон". То нису, наравно, канонска правила Првог васељенског сабора или св. Василија Великог, добро позната цркви словенског језика, као ни заповеди Јована Златоустог. Пошто је реч о компилаторским делима, о њиховом пореклу и времену настанка не може се поуздано много тога рећи. Овом приликом треба скренути пажњу на неколико аутора (имена наведена хронолошким редом) који су ову проблематику, мање или више детаљно, разматрали: Горски и Невострујев,[5] Ватрослав Јагић,[6] Н. Суворов,[7] Радослав Грујић,[8] Александар Соловјев,[9]

(1991: 45). Последњи састав (Јагић № 3) наведен је према издању Александра Соловјева (1934: 36); уп. Jagić 1874: 125.

[5] Поменути аутори су приликом описа словенског требника српске рецензије изнели претпоставку да је текст који је Јагић касније објавио под бројем 4 могао бити словенског порекла (Горский, Невоструев 1869: 184–185), иако су истакли његов компилаторски карактер. Други део овог зборника, који се односи на дисциплину монаха (Јагић № 5), византијског је порекла (уп. Максимович 2004: 152–161), а у контексту словенске рукописне традиције блиска му је бугарска компилација „монашких заповести", Берлински зборник 48 (Цибранска 1998: 55).

[6] Ватрослав Јагић уопштено указује на грчко порекло састава које је објавио, али приликом анализе појединих, бива подстакнут мишљењем Горског и Невострујева (в. прет. нап.) о могућем словенском пореклу, иако не поводом истог епитимијног састава: „Cieli taj članak pod br. 7, čini se, da je djelo čovjeka naše narodnosti i ako je tomu tako, to on nije bez važnosti kao svjedok o koječemu iz nutarnjega (osobito religioznoga) života našega naroda u XIII и XIV stoljeću" (Jagić 1874: 113).

[7] Суворов (1988: 2, XLV–XLIX) је као прилог својој књизи објавио текст руске рецензије под скоро истим насловом као Јагић № 7 (где је Златоусти назван „патријархом Цариградским"), који садржи први део овог номоканунца („упутство поповима"), све до пасуса о богомилима, који није укључен. Текст се налази у рукопису у којем је преписана руска Крмчија и Суворов износи мишљење о руском аутору. Под истим насловом постоји још једна рускословенска редакција, не у потпуности иста, која је објављена према рукопису са краја XV века у којем се, такође, налази препис Крмчије (Бенешевич 1987: № XXII, 124–125).

[8] Приликом истраживања порекла крсне славе, Радослав Грујић (1930: 35–75) издваја као посебно важан извор епитимијни зборник Јагић № 7. Он истиче његово компилаторско обележје, што значи да су „разни старији и новији црквени прописи и уредбе, модификовани према приликама времена и области за које су имали да важе". Стога је Грујић (1930: 37–38) понудио тезу о његовом српском пореклу и првим деценијама XIII века као времену настанка (за први део овог зборника у којем је изложено „упутство поповима"), стављајући га у контекст успостављања аутокефалне српске цркве и Светосавске активности „исправљања вере". Другом приликом, када уопштено говори о епитимијним саставима, он је знатно неодређенији: „То су махом преводи са грчког или изводи из Крмчије, али се опажају у њима и трагови самосталних српских компилација" (Грујић 1993: 168).

[9] Александар Соловјев је изнова у целини објавио састав Јагић № 3 на основу *Барањског рукописа* са почетка XVI века. Он га не назива „епитимијним", већ „зборником црквених правила", пошто не садржи прописане покоре. Језичком и стилском анализом показује да су „правила" настала у време цара Душана, а ауторство, без већих разлога, приписује патријарху Јоаникију, који је тада био на челу српске цркве (Соловјев 1934: 38, 41–42). У саставу Јагић № 7 Соловјев препознаје важан извор за истраживање богомилске јереси

Димитрије Богдановић,[10] Димитрије Калезић,[11] и у скорије време Маријана Цибранска-Костова[12] и Кирил Максимович. Последња два аутора су наведеној текстуалној грађи приступила са другачијих методолошких полазишта. Кирил Максимович је текстолошком и лингвистичком анализом епитимијног зборника који се у наслову позива на свете оце и Василија Великог (Јагић № 6), најдужег и најразноврснијег по својој тематици, показао да се пред нама налази разнородна компилација, у којој је, између осталог, присутна и „српска редакција" „Заповеди светих отаца" из епохе Ћирила и Методија. То указује на постојање „западнословенских (моравских) елемената у српској епитимијној пракси XIV и XV века", а посредно и на латинску пенитенцијалну традицију.[13] Међутим, не треба изгубити из вида да поменути епитимијни зборник отпочиње текстом у којем су представљена скраћивања дужине казни св. Василија Великог уз увођење поста, молитве и дневних метанија, што га доводи у везу и са традицијом која се приписује Јовану Поснику.[14]

на Балкану и прихвата Грујићево мишљење о настанку у време св. Саве, не одбацивши сасвим његово могуће ауторство (Solovjev 1953: 33–37).

[10] Иако је Димитрије Богдановић приметио да ова врста извора није довољно истражена (в. нап. 2), он се две деценије раније, разматрајући настанак обичаја светковања крсне славе, позвао на Јагићеву претпоставку о „домаћем пореклу" пенитенцијала Јагић № 7 и Грујићево мишљење о настанку овог епитимијног зборника у време првог српског архиепископа св. Саве (Богдановић 1961: 200–207).

[11] Димитрије Калезић (1995: 159–165) изнова разматра светосавско порекло „номоканунца" Јагић № 7 у контексту „исправљања вере" и објављује у прилогу свога рада, како каже, „неке његове одломке", прештампавајући их из Јагићевог издања.

[12] Маријана Цибранска-Костова (1998: 49–65; 2004: 40–50; 2007: 3–26) у неколико наврата је обратила пажњу на поменуте изворе, пре свега на њихове поједине целине, у контексту својих текстолошких и лингвистичких истраживања.

[13] Као и многи његови претходници, Кирил Максимович (2008) показује да „Заповеди светих отаца" представљају извод и превод Мерзебуршког пенитенцијала (*Poenitentiale Merseburgense*). С друге стране, у својој анализи зборника епитимија Јагић № 6, он не занемарује утицаје грчке традиције, који се препознају у језичким позајмицама, начину формулисања покоре („сухојаденије", ξηροφαγία), позивању на ауторитет св. Василија Великог или у преузимању појединих правила из словенских превода Номоканона који су претходили Светосавском. Настанак овог зборника епитимија Максимович смешта у крај XIII и почетак XIV века, вероватно подстакнут чињеницом да најстарији преписи потичу из XIV века. Постоји и скраћена верзија овог састава (Бенешевич 1987: № XXI) сачувана у руској рецензији са краја XV века (Максимович 2007: 299–314; 2008: 113–131).

[14] Приметна је веза са „Правилима Јована Посника", у којима се углавном читају иста скраћења за исте грехе. У оба састава примењена је иста формула за скраћивање исказана у првом лицу множине: ѡы же, уп. Правiла с(ве)т(а)го ıωан҄на пос(т)ника из требника XIV века, МСПЦ № 12, л. 156а–163б; Троицки (1956: 63–73). У словенским рукописима постоји и кратка листа Сѫкращенiе ıωанна постника (НБС № 10, 126б), у којој се указује на основне принципе скраћивања дужине казни; о томе Levin 1989: 31; Erickson 1977: 199–201. С друге стране, у Светосавски номоканон ушле су одлуке сабора из времена патријарха Николе Граматика (кр. XI – поч. XII века), које осуђују „Правила Јована Посника" баш због скраћивања дужине казни (*Законоправило* 1991: л. 344а, уп. Павловъ 1897: 34).

Аутори се углавном слажу о компилаторској природи ових састава и сматрају да је позивање на „свете оце" и поједине светитеље имало за циљ да им обезбеди ауторитет и ширу примену. Када је реч о прецизнијем утврђивању времена настанка, изношене су претпоставке за сваки састав посебно, унутар једног дужег периода – од св. Саве, преко краља Милутина, до цара Душана. Међутим, неопходно је истаћи да у тесној вези са временом настанка стоји питање њиховог издвајања у једну целину („три номоканунца"), у оквиру које су, обично, били предавани на употребу пастирском животу Цркве и у оквиру које су се углавном сачували у средњовековном рукописном наслеђу.

Приликом истраживања средњовековног друштва, питање употребе и примене поменутих извора намеће се као важније од питања њиховог порекла. Са становишта истраживања друштвених норми и односа, како је приметила Ив Левин (Levin 1989: 26), порекло правила и забрана мање је важно од њихове употребне вредности и практичне примене у одређеном друштву. У том погледу, као необично важан податак јесте бројност преписа наведених састава у рукописној традицији и врста рукописне књиге у којој су преписивани. Истраживања која сам последњих година обавио показала су да су ови епитимијни зборници углавном били део рукописа XIV–XVII века српске рецензије (Бојанин 2005: 31–32). Прва три су најчешће преписивана заједно (углавном према редоследу како их је објавио Јагић), и то у требнику,[15] док се последњи налази нешто ређе, углавном у зборницима мешовитог састава. Сва четири састава нашла су се у склопу *Барањскоī зборника* из првих деценија XVI века, заједно са Душановим законикoм, Скраћеном Синтагмом и другим саставима

[15] Овом приликом указао бих на известан број рукописних требника српске редакције (XIV–XVI век) који садрже ове „номоканунце": „Требник" Синај № 17, XIV век; „Требник са Номоканоном епитимијним" из средине XIV века JAZU IIIa 52; „Требник" из времена око 1395–1400. године, Дечани № 69; „Требник" МСПЦ № 112, крај XIV века; „Требник са Номоканоном епитимијним" Пећ № 77, почетак XV века; „Требник" Хиландар № 378, прве деценије XV века; „Требник" Пећ № 76, из 1416/17. године; „Служабник и Требник" АБАН № 48, из 1406–1419. године; „Требник" из око 1422. Дечани № 68; „Требник" Хиландар № 167, из око 1430; „Номоканон", Праг IX F 11 (Š 24) из 1490-их (в. опис Vašica, Vajs, 1957: 219–221; датирање Гроздановић-Пајић 1968: 451) који је вероватно са требником представљао јединствену рукописну књигу, или „Требник", Московске Синодалне Библиотеке № 374, око 1423 (према опису Горский, Невоструев 1869: 184); „Требник" Хиландар № 169, поч. 1480-тих; „Требник" НБКиМ № 612, XV–XVI век (према опису Цонев 1923: 119); „Требник" ÖNB № 79 из 1504. године. „Требници са Епитимијним номоканоном", МСПЦ, Грујић 3-I-63 и 3-I-68 и „Требник" АСАНУ № 386, припадају XVI веку, и због своје оштећености и/или других разлога не садрже сва три поменута састава.

Најстарији сачувани требник српске редакције са краја XIII века у Србији није могао бити релевантан за ово истраживање, пошто је рукопис знатно оштећен; сачувао се чин јелеосвештења (П. Симић 1976: 53–87). Слично је и са друга два српскословенска требника датирана у крај XIII или почетак XIV века, која су у знатно бољем стању (Сводный каталог 1984, № 400, 330; № 482–483, 369–370).

Душановог законодавства[16] или у зборнику црквеноправних текстова Јована Злокруховића из 1602. године (нема Јагић № 4–5), као и у класичном типу зборника мешовитог састава, тзв. „Књига Агапијевац“ из средине XVI века.[17] Важно је приметити да ови састави нису ушли у штампане требнике са почетка XVI века (уп. Е. Немировский 1998: 391–393; Мано-Зиси 2008: 208–222).

Својевремено је указано на вишеструки значај требника као извора за друштвену историју словенског средњег века (Levin 1995: 189–193). Присуство поменутих састава у књизи богослужбеног карактера неопходној у свакодневној свештеничкој пракси било у цркви било у парохији, прилично казује о њиховом утицају и примени у верском и друштвеном животу Цркве и њене пастве.[18] Једноставне структуре и језика, у функцији исповести и покајничке праксе у парохијској заједници, ова врста епитимијних текстова сасвим је у складу са практичном употребом требника. У њима је локални простор јасно обележен као *село* и истакнути су његови основни елементи – црква, кућа и улица (Јагић № 7). Намењени, дакле, парохијском свештенству ради „исправљања грубости људских“ (Jagić 1874: 147), поменути зборници углавном садрже попис грехова очекиваних у парохији, пре свега оних везаних за сексуалне преступе и непоштовање верских норми и правила понашања. Општа намена поменутих компилација недвосмислено је исказана и у њиховим насловима: „закон о цркви“, „на потребу поповима и свим људима“, или уопштено, „свима нама“.

Значај *libri poenitentiales* за друштвену историју средњовековне Европе одавно је примећен у науци (McNeill, Gamer 1990: 23–50). Арон Гуревич је у њима препознао важан извор за истраживање народне културе (Gurevič 1987: 130–173). Тај значај истиче, мада посредно, и Ив Левин у ширем контексту словенског требника, који због прилично разуђеног садржаја, састављеног од различитих молитви и чинова, као и црквеноправних састава, посматра као „window into medieval Slavic popular culture“ (Levin 1995: 192). У српској историографији ранијег времена примећена је извесна важност ових зборника, али не у њиховој целовитости, већ приликом истраживања појединих питања из друштвене историје, и то не у контексту народне културе. Подаци које су они пружали требало је да надоместе слабу очуваност, фрагментарност или недореченост друге врсте средњовековних извора.[19] Уопштено говорећи,

---

[16] У непотпуном опису „оног што следује после Душанова Законика“ из Барањског рукописа Соловјев (1934: 33–34) изоставља номоканунац Јагић № 6. Каснији опис рукописа не наводи ниједан од поменутих састава (Стефановић 1997: 83–87).

[17] Mošin 1955: № 25, 54–56; № 36, 79–83. Оба рукописа употребио је Јагић за своје штампано издање (Jagić 1874: 115–116).

[18] Радослав Грујић (1993: 168) напомиње да су „номоканунци“ настали из „практичне потребе, нарочито духовника“, те се због тога често налазе уз требнике.

[19] Уп. Грујић (1930), Соловјев (1934; 1953) и Богдановић (1961). Овом приликом издвојио бих у много чему и данас непревазиђену студију Радослава Грујића (1923) о српском

њихов значај као историјског извора за средњовековну историју српских земаља и Југоисточне Европе углавном је занемарен, па је чак, може се рећи, остао непознат, што је у складу са постојећим концептима истраживања, избором тема и односа према извесним врстама средњовековне изворне грађе. Стога, не би требало да чуди уколико приметимо да Јагићево и Соловјевљево издање епитимијних зборника до наших дана није део библиографије многих публикација у којима би се то, можда, очекивало или је сврставано пре у списак литературе него извора.[20]

О каквом је то „прозору“ у народну културу реч? Да ли се, заиста, може говорити о „пенитенцијалним књигама“, у којима се као „одраз у огледалу“ одражава народна култура и религиозност, пита Арон Гуревич, истичући, заправо, њихову тенденциозност и непотпуност (Gurevič 1987: 170–171). У својој књизи Питер Берк користи појам „alien eyes“ (Burke 1978: 68) у намери да укаже на посредност, ограниченост и непоузданост писаних извора о народној култури, који су углавном произашли из пера „аутсајдера“, односно припадника учене и образоване елите. Таква врста извора често је непријатељски настројена према народној култури, поготово уколико је произашла из пера реформатора и обновитеља (Burke 2001: 4).

Настали изван заједнице којој су намењени, као основни инструментаријум у пастирској делатности Цркве, словенски црквеноправни зборници прилично су двосмислен извор за истраживање народне културе и друштвеног живота парохије. Међутим, њихов значај као извора првог реда препознаје се у чињеници да се у њима јасно и недвосмислено открива постојање два различита концепта присутна у парохији, који се могу формулисати као црквени и лаички. Ти се концепти сагледавају кроз однос „високе“, званичне културе образоване и писмене, обично, клирикалне елите, која се шири из одређених центара духовне и световне власти и оне народне, која је углавном култура „нижих“ друштвених слојева, незванична и лаичка, односно парохијска и локална.[21]

средњовековном свештенству, која је заснована на свеобухватној употреби поменутих извора.

[20] На њихов значај за истраживање друштвене историје указао ми је својевремено, током мојих постдипломских студија, професор Сима Ћирковић. У својој књизи (Бојанин 2005), докторској дисертацији („Народна култура Срба од позног средњег века до почетка новог века, крај XIII – крај XVI“) и неколико радова показао сам њихову важност (уз друге сличне изворе) за истраживања различитих питања из културне и друштвене историје средњег века Југоисточне Европе. Отприлике у исто време, појавила се једна краћа студија о народној религији, која је добрим делом заснована на једном од поменутих епитимијних састава, али она није проистекла из пера историчара, већ етнолога и антрополога, професора Николе Павковића (2005: 37–55).

[21] Основне концепте истраживања народне културе у европској историографији представио је Питер Берк у својој књизи *Popular Culture in Early Modern Europe* (1978). За поменуту проблематику веома је користан и његов краћи рад „Народна култура“, објављен у вишетомној *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000* (2001).

У пенитенцијалним саставима пажљиво су издвојене просторне категорије парохије. Парохијска црква представља најзначајније место сусрета свештеника и пастве, али и самих верника међу собом. Свештеници се позивају да у време празника окупљају вернике у парохијску цркву, која је требало да је подигнута „посред села", да је „утврђена и ограђена" (Jagić 1874: 147), односно морала је бити „тврда" и „покривена" са вратима која су се могла закључати (Jagić 1874: 127; Соловјев 1934: 37). Наведене одлике црквене грађевине потицале су првенствено из потребе заштите њене светости. Чврсти зидови, врата са бравом и кључем, као и ограда постављена око грађевине, требало је да послуже као физичка препрека домаћим животињама, глодарима и гмизавцима, који су слободно тумарали у простору парохије. Њихово присуство скрнавило је свети простор цркве и обредне реквизите, угрожавало инвентар цркве, о чему нам говори и низ требничких молитви намењених да се у таквим приликама читају.

Светост парохијске цркве није потицала из локалне заједнице, већ је наметана споља – грађевина се могла сматрати црквом једино уз сагласност надлежног епископа. У зборнику епитимија „На потребу поповима и свим људима" прави се јасна разлика између „освештане" и „неосвештане" цркве и указује се на основне елементе који један простор чине светим (Jagić 1874: 125; Соловјев 1934: 36). С друге стране, постојање „неосвештаних" цркава, где су се исто тако могли обављати званични обреди, упућује на постојање светих места које је стварала сама локална заједница. Та су места из профаног окружења могла бити издвојена и слободно стојећим крстовима, што се препознаје у црквеној забрани њиховог постављања и обављања богослужбених обреда из истих разлога због којих је свака црква морала бити закључана (Jagić 1874: 148). Читав низ пописаних слободно стојећих крстова, црквица и црквишта, али и других ентитета који се налазе у средњовековним повељама, може се разумети у контексту локалне побожности (Бојанин 2008: 305–347).

Као што је парохијска заједница стварала своја, у односу на црквене власти, незванична света места, тако је и званични свети простор парохијске цркве могао бити испуњен незваничним садржајима. У зборнику „О закону црквеном" препознаје се сеоска прослава хришћанске светковине (поводом „помена светом или умрлом"), која је била у супротности са основном поруком канонског права да „не треба Дом Божији претварати у обичан и општи дом" (Законоправило 2005: 256). Празничне гозбе уз плес и песму могле су се организовати у цркви или црквеном дворишту, где се окупљала читава заједница, уз допуштење парохијског свештеника.[22] У таквим приликама могла се

[22] Бојанин 2008: 113–125. У епитимијном зборнику „О закону црквеном" забрањује се локалном свештенику да у цркви од верника прихвати донету храну и да у цркви организује гозбене и друге светковине: и приниєть попь тѡ и сѣдь сь людьми и ꙗсть и пиѥть прѣдь црьквыю (V. Jagić 1874: 148). Сличну поруку садржи забрана из епитимијног зборника

пред цркву довести и животиња (говече или овца) намењена гозбеној светковини, коју би, као вид „службе светитељу", благословио свештеник.[23]

Насупрот званичном и светом, налази се профани простор сеоске улице, трга, кућа, игришта, панађуришта и сл. Скренуо бих пажњу на амбивалентан положај куће, представљен у дихотомији свето/профано, јавно/приватно, који се веома добро препознаје у горепоменутој компилацији. Кућа је у односу на парохијску цркву профано место, али у односу на трг, улицу и сеоски атар има одлике светог (Бојанин 2004: 246–279).[24]

Када говоримо о времену, говоримо о друштвеном времену. Основни ритмови тог времена симболички су обележени следом светковина. Једна од основних функција светковине јесте, како каже Едмунд Лич, „the ordering of time", без којег различита раздобља као што су седмица или година не би постојала, и затим закључује: „we *create time* by creating intervals in social life" (Leach 1961: 134–135). Друштвено време средњовековне Европе засновано је на тесно испреплетаној вези литургијског календара Цркве и нецрквеног календара аграрне године (MF I, 309; Гуревич 1994: 122). Њихова повезаност препознаје се у усклађеној смени времена рада на њиви, винограду или пољу и времена светковања хришћанских празника. Таква веза претпоставља основну поделу годишњег циклуса на две половине, летњу и зимску, која у аграрном календару представља условну поделу године на време рада и време одмора (MF I, 311; Вукосављевић 1983: 407–419; Милићевић 1894: 89). У епитимијним зборницима издвојени су као најзначајнији празници заједнице Божић, Васкрс и помен светом кога треба довести у везу са сеоском славом (за последњи празник в. Бојанин 2005, 113–135). Међутим, насупрот црквеним и званичним празницима, постојали су и они који нису уживали подршку „светих отаца", који су у саставу „На потребу поповима и свим људима" названи „заклопити празници".[25]

Празник је, дакле, време другачије од времена радне свакодневице: да нѣсть работѣ никакове, ни бѣдѣ ни ꙗале ни велике, поручује су у напред поменутом зборнику (Соловјев 1934: 37; Jagić 1874: 126). Познатим језиком сеоске свакодневице недвосмислено се преноси основна порука Светог писма

„св. Василија Великог" да се „на олтар приноси" мед, млеко, месо и оловина (Jagić 1874: 141), што представља парафразу апостолског 3. правила, или да се у цркви после литургије чује ꙗирска пѣснь (Jagić 1874: 145).

[23] О проблему жртвовања животиње поводом црквене светковине као о виду народне и незваничне побожности в. Бојанин 2008а: 11–36.

[24] Те одлике најуочљивије су у време празника, када је требало, према црквеном схватању, световне облике празновања, оличене у гозби, истиснути из парохијске цркве и преместити их у профани, али не јавни простор трга и улице, већ у кућу.

[25] Реч је о појави која је произашла из преклапања хришћанских и сезонских празника; порекло ових других лежи у претхришћанском веровању аграрног друштва (Бојанин 2004: 251; 2005: 230–233).

(2. Мојс 20: 8–11) и канонског права о забрани рада и поштовању недеље и других хришћанских празника (Законоправило 2005: 458, 707). Знатно убедљивије, порука се преносила путем слике. На композицији Страшног суда (Другог доласка Христа) из XIV века из манастира Грачанице осликан је међу грешницима у паклу ковач који је радио у време празника (Тодић 1978: 194).

На практичном плану, смена празничних циклуса није се поклапала само са сменом радних и нерадних дана већ и са строгим правилима у исхрани, односно сменом посних и мрсних периода. И у овом случају поменути зборници преносе основне ставове канонског права и црквених типика, прилагођене средини којој је порука намењена. У празничне дане није се смело постити, док је у време Великог поста и других посних циклуса било забрањено јести мрс, организовати веселе светковине парохије, као што су помени светом и свадба (Jagić 1874: 136). Поменуте циклусе је требало строго поштовати и на седмичном нивоу: недељом се није смело постити – аще ктѡ вь нед(ѣ)лю постит҇ се, да ѥсть проклѣть (Jagić 1874: 141) – док је обавезан пост био средом и петком (Jagić 1874: 143).

Време празника и поста истовремено је и време причести и исповести. У зборнику „На потребу поповима и свим људима" прописује се исповест два пута годишње, пред почетак Божићњег и Великог поста (о Филиповом дану и у сиропусној недељи), а причест на највеће хришћанске празнике Васкрсење и Божић (Jagić 1874: 126; Соловјев 1934: 36). Заповеди о придржавању поста честе су у поменутим пенитенцијалним текстовима, те се може претпоставити и симболички значај хране у свакодневном животу парохије. Немачки протестантски теолог, посланик и путописац Стефан Герлах опазио је у XVI веку, на пример, да становништво Бугарске и Србије не познаје добро основе своје хришћанске вере, али се ипак чврсто придржава чувања поста (Gerlach 1674: 515).

Епитимијни зборници допуштају известан увид у значај који су обреди животног циклуса имали код верника парохије. Већина тих обреда могу се сагледати као „обреди прелаза" Арнолда ван Генепа (Gennep 1960), који су олакшавали транзицију појединца из једног социјалног статуса у други, односно истицали су новостечени статус уз намеру да се обезбеди Божји благослов. Свете тајне, којима је располагао парохијски свештеник, обухватале су и основне моменте у животу сваког појединца. Стога, треба имати увиду да су званични црквени обреди могли имати другачије значење код самих верника, што је углавном наилазило на осуду ауторитета Цркве.[26]

[26] Светим тајнама се могао придавати материјални значај и у њиховом дејству препознати непосредна, практична корист, коју званична Црква никада није заступала, примећује Кијт Томас и уводи појам „the magic of the medieval church" да би показао да је највећи број верника са краја средњег века и пред реформацију у њима видео, пре свега, магијско дејство (Thomas 1991: 27–57). Према Едварду Мјуру, обредна пракса лаика замагљивала је разлике између светог и профаног, пошто су верници доживљавали сакрално унутар свог

Рођење се увек сматрало критичним моментом у животу сваког појединца. Репертоар основних обреда нуди Црква, било да се они тичу крштења детета или поштовања постпорођајног периода породиље од четрдесет дана. Жена на порођају није била сама. О томе сазнајемо из црквене заповести према којој је бабица после порођаја била обавезна да пости седам дана и да јој свештеник чита молитву (Jagić 1874: 137). Четрдесет дана након порођаја, жена је званично излазила из куће у цркву, где јој је читана молитва, а дете крштавано (Jagić 1874: 125; Соловјев 1934: 36). Обреди који су тада вршени обележавали су њихову званичну и јавну инкорпорацију у заједницу.

Основни део хришћанског обреда крштења чинио је ексорцизам, а крштењу се у народној култури придавао апотропејски значај, јер се веровало да поседује, како каже John Bossy, „health-giving powers" (Bossy 1987: 14). У том се контексту може сагледати горепоменута црквена заповед о поштовању четрдесет дана од рођења детета (сем уколико дете није болесно) или забрана обичаја да свештеник крсти и венчава своје рођаке (до третїаго братѹчеда), како се каже, чарованїа ради,[27] као и забрана излагања новорођенчета покрај пута (Jagić 1874: 126; Соловјев 1934: 36). О функцији овог последњег, потпуније податке добијамо из тзв. „Павловљевог" Епитимијног номоканона при Требнику, према којем се новорођенче излаже на раскршће у намери да живо боудеть, односно да остане живо, тако што ће се за крштеног кума изабрати прва особа која наиђе.[28]

Поменути обреди посредно говоре о великој смртности новорођенчади и деце. У овде разматраним изворима честа су „правила" и упутства поповима да болесно рођено дете морају крстити у било које доба дана и ноћи да оно не би умрло некрштено. За родитеље који би допустили да се то догоди „због њихове лењости", прописан је трогодишњи пост о хлебу и води (Jagić 1874: 138, 139, 148).

профаног окружења, верујући да оно има непосредно дејство не само на њихове духовне већ и на телесне потребе и друштвене односе (Muir 1997: 16–17). Уп. поглавље код Гуревича (1990: 278–308) „Народна магија и црквени ритуал".

[27] У заповести није изричито наведено лице које врши поменуте обреде. Употреба заменице „нико" допушта могућност различитим интерпретацијама у науци, које не морају да се међусобно искључују. Проф. Павковић (2005: 52) је изнео претпоставку да се забрана односи на кумство, али треба имати у виду временску дистанцу и историјски контекст народне културе, што не допушта да се концепти кумства из народне културе XIX и XX века директно пренесу у средњи век. У сваком случају, за састављача овог зборника, који је несумњиво био припадник клира, свештеник је лице које поседује свету тајну крштења и које венчава младенце.

[28] Павловъ 1897: № 22, 151; наведено према српскословенском рукопису из XVI века, АСАНУ № 154, л. 16б. Одјеке овог обичаја можемо пратити у знатно боље документованој етнографској грађи XIX и XX века (Павковић 2005: 52). Треба имати на уму да се забрана не односи само на начин избора кума већ и на свештеников пристанак да под тим условима прихвати кума, који је могао бити нехришћанин, односно „Турчин", како се каже у Епитимијном номоканону.

Исти зборници садрже и знатно ведрија сведочанства, која говоре о знатном броју порођаја у парохији. То је изречено у виду препоруке свештенику да у таквим приликама обави колективно крштење новорођених (Jagić 1874: 148).

Слична стрепња примећује се и од самртног часа. Овог пута, она се исказивала у лишавању последње причести, што је, видећемо касније, био један од основних инструмената за успостављање ауторитета свештеника. Једино у случају последње причести болесника на самртној постељи, свештенику је било дозвољено да изнесе свету причест из цркве. Њен значај као припреме појединца за „онај" свет препознаје се у причешћивању особа које у уобичајеним приликама није требало причестити: особу која издржава епитимију или ону која се сматра „неочишћеном од духа нечистог" (Jagić 1874: 130, 141). Магијско својство које се придавало последњој причести недвосмислено се препознаје у црквеној забрани причешћивања преминулог.[29] Слично својство могло се приписати и причешћивању особе која одлази у рат (Jagić 1874: 130).

Сећање на умрле неодвојиво је од целокупног верског и друштвеног живота парохије. Било је речи о несвакидашњим гозбама организованим поводом помена светом или умрлом. Као део погребних обичаја и сећања на умрле, састав „О закону црквеном" помиње спремање кољива и „оброк" (оброкь родителıємь ıєго) верника, које је свештеник благосиљао (Jagić 1874: 147), што додатно указује на практичну употребу молитви из Требника намењених читању у тим приликама.

Пошто се венчање сматрало за свету тајну свештеника, питање брака и венчања представљало је једно од основних поља на ком су се динамично укрштали званични и клирикални погледи с једне, и традиционални и лаички ставови, с друге стране. Породичне и локалне стратегије при склапању брака могле су бити у супротности са званичним ставовима Цркве, што је делимично представљено у пенитенцијалним зборницима. У њима се као два основна питања истичу родоскрвнуће (кръвосмѣсьство) и право на развод брака. Уколико се ради о утврђивању сродства, поменути зборници преносе канонско учење Цркве, према којем се сродство рачунало према степеновима (βαθμός, gradus), што значи: једно рођење – један степен.[30] Сроднички односи завршавали су се у осмом степену (закључно са седмим), односно, како је већ речено, „до трећега братучеда".[31] О паралелном систему рачунања

[29] Забрану причешћивња умрлог не садрже овде поменути зборници, већ Епитимијни номоканон, који се позива на одлуку васељенског сабора: Тѣло мрьтво не прїемлѥть причестїа по пг҃ правилꙋ еже въ трꙋлѣ (Павловъ 1897: № 167, 313); наведено према АСАНУ № 154, л. 43б.

[30] ıєдино рож(дь)ство ıєдинь степень створи (Законоправило 1991: л. 337б); уп. Meyendorff 1983: 49.

[31] Поменуто рачунање сродства усвојено је и у световном законодавству средњовековне Србије приликом регулисања наследних односа (Законик 1960: 51, 100, члан 41); уп.

сродства према „колену", које је добро познато из касније забележене народне традиције, у поменутим изворима нема помена.[32] Забране брака између крвних, афиналних (сродство путем брака)[33] и духовних сродника (кумство и побратимство) формулисани су у епитимијним зборницима у виду забране сексуалног односа између родитеља и деце (отац–ћерка, мајка–син), затим са сестром, снајом, таштом, двема сестрама, браћом, шурацима, зетовима, кумом и побратимом/посестримом (Jagić 1874: 135, 142, 146).[34] Иако је у складу са званичним ставовима црквеног и државног законодавства само кумство признато као духовно сродство, које је проистицало из свете тајне крштења, институција побратимства/посестримства, прилично је раширена у свим слојевима лаичког друштва и у нашим саставима обухваћена је забраном сексуалног односа (Jagić 1874: 146).[35]

У поменутим изворима појам инцеста је био шири од уобичајених сродничких веза. У степеновању тежине греха, као најтежи грех уз најдужи период кајања, издвојено је „прво крвомество", којим је обухваћен сексуални однос између монаха и монахиње (жели се истаћи значај духовног сродства међу свим припадницима монашког реда). За њим следи, као „друго крвомество", инцест између родитеља и деце, док је „треће крвомество" између афиналних и духовних сродника (Jagić 1874: 142).

Проблем развода брака у тесној је вези са начином његовог склапања. Наметање венчања, односно црквеног обреда, подразумевало је посредништво Цркве, а то је представљало извесну контролу и могућу препреку у остваривању породичних планова. Увођење црквеног обреда венчања наилазило је на извесне отпоре, што се може закључити на основу низа покушаја црквене и световне власти да наметну поменути концепт брака, о чему говоре различите врсте извора: од Доментијановог казивања да је св. Сава разаслао свештенике

Соловјев 1980: 207–208.

[32] Рачунање сродства према „колену" припада сасвим другачијој традицији, како је то у западноевропском контексту показао Џек Гуди (Goody 1983: 134–144). За српску средину в. Зорица Ивановић, „Седам степени и девет колена: О црквеном и народном концепту сродства код Срба и њиховој трансформацији", рад у припреми за штампу, проширена верзија предавања „О црквеном и народном концепту сродства код Срба и њиховој трансформацији", одржаног на трибини Историјског института САНУ, мај 2001. године.

[33] За питање терминологије, в. Ивановић 1998: 117–134; Ivanović 2007: 162–163.

[34] Основне забране склапања брака које се односе на крвно, афинално и духовно сродство прописане су 53. и 54. правилом Трулског сабора (Законоправило 2005: 450–451); уп. Meyendorff 1983: 47–50. О поменутим облицима родбинских веза које произлазе из канонског права и црквених забрана хришћанске Европе в. Goody 1983: 144.

[35] Према Пуној и Скраћеној Синтагми, побратимство (братотворенїє) се сматра незаконитим и сумњивим (Синтагмат, 131; Флорински 1888: 123), а у Епитимијном Номоканону оно је забрањено (Павловъ 1897: № 165, 310). О традицији побратимства/посестримства последњих неколико векова у народној култури Јужних Словена, која подразумева, између осталог, и забрану ступања у брак, в. СМ: 429–431; СД IV 2009: 77–81.

да по црквама венчавају невенчане (Доментијан 2001: 243–245) или објављивања Жичке повеље краља Стефана Првовенчаног, до Душановог законика, у којем световне власти прописују обавезни благослов Цркве у виду венчања и упита (чланови 2 и 3, Законик 1960: 43, 90).[36] У складу са канонским и световним правом, у епитимијним зборницима невенчани се брак сматра за стање блуда (Jagić 1874: 126; Соловјев 1934: 36), док у случају протеривања супруге следи одлучење од цркве (Jagić 1874: 140). Сваки наредни брак после првог пратила је дужа покора за оне који у њега ступају (Jagić 1874: 143). У наведеном контексту занимљиво је Герлахово сведочење из XVI века, у којем можемо посредно чути гласове самих парохијана. Они су се Герлаху жалили на свога свештеника да тешко дозвољава „други брак", чак и удовцима и удовицама и да сваки склопљен брак без његовог знања и пристанка кажњава знатним глобама (Gerlach 1674: 514–515).

Инсистирање црквених и световних власти на црквеном благослову не значи да брачна веза није била поштована у локалној заједници. О томе нас, узгред, обавештава Доментијан (2001: 243–244; 476–477), када примећује да су се многи верници женили „по закону" (женили... по закоnоу), али нису били венчани. Друштвени значај брачне везе препознаје се у институцији свадбе, која је уз помен светитељу, била један од најзначајнијих радосних празника у парохији (Бојанин 2005). У истом контексту треба разумети забрану која прети проклетством сваком оном који „хули" на особу која се намерава женити или удати (Jagić 1874: 143). У њој се може препознати један од неопростивих и смртних греха из знатно касније забележеног народног песништва назван „скуђење девојке" (Brkić 1961: 59–60).

На сеоско окружење епитимијних зборника указује низ различитих активности својствених аграрној средини, које су издвојене као грех. У лакше грехе убројани су сеча „плодовитог дрвета" (Jagić 1874: 145), мужа стоке у часу њеног окота (Jagić 1874: 150), необављено орање њиве на време (Jagić 1874: 146), продаја вина помешаног са водом, где се дужина епитимије мери данима и седмицама, уз мањи број обавезних дневних метанија. У теже грехе, где је прописана покора у трајању од више година, убрајало се подметање пожара у кући или на гумну, преоравање туђе њиве и лажно сведочење (Jagić 1874: 150).[37] Указивање на сличне грехе, мање и веће, имало је своје паралеле у црквеном сликарству, у представама паклених мука на композицијама Страшног суда (Другог доласка Христа), које су осликаване по сеоским црквама

---

[36] В. Тарановски 1935: 43–51; Соловјев 1980: 172–173; уп. Šarkić 2004: 99–103.

[37] У световном законодавству су спаљивање гумна или дома и преоравање туђе њиве, такође, сматрани за тежа кривична дела и прописивала се материјална, телесна или смртна казна, уп. Душаново законодавство, односно Душанов законик, Скраћену Синтагму и „Јустинијанов закон" (Законик 1960; Флоринский 1888; Марковић 2007), као и српскословенски превод „Земљорадничког закона" (Благојевић 2007).

– тзв. „сеоски тип“ према Светозару Радојчићу (1953: 170)[38] – али понекад и у сликарству већих манастирских центара.[39]

Наведени епитимијни зборници нису били састављени само за лаичко становништво, нити су разматрани проблеми својствени само лаичком окружењу. У њима се налази низ заповеди, забрана и „правила“ намењених одржавању дисциплине како код припадника монашког реда (тзв. „чрнци“), тако и код нижег клира и свештенства. У контексту парохијске свакодневице, у којој су контакти између представника цркве и мирјана били интензивни и динамични, контрола се сматрала неопходном. Од свештеника се захтевало да буде свестан свог посебног положаја у парохији као представник Цркве. Поменути црквеноправни састави наводе низ очекиваних и уобичајених преступа локалног свештенства било да су плод рутине њиховог позива, било последица сличних културних образаца које су делили са средином из које су потицали и у којој су делали.[40]

Епитимијни зборници пружају јединствену слику основних механизама црквене контроле локалне заједнице, односно парохије. Зборник „О закону црквеном“, који се позива на ауторитет св. Јована Златоустог, отпочиње упутством локалном свештенству, у којем су изложене основне методе надзора над духовним животом верника. Честа употреба граматичког другог лица – глѣдаѥте вь кннгн снѥ, свѣднте/вѣднте, сьбнраѥте люды, покажн ѥго и сл. (Jagić 1874: 147) – истиче концепт непосредне комуникације између „ауторитета“ и „потчињеног“ и открива значај усмене речи као средстава те комуникације.

Једна од основних пастирских улога парохијског попа била је да мотри на вернике да ли редовно одлазе у цркву и присуствују богослужењу. Нередован одлазак верника у цркву требало је да буде позив на узбуну сваком обазривом парохијском попу. У саставу „О закону црквеном“ поручује се свештенику да

---

[38] Сачувано је сликарство за период од XVI до XIX века; о композицији Страшног суда у сликарству XVI и XVII века, са детаљнијим освртом на сеоске цркве, в. Петковић 1965: 77.

[39] Слично горепоменутом ковачу који ради на празник, у Грачаници су осликани преорник и млинар који краде брашно (Тодић 1978: 194).

[40] У нашим епитимијним зборницима свештеник се опомиње да пажљиво рукује светом причести како се не би пролила или се не би изгубио део „тела Господњег“; да је не износи из цркве, „по кућама“ верника, осим у случају самртног часа; да обрати рачуна о непоједеној просфори; да правилно врши свету тајну крштења („трократно погружење“); да приликом службе кади цркву; да цркву одржава чистом и уредном, а обредне реквизите чува од гмизаваца, глодара или паса; да не „остави своје село и да пева у туђем“; да се ноћ пред богослужење не опија, нема сексуални однос и сексуалне фантазије; слично и после литургије; да у цркви не чита „лажна писанија као света“ или да не дозволи организовање сеоске светковине у цркви и њеној порти (о чему је било речи); да приликом учествовања на гозбеним светковинама буде умерен у храни и пићу; да се физички не обрачунава са верницима и сл. С друге стране, друштвени и професионални положај ђакона и попа зависио је и од понашања њихових најближих, тј. супруге, односно попадије. Уп. Грујић 1923: 34–36.

лично оде у дом верника да би сазнао за разлоге одсуства, а једино оправдање за недолазак јесте болест. У супротном, непослушном вернику претило се екскомуникацијом: одбијање да се прими приношење просфоре и кољива у цркву приликом помена светом или родитељима, као и сахрана без хришћанског благослова. Пре посезања за крајњим мерама саветовало се свештенику да покаже стрпљење у виду постепених опомена. Први и други пут требало је верника опоменути „као отац чедо", затим јавно пред три човека и онда га посрамити пред целом парохијом: и паче посрами єго прѣд(ь) мьногыми. Изгледа да су претње јавном осудом, срамоћењем и сахраном без благослова имале успеха и представници цркве били су тога свесни, како се у нашем тексту каже: и потомь да вѣсте ꙗко мнозы ѡбратѣт՝ се (или поменоут՝ се Jagić 1874: 147). Одбаченост од заједнице манифестовала се у забрани приступа светом причешћу, што је требало да изазове страх од Божјег гнева и препуштености ђаволу. Свако ко поштује свештеника, „слугу Божјег", поручује се у поменутом тексту, у милости је самог Бога и не мора страховати за спас своје душе, нити се бојати ђавола: и д(ѹ)ша єго сп(а)сет՝ се, и не боит՝ се дїавола (Jagić 1874: 149). Наведене претње могле су бити исказане и знатно убедљивије, путем ликовних представа пакла, као дела овде више пута поменуте композиције Страшног суда, где су међу грешницима своје место нашли и они који нису присуствовали литургији, пошто су преспавали недељно или празнично јутро (Панић, Бабић 1975, т. XLVIII; Симић-Лазар 1985: 179).

Недолазак у цркву изазивао је сумње у то да се избегава слушати свето јеванђеље, да се не поштују свете иконе и књиге, као ни сами хришћански празници. Свештеник се опомиње да сьмотрити вел՝ми приликом причешћивања да неко намерно не би испљунуо свету причест по изласку из цркве (Jagić 1874: 149). Ради јачања верске дисциплине, поповима се поручује да од верника захтевају да у својим кућама имају крст пред којим би се свако јутро прекрстили (Jagić 1874: 149). На друштвеном плану то је значило да ауторитет свештеника у парохији није морао бити једини. Као његови такмаци јављају се појединци који се у пенитенцијалним зборницима осуђују као особе склоне упражњавању магије или се називају јеретици. Свештеник је требало да уочи да ли се неко од верника бави магијом (чары дѣюща), а разобличени је морао да се повинује уколико није желео да јавно буде анатемисан (проклины єго прѣд людми) и предат световним властима да го бьють, и ѡстригѹть. и да се продаа вь ц(а)рииоу (уп. Јагић 1874: 150).

Добар део из компилације „О закону црквеном" посвећен је овим непријатељима Цркве и познат је науци у контексту истраживања богомилске јереси.[41] У њему је активност богомила, „ђавољих слугу" – слоугы дїаволѥ. рекомы б(о)гомили (уп. Јагић 1874: 149) – представљена као суштински различита

[41] Соловјев (1953: 33–37), Ангелов (1969: 245), Наумов (1982: 90), Драгојловић (1982: 56), Цибранска-Косотва (2004: 40–50).

од активности свештеника званичне цркве. Богомили се крећу ноћу и своје учење не проповедају јавно, већ по домовима појединих парохијана. Пошто је епитимијни зборник намењен средини која није била вична писаној речи, нити се од ње очекивала ученост, аргументација Цркве против богомилске јереси сведена је на осуду богомилског учења о исхрани, сексу и непоштовању основних симбола хришћанства, пре свега крста и евхаристије (Јагић 1874: 149).[42] Та су питања, видели смо, имала важно место у народној култури, а „животворећем крсту" и светим тајнама придавана је, неретко, и практична магијска моћ. Истицањем њихове важности и значаја у свакодневном животу правоверних, желело се указати на инфериорност, беду и немоћ богомилског учења: горко бо ѥс(ть) б(о)гомил(ь)скоѥ оучениѥ братиѥ. Осим тога, текст је необично драгоцен, јер антиципира могуће сусрете између верника и јеретика у парохији и њихов разговор о вери, што је представљено у фрази и р'ци ѥмоу или нѣсть... ꙗко же ты велиши. нь... и сл. Верник би у сваком тренутку требало да је свестан тога да није сам и да иза њега стоје општеприхваћене и вечне истине ауторитета Цркве, док су ставови богомила представљени као појединачни, субјективни и пролазни: рекь ѥмоу еп(и)ск(о)па имамь азь оучителꙗ, а ты кто ѥсы (уп. Jagić 1874: 149). Истовремено, у поменутом саставу препознају се основни канали комуникације унутар народне културе и начини преношења незваничних и неклирикалних погледа на свет.

Како је напред речено, поменути епитимијни зборници откривају различита друштвена питања у животу парохијске заједнице. Њихов садржај, језик и структура, као и врста рукописне књиге у којој су обично преписивани, сведочи о њиховом извесном утицају на локалну заједницу, а пре свега на средину локалног клира. Из поменутих разлога, ови зборници могу се сматрати једним од основних средстава у трансмисији ставова и вредности „учене", писане и званичне културе у парохијску средину. Међутим, они истовремено сведоче о томе да комуникацију по вертикали елита–народ не треба разумети као једносмеран процес, у коме је једна страна увек активна, друга пасивна, већ пре као активну реинтерпретацију „понуђених" порука и значења.

---

[42] Питање меса, вина, брака, крста и свете тајне причести нека су од основних питања богомилске јереси (Ангелов 1969: 247–258, 284–287, 296–305; уп. Ćirković 1987: 240–241). О њима се расправља у беседи Козме Презвитера из X века и у многим њеним варијантама и редакцијама. Утицај „Беседе" изван бугарске цркве препознаје се у чињеници да је она сачувана у српској и руској редакцији старословенског језика (Бегунов 1973). Наумов (1982: 90) примећује извесну блискост поменутих мотива из антибогомилског текста Јагић № 7 и Козмине беседе.

СКРАЋЕНИЦЕ

АБАН	Архив Бугарске академије наука, Софија.
АП	Археографски прилози, Народна библиотека Србије. Археографско одељење, Београд.
АСАНУ	Архив Српске академије наука и уметности, Београд.
Гласник СНД	Гласник Скопског Научног Друштва, Скопље.
Гласник СПЦ	Гласник Српске православне цркве, Београд.
Зборник МС ЛУ	Зборник Матице српске за ликовне уметности, Нови Сад.
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института САНУ, Београд.
ИЧ	Историјски часопис, Историјски институт, Београд.
МСПЦ	Музеј Српске православне цркве, Београд.
НБС	Народна библиотека Србије, Београд.
Саопштења	Саопштења, Републички завод за заштиту споменика културе Србије, Београд.
СЕЗ	Српски етнографски зборник СКА (САНУ), Београд.
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek, Wien.
Starine JAZU	Starine Jugoslavenke akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.

ИЗВОРИ

Ћирилица:

Бенешевич 1987 – В. Н. Бенешевич, *Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. Т. II.* Подготовлен к изданию и снабжен дополнениями Ю. К. Бегуновым, И. С. Чичуровым и Я. Н. Щаповым, София.

Благојевић 2007 – М. Благојевић, *Земљораднички закон. Средњовековни рукопис*, Одељење друштвених наука: Извори српског права XIV, САНУ, Београд.

Доментијан 2001 – Доментијан, *Житије светога Саве*, превод и коментари Љиљана Јухас-Георгиевска, издање Т. Јовановић, СКГ, Београд.

Законоправило 1991 – *Законоправило или номоканон светога Саве, Иловички препис 1262. година. Фототипија*, приредио Миодраг М. Петровић, Горњи Милановац.

Законоправило 2005 – *Законоправило светога Саве*, приредили и превели Миодраг М. Петровић и Љубица Штављанин-Ђорђевић, Историјски институт, Београд.

Законик 1960 – *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, издао и превео Н. Радојчић, САНУ, Београд.

Марковић 2007 – Биљана Марковић, *Јустинијанов закон. Средњовековна византијско-српска правна компилација*, Одељење друштвених наука: Извори српског права XV, САНУ, Београд.

Миклас, Тасева, Йовчева 2006 – Х. Миклас, Л. Тасева, М. Йовчева, *Берлински сборник. Среднобългарски книжовен паметник от началото на XIV век с допълнения од други ръкописи*, Българска академия на науките – Австрийска академия на науките, София–Виена.

Павловъ 1897 – А. С. Павловъ, *Номоканонъ при большомъ требникѣ. Его исторія и тексты, греческій и славянскій, съ объяснительными и критическими примѣчаніями*, Москва 1897[2].

Соловјев 1934 – Александар Соловјев, *Српска црквена правила из XIV века*, Гласник СНД XIV (1934), Скопље 1935, 33–42.

Флоринский 1888 – Т. Флоринский, *Сокращенная Синтагма Матвѣя Властаря при Законникѣ Душана по Ходошкому списку (XV в.)*, у својој књизи: *Памятники законодательной дѣятельности Душана царя Сербовъ и Грековъ*, Кіевъ 1888.

Латиница:

Gerlach 1674 – *Stephan Gerlachs deß Aeltern Tage-Buch*, 1674.
Jagić 1874 – Vatroslav Jagić, *Sitna gradja za crkveno pravo*, Starine JAZU VI, Zagreb 1874, 112–156.
Kuripešić 1950 – Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.*, preveo Đorđe Pejanović, Sarajevo 1950.

ЛИТЕРАТУРА

Ћирилица:

Ангелов 1969 – Димитър Ангелов, *Богомилството в България*, София 1969[2].
Бегунов 1973 – Ю. Бегунов, *Козма Пресвитер в славянских литературах*, София.
Богдановић 1961 – Димитрије Богдановић, *Крсна слава као светосавски култ*, Гласник СПЦ XLII, 200–207 = прештампано у књизи: *О крсном имену. Зборник*, Просвета, Београд 1985, 486–511.
Богдановић 1981 – Димитрије Богдановић, *Текстолошко изучавање правних споменика средњовековне Србије*, у: *Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности*, Међународни научни скуп 14–16. новембар 1977, САНУ, Београд, 49–64.
Бојанин 2004 – Станоје Бојанин, *Средњовековна светковина између приватног и јавног*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, приредиле Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић, Клио, Београд, 246–279.
Бојанин 2005 – Станоје Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној Србији (од краја XII до краја XV века)*, Историјски институт – Службени гласник, Београд.
Бојанин 2008 – Станоје Бојанин, *Крст у сеоском атару: Сакрална топографија и њена друштвена функција у парохији средњовековне Србије*, ИЧ 56, 305–347.
Бојанин 2008а – Станоје Бојанин, *Курбан пре курбана: Крвна жртва на преосманском Балкану*, у: *Крвна жртва. Трансформације једног ритуала*, ур. Биљана Сикимић, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 108, Београд, 11–36.
Вукосављевић 1983 – Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва. Том III: Социологија сељачких радова*, приредио Радомир Лукић, Београд.
Горский, Невоструев 1869 – А. Горский, К. Невоструев, *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки*, отд. III, часть 1, Москва.
Грозданoвић-Пајић 1968 – Мирослава Грозданoвић-Пајић, *Ново датирање ћирилских рукописа Шафарикове збирке у Прагу*, Библиотекар год. XX, бр. 5, 449–460.
Грујић 1923 – Радослав Грујић, *Средњевековно српско парохијско свештенство*, Скопље.
Грујић 1930 – Радослав Грујић, *Црквени елементи крсне славе*, Гласник СНД VII–VIII, 35–75.
Грујић 1993 – *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, приредио Слободан Милеуснић, Београд.
Гуревич 1990 – Арон Я. Гуревич, *Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства*, Москва.
Гуревич 1994 – Арон Гуревич, *Категорије средњовековне културе*, Матица српска, Нови Сад.
Драгојловић 1982 – Драгољуб Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији II: Богомилство на православном истоку*, Балканолошки институт, САНУ, Београд.

Калезић 1995 – Димитрије М. Калезић, *О могућности да је св. Сава писац номоканунца*, у: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*, Зборник радова са Треће међународне хиландарске конференције одржане од 28. до 30. марта 1989, ур. П. Ивић, САНУ, Београд, 159–165.

ЛССВ – *Лексикон српског средњег века*, ур. Сима Ћирковић, Раде Михаљчић, Београд 1999.

Ивановић 1997 – Зорица Ивановић, *О забрани брака са афиналним сродницима*, у: *Етнички и етнокултурни контакти у панонско-карпатском простору*, Етнографски институт, Београд, 117–134.

Мано-Зиси 2008 – Катарина Мано-Зиси, *Књиге горажданске штампарије (1519–1523)*, у: *Горажданска штампарија 1519–1523, књ. IV*, ур. Драган Барађ, Београд – Источно Сарајево, 163–224.

Максимович 2004 – Кирилл А. Максимович, Ꙁаконъ соудьнꙑи людьмъ. *Источниковедческие и лингвистические аспекты исследования славянского юридического памятника*, РАН, Москва.

Максимович 2007 – Кирилл А. Максимович, *Источники и язык сербского пенитенциала „Правила св. отец по заповеди святаго и великаго Василия“ (XIII–XIV вв.)*, у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*, Зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24. септембра 2005. године у Косовској Митровици, Центар за црквене студије, Ниш – Филозофски факултет, Косовска Митровица – Манастир Бањска, 299–314.

Максимович 2008 – Кирилл А. Максимович, Ꙁаповѣди свѧтыхъ отьць: *Латинский пенитенциал VIII века в церковнославянском переводе. Исследование и текст*, РАН, Москва.

Милићевић 1894 – М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, СЕЗ 1, Београд 1894[2].

Наумов 1982 – Е. П. Наумов, *Сербские средневековые источники о богомильстве*, у: *Богомилството на Балканот во светлината на најновите истражувања*, Материјали од Симпозиумот одржан во Скопје на 30, 31 мај и 1 јуни 1978 година, Скопје, 89–95.

Немировский 1998 – Е. Немировский, *Горажданский требник 1523 года*, АП 20, 379–399.

Павковић 2005 – Никола Ф. Павковић, *Народна религија у Законику и времену цара Душана*, у: *Законик цара Стефана Душана*, Зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година од проглашења, САНУ, Београд, 37–55.

Панић, Бабић 1975 – Драга Панић, Гордана Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд.

Петковић 1965 – Сретен Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Матица Српска, Нови Сад.

Радојчић 1953 – Светозар Радојчић, *О неким заједничким мотивима наше народне песме и нашег старог сликарства*, ЗРВИ 2, 159–178.

Сводный каталог 1984 – *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР XI–XIII вв*, Академия наук СССР, Москва.

СД – *Славянские древности*. Этнолингвистический словарь под общтей редакцией Н. И. Толстого, том I (1995); том II (1999); том III (2004), том IV (2009), Москва.

Симић 1976 – Прибислав Симић, *Требник српске редакције XIII века*, Зборник историје књижевности 10, САНУ, Београд, 53–87.

Симић-Лазар 1985 – Драгиња Симић-Лазар, *Иконографија Страшног суда у цркви св. Петра и Павла у Тутину*, Саопштења XVII, Београд, 167–179.

Синтагмат – *Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. Словенски превод времена Душанова*, изд. С. Новаковић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I од. књ. IV, СКА, Београд 1907.

СМ – *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*, редактори Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, Београд 2001.

Соловјев 1980 – Александар Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, САНУ, Београд.

Станковић, Гроздановић-Пајић 1991 – Радоман Станковић, Мирослава Гроздановић-Пајић, *Датирање и водени знаци срйских ћирилских рукойисних књиīа Пећке йатријаршије*, АП 13, 7–251.
Стефановић 1997 – Димитрије Е. Стефановић, *Ойис Барањскоī рукойиса*, у књизи: *Законик цара Сшефана Душана, књ. III: Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукойис*, ур. М. Пешикан, И. Грицкат-Радуловић, М. Јовчић, САНУ, Београд, 83–87.
Суворов 1888 – Н. С. Суворов, *Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древняго русскаго церковнаго права*, Ярославль.
Тарановски 1935 – Теодор Тарановски, *Историја срйскоī ирава у немањићкој држави III: Историја īрађанскоī ирава*, Београд.
Тодић 1978 – Бранислав Тодић, *Новооткривене йредставе īрешника на Страшном суду у Грачаници*, ЗМСЛУ 14, 193–204.
Троицки 1956 – Сергије Троицки, *Дойунски чланци Властареве синтаīме*, САН, Београд.
Цибранска 1998 – Мариана Цибранска, *Текстове на църковното право в ръкопис № 48 от XV век в сбирката на БАН*, Старобългаристика XXII/1, 49–65.
Цибранска-Костова 2004 – Марияна Цибранска-Костова, *Кратки сведения за богомилите в южнославянски текстове на църковното право*, Български език, Год. LI, кн. 1 40–50.
Цибранска-Костова 2007 – Марияна Цибранска-Костова, *„Заповеди на светите отци" в южнославянската кирилска традиция*, Старобългаристика XXXI/4, 3–26.
Цонев 1923 – Б. Цонев, *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, том II*, София.

Латиница:

Bossy 1987 – John Bossy, *Christianity in the West 1400–1700*, Oxford University Press.
Brkić 1961 – Jovan Brkić, *Moral Concepts in Traditional Serbian Epic Poetry*, Slavistic printings and reprintings, vol. 24, The Hague.
Burke 1978 – Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, New York University Press, New York.
Burke 2001 – Peter Burke, *Popular Culture*, in: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, vol. V, editor in chief P. N. Stearns, Charles Scribner's Sons, 3–13.
Ćirković 1987 – Sima Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, knj. I: *Društvo i privreda srednjovekovne bosanske države*, ANUBiH, Sarajevo 191–254.
Erickson 1977 – John H. Erickson, *Penitential Discipline in the Orthodox Canonical Tradition*, St. Vladimir's Theological Quarterly, Vol. 21, No. 4, 191–206.
Gennep 1960 – Arnold van Gennep, *The Rites of Passage* (translated by Monika B. Vizedom, Gabrielle L. Caffee), The University of Chicago Press.
Goody 1983 – Jack Goody, *The development of the family and marriage in Europe*, Cambridge University Press.
Gurevič 1987 – Aron Gurevič, *Problem narodne kulture u srednjem veku* (prevod Lidija Subotin), Beograd.
Herman 1953 – Emilio Herman, *Il più antico penitenziale greco*, Orientalia Christiana Periodica XIX, 71–127.
Ivanović 2007 – Zorica Ivanović, *Antropološka kritika teze „O braku kupovinom žena" kao prilog promišljanju interdisciplinarnosti*, Etnoantropološki problemi, n. s. god. 2, sv. 2, 157–220.
Leach 1961 – Edmund R. Leach, *Two Essays concerning the Symbolic Representation of Time*, in his book: *Rethinking Anthropology*, University of London, The Athlone Press, 124–136.

Levin 1989 – Eve Levin, *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900–1700*, Cornell University Press, New York.

Levin 1995 – Eve Levin, *The Trebnik as a Source for Social History*, у: Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа. Зборник радова са III међународне хиландарске конференције одржане од 28. до 30. марта 1989, ур. П. Ивић, САНУ, Београд, 189–193.

Meyendorff 1984 – John Meyendorff, *Marriage: An Orthodox Perspective*, St Vladimir's Seminary Press, New York 1984[3] (First edition 1971; Revised edition 1975).

McNeill, Gamer 1990 – John T. McNeill, Helena M. Gamer, *Medieval handbooks of penance: a translation of the principal "libri poenitentiales" and selection from related documents*, Columbia University Press, New York (the first edition 1938).

MF – *Medieval Folklore: An Encyclopedia of Myths, Legends, Tales, Beliefs, and Customs, Vol. I–II*, editors Carl Lindahl, John McNamara, John Lindow, Santa Barbara, California – Denver, Colorado – Oxford, England 2000.

Mošin 1955 – Vladimir Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije. I dio: Opis rukopisa*, JAZU, Zagreb.

Muir 1997 – Edward Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, Cambridge University Press.

Solovjev 1953 – Aleksandar Solovjev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, Godišnjak ID BiH 5, 1–103.

Šarkić 2004 – Srđan Šarkić, *The Concept of Marriage in Roman, Byzantine and Serbian Mediaeval Law*, ЗРВИ 41, 99–103.

Thomas 1991 – Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic: Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*, Penguin Books 1991 (first ed. 1971).

Vašica, Vajs 1957 – J. Vašica, J. Vajs, *Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze*, ČSAV, Praha.

Stanoje Bojanin

PAROCHIAL COMMUNITY IN THE MIRROR OF SERBIAN PENITENTIAL COMPILATIONS

Summary

The Penitential compilations (generally termed *nomokanoni* or *nomokanunci*) published by Vatroslav Jagić (Starine, JAZU, VI, 1874, No 3, 4, 5, 6, 7) reveal various social issues usually present in the life of parochial community, and in such a way represent an important, although not entirely reliable, source in the research of popular culture in the Middle Ages. The content, the language and the structure of these compilations as well as of manuscript they were usually copied in, i.e. *Trebnik* – as our research have indicated – are an evidence of certain influence they exerted on the local community, and first of all on the local clergy. Their significance as a first-class source is recognized also through the possibility of clearly and unequivocally concluding that two different conceptions existed in the parochial community that may be formulated as ecclesiastical and that of lay one. These conceptions are expressed through the relationship between the "high" and official culture of the educated and the literate, usually the clerical elite, expanding from centers of church and state authorities, at the one hand, and those of the ordinary people, to be defined as culture of "lower" social strata, an unofficial, lay and/or parochial and local one, at the other. Consequently, the discussed compilations may be considered as one of the basic means along the transmission of attitudes and values of the "learned" and official culture into parochial environment. However, they at the same time bear witness of the fact that the communication along the vertical line the elite – the people should not be understood as a one-way process with only one partner being always active, and the other remaining passive, but rather as an active re-interpretation of "offered" messages and meanings.

УДК: 94:340.13](439)

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ОДНОСА ИСТОРИЈСКИХ ТЕКСТОВА И СРЕДЊОВЕКОВНИХ ЗАКОНИКА

ПЕТАР РОКАИ

Кључне речи: Рукописи Душановог законика, српски летописи, кратке хронике, Загребачка хроника, Варадинска хроника, Хроника Хајнриха из Мигелна, Кнаузова хроника, Хроника из Спишке Суботе, Вербеци, Трипартитум, Саско огледало, Швапско огледало, Ofner Stadtrecht, Zipser Willkühr, Златна була, Андрија II, Јосиф II, Ладислав Свети, Владислав I Јагјелонац, Круна Светог Стефана, Света круна, крунисање, крунидбена заклетва.

* * *

Приликом писања своје књиге *Сӣудије о хроникама* уочио сам једну, у мађарској историографији незапажену, или барем недовољно наглашену чињеницу. Велики број такозваних мањих хроника повезан је са законским текстовима. Најчешће је то законски зборник Corpus iuris hungarici, чувени Трипартитум Иштвана Вербеција, оца мађарског сталешког права, али постоје и други законски споменици са којима су историјски текстови, хронике или, тачније речено, анали, спојени.[1] Тако, руком писана такозвана Кнаузова хроника у колигату је са Сигнеријусовим издањем Трипартитума из 1561. године.[2] Загребачка и Варадинска хроника су повезане са статутима каптола наведених цркава.[3] Поред ових текстова писаних на латинском језику, сличан је случај и са онима на немачком, насталих на тлу средњовековне Угарске. Пожунски рукопис Хронике Хајнриха из Мигелна сједињен је са Будимском књигом

---

[1] Rókay Péter, *Krónikatanulmányok*, Debrecen, 1999, 139–140.

[2] *Scriptores rerum hungaricarum* (passim: SRH), II, 325: Rókay, н. м.

[3] SRH, I, 197, Sándor Domanovszky, *A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések*, Századok, 1905, 539, Imre Szentpétery, *A Zágrábi és Váradi krónika egymáshoz való viszonya*, Századok, 1934, 412–414, Rókay, н. м.

градског права (Ofner Stadtrecht).[4] А Хроника из Спишке Соботе уписана је у кодекс који садржи Спишки саски правни зборник (Zipser Willkühr).[5]

Следећа фаза спајања историјских текстова са законским зборницима наступила је када су се историјски текстови уносили у сама правна дела. Историјски текстови су могли бити испред правног. На челу закона визиготских краљева налази се њихова кратка хроника, у ствари, списак владара овог германског народа или племена.[6] Наредни корак је учињен када је историјски текст интерполиран у правни. Тако је поступљено у случају Саског и Швапског огледала (Sachsen, односно Schwabenspiegel), средњовековних немачких законских зборника, у чије су текстове унети кратки прегледи најважнијих догађаја немачке историје. Они су изложени хронолошки, по времену владавине појединих краљева.[7] Сличан је случај и са шведским средњовековним закоником, у који је такође интерполиран по један кратак историјски преглед, односно списак краљева.[8]

Поред западних, ова појава се може уочити и у случају неких византијских кратких хроника. Њихово проучавање са тог аспекта омогућава чињеница што их је угледни немачки византолог Петер Шрајнер са крајњом акрибијом сабрао и издао. Тако су неки рукописи, од 50. до 52. Млетачко-византијске кратке хронике, по Шрајнеровој нумерацији уписани у кодексе који садрже Номоканон Манојла Малаксоса. Неки рукописи 58. и 59. Кратке хронике турских освајања садрже кодекси у којима је уписан и наведени Номоканон. Поред тога, Лезбоски рукопис (Л) 58. хронике садржи исти кодекс који и Земљораднички закон (Nomos Georgikos). Забрита (З) рукопис 114. Кратке хронике турског освајања уписан је у кодекс заједно са Номоканоном (Синтагмом) Матије Властара.[9]

---

[4] SRH, II, 97, Domanovszky Sándor, *Mügeln Henrik német nyelvű krónikája és a Rímes krónika*, Századok, 1907, 22, Rókay, н. м.

[5] SRH, II, 275, Demkó Kálmán, *A szepesi jog (Zipser Willkühr) keletkezése, viszonya országos jogunkhoz és a németországi anyajogokhoz*, Értekezések a történettudományok köréből, XV/3, Budapest, 1891, 138–140, Rókay, н. м.

[6] Zeumer Karolus (ed.) *Leges Visigothorum (Leges Nationum Germanicarum)*, I, *Monumenta Germaniae Historica, Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum, Legum sectio*, I, Hannoverae et Lipsiae, MDCCCCII, 457–461, *Lexikon des Mittelalters*, V (Heilmittel bis Lukanus), München–Zürich, b. g. (1991), 1745, s. v. Laterculus, Rókay, н. м.

[7] Repgow Eike von, *A Szász tükör, Közreadja: Blazovich László-Schmidt József*, A Pólay Elemér alapítvány könyvtára, 5, Szeged, 2005, 118, 223–226; Guenée B., *Histoire et culture historique dans l'Occident mediévale*, Paris 1994, 33–35. За овај податак захваљујем професору Ћирковићу. Rókay, н. м.

[8] Weibull Curt, *Die Auswanderung der Goten aus Schweden, Götebörgs Kunglige Vetenskaps och Vitterhets samhalles handlingar*, Sjatte följden, ser. A, Band 6. Nro. 5. Göteborg, 1958, 24–25.

[9] Schreiner Peter, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, I, Einleitung und Text, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XII/1, Wien, 1975, 353–354, 360, 414–415.

Мађарски правни стручњак Игнац Франк је већ отприлике пре 165 година упозорио на то да у каснијим издањима Трипартитума такође има таквих кратких историјских прегледа по појединим владарима.[10] У збирци закона издатој 1584. године од стране Захарије Мошоција и Николе Телегдија биографије појединих угарских краљева налазе се на челу појединих поглавља, која садрже законе одређених краљева.[11] Тако су распоређене биографије краљева, на пример, и у Вербецијевом издању из 1753. и 1822. године.[12] Мартин Ђорђе Ковачић је 1798. године делове текста из Мошоци-Телегдијевог зборника, који садржи краљевске биографије, посебно издао у свом делу Scriptores minores hungarici.[13]

Намеће се питање о томе зашто је било потребно спојити историјске текстове, односно владарске биографије са правнима. Ема Бартониек, приређивач критичког издања мањих хроника, својевремено је још дошла до тачног закључка да су оне, као приручници, служиле за правнике, односно за форуме за спровођење закона, по њој за места са јавном вером.[14] Слично Еми Бартониек мислио је и Ковачић. По њему, сврха историјских текстова у правним зборницима била је да саопште корисницима „Quorum regum privilegia serventur et quorum non". Он затим то у поднаслову опширније објашњава: „Regum Hungariae nomina, seriatim conscripta, sive vitae regum Hungariae, qui decreta vel privilegia ediderunt, a Stephano I. usque ad Ferdinandum I".[15]

Главно мерило за одређивање чињенице чији су закони на снази било је то да ли је дотични владар био крунисан такозваном Светом круном, односно наводном круном Светог Стефана. Закони владара који нису били крунисани том круном, нису после краја њихове владавине важили. То је био случај, на пример, са Владиславом I Јагјелонцем. Он, као што је познато, није могао да буде крунисан светом круном, јер ју је дворска дама мајке његовог противника Ладислава V Посмрчета, Хелена Котанер, украла. Владислав I је

---

[10] Frank Ignác, *A közigazgatás törvénye Magyarhonban*, Budán, 1845, 27–28, Rókay, н. м.

[11] *Decreta, constitutiones et articuli regum incliti Regni Ungariae ab anno domini millesimo trigesimo quinto ad annum post sesquimillesimum octagesimum tertium publicis comitis edita*, Tyrnaviae, MDLXXXIV, 14–16, 31, 44–46, 50–52, 60, 69, 72, 117, 129, 136, 140, 350, 720, Rókay, н. м.

[12] Werbőcz Stephanus de, *Corpus Iuris Hungarici, seu decretum generale inclyti regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum*, I, Opus tripartitum juris consuetudinarii ejusdem regni, auctore Stephano de Werbőcz, ac decreta et constitutiones et articulos serenissimorum et apostolicorum regum ac inclytorum statuum et ordinum regni Hungariae, partiumque ei annexarum, a sancto Stephano usque ad Ferdinandum III., inclusive in publicis eorundem comitis conclusos et editos, Budae, MDCCCXXII, 118, 128, 129, 139, 148, 149, 150, 153–154, 159, 165, 166, 192, 198, 199, 203, 204, 206, 245, 322, 323, 338–339, 497, 538, 630, 681, 742–743, Rókay, н. м.

[13] Kovachich Martinus Georgius, *Scriptores rerum hungaricarum minores, hactenus inediti*, I, Budae, MDCCXCVIII, 315–331. Rókay, н. м.

[14] Bartoniek Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Budapest, 1975 (рукопис), 125, 129. Rókay, н. м.

[15] Kovachich, н. д., XXX.

стога крунисан једном круном скинутом са бисте Светог Стефана, пошто су сталежи, тачније, његове присталице „пренели“ на ту круну светост оригиналне свете круне. Касније међутим, када је Владислав I, након само четворогодишње владавине, 11. новембра 1444. погинуо код Варне, Ладислав V постао општепризнат, Владислављево крунисање проглашено је за неважеће, а његова владавина узурпацијом.[16] Законске одредбе Јагјелонца су престале такође да важе.[17]

На питање зашто је акт крунисања био толико важан добиће се одговор управо из историјских текстова спојених са правничким. У Кнаузовој хроници пише: „Gloriosus rex Andreas privilegia libertatis maxima concessit nobilitati Ungariae, ad cuius decreti observationem universi Hungaruae reges tempore coronationis solent iurare“. Исти текст је ушао у Мошоци-Телегдијево издање декрета са мало промењеном формулацијом и он гласи: „Andreas II. Laudabilis praeclaraeque libertatis nobilium regni Hungariae prerogqativa, que usque modo funguntur et gaudent in scriptis declaŕata, per modumque decreti et constitutionis generaliter roborata extitit, et propterea cuncti reges Hungariae, usque in praesens tempus, priusquam sacro regni diademate insigniantur, super observando decreto et constitutionibus ejusdem Andree regis consueverunt“.[18]

Овде је, дакле, реч о томе да угарски краљеви треба да се закуну на декрет и прописе Андрије II, то јест на Златну булу издату 1222. године. Први краљ који је морао да се закуне на Златну булу био је Андрија III „Млечанин“, син Стефана Посмрчета и унук Андрије II. Он је то морао учинити, јер је дошао на крунисање преобучен из Венеције за Угарску, где је био потпуно непознат.[19] Временом, пошто се угарско племство изједначило са мађарском нацијом, крунисање, односно крунидбена заклетва почели су се сматрати залогом мађарских националних слобода. Ово схватање било је живо још и за време револуције 1848. Тумачећи долазак Фрање Јосифа I на власт, суботички капелан Ференц Сеп је са проповедаонице Велике цркве, објаснио месном

[16] Рокаи Петар, Ђере Золтан, Пал Тибор, Касаш Александар, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 153–155 (passim: Рокаи).

[17] Kovachich, н. д., XXX.

[18] SRH, II, 324–325. Rókay, н. д., 165.

[19] Bak M. János-Bónis György+, Sweeney James Ross (translated and edited), *The Laws of Medieval Kingdom of Hungary (witha critical essay on previous editions by Csizmadia Andor+)*, I, 1000–1301, *The Laws of Hungary*, series I, 1000–1526 (Ed. In chief Hidas I. Peter, The Laws of East Central Europe, General editor: Schlaks Charles Jr.), Bakersfield, California, b. g. (1989), 34, 44–53, 97–104, 111–119; Nagy Iván, *Az utolsó árpádházi király trónralépte, Székfoglaló értekezés*, Értekezések a történelmi tudományok köréből, VI/II, Budapest, 1876, 19; Pauler Gyula, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, II, Budapest, 18992, 76–83, 414–416; Klaić Vjekoslav, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, I, Zagreb, 1899 (1988), 230–233; Bartoniek Emma, *A magyar királykoronázások története*, A Magyar történelmi társulat könyvei, IV (Budapest, b. g.), 46–49, 55. Kristó Gyula, *Az aranybullák évszázada, História*, Budapest; Рокаи, н. д., 90–91.

становништву како се највећа слобода мађарске нације састоји у томе како треба да се покорава само оном краљу који је крунисан светом круном, пошто се претходно заклео да ће одржавати слободу мађарске нације.[20]

Била су међутим двојица угарских краљева која се нису крунисала. Добро је познат Јосиф II, који није хтео да се закуне, како не би морао да крши своју заклетву укидајући угарске законе и спроводећи своје, њима супротне намере. Његове одредбе Мађари су међутим саботирали, а после његове смрти скоро у потпуности укинули.[21] Мање је наглашаван у историографији случај једног другог владара, Ладислава Светог, који се није крунисао зато што је према писцу његова житија „тежио небеској а не овоземаљској круни".[22] То му међутим није сметало да постане један од највећих краљева законодаваца Угарске, чији је закон примењиван до дубоко у нови век.[23]

Када сам саопштио своје запажање професору Сими Ћирковићу у вези са законским текстовима припојеним историјским, он ми је скренуо пажњу на сличност са српским летописима, од којих су неки спојени са Закоником цара Душана. То је случај са Софијским, Ковиљским, Вршачким, Сеченичким и Попиначким летописима, као и са оним Борђошких.[24] Између њих и мађарских кратких хроника, међутим, постоји једна битна разлика. Док мађарске кратке хронике, које су прости изводи из опширнијих хроника, као што су Будимска и Бечка илустрована, те тако немају изворну вредност, српски летописи због помањкања опширних извора представљају незаобилазна историјска врела. Ова околност, ма колико осиромашила српску историографију, у врло великој мери повећава вредност српских летописа. Било би, разуме се, занимљиво знати одакле црпу српски летописи своје податке и да ли су уопште постојале опширније српске хронике? То међутим представља предмет даљих истраживања, која превазилазе оквире овог кратког разматрања.

---

[20] Szentgyörgyi István, Bažant Eva, Bašić Palković Nevenka, *Subotička bibliografija – Szabadka bibliográfiája*, I, 1764–1869, Edicija dokumenti, Dokumentumok sorozata, Biblioteka bibliografije – Bibliográfiák könyvtára, 2, Subotica, 1988, 57.

[21] Рокаи, н. д., 355–356, 380.

[22] SRH, II, Érszegi Géza, *Árpád-kori legendák és intelmek*, Budapest, b. g. (1983).

[23] Bak – Bónis – Sweeney, n. d., 12–17, 87–90; Рокаи, н. д., 40–41.

[24] Радојчић Никола, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, Београд, 1960, 20–21, 23; Кириловић Димитрије, *Матица српска је дошла у посед и четврт͞ог примерка преписа Душанова законика*, ЛМС, 364, 1949, 321–322; Соловјев Б. Александар, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Извори српског права, VI, Београд, 1980, 90–92, 98–99.

Petar Rokai

A CONTRIBUTION TO THE INSIGHT INTO RELATIONS BETWEEN HISTORICAL TEXTS AND MEDIEVAL CODES

Summary

Relying on his former research undertaken in course of writing his book *Studies of Chronicles*, the author points out in his contribution that texts known in Hungarian historiography as Short Chronicles are often put together with legal texts. By comparing the phenomenon on a wider European level, he concludes that this has been the case with other peoples as well. Professor Sima Ćirković has called his attention to a parallel phenomenon in the older Serbian practice. This is the case with some year books that were attached to Dushan's Code. The author, however, emphasizes an essential difference between the Hungarian short chronicles and the Serbian year books. That is to say, while Hungarian short chronicles constitute simple excerpts out of preserved Extensive Chronicles (illustrated Buda and Vienna ones), so that they have no original value as a source, the Serbian Year Books, in a situation of rarity of other sources, constitute significant historical wells.

УДК: 355:342](497.11)"14/15"

ДЕСПОТОВ КАНУН

ГОРДАНА ТОМОВИЋ

Апстракт. – Од почетка XV века у српској Деспотовини био је у примени такозвани Деспотов закон, који су Турци прихватили и прилагодили, задржавши српске називе, као што су: петник, заманица, коморница, збор и кмет. Српски оригинал није познат, а садржај делом откривају турски закони о власима Смедеревског санџака 1476/77, 1516. и 1536. године. Основни део Деспотовог закона био је *петник*, један војник на сваких пет кућа, уведен у време опште милитаризације српске државе. Тада је деспот Стефан поделио земљу на области („власти") под управом војвода и променио систем регрутовања војника. Својим Закоником о рудницима деспот Стефан је уредио важну економску основу земље, а доношењем другог, очигледно војног закона (Despot kanuni), успео је да удвостручи војну снагу земље увођењем петника уместо ранијег декадног система мобилизације. Појединачно су приказани српски термини као вероватни делови садржаја закона.

Кључне речи: деспот Стефан, Деспотов закон, организација српске војске, петник, коморница, заманица, збор, кмет.

Закон султана Селима I, издат 15. марта 1516. године власима, војницима и заштићеној раји Смедеревског санџака, у завршној одредби налаже да „од сада надаље буде укинут погрешни обичајни закон, познат по имену *Деспотов канун (Despot kanuni)*".[1] Овај јединствени помен потврђује да је реформа војне и државне управе деспота Стефана, која се делимично могла сагледати из других српских извора, била регулисана скупом законских одредаба, обједињених у једном правном акту, који је био познат као Деспотов закон. За разлику од Законика о рудницима деспота Стефана из 1412. године, који су Турци преузели и користили и који је, срећом, сачуван у српском препису и у турској верзији, садржај Деспотовог закона може се делимично

[1] Dušanka Bojanić-Lukač, *Jedan rani kanun za vlahe smederevskog sandžaka*, Vesnik Vojnog muzeja 11–12, Beograd 1966, 146–160.

реконструисати само на основу појединих одредаба најранијих турских закона и законских прописа који се односе на браничевске и смедеревске влахе, а посебно на основу решења о власима Смедеревског санџака из 1536. године. Из тих одредби израња из правног и војног живота Срба неколико појмова које су Турци затекли и прихватили, под српским називом, будући да нису имали у својој организацији ништа слично, па ни своје именовање. То су на првом месту **петник, заманица**, затим **коморница, збор** и **кмет**, неједнако познати из других извора, па према томе и неједнако проучени. Деспотов канун није побудио дужну пажњу истраживача српског средњовековног права и војне историје, иако је његово постојање потврђено још 1966. године, када је Душанка Бојанић-Лукач објавила наведени турски извор. Истој теми враћала се више пута, ширећи и продубљујући своје коментаре, сматрајући да су закон и наведени српски појмови витални реликт српске феудалне прошлости и старог обичајног права.[2] Премда су та разматрања допринела бољем сагледавању појединих делова целине Деспотовог закона, мора се рећи да није уочена основна промена коју је деспот увео у организацију српске војске. То је био петник.

1. ПЕТНИК

За разлику од уобичајене средњовековне српске војске, чију је основу чинио декадни систем формирања одреда и субординације,[3] али, изгледа, и новачења људи, стална опасност за опстанак Деспотовине, а нарочито обавеза учешћа српске војске у ратним операцијама на страни Турака или Угара, принудила је деспота Стефана да једним радикалним захватом преполови број од десет кућа, које су давале по једног војника. Тако је новим војним законом у једном маху могла бити удвостручена војна снага земље мобилисањем војника из сваке пете куће зависних сељака и влаха, односно увођењем институције петника. За разлику од до тада важећег декадног војног система – један

---

[2] Душанка Бојанић-Лукач, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, ИЧ XVIII, Београд 1971, 255–269. Аутор на стр. 263 и у нап. 20 сматра да су петнички систем и служба петника у трајању од месец дана преузети из организације српске средњовековне војске, као и да је термин петник сачуван у топонимији: Петница код Ваљева, Петница и Петњик код Берана. Иста, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Istorijski institut, Beograd 1974, 27–32, 140. Да петник и заманица потичу из деспотске организације средњовековне српске војске, сматрао је такође и Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 160, нап. 31; 186–188.

[3] Константин Јиречек, *Историја Срба* II, Београд, 1981², 106 (о декадном систему грађања војске по римском, односно византијском узору). Поделу војске по декадном систему потврђује и појава сатника у изворима, Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989, 43–44 (војска и наоружање); Исти, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 15–16 (сатници).

војник на десет кућа – петник је био редовни војник којега је давала свака пета кућа.[4] Иако ова појава није оставила трага у српским изворима, петник и Деспотов канун у турским законским одредбама показују укорењеност закона у пракси која је трајала више од стотину година, од почетка XV века до укидања Деспотовог кануна 1516. и забране петника и заманице са укидањем влашког статуса 1530. године.[5]

У турским изворима законска одредба која гласи: *На пет кућа иде по један војник у војни поход* забележена је први пут у закону за влахе Браничевског субашилука из 1467/68. године. Десет година касније, 1476/77. године, обавеза влаха Смедеревског санџака била је да свака пета кућа даје једног војника који обавља службу месец дана. Друге турске законске одредбе садрже још неке податке о служби петника. Закон за браничевске и видинске влахе из 1501. године прописује да на пет кућа дају једног копљаника, који треба да чува стражу на опасним местима. У решењу из 1536. године, којим се потврђује да су власи изгубили своје повластице и да су стављени под харач, објашњена су детаљно ранија и уобичајена права и обавезе влаха. Свака кућа, без обзира на број житеља, давала је годишње 93 аспре; у војне походе *је одлазио један влах са својим товарним коњем на пет кућа, као петник*.[6] Наведени извори јасно показују да је назив *петник* изведен од броја *пет*, па остаје без основа претпоставка о могућем другачијем пореклу речи.[7] Из тога се може закључити да је деспот Стефан извршио реформу војног система са

---

[4] Појава петника је била ограничена на територију Деспотовине, будући да је у исто време у Херцеговини важио Закон за влахе из турског пописа из 1477. године, према којем је сваких десет кућа давало једног коњаника (ешкинџију), Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985, 26 (Закон џемата скупине влаха вилајета Херцеговина). Исти пропис у Босни је оставио трага и у топонимији – село Десетник код Какња помиње се у другој половини XV века, Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008, 98.

[5] Душанка Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, Јадар у прошлости I, Лозница 1985, 77–191, 84–85 (укидање влашког статуса и других повлашћених редова).

[6] D. Bojanić-Lukač, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, 12 (2, IV); 13 (3, V); 16 (6, VI); 47 (36, II).

[7] Д. Бојанић-Лукач, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, 263 и нап. 20. Аутор сматра да је термин *петник* сачуван у топонимији (Петница код Ваљева, Петница и Петњик код Берана), па отуда претпоставља да се та војна обавеза називала петницом. Етимологија тих топонима је, међутим, другачија. Потиче од пешт – пећ, пећина, према научној анализи, за коју дугујемо захвалност проф. Александру Ломи. Наведени турски извори јасно показују да је назив петник изведен од броја пет, па је неоснована претпоставка о могућем пореклу речи петник од „беде", у значењу „мобе, бедбе", D. Bojanić-Lukač, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, 160 (петник). Право значење петника измакло је и другима. Обавеза да из сваке влашке куће један војник иде у службу била је заманица, а не „петница", како то наводи Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560*, Београд 2004, 243. Она на стр. 231 помиње и коморницу и заманицу, а обавезу влаха да дају једног војника из сваке пете куће не назива петником, према изворима, већ петницом, такође, по Д. Бојанић.

десет на пет, односно уведен је принцип да свака пета кућа у земљи даје по једног војника, који, са копљем и својим товарним коњем, служи војни рок у трајању од месец дана. Одредба која је регулисала такав принцип подизања војске у земљи и нормирала обавезе петника била је један од основних делова садржаја Деспотовог закона.

2. ЗАМАНИЦА

Заманица је други термин који је припадао Деспотовом закону. Позната је из српских повеља као начин извршења одређених послова земљорадника без надокнаде, о личном трошку, обавезних за све способне људе. Отуда потиче и назив *заманичка војска*, која такође представља потребу опште мобилизације свег способног људства.[8] Турско решење о власима Смедеревског санџака из 1536. године доноси посебно и значајно објашњење о заманици: *... а када је на тим границама и крајиштима бивало одвише хитних задатака и послова, одређиван је по један човек из влашке куће као* ***заманица***, *па је одлазио, који пешке, а који на товарном коњу, и извршавао заповеђене службе*".[9] Свако село, према својој величини, давало је за издржавање заманичке војске мање количине пшенице, јечма, меда и масла, које је убирао санџак-бег, а помињу се и његови људи и војводе.[10] Деспотов закон садржао је одредбу о заманичкој војсци вероватно слично формулисану као у турској рецепцији. После петника, као редовног система регрутовања, следила би ставка о заманици, односно општој мобилизацији у случају када земљи запрети ванредна опасност и када сам деспот предводи војску. Општа војна обавеза важила је за све, па и за манастирска властелинства са имунитетним правима, како се види из повеље деспота Стефана за светогорски манастир Светог Атанасија (20. јануар 1427. године).[11] Обдаривши манастир прилозима, деспот је њихове људе ослободио данка и великих и малих работа, изузев летњих унчи или војштатика, намењеног издржавању и опремању војске, и трију ствари: прво, учествују када деспот сам предводи војску (*ако би се случило господтву ми самому главом поћи на војску*);

---

[8] А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 186–188 (заманичка војска); *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 212 s. v. заманица (М. Благојевић).

[9] Dušanka Bojanić-Lukač, *Ko je učestvovao u zamaničkoj vojsci*, Vesnik Vojnog muzeja 6–7, Beograd 1962, 240–244; Иста, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, 264 (о заманици); Иста, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, 47 (36, II).

[10] D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, 47 (36, III).

[11] Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 500–501; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 187.

друго, обавезни су да се ставе на располагање крајишном војводи кад дође до формирања потере и крајишне војске; и треће, са другим метохијама обавезни су да учествују у зидању Београда.

3. КОМОРНИЦА

Служба коморнице није позната из српских извора. Назив потиче од коморе (грчки: камара, латински: camera = одаја, соба), како се у средњовековној српској држави називала државна и владарска благајна, из које се, поред осталог, издржавала и војска. Коморник је био високи дворски службеник који је водио финансијске послове владара.[12] Иако се то изричито нигде не помиње, коморница је по свој прилици био слуга у војној комори, или, како би се данас казало, комороција.[13] Војна комора подразумевала је у средњем веку гломазни пратећи војни апарат различитог садржаја. Имала је благајну, храну, стоку, војну опрему и ратне справе, као и одећу војника и резервно оружје, коње и војна кола. Поједини турски законски прописи објашњавају ко је био коморница, одакле и како се бирао и колико је трајала његова служба. Према кануну влаха Смедеревског санџака из 1476/77. године, сваких педесет кућа давало је једног коморницу (komornice), *што значи слугу*, чија је служба, према кануну из 1501. године, трајала шест месеци. У кануну за влахе Смедеревског санџака из 1516. године, којим се укида Деспотов закон (Despot kanunu), доносе се извесна објашњења о комори и онима који у њој служе. Одређује се: *Из места од којих се узима комора изводи се према кануну један неверник на педесет кућа ... да од пролећа шест месеци обавља своју службу, која је позната.*[14] То значи да се комора снабдевала из изабраних и, вероватно, богатијих места, из којих су, на сваких педесет кућа, узимане слуге, зване коморница, да врше службу по шест месеци од пролећа до јесени.

---

[12] *Лексикон српског средњег века*, 311–312, s.v. комора, коморник (М. Маловић-Ђукић). Д. Бојанић-Лукач, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, 263–164. Сматра да се обавеза називала „коморница", а слуга вероватно коморник, иако то извори не подржавају. Такође сматра да је коморник „дословно исто што и станик, а комора стан" (стр. 264). Међутим, у том случају би се у турском извору нашао српски назив *станик*, а не *коморница*.

[13] *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, X, Београд 1978, 68. s.v. комора (3. позадинска војна јединица); 71. s.v. комороција (онај који гони натоварене коње или иде уз возила у војној комори, припадник коморе).

[14] D. Bojanić-Lukač, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, 13 (3, V); 16 (6, VIII); 29–30 (19, III, IV); 33 (20, V); 151. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, X, 71, s.v. комороција (у Вуковој Србији свако село имало је неколико одређених људи с коњима који су носили храну војницима од њихових кућа, називали су се комороције, а њихов товар комора).

4. ЗБОР И КМЕТ

Канун за влахе Смедеревског санџака из 1516. године, којим се укида Деспотов закон, садржи одредбу: *да убудуће влашки народ и остали не чине* ***збор*** *и скупштине и нека међу собом не истичу* ***кметове***.[15] Реч збор у турском извору наводи се непреведено, као *izbor*, што показује да је преузета из српског изворника Деспотовог закона. Забрана права на збор тумачи се као онај део закона деспота Стефана који је у турској рецепцији и редакцији био неприхватљив за турске законодавце.[16] Збор је у српском народу установа дугог трајања, која се у различитим видовима, од великих државних и црквених сабора, преко жупских, катунских и племенских зборова, градских и сеоских сабора сачувала до данашњих дана.[17] Кмет је такође добро познат како у општој словенској, тако и у српској историји, иако је запажено да се значење назива мењало, према подручју и времену, од припадника повлашћеног слоја у Босни, преко сеоског старешине и судије у Приморју, до зависних сељака и работника црквених.[18] Према одредби у кануну за влахе смедеревског санџака из 1516. године, види се да је збор представљао важан вид самоуправе, опште или локално окупљање народа, са кметовима као одабраним представницима. Кратка формулација у турском извору: *да убудуће влашки народ и остали не чине збор и скупштине*, не односи се само на влахе већ и на остало становништво Деспотовине. А то значи да је у Деспотовом закону нормирано постојеће обичајно право катунског и регионалног или локалног сеоског збора, где су се решавали судски спорови и друга различита питања.[19] Одредба о збору у Деспотовом закону била је вероватно слично формулисана као у Закону о рудницима, где се за решавање већих питања налаже: *да иде кнез с протопопом код војводе и с пургарима и добрим људима који се налазе у месту да суде саборно*.[20] Из других извора и сачуване традиције познато је да су *кмети* или *добри људи* имали улогу поротника у мирењу завађених

---

[15] D. Bojanić-Lukač, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, 31 (19, XIII); 140.

[16] Исто, 140. Д. Бојанић-Лукач сматра помен Деспотовог кануна доказом тога да је деспот Стефан организовао влахе у српској држави као влахе крајишта (граничаре) и да је тај закон остао на снази до 1516. године.

[17] Сима Ћирковић, *Сьборь*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 336–340; *Лексикон српског средњег века*, 222–228, s. v. збор (С. Ћирковић, М. Благојевић).

[18] *Лексикон српског средњег века*, 298–299, s. v. кмет (Р. Михаљчић).

[19] Кмет и збор по кануну из 1516. године представљали би незванични народни суд, који је опстао упркос забранама, Радмила Тричковић, *Поклон*, ИЧ XXXV, Београд 1988, 55–74, 56.

[20] Биљана Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Споменик САНУ CXXVI, Београд 1985, 21 (IV О суду војводе и кнеза); 52, у коментару износи гледиште да су *добри људи* били поротници у колегијалном судском телу.

страна и решавању спорова.[21] Према пресуди о хиландарским међама између села Хоче и Јанчишта од 12. јануара 1454. године, судски поступак, у коме су учествовали кметови, имао је следећи ток. По наредби владара, деспота Ђурђа, властелин Оливер Големовић поставио је двадесетчетворицу кметова и послушника из околних села да означе међе између метохије манастира Хиландара (села Хоче) и Јанчишта. Наредбу је уручио Оливеров отрок Никола Владовић. Потом су, према ранијој пресуди челника Николе и подацима у повељи, изашли на терен, заклели се на првом међнику, описали све међе. Тачност увиђаја потврдила су дванаесторица познатих људи и три попа, заклевши се пред њима, и све је завршено поновним заклињањем двадесетчетворице кметова и стариника, који се поименично наводе.[22]

Слично као у Новом Брду, према *суду господина деспота*, судило се и у Сребреници. „Бог је правда и господина деспота суд" – започели су своју изјаву Марин Радосалић и Добрушко Бранојевић у Сребреници пред војводом Милошем, кнезом и сребрничким пургарима и властелом, 10. новембра 1457. године, жалећи се да су им херцегови људи украли 180 дуката. Тражили су „Богом и правдом и господина деспота судом" да им се дукати плате или да им се кривци дају. Да су тужитељи у праву, потврдила су дванаесторица поротника.[23]

Наведени примери показују да су збор и кмет у Деспотовом закону имали првенствено судску функцију и управо због тога их забрањује турски законодавац. Иако је турска власт прихватила битне одредбе старијег већ укорењеног српског закона, који је био познат као Деспотов канун, па и ону о збору и кмету, очигледно је почела да јој смета самосталност потчињеног народа у доношењу судских одлука, а поред тога било какав вид окупљања народа представљао је сталну претњу за турски управни поредак. За спровођење забране о збору и кмету били су задужени кадија и санџак-бег. Кадија је сместа морао да упозори санџак-бега на то да строго казни *оне који истичу кметове и оне који су то*, док је подстрекачима следила расправа и казна *како треба*. Пошто се укида *погрешни обичајни закон, познат по имену Деспотов канун*, сва спорна питања убудуће ће размотрити санџак-бег и вилајетске кадије, према турским прописима и са извршном влашћу у решавању

---

[21] К. Јиречек, *Историја Срба* II, 99–100 (кмет); 136 (кмети – добри људи); 138 (кмети поротници). Р. Тричковић, *Поклон*, 56 и нап. 9 и 10 (повезује забрану збора и кметова из 1516. године са мешовитом поротом између Дубровчана и Срба са по дванаесторицом кметова).

[22] Александар Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 214–215. Андрија Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд 1992, 125–137, 131–133 (о кмету). На стр. 133 аутор другачије тумачи поступак доношења пресуде из 1454. о хиландарским међама – као да је деспот поставио дванаесторицу поротника, пред којима се заклињу двадесетчетворица стариника, како не стоји у наведеном извору.

[23] С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, 431–432 (сребрнична пресуда 1457).

непријатељстава и грађанских спорова,[24] што, према томе, значи да су до тада били у надлежности збора и кметова.

5. ДЕСПОТОВ ЗАКОН

Деспотов закон је садржао, уз одредбе о петнику, заманици, коморници, збору и кмету, свакако и низ других законских чланова, из старијег Влашког и Војничког закона, али ту би требало очекивати на првом месту законску регулативу одавно уочене деспотове реформе војно-управног система земље, поделу на такозване власти и увођење војвода у управу. Војвода се, уз кнеза и примићура, помиње и у турским законима за смедеревске и браничевске влахе, управо под српским називом, а био је санџак-бегов извршни орган у нахији.[25] Српске управновојне територијалне јединице или „власти" у Деспотовини – области под управом војводе – могу се препознати у појединим турским нахијама (Лепеница, Петрус, Островица, Некудим), а о постојању других управо сведоче најстарији турски пописи.[26] Деспотов биограф Константин Филозоф описује промене у држави које су спроведене муњевито, гвозденом руком, строго, али правично и ефикасно: „А правда процвета и плод свој донесе... Одмах је, тако рећи од почетка, засадио свој прекрасни врт: једне (постави) да управљају пословима, друге да му буду телохранитељи, што је био најповерљивији (унутрашњи) чин. И други чин је (постојао). И трећи, спољашњи, како би трећи били са другима, а други са првима, тако рећи по анђеоском чину; (ту се), у ствари, могла видети Аеропагитова слика". Алузија се односи на Дионисија Аеропагита и онај део (чин) његовог зборника који говори *О небеској јерархији*, подељен на тријаде, од којих друга садржи: Господства, Силе, Власти.[27]

У Деспотовом закону сложена улога војводе, која је обједињавала војну, судску и општу управну власт, морала је бити тачно дефинисана. Права војводе могу се делимично сагледати из појединих одредби или забрана у Кануну за влахе Смедеревског санџака из 1516. године. Сваки војвода имао је право

---

[24] D. Bojanić-Lukač, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, 32 (19, XX).

[25] D. Bojanić-Lukač, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, 175.

[26] Михаило Ј. Динић, *„Власши" за време Десйошовине*, Из српске историје средњега века, Београд 2003, 220–227. Једна од првих „власти" била је формирана крајем XIV века у горњој Млави (потоња нахија Ждрело субашилука Браничево), као крајишка област под управом великог војводе свих Срба Угљеше Десисаљића, са седиштем у утврђеном комплексу тврђаве Ждрело и браничевске митрополије, Гордана Томовић, *Ресавска мешохија и нахија Ресава*, Деспот Стефан и његова Манасија, Деспотовац 2008, 7–20, стр. 11.

[27] Константин Филозоф, *Живош Сшефана Лазаревића десйоша срйскоī*, превод и напомене Гордана Јовановић, Београд 2007, 47–48, нап. 80 (зборник Дионисија Аеропагита превео је монах Исаија 1371. године).

на кућу и на њено одржавање. Готово да се може од речи до речи препознати српски изворник у следећој одредби из турског кануна: *Што се тиче војводе, у свакој нахији на једном одређеном месту народ те нахије нека направи кућу свом војводи. Али војвода нека је нипошто не руши. А ако током месеци и током времена буде склона паду, народ те нахије договорно нека је поправи и оправи. Тако да убудуће сваки војвода који дође ту станује и пребива.*[28] Турски законодавац забранио је да нови војвода приликом ступања на дужност узима од сваког старешине влаха, примићура, по једну мешину масла и по један покровац, како је то могло бити прописано у Деспотовом закону. Српски прописи наслућују се и у неким радним обавезама, које канун укида: доношење луча и дасака, косидба и пренос сена, доношење дрва, чување тврђава; затим у неким терминима преузетим из српског правног система, као што су *поклон*[29] и *зарука*.[30] Међутим, после више од пола века примене Деспотовог закона у турској рецепцији, многе одредбе прошле су кроз нужне промене. Њихов обим и удаљавање од првобитног текста могли би се у потпуности сагледати тек ако би се којим чудом, као што је био случај са деспотовим Закоником о рудницима, из неке колекције појавио сачувани српски изворник. У сваком случају, самим поменом, и сачуваним српским појмовним садржајем, Деспотов закон већ сада заслужује да има своје место у прегледу српског законодавства средњега века.

ИЗВОРИ

Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985.
Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008.
Dušanka Bojanić-Lukač, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Istorijski institut, Beograd 1974.
Биљана Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Споменик САНУ CXXVI, Београд 1985.
Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912.
Александар Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926.
Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, превод и напомене Гордана Јовановић, Београд 2007.

[28] D. Bojanić-Lukač, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, 30–32 (19, X, XVI).

[29] О настанку дажбине назване *канискион* у Византији, *поклон* у средњовековној Србији и у периоду под турском влашћу, као и о различитим видовима и називима, под којима се појављивала, детаљно је расправљала Р. Тричковић, *Поклон*, ИЧ XXXV, Београд 1988, 55–74.

[30] Д. Бојанић-Лукач, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, 259. Према Кануну за смедеревске влахе 1476/77. године: „Нека не буде зарука, што значи нека се не уговарају"; 267, аутор претпоставља да је реч о поклону који су примићури давали претпостављенима приликом овере уговора о ступању на дужност. Иста, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, 30 (19, VI), 161 (о поклону).

ЛИТЕРАТУРА

Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989.
Милош Благојевић, *Државна уџрава у срџским средњовековним земљама*, Београд 1997.
Dušanka Bojanić-Lukač, *Ko je učestvovao u zamaničkoj vojsci*, Vesnik Vojnog muzeja 6–7, Beograd 1962, 240–244;
Dušanka Bojanić-Lukač, *Jedan rani kanun za vlahe smederevskog sandžaka*, Vesnik Vojnog muzeja 11–12, Beograd 1966, 146–160.
Душанка Бојанић-Лукач, *Власи у северној Србији и њихови џрви кануни*, ИЧ XVIII, Београд 1971, 255–269.
Душанка Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, Јадар у прошлости I, Лозница 1985.
Андрија Веселиновић, *Владарско и комунално у їрадовима Десџоџовине*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд 1992, 125–137.
Андрија Веселиновић, *Држава срџских десџоџа*, Београд 1995.
Михаило Ј. Динић, *„Власџи" за време Десџоџовине*, Из српске историје средњега века, Београд 2003, 220–227.
Константин Јиречек, *Исџорија Срба* II, Београд, 1981[2].
Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560*, Београд 2004, 243.
Гордана Томовић, *Ресавска меџохија и нахија Ресава*, Деспот Стефан и његова Манасија, Деспотовац 2008, 7–20.
Радмила Тричковић, *Поклон*, ИЧ XXXV, Београд 1988, 55–74.
Сима Ћирковић, *Сьборь*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 336–340.

РЕЧНИЦИ И ЛЕКСИКОНИ

Лексикон срџскоі средњеі века, Београд 1999.
Речник срџскохрваџскоі књижевноі и народноі језика, X, Београд 1978.

Gordana Tomović

DESPOT'S CANON

S u m m a r y

Until 1516 Vlachs in the Smederevo sanjak were organized according to the Serbian custom law, so-called Despot's canon (Despot kanuni), which Turks had receipted and redacted. The Serbian original is unknown, but its context could be partly revealed from some Turkish laws about Vlachs, as was the case with the mining law of despot Stefan, which Turks accepted and practiced. The essential part of Despot's law was *petnik*, one soldier from every fifth house. It was instituted in the time of total militarization of the Serbian state, when despot Stefan divided country into so-called "vlasti" (domains) governed by dukes (vojvoda) and changed the existing system of recruiting soldiers. Traces of these important changes could be noticed in Turkish laws about Vlachs from the second part of the XV and the first part of the XVI century, which retained Serbian names, like *petnik*, *zamanica*, *komornica*, *zbor* and *kmet*, unequally known from other sources and studied accordingly. By his Mining law despot Stefan increased economy of the country. By his other law (Despot kanuni), apparently military one, he achieved to instantly double military forces of Serbian state, instituting *petnik* instead of the previous decade system of mobilization. The other Serbian terms and their function are also treated as probable parts of the context of the law.

УДК: 34(=163.41:=511.161)"13/15"

ТРАГОВИ СРПСКОГ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ПРАВА У РАНИМ ОСМАНСКИМ КАНУНИМА И КАНУННАМАМА

ЕМА МИЉКОВИЋ, АЛЕКСАНДАР КРСТИЋ

Апстракт. – Овај рад се бави утицајем српског средњовековног законодавства на прве османске законске прописе који се односе на Смедеревски санџак, уз детаљну анализу појединих одредаба. Аутори износе став да, иако је тај утицај неспоран, Османлије нису механички преузимали одредбе српског средњовековног права и укључивали их у свој систем, већ су их прилагођавали сопственим потребама и интересима.

Кључне речи: право, средњи век, 16. век, Османско царство, власи, раја, канун.

Тема која је предмет нашег саопштења није нова у јужнословенској историографији. Њу је на широка врата у историјску и правну науку увео академик Мехмед Беговић почетком педесетих година прошлог века.[1] Следе радови османиста који су својим деловањем били везани за центре у Београду и Сарајеву, попут Б. Ђурђева, Х. Шабановића, Д. Бојанић и других. Они су минуциозно истраживали у архивима у Истанбулу и Анкари и задужили потоње генерације драгоценим збиркама османске грађе.[2] Ова документа представљају основни корпус за обраду широког спектра тема из прошлости српског народа под османском влашћу. Неминовно, приликом критичког објављивања грађе, у коментарима, поменути аутори су указивали на велики утицај српских средњовековних законских споменика на османске законске прописе који су се односили на наше земље.

---

[1] М. Беговић, *Трагови нашег средњовековног права у турским правним споменицима*, ИЧ 3 (1951–1952) 67–84.

[2] *Turski zakoni i zakonski propisi iz 15. i 16. veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974, *Kanuni i kanunname za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, ed. B. Đurđev, N. Filipović, H. Hadžibegić, M. Mujić i H. Šabanović, Sarajevo 1957.

Ипак, до нашег времена поједина питања обухваћена овом тематиком остала су још увек отворена. Чини се да узрок томе треба тражити у чињеници да, упркос томе што је већ пре више деценија уочен огроман значај османске грађе из друге половине 15. века за проучавање прилика током последњих деценија постојања независне српске државе, послу тумачења раних османских извора није се приступало тимски, уз коришћење знања и медијевиста и османиста, већ су се тиме готово искључиво бавили сами османисти, којима су недостајала специфична знања неопходна за потпуно и правилно разумевање проблематике српског средњег века. Методолошки императив за проучавање целине 15. века представља суочавање грађе различите провенијенције: српске, дубровачке, угарске и османске, јер је то једини начин да се поједина битна питања из ове области у потпуности сагледају и реше.

Процес османског освајања српских земаља трајао је више од једног века – од Маричке битке 1371. године до пада Херцеговине 1482. и Црне Горе 1496. године. Нови господари, који су своју државу детерминисали двама основним атрибутима: војничка и исламска, донели су са собом и нови управно-административни поредак, заснован у првом реду на муслиманском верском праву – *шеријату*. Међутим, уз уважавање традиција ранијих исламских држава, које су се налазиле у темељима Османског царства, османски султани, а пре свих Мехмед Освајач (1444–1445; 1451–1481) и Сулејман Законодавац (1520–1566), свесни потребе да се власт у новоосвојеним областима ваљано учврсти, с једне, и ограничења шеријата, с друге стране, доносе и секуларне законске прописе – *кануне*. Кануни се разликују за сваку провинцију Царства, због уважавања локалних прилика, интегришу поједина законска решења из законодавства држава које су покорили. Није без значаја и чињеница да су Османлије прихватиле ханефитски *мезхеб*, најлибералнију од четири муслиманске канонски прихваћене правне школе, која истиче значај правног промишљања и самосталног расуђивања у ситуацијама које нису предвиђене основним корпусима исламског права, Кураном и хадисима.[3]

У таквим околностима настају први сачувани законски прописи који се односе на српске земље. Преузимање читавог низа законских одредби и решења, као и утицај српског средњовековног права на ране османске законске акте релевантне за српске земље, уочава се у већини кануна за Смедеревски, Крушевачки, Видински, Босански, Херцеговачки и Клишки санџак, издатих у другој половини 15. и првој половини 16. века.

Увидом у поменуте текстове сагледава се неколико десетина славизама, за које није постојао адекватан термин на османском језику, или пак за које писар није ни сматрао да их треба преводити. То су најпре термини који се односе на предосманске обавезе и институције које су нашле своје место и у оквирима новог државног и друштвеног уређења попут: *баштина*, *Божић*,

---

[3] Детаљније видети: Д. Танасковић, *Ислам догма и живот*, Београд 2008, 116–117.

војнук, влах, горнина, катун, кнез, коморница, лукно, погога, примићур, зарука. У османским изворима користе се и словенски термини који одређују родбинске односе (*синовац, шура, домазет, пасторак*), они који означавају социјалне одреднице (*стар, сиромах, хром, кљаст*), као и називи за поједина занимања (*возар, грнчар, глумац, ковач, кожухар, овчар, свињар*).[4]

У домаћој историографији питање преузимања одредби рударског закона деспота Стефана Лазаревића у османско рударско законодавство, тј. у *Стари саски закон и људске обичаје мајданске* адекватно је елаборирано, па стога о томе овом приликом неће бити детаљније расправљано. Ипак, треба нагласити то да су и код рударских закона, као и у другим случајевима, Османлије водиле рачуна о локалним специфичностима, па се за време владавине Сулејмана Законодавца напушта идеја о униформном уређењу ове веома значајне привредне гране, чији је заговорник био Мехмед II Освајач, афирмишу се локалне специфичности и посебна права за рударе и становништво појединих рударских центара.[5]

У кануннами за руднике из 1536–1537. године, у којој се изричито помињу рудници Ново Брдо, Јањево, Кратово, Трепча, Рудник, Заплана, Брвеник и Сребреница, санкционисана је примена старих правних обичаја, а такође су извршени и у њу укључени преводи појединих старијих законских текстова. У самом тексту употребљено је око 50 термина који нису били преведени на османски језик, већ су се користили у оригиналном, српском (словенском) облику. Поред оних који се користе и у другим османским правним споменицима и на које је већ било указано, попут термина *Божић, кнез, теклич*, користи се и терминологија везана искључиво за рударску производњу, као *прежомал* (нестанак руде у рову), *округ* (железно рударско оруђе), *узбој* (истраживање руде), тако да се и немачке речи користе у искривљеном облику, у ствари, на начин на који су се изговарале у српском језику.[6]

Ова збирка представља кодекс свеукупног рударског пословања у Србији и Босни, укључујући ту рударске уредбе, називе, оруђа и технике производње, као и уређење рударских односа. Она, по својој суштини, превазилази оквире шеријатског права, које предвиђа само решења за стицање права на копање руде и на њено опорезивање. Шеријатско право не садржи одредбе којима се регулишу односи између власника рудника, закупаца и рудара, већ

---

[4] Видети: Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (= BBA), *Tapu tahrir defteri* (= TTD), 16 (1476), 1007 (1516), 978 (1528); D. Bojanić, *Turski zakoni*.

[5] О рударској производњи у другој половини 15. и током 16. века видети: С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд 2002, 145–185; С. Катић, *Рудник под османском влашћу у 15. и 16. веку*, ИЧ 55 (2007) 133–155; Исти, *Производња бакра у Мајданпеку шездесетих и седамдесетих година 16. века*, ИЧ 57 (2008) 123–136.

[6] М. Беговић, *Трагови нашег средњовековног права*, 71–74; Исти, *Наши називи у турским рударским законима из 15. и 16. века*, Анали Правног факултета 19/1–2 (1971) 19–25.

се ти односи регулишу по општим прописима секуларних законика. Међутим, занимљиво је да поједине одредбе поменуте рударске кануннаме из времена Сулејмана Законодавца садрже у себи правна решења која су у директној супротности са исламским верским правом, као што је пропис о кажњавању извесних рударских кривица стрмоглављивањем у рударску јаму и пропис о ваљаности сведочанства морално неисправних лица. Наиме, по одредбама шеријатског права ханефитске школе, сведочење пијаница, коцкара, лажљиваца и других чији морал није био у складу са исламским прописима није могло бити прихваћено пред судом.[7] Очигледно је да су османске власти сматрале својим државним интересом да у потпуности преузму ранија законска решења, не обазирући се чак ни на поменуте неусклађености у оквиру јединственог правног система Царства.

I

Преузимање правних решења из периода независне српске државе уочава се и у другим збиркама османских закона, које регулишу положај становништва, њихова права, обавезе и евентуалне повластице. У овом домену, тај утицај најуочљивији је на пољу *влашкоī* законодавства, с обзиром на то да су *власи* представљали друштвену групу преузету из организације српске средњовековне државе, о чему директно сведочи и њен назив, који је задржан у османском језику. У појединим одредбама кануна за рају, а нарочито у називима појединих дажбина, такође се могу препознати стара српска законска решења, али су она уклопљена у шири контекст османског схватања појма раје (осм. رعايه, стадо) – поданика. Појам раје је у читавом Царству био заснован на јединственом концепту плаћања основног пореза *харача*, као вида искупљења за пасиван положај у оквирима османске државе, што је подразумевало и право на слободу вероисповести и ослобађање од војне службе.[8]

Власи, слободни сељаци сточари, представљају, поред раје, другу основну друштвену групу, која се након османских освајања формирала у српском друштву.[9] Влашко становништво је као накнаду за вршење војне службе уживало велике пореске олакшице, а такође је било и значајан колонизаторски

---

[7] М. Беговић, *Траīови нашеī средњовековноī ūрава*, 74.

[8] Детаљније видети: H. Inaldžik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva*, Prilozi za orijentalnu filologiju 3–4 (1953) 23–55.

[9] Када се говори о власима у време османске власти, они се третирају искључиво као социјална категорија, јер их османски извори посматрају искључиво на тај начин. О проблему влаха под османском влашћу видети: *Историја народа Јуīославије* II, Београд 1960, 80–84 (Б. Ђурђев); *Историја срūскоī народа* III/1, Београд 1993, 65–81 (Р. Самарџић); О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974, 170–176, Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560, Земља. Насеља, Сūановнишūво*, Београд 2004, 229–233.

елемент, те стога и веома важан социјални слој за турску државу. Њихов статус био је регулисан посебним законским прописима – *канунима влаха* (Kanûn-i eflak). Хронолошки први сачувани овакав пропис налази се у *Поименичном йойису вилајеша Браничево* из 1467. године, у коме се каже:

1. *Од сваке куће дају једну филурију* (златник) *и две овце, од којих је једна са јагњетом, а друга ован.*
2. *Двадесет кућа је један* ***катун****. Од свакої* ***катуна*** *даје се једна черīа, један круī сира, шри конойца и шесш улара, мешина масла и један ован.*
3. *Од друīих рајинских ресума* (дажбина) *ништа се не даје.*
4. *На йеш кућа иде* (по један) ***војник*** *у војни йоход.*[10]

Знатно детаљније, и унеколико другачије одредбе садржи *Канун влаха* у првом сачуваном опширном пописном дефтеру Смедеревског санџака из 1476–1477. године:

1. *За једну филурију која се узима сваке īодине о неверничком* ***Божићу*** *йо 45 асйри. А за једноī овна йо 15 асйри. За једну черīу, два овна, два круīа сира, два конойца и шри улара, који се узимају од свакоī кашуна, а кашун је заједница кућа која даје 50 филурија, од сваке куће шри асйре. Тако сви йоменуши ресуми износе од сваке куће 63 асйре. Скуйљају се на* ***Божић****.*
2. *Осим овоīа, од сваке куће која даје филурију узима се йо 20 асйри у йролеће, на дан звани Хизир Илијас* (тј. Ђурђевдан), *за једну овцу с јаīњешом, шшо све износи 83 асйре.*
3. *Сада су йосшали хас. Узима се за беīлук* (султанову благајну).
4. *Новчане īлобе за мање йрекршаје, које су одређене да износе йеш асйри, а даје их свака кућа која даје филурију, додељене су санџак-беīу.*
5. *Санџак-беīовима дају још на сваких 50 филурија једноī* ***коморницу****, шшо значи слуīу, а на йеш филурија једноī* ***војника****. Он један месец обавља службу.*
6. *Младарину и овчарину не дају.*
7. *Солар међу њих нека не улази.*
8. *Кашран, луч и даске не доносе.*
9. *Нека се не наīоне да чувају шврђаве.*
10. *Нека не йраве куће санџак-беīу.*
11. *Нека не косе ливаде.*
12. *Нека се не īради санџак-беīу кућа у влашким селима.*
13. *Нека не доносе дрва.*
14. ***Примићурска*** *служба* ***йримићуру*** *нека се не узима без кривице.*

[10] D. Bojanić, *Turski zakoni*, 12; незнатно другачије стилизован превод: M. Stojaković, *Braničevski tefter*, Beograd 1987, 46.

15. *Нека не буде* ***зарука****, шшо значи нека се не уговарају.*
16. *И док не дођу пред кадију, нека се не узима крвнина.*
17. *И нека се не пиитају за оно шшо је у нейријашељској земљи.*[11]

Канун за смедеревске влахе из 1501. године у основи понавља одредбе из 1476. године. Истиче се да власи не дају харач, испенџу, ушуре, овчарину, младарину, *„ниши било шша од осшалих дажбина"*, укључујући и изванредне намете и обичајне терете (*аваризи диваније* и *шекјалифи урфије*). Прецизирано је да *војници* који се опремају на пет кућа *„на смену чувају месша где шреба биши йредосшрожан"*, и доноси се нова одредба да *„када је уйад у нейријашељску земљу, од сваке куће један од њих излази у йоход"*. У *Кануну за браничевске и видинске влахе* из исте године, војник који се узима на пет кућа означен је као копљаник, док у случају непријатељског напада *„сви власи седају на коње и йосшају јолдаши"*. Ове две врсте војне службе се у кануну из 1536. године, којим се, након укидања влашког статуса у Смедеревском санџаку, регулише положај бивших влаха, називају *йешник* и *заманица*.[12] Смедеревски влашки канун из 1501. године такође одређује да *коморница* обавља своју службу санџак-бегу шест месеци, да влашки кнезови од новчаних глоба узимају десетину, као и да власи који обрађују земљу на спахијском тимару изван села у коме су уписани, дају половину ушура (десетка). Поред ове, о преласку влаха на земљорадњу убедљиво сведочи и последња одредба поменутог кануна, која одређује да власи који продају вино из свог винограда плаћају четири аспре од сваке бачве, али уколико га *„куйе найољу и йродају"*, дају, као и раја, 15 аспри од бачве. Канун за браничевске и видинске влахе из исте године, иако краћи од смедеревског, по својим одредбама суштински се не разликује од њега, осим што нема одредаба о влашкој земљорадњи.[13]

Током двадесет година, колико је трајало потпуно успостављање османске власти у Херцеговини, из овог дела Балкана у правцу Смедеревског санџака иселиле су се велике групе влаха-сточара. На челу влашких група које су се кретале ка новим становиштима, у потрази за одређеним повластицама, које су им омогућавале боље услове живота, стајали су влашки кнезови, који су са представницима османске власти уговарали услове пресељења. Посебан попис запустелих села и мезри у области Херцеговине указује на велике размере тог таласа сеобе. Наиме, у нахији Мостар убележено је 19, у нахији Гацко 11, у нахији Невесиње 4, у нахији Дубрава 16, у нахији Оногошт 13, а у нахији Почитељ 12 напуштених села и мезри. Поједине мезре које су остале пусте Иса-бег давао је као баштински посед појединим хришћанима, да их обрађују и да за њих плаћају десетак.[14]

---

[11] D. Bojanić, *Turski zakoni*, 13.
[12] D. Bojanić, *Turski zakoni*, 15–16, 41.
[13] D. Bojanić, *Turski zakoni*, 15–16.
[14] A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985, 601–606.

С обзиром на то да су се херцеговачки власи, највећим делом, селили у правцу Смедеревског санџака, на први поглед би се могло очекивати да су на новим staништима били дужни да плаћају мање дажбине од оних које су биле прописане у Херцеговини. Међутим, извори су недвосмислени: ситуација је била управо обрнута. Наиме, влашка породица, по одредбама херцеговачке кануннаме из 1477. године, била је дужна да од сваке куће, једном годишње, на Ђурђевдан, даје један златник, једну овцу са јагњетом (или њену противвредност у новцу, која је износила 12 акчи) и једног овна (или 15 акчи). Сваких 50 кућа је било у обавези да даје два овна (или 60 акчи) и једну чергу (или 100 акчи). У време војног похода, сваких 10 кућа морало је да опреми и пошаље једног коњаника под оружјем и на коњу да учествује у том походу. Заузврат, били су ослобођени свих других намета које је плаћала раја.[15] Дакле, новчане обавезе које је плаћала једна породица износиле су око 75 акчи, док су и друге обавезе према органима државне власти биле мањег обима у односу на већ анализиране одредбе кануна за смедеревске влахе из истог периода.

Сасвим је извесно да су услови живота у Смедеревском санџаку били много повољнији. У Смедеревском санџаку нису постојала зимска и летња станишта, већ су власи живели у селима, као и земљорадници, а разлика између њих била је у начину привређивања и плаћању дажбина. Истоветне законске одредбе као за херцеговачке влахе биле су прописане и за влахе земље Павловића (1485), као и за влахе у Маглају (1489).[16]

Међутим, на основу најранијег пописа влаха на територији српских земаља у досад познатим изворима, пописа влаха Сјенице из 1455. године, уочава се велика разлика између обавеза ове групације према османској држави у односу на прописе за браничевске влахе из 1467. и остале анализиране влашке кануне из потоњих година. Наиме, за влахе Сјенице није убележен број њихових кућа, као ни посебан законски пропис, али се на основу наведених дажбина уочава да су били дужни да дају новчани еквивалент за 400 черги (мањих шатора), које су процењене на 25 акчи,[17] ушур од пољопривредних производа одсеком, глобе, као и 14 черги од 50 акчи и 25 покроваца, чија је вредност била 10 акчи.[18] Нема помена о плаћању филурије, као ни натуралних дажбина, које су смедеревски, херцеговачки и босански власи плаћали о Божићу и Ђурђевдану, али исто тако нису прецизирани ни услови њихове

[15] Закон џемата скупине влаха вилајета Херцеговине 1477. године: *Kanuni i kanunname*, 12; A. Aličić, *Poimenični popis*, 26.

[16] *Kanuni i kanunname*, 12–14.

[17] Б. Ђурђев сматра да под чергом треба подразумевати влашку кућу и да поменутих 25 акчи представља дажбину која се може изједначити са филуријом, али за то не постоји потврда у сачуваној грађи. Видети: B. Đurđev, *Značaj podataka o Vlasima u popisu krajišta Isa-bega Ishakovića iz 1455. godine*, Godišnjak DI BiH 15 (1968) 65.

[18] H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, 8.

службе. Чини се стога да су влашки прописи за смедеревске, херцеговачке и босанске влахе разрађени након освајања Србије (1459) и Босне (1463) и преузимања појединих законских одредби из српског законодавства оног времена.

Да би се видело у којој мери османски влашки кануни почивају на средњовековном српском праву, потребно их је упоредити са законским одредбама о власима у старим српским правним споменицима. Као што је познато, њихове обавезе биле су регулисане још Законом светог Симеона и светога Саве, који нису сачувани, а чије одредбе је настојао да реконструише М. Благојевић.[19] Три манастирске повеље из 14. века садрже *Закон влахом*: Светостефанска (Бањска) хрисовуља краља Милутина (1313–1316), исправа којом Стефан Душан поклања Хиландару цркву Светог Николе у Врању (1343–1345), и Светоарханђеловска хрисовуља истог владара, настала око 1348. године.[20] Поред тога, појединачне одредбе које се односе на влахе постоје и у другим исправама. Поређењем правних одредаба ових повеља о власима, уочавају се одређене разлике, прилагођене потребама сваког од наведених црквених властелинстава. Ипак, многе одредбе су исте или сличне, што омогућава сагледавање општих карактеристика влашког статуса и њихових обавеза у средњовековној Србији.[21]

Влашка заједница – *катун* – као пореска јединица бројала је 50 кућа, исто као и у Смедеревском и Херцеговачком санџаку у другој половини 15. века. Обавеза 50 влашких кућа на Светостефанском и Светоарханђелском властелинству да дају годишње једну овцу са јагњетом и другу јалову, такође, одговара османским канунима (разлика се огледа у томе што се уместо јалове овце узимао ован). Рокови за извршавање ових обавеза – Божић

---

[19] М. Благојевић, *Закон светога Симеона и светога Саве*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 144–157.

[20] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 9; С. Мишић и Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 113–114; С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 73; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама: правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, Београд 2006, 41–42, 103–104, 128–131, превод: 147–148, 169–170, 177–178.

[21] О власима у средњовековној Србији постоји обимна литература, из које издвајамо: С. Новаковић, *Село*, Народ и земља у старој српској држави, приредио С. Ћирковић, Београд 2002, 29–53; К. Јиречек, *Историја Срба* II, Београд 1988, 96–98; 165; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305–330; М. Филиповић, *Структура и организација средњовековних катуна*, Симпозијум о средњовековном катуну, Сарајево 1963, 45–112; Д. Ковачевић, *Средњовековни катун по дубровачким изворима*, Симпозијум, 121–139; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 173–185; Б. Храбак, *Челници сточарских заједница у источној Херцеговини у 13–14. веку*, Зборник за историју БиХ 2 (1997) 139–172; Ђ. Тошић, *Прилог познавању Доњих Влаха у источној Херцеговини*, Зборник за историју БиХ 4 (2004) 81–132; М. Благојевић, *Влашки кнезови, примићури и челници у држави Немањића и Котроманића (13–14. век)*, Споменица Милана Васића, Бања Лука 2005, 43–75.

и Ђурђевдан – такође нису изум османских власти, већ стари укорењени обичај. Светоарханђеловска хрисовуља предвиђа да 50 кућа даје сваке друге године манастиру по коња или 30 перпера, *„као што су давали царству ми“*, док је на поседу врањске цркве Светог Николе хиландарски игуман добијао од влашког катуна Псодерци годишње два коња.[22] Одредба о давању коња не постоји у османским влашким канунима, као ни она која прописује да свако влашко домаћинство даје годишње по две јагњеће коже (на Светостефанском), односно јагњећу кожу и испорак (на Светоарханђелском властелинству).[23] Светостефанска хрисовуља као прву обавезу влаха одређује давање малог (умањеног) десетка од сточарских производа, што се не јавља ни у другим манастирским влашким законима, као ни у раним османским канунима. Давање десетка одсеком постоји, како је речено, само код сјеничких влаха у крајишту Иса-бега 1455. године.[24] Основна влашка дажбина у османским канунима – филурија (дукат по кући) – такође није забележена у ранијим српским исправама.

Поменуте повеље бележе четири посебне групе влаха, које су имале и различита задужења: *војнике*, *поклонике*, *ћелаторе* и *убоге*. *Војници* су били дужни да предају црвене покровце (Свети Никола у Врању) или *окроје* (Бањска), а на њих или на *ћелаторе* односила се одредба у Светоарханђеловској хрисовуљи: *„други власи да дају окроје и клашње“*,[25] пошто су на том властелинству *поклоници*, који су сами одређивали десетак, давали у јесен покрове, а у пролеће два брава јалова, док су *убоги власи* обрађивали манастирску вуну. Видели смо и да главно задужење влаха Сјенице 1455. године такође чини израда черги и покривача. Сасвим је, дакле, јасна веза одредби влашких кануна о давању једне черге и два овна од катуна са наведеним средњовековним, а истог порекла су свакако и архаични обичаји да(ри)вања котурова сира, конопаца и улара, иако нису посведочени у наведеним старим српским исправама.[26]

У манастирским влашким законима уочава се разлика између *војника* и *ћелатора* и у погледу њихових пастирских задужења. У нормалним околностима, војници су чували пастуве и кобиле, а ћелатори овце. У посебним ситуацијама, међутим, били су дужни и једни и други да се ангажују на истом

---

[22] Ова исправа, за коју издавач сматра да је компилација настала спајањем две Душанове повеље за врањску цркву, садржи на два места пописе влаха Псодераца, старешина домаћинстава и њихових синова, што укупно чини, случајно или не, тачно 50 људи (40+10): С. Марјановић-Душанић, *Повеља Светог Николе у Врању*, 72–74.

[23] Јагњећа кожа и испорак (кожа насилно испореног јагњета) давани су цркви и служили су за израду пергамента: *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 261, s. v. *Јагњетина* (Р. Михаљчић). То је и разлог што ове специфичне обавезе нема у османским влашким канунима.

[24] Р. Михаљчић, *Закони*, 41; H. Šabanović, *Krajište*, 8.

[25] Окрој је изгледа врста обуће, док је клашње грубо сукно од црне вуне: *Лексикон*, 296–297, s. v. *Клашње* (Д. Динић-Кнежевић), 468–469, s. v. *Окрој* (Ђ. Петровић).

[26] Р. Михаљчић, *Закони*, 41–42, 103–104, 128–131.

послу: *„у зло време и војник и ћелатор да иду к овцама“*, прописује Светостефанска хрисовуља, док су на поседу врањског Светог Николе морали *„када се упушта пастув да чувају кобиле пешак и коњаник“*.[27] Као надокнаду за чување манастирске стоке, власи су имали право на *белег*, тј. да обележе једно ждребе на два пастира, које су наредне године изводили из манастирског крда. На Дечанском властелинству власи који су чували кобиле уместо белега добијали су месечнину у храни, док су они који су напасали овце узимали о Ђурђевдану на сто оваца једну са јагњетом. Власи на властелинству Светих Арханђела су, поред белега, за чување манастирске стоке добијали и месечнину, гуњеве и клашње.[28]

Основне обавезе влаха *војника* морале су свакако бити војне природе, али нам средњовековни српски извори о њима скоро ништа не говоре. Краљ Драгутин је, рецимо, прописао да хиландарски људи и власи који током године обављају транспортну службу између Призрена и Свете Горе неће *„ходити на војску ни с ким“*, осим ако се догоди напад на земљу.[29] Сачуване законске одредбе о власима у српским исправама одражавају специфичне потребе за њиховим радом на манастирским поседима. С друге стране, османској држави власи су били потребни првенствено због њихове војне организације, те су управо стога задржани као социјална и правна категорија, интегрисана у војне структуре Царства. Наведени српски термини *петник* и *заманица* недвосмислено указују на то да порекло влашке војне организације под Османлијама треба тражити у српској средњовековној држави.

Због своје војне службе власи су били ослобођени не само свих уобичајених рајинских дажбина и намета већ и свих работа које су забележене у старим српским исправама. Поред наведених пастирских, власи су на манастирским поседима били дужни да косе сено, праве ограде и торове, сносе сир са планине, понегде и да бедбом један дан ору и жању (Свети Ђорђе код Скопља) или обрађују црквени виноград (Свети Никола у Врању), затим да преносе разне товаре, укључујући жито и со.[30] Влашки каравани су током средњег века били главни преносници соли из приморја, па су обавезе

---

[27] Р. Михаљчић, *Закони*, 42, 103, 170; нешто другачија стилизација превода: С. Марјановић-Душанић, *Повеља Светог Николе у Врању*, 73, 77.

[28] С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112; С. Марјановић-Душанић, *Повеља Светог Николе у Врању*, 73; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 134; Р. Михаљчић, *Закони*, 67, 74, 84, 104, 119–120.

[29] С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 388; М. Живојиновић, *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару*, ЗРВИ 32 (1993) 129–136, сматра да је ову повељу издао краљ Милутин.

[30] На Светостефанском властелинству су и они власи *„који села имају“* били дужни не само да косе сено три дана годишње већ и да доносе товар жита и вина, као и по 10 товара соли на 40 *клетишта* (колиба, тј. домаћинстава): Р. Михаљчић, *Закони*, 15, 42, 103, 128–131.

преноса соли биле посебно истакнуте на свим манастирским властелинствима на којима су живеле влашке скупине.[31] Из тог разлога, османски влашки кануни као посебну ставку истичу *„солар међу њих нека не улази“*, што значи да су власи били ослобођени обавезе преноса соли за потребе османске државе, у којој је промет и продаја соли био државни монопол са посебно организованом службом.[32]

Недовољно је јасна одредба влашких кануна за Смедеревски санџак: *„нека не буде* ***зарука****, шӣо значи нека се не уīоварају“*.[33] Термини *зарука* и *заручиӣи* јављају се у средњовековним актима, насталим углавном поводом спорова у вези са дубровачким пословањем у српским земљама, у значењу заплена, спречавање, секвестар спорне имовине.[34] Овде је, међутим, како се види из објашњења у самом тексту кануна, у питању друго познато значење појма *зарука* – споразум, договор.[35] Душанка Бојанић је покушала да овај термин протумачи као давање вере приликом ступања у службу, па би тако забрана зарука представљала одредбу преузету из српског влашког законодавства, којом се владаревим власима забрањивало да ступају у службу неком другом феудалцу.[36] Чини се ипак да је смисао забране да власи склапају уговоре ограничавање њихове пословно-правне способности, што се вероватно првенствено односило на улогу коју су имали као преносници роба у средњовековној караванској трговини, будући да су власи од последње четвртине 15. века постали део царског хаса и били директно у служби султана.

---

[31] Поред наведених влашких закона, карактеристичне су и одредбе Дечанских хрисовуља: *„Власи да носе ӣроӣисану со од црквеноī дохоӣка, а шӣо донесу више, да је цркви ӣоловина, а ӣоловина Власима, а ако црква буде желела, може и ӣо да им оӣкуӣи“*. Трећа Дечанска хрисовуља обавезује Влахе и Арбанасе да доносе со за манастир из Светог Срђа (солски трг на ушћу Бојане): П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 135, 272; Р. Михаљчић, *Закони*, 72, 76, 84. О промету соли видети: М. Гецић, *Дубровачка ӣрīовина сољу у 14. веку*, ЗФФ 3 (1957) 95–153.

[32] H. Inalcik, *Economic and Social History of the Ottoman Empire, volume one: 1300–1600*, Cambridge 1997, 58–64.

[33] Овако формулисана одредба налази се у кануну из 1476. године:
زاروقا اولنميا شرط قونلميا, zaruka olunmaya, şart konulmaya, српски термин *зарука* не налази се у каснијим канунима из 1501. и 1528. године, већ се користио само турски израз *да се не уīоварају, да не важе уīовори*, где се османска реч арапског порекла *şart*, у значењу 1. уговор, 2. јемство, користи као еквивалент српском термину *зарука*. BBA, TTD 16; D. Bojanić, *Turski zakoni*, 13, 16, 34.

[34] Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сӣарина срӣских* I, Београд 1863, 364–365, са примерима из извора из 14. и 15. века, сакупљених у збиркама F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii*, Vindobonae 1858. и М. Пуцић, *Сӣоменици србски* I–II, Београд 1858–1862.

[35] *Речник срӣскохрваӣскоī књижевноī и народноī језика* VI, Београд 1969, 362, s. v. *зарука*.

[36] Друго понуђено тумачење – да је зарука исто што и белег – чини се потпуно неутемељеним: D. Bojanić, *Turski zakoni*, 176, s. v. *zaruka*; Иста, *Власи у северној Србији и њихови ӣрви кануни*, ИЧ 18 (1971) 266–267.

Вероватно је и последња одредба влашког кануна из 1476. године: *„и нека се не йийају за оно шйо је у нейријайељској земљи“*, у контексту улоге влаха у прекограничном преносу роба. Они се тако штите од испитивања пред османским властима и ослобађају обавезе да дају обавештајне податке, али, будући да је држава, како сматрамо, настојала да ограничи трговачко-транспортну делатност влаха и дефинише њихову улогу у војном систему, ова одредба се не јавља више у потоњим канунима.[37]

Колико год се правни статус различитих скупина влаха у српској држави разликовао међусобно, али и у погледу на норме османских кануна, њихов положај у односу на земљорадничко становништво био је знатно повољнији. Из тог разлога, постојала је тенденција како српских меропаха, тако и османске раје да прелазе у влахе. Овакву промену друштвеног положаја српски законодавци настојали су да онемогуће. *„Србин да се не жени у влахе“*, изричит је пропис у неколико повеља, али се различито одређује судбина оних који то ипак учине. Светостефанска хрисовуља предвиђа да се свеже и он и *„онај влах од коīа се буде женио, и да се враūи ūринудно оūеū на очево месūо, а који буду сūариници и не узмоīну се враūиūи, ниједан да није војник неīо сви ћелаūори“*. Насупрот томе, прва и друга Дечанска хрисовуља (1330–1331) у случају оваквог мешовитог брака наређују да породица задржи меропшки статус, укључујући не само влашку невесту и њено потомство него и унуке, док трећа повеља (1342–1345) враћа одредбу Светостефанске хрисовуље о ћелаторском статусу женика.[38]

С друге стране, потреба османских власти у другој половини 15. века да населе територију пограничног Смедеревског санџака, која се празнила услед добровољних и принудних, појединачних и масовних прелазака становништва у Угарску, нагонила их је да имају флексибилнији став према овој појави. У берату са упутствима за попис Смедеревског санџака, који се датује у 1489–1491. годину, стоји и следећа наредба: *„Влахе који се налазе у ūом санџаку нека уūишу ūоново као влахе, а рају ūоново као рају. Ону рају која је наūусūила месūа у којима је заūисана, која се одселила и ушла међу влахе и ūамо борави а уведена је ūод влашке ресуме, нека уūишу онако како су је нашли, без обзира на ūо да ли је време њеноī боравка исūод или изнад десеū īодина. Али нека им не ūресуђују да иду на било коју сūрану. И ону рају која је дошла, ушла међу влахе и ūу борави а није још уūисана ūод влашке ресуме, и њу нека уūишу како су је нашли. И нека им не одређују да иду на било коју сūрану“*.[39]

Притиснути злоупотребама санџак-бегова и њихових субаша, али и влашких старешина кнезова и примићура, *„власи, војнуци и друīа шūићеничка раја“* Смедеревског санџака упутила је 1516. године жалбу на Порту, након чега

---

[37] D. Bojanić, *Turski zakoni*, 13.

[38] Р. Михаљчић, *Закони*, 33, 68, 75, 84.

[39] D. Bojanić, *Turski zakoni*, 98.

је султан Селим I издао нови канун за влахе овог санџака. Осуђујући бројне, детаљно наведене злоупотребе и потврђујући старе одредбе, овај канун је увео и неколико новина. Озакоњена је тако пракса да санџак-бегови узимају један до два товара пшенице од сваког влашког села, да се санџак-беговим војводама изгради по једна кућа у свакој нахији, и да се за потребе службе султану могу узимати стока и људи „*у потребној количини и довољном броју*" да обаве службу. Висина филурије са 83 повећана је на 90 аспри, уз још по две аспре од сваке куће, намењене за емина пописа и његовог писара. Заузврат, било је забрањено да се преко тих двеју аспри узима *поклон* или било шта друго. Р. Тричковић је овај *поклон* идентификовала са истоименом обавезом зависног становништва која је постојала у средњовековној Србији и Византији, а састојала се у давању погаче и кокошке феудалном господару два до три пута годишње, што је потом практиковано и приликом скупљања десетине и испенџе у многим санџацима Румелије.[40]

Иако је, дакле, султан уважио већину притужби које су му поднели народни представници, он их је истовремено фактички онемогућио да се убудуће жале, забрањујући да „*влашки народ и остали*" убудуће организују *збор* и скупштине и да међу собом истичу *кметове*, тражећи од санџак-бегова и кадија да кметове и оне који су их изабрали казне „*крајње строго*". Затим се забрањују још неке злоупотребе санџак-бега и његових људи, од напасања коња на имањима влаха, преко траварине за ситну стоку до узимања њихових коња и војне опреме у ратно време. Муслиманима земљорадницима који живе по хришћанским селима и чине насиља према народу наређује се да се иселе, „*тако да муслимани буду сви на једном месту, а раја једна другој да се не меша и не додијава*".

На самом крају овог кануна, сумирајући све напред речено, стоји одредба: „*И такође, моја часна наредба таква је од сада надаље да буде укинут погрешни обичајни закон, познат по имену* ***Деспотов канун****; сва питања нека размотре санџак-беги и вилајетске кадије, према захтевима праведног шеријата и према прописима давнашњег кануна и нека извршавају шеријатско решење непријатељстава и грађанско решавање спорова. Укратко, од сада надаље ни једном појединцу нека се не чине зулуми и насиља супротно светом шеријату и противно установљеном дефтеру и кануну. Тако да убудуће, ако санџак-беги и његове субаше и војводе, као и кнезови и примићури, ни на који начин не буду спречени, већ чине зулум и насиља, и ако супротно шеријату, кануну и дефтеру било коме узму нешто његово, санџачке кадије нека не пропусте да опширно и са објашњењем напишу и то саопште мојој*

[40] На другом месту у кануну осуђују се злоупотребе санџак-бегових војвода и забрањује им се да убудуће узму иједну кокошку: D. Bojanić, *Turski zakoni*, 28–32; М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*, Дечани и византијска уметност средином 14. века, Београд 1989, 29–30; Р. Тричковић, *Поклон*, ИЧ 35 (1988) 55–74.

Порти, уточишту правде". Кадијама које би пропустиле да то учине запрећено је тешким казнама.[41]

У досадашњој литератури посвећеној питању сагледавања влашког статуса у српским земљама након пада под османску власт, постоје два супротна тумачења наведене законске одредбе. Наиме, Д. Бојанић заступала је став да помен „Деспотовог кануна" доказује да је „србијанске влахе организовао као влахе крајишта (граничаре) српски деспот Стефан Лазаревић. Закон који им је он дао остао је на снази у влашкој заједници све до 1516. године, када се помиње. Турски кануни за смедеревске влахе представљају рецепцију и редакцију Деспотовог кануна, с том разликом што су извесна влашка права (право одржавања збора и скупштина и право бирања кметова) турски законодавци сматрали неприхватљивим".[42]

С друге стране, Б. Ђурђев је сматрао да „Деспотов канун", у ствари, представља „закон на који су се позвали смедеревски санџакбези" у својим настојањима да додатним дажбинама оптерете влашко становништво, те да је он укинут султанском наредбом, а да сам текст кануна не дозвољава закључак да се израз „Деспотов канун" односи на Закон о власима.[43]

Мишљења смо да упоредна анализа до сада познатих османских прописа којима се регулише статус влашког становништва, а нарочито већ цитираних кануна из 1476–1477, 1516, као и кануна из 1528. године, о коме ће даље бити речи, потврђују закључке да се термин „Деспотов канун" заиста односи на старији закон или правне обичаје из периода српске независне државе, али да нема упоришта за став да Закон за смедеревске влахе из 1476–1477. године представља директан превод једног старијег правног акта. На пређашњи закон позивали су се санџак-бези, војводе, а можда и саме влашке старешине, кнезови и примићури, чинећи у односу на влашко становништво дела која је централна османска власт окарактерисала као „*разноврсна насиља и зулуме и свакојаке сплетке и облагивања*", те је управо стога, како је већ наглашено, Порта доносила мере да се те злоупотребе спрече.

Канун за влахе Смедеревског санџака из 1528. године понавља раније одредбе, узимајући у обзир повећање филурије на 90+2 аспре по кући и детаљно регулише претходно озакоњено давање јечма и пшенице. Правдајући ову обавезу тиме што „*поменути народ од својих усева никоме ништа не даје, а санџак-бегови имају крајњу потребу за јечмом и пшеницом на лицу места*", законодавац је одредио да свака кућа даје по три мерице (60 ока или приближно 77 kg) јечма. Истовремено, кнезови, примићури и њихови ратаји дужни су да од села са више од 25 кућа дају по једну мерицу (нешто више

[41] D. Bojanić, *Turski zakoni*, 28–32.
[42] D. Bojanić, *Turski zakoni*, 140.
[43] B. Đurđev, *O naseljavanju Vlaha-stočara u sjevernu Srbiju u drugoj polovini XV vijeka*, Godišnjak DI BiH 35 (1984) 15–16.

од 25.5 kg) пшенице, док би села са мање од 25 домаћинстава била ослобођена ове обавезе.[44]

Померање границе Османског царства према северозападу (1521) проузроковало је и промену у статусу становништва са влашким статусом. Како се смањила потреба за војницима, централна власт у Истанбулу почела је да користи влашко становништво за насељавање пустих места, као и за обраду земље. До званичног укидања влашког статуса у Смедеревском, Крушевачком, Босанском и Видинском санџаку долази 1530. године. Тада велике групе влашког становништва одлучују да крену даље, ка северозападу, у потрази за новим крајиштима, у првом реду ка Срему и Славонији. Они који су остали на територији Србије прихватају рајински статус и пореске обавезе.[45]

II

Српске породице које су под османском влашћу живеле у статусу раје имале су право да поседују наследни земљишни посед, који се називао *баштина*. Појам баштине потиче из средњовековног српског права, али је у османском правном систему измењен под утицајем схватања да је власник земље султан, а баштиник овлашћени корисник. Поред властеоских баштина, бројни примери у средњовековним изворима показују да се назив *баштина* користио и за наследна имања зависних људи – земљорадника – широм српске државе, од данашње Македоније, преко Метохије до Грбља.[46] Душанов законик предвиђа да земљорадници који поседују баштину, могу слободно да располажу својим њивама и виноградима, да их дају у мираз, подложе цркви или продају, али под условом да увек буде „работника" на том поседу. У супротном, господар села био је властан да одузме необрађену баштину.[47] За баштине зависних људи С. Новаковић је увео назив „потчињене баштине", за разлику од властеоске, „независне" или „слободне баштине", па су се ти термини потом одомаћили у нашој историографији, иако су одавно критиковани као неадекватни да означе стварне разлике у теретима и ограничењима које са собом носе њихова уживања.[48]

---

[44] D. Bojanić, *Turski zakoni*, 33–34.

[45] Е. Миљковић, *Смедеревски санџак*, 239–240.

[46] С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 114–130 (= Народ и земља у старој српској држави, Београд 2002, 103–119); М. Благојевић, *Меройси и ойроци – башйиници и йосадници у Грбаљском рукойису Душановоī законика*, Глас САНУ 396, Одељење историјских наука 12 (2004) 26, 32–33, 37; Исти, *Земљораднички закон: средњовековни рукойис*, Београд 2007, 176–178.

[47] *Законик цара Сйефана Душана 1349 и 1354*, ур. Н. Радојчић, Београд 1960, 135–136, чл. 174.

[48] С. Новаковић, *Село*, 114–130; С. Ћирковић, *Дойуне и објашњења*, на истом месту, 226–228; *Лексикон*, 32–33, s. v. *Башйина* (Р. Михаљчић, С. Ћирковић).

Под баштином у османском систему земљишних односа подразумевала се земља намењена пољопривреди која се налазила изван окућнице и која се није могла отуђити, па се користила из генерације у генерацију. *Канун за рају Смедеревског вилајета* из 1560. године дефинише баштину на следећи начин: „*Једна баштина прехрањује једног рајетина са његовом породицом. Код муслимана то је земља која се сматра једним чифлуком. Према рачуну у дунумима, то је земља од 70 до 80 дунума јако доброг земљишта, а од 120 до 130 дунума лошег земљишта*“.[49] Уживалац тимара надзирао је прелазак баштина из руку једног корисника у руке другог. Наследник баштине је био искључиво син. У случају смрти корисника баштине, ако би иза умрлог остао само малолетан син, који није био у стању да обрађује земљу, спахија је имао право да ту баштину додели другоме, али само док наследник не постане способан за обраду земље. Ако умрли није имао синове већ само браћу, баштине су потпадале под тапију. Браћа су морала да плате онолику таксу колику одреде непристрасни људи, а не господар земље. У случају да браћа не пристану на процењени износ, господар земље је имао право да земљу да на коришћење било ком страном лицу. Поседник баштине имао је право да се те земље одрекне и у том случају спахија је могао да је додели другом уз тапију. Такође је сам поседник могао да заложи земљу за новац, те је тада спахијина дужност била да не дозволи да после намирења дуга дође до спора, јер је онај код кога је земља била био дужан да је врати старом власнику. Земљу која би дуже од три године остала необрађена без оправданог разлога спахија је имао право да одузме кориснику и да додели другоме уз тапију.[50]

Корисници су имали одређене обавезе којима су надокнађивали коришћење баштина. Те обавезе су се састојале од натуралних и новчаних дажбина, које су увек биле истог износа и које су замењивале некадашње радне и натуралне обавезе. Постојање десетка као основне обавезе зависног становништва према господару властелинства у многим крајевима под српском влашћу у средњем веку, пре свега у областима у којима је утицај Византије био јак и дуготрајан, олакшало је Османлијама увођење дажбина по овом принципу (*ушури*). Од житарица и вина тимарник је поред ушура узимао и саларију, нешеријатску дажбину у висини 2.5% летине, тако да је укупно давање од ових култура износило осмину производа. За нашу тему је занимљиво то што је у Смедеревском санџаку током 16. века, а вероватно и раније, уместо саларије, од сваке баштине узимано по пола *лукна* пшенице и пола *лукна* јечма, укупно

---

[49] Дунум се одмеравао на различите начине, те није сасвим сигурно на колику величину дунума се конкретно мислило у наведеном кануну: D. Bojanić, *Turski zakoni*, 55, 142, s. v. *dunum*. Уколико се узме да је дунум износио 910 m², онда би се величина једне баштине кретала између 6 и 12 ha: Е. Миљковић, *Смедеревски санџак*, 223.

[50] Д. Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, Јадар у прошлости I, Лозница 1985, 111; Е. Миљковић, *Смедеревски санџак*, 223–224.

179.5 kg житарица.[51] Ова обавеза се у кануну за рају Смедеревског санџака из 1536. године назива *хрепун*, и тада се укида и замењује саларијом, јер бивши власи нису били у стању да је плаћају. У дефтерима из 1560. и 1574–1595. одређује се да градски становници који обрађују земљу ван градског синора нису дужни да дају хрепун.[52]

Д. Бојанић је настојала да повеже средњовековне земљорадничке баштине и обавезе зависног становништва, првенстено соће, са системом земљишних односа и дажбина раје под Османлијама. Не разумевајући праву природу соћа и погрешно процењујући систем мера, нарочито величину *кабла*, којим се соће одмеравало, дошла је до читавог низа закључака о аграрним односима без утемељења у средњовековним изворима. Између осталог, она је у хрепуну препознала *рупњак*, врсту мере за жито, повезала је са *рпинијом*, мером за површину познатом из повеље краља Милутина манастиру Светог Ђорђа код Скопља, и сматрајући смедеревско лукно од 179.5 kg приближним еквивалентом кабла којим се плаћало соће у натури, закључила да хрепун из смедеревских кануна треба идентификовати са соћем.[53] Овакав закључак је погрешан из више разлога: прво, нема никаквих назнака у изворима за повезивање соћа са *хрепуном*, *рпинијом* или *рупњаком* (иако је međусобна веза између та три термина могућа);[54] друго, соће је као основни порез у средњовековној Србији плаћало свако земљорадничко домаћинство владару (*перпера царева*), а не свом феудалном господару, и треће, уколико није давано у новцу, његов еквивалент у житу (пшеници) износио је један *кабал*, односно око 82 литра или 62 kg, како је величину кабла израчунао М. Благојевић.[55]

Д. Бојанић је на основу података о баштини из 16. века и својих схватања о природи соћа и величини српског кабла покушала да одреди и величину и структуру средњовековне сеоске баштине. Тако је дошла до закључка да је српска сеоска баштина у средњем веку, као и под османском влашћу средином 16. века, имала просечну површину од око 10 ha, од чега је једна десетина отпадала на окућницу са вртом, а остало на агрикултурни део.[56]

---

[51] Смедеревско лукно обрачунавано је на 8 истанбулских мерица (*кила*) по 20 ока, односно 205 kg житарица у случају тржишне продаје, док је приликом узимања дажбина ово лукно тежило 7 истанбулских мерица, односно 179.5 kg житарица. С. Ћирковић је уочио везу између смедеревског лукна и византијских и српских мера. Тако је лукно од 7 кила било једнако са 14 царских кабала (239.12.l), а оно од 8 кила имало је 16 царских кабала (273.28 l): С. Ћирковић, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 151–152.

[52] D. Bojanić, *Turski zakoni*, 19–20, 36, 40–41, 55, 86.

[53] Д. Бојанић, *О српској баштини и соћу у турским законима*, ИЧ 20 (1973), 157–180.

[54] М. Влајинац, *Речник наших старих мера* IV, Београд 1974, 804–805, s. v. *Рупњак, Рпина*; С. Ћирковић, *Мерење*, 160. Аутор констатује да се величина *рпиније* не може утврдити.

[55] М. Благојевић, *Соће – основни порез средњовековне Србије*, Глас САНУ 390, Одељење историјских наука књ. 11 (2001) 26–33.

[56] Д. Бојанић, *О српској баштини и соћу*, 163–169.

Са друге стране, према истраживањима М. Благојевића, један земљорадник са једним паром волова није могао годишње да обради више од 2.5–3 ha земље. Та површина би оријентационо требало да представља и величину једног сеоског имања, бар на оним поседима на којима су главне феудалне обавезе зависних сељака представљале работе. Наиме, трећина обрадивог земљишта остављала се под угар, док је, са друге стране, сељак трећину свог радног времена проводио радећи за феудалног господара на земљи коју је овај користио непосредно.[57] На оним властелинствима на којима је преовлађивао систем десетака у односу на работе, површина сеоског поседа могла је бити нешто већа. Имајући то у виду, као и да је једно сеоско газдинство поред ораница обухватало и баште, винограде, воћњаке, ливаде и друго земљиште, ипак се чини да његова укупна површина није досезала величину сеоске баштине забележене у канунима из средине 16. века (70–130 дунума, односно између 6 и 12 ha).

* * *

На основу свега изложеног очигледно је да је утицај српског средњовековног законодавства на ране османске прописе који се односе на наше земље веома снажан и да се може уочити готово у свим сегментима уређења друштвених односа. Међутим, исто тако не сме се олако закључити ни то да су Османлије по доласку у наше крајеве безрезервно прихватали целовита законска решења и механички их инкорпорирали у свој законодавни систем. Извесно је да су они затечену легислативу детаљно анализирали и прилагођавали својим интересима и својим потребама. Управо стога се османски законски прописи разликују од области до области, уважавајући како затечено стање, тако и локалне специфичности, као и улогу која је свакој провинцији појединачно била намењена у оквирима османског система власти.

---

[57] М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 310–323; Исти, *Земљораднички закон*, 267–288.

Ema Miljković, Aleksandar Krstić

TRACES OF SERBIAN MEDIEVAL LAW IN EARLY OTTOMAN REGULATIONS – *KANUNS* AND *KANUN-NAMAS*

Summary

The influence of Serbian medieval legislation on early Ottoman regulations relating to our countries has been rather strong and may be noticed in almost all segments of regulating relations in society. However, one must not lightly conclude that Ottomans, after coming to our areas, have without any reserve accepted complete legislative solutions, and that they have mechanically incorporated them into their legislative system. But they have certainly thoroughly analyzed the legislation they found and adapted it to their interests and needs. This is exactly the reason for Ottoman legislative acts being different from area to area, as a result of respecting the existing state of affairs as well as local particularities and the role set apart for every single province within the Ottoman system of governance. The authors of the present contribution particularly analyzes certain provisions included in the laws for Valachs enacted in the second half of 15th century such as those relating to betrothal; they also treat some provisions found in the *raya* legislation (the term designating the rightless Christian Turkish subjects), such as covering the tax duty known as *hrepun*, for which there is still no final contemporary historical explanation.

УДК: 271.222(497.11)-523.4:7.041.5"10/14"

КТИТОР СА ЦРКВОМ КАО ЛИКОВНА ПРЕДСТАВА КТИТОРСКОГ ПРАВА

ЧЕДОМИЛА МАРИНКОВИЋ

йосвећено йроф. Радмили Маринковић

Апстракт. – У тексту се говори о идејним и правним основама представе ктитора са црквом. Једно од најважнијих ритуалних ктиторских права било је право ктитора да у својој задужбини буде насликан са црквом коју подиже. Место и начин сликања ктиторског портрета са архитектуром није забележено ни у једном познатом сликарском приручнику – ерминији. На основу принципа представљања архитектуре на ктиторским портретима, аутор закључује да се у њима може уочити комбинација општих и карактеристичних елемената, сликарских топоса и реалистичних детаља, те да се на основу тога може успоставити аналогија са језиком повеља. Слика на којој је представљен ктитор са својом задужбином у рукама, заправо, у пикторијалној форми исказује право и обавезу ктитора према цркви коју је подигао.

Кључне речи: ктиторска представа архитектуре, ктитор, ктиторско право, повеља, диглосија.

У богатом репертоару сликане архитектуре у византијској монументалној уметности, представа цркве у оквиру ктиторског портрета заузима посебно место. Број оваквих представа веома је велики на подручју које обухвата не само Византију у ужем смислу већ и највећи део земаља њеног културног утицаја. У монументалном зидном сликарству насталом на територији српске средњовековне државе ова тема је изузетно често заступљена и својим изразито високим ликовним вредностима чини посебну целину.

Идејне основе ктиторских портрета са црквом повезане су са основним есхатолошким и сотириолошким идејама средњег века. Размишљања о Другом доласку, Страшном суду и судбини душе након живота имају велики удео у византијској мисли, као и у богословљу Св. Саве и каснијих српских писаца. Молитвена нада ктитора у сопствено спасење, чији је залог храм што га приноси Христу посредовањем Богородице или патрона цркве, била је

један од основних подстицаја за ктиторску делатност. Јасну представу о мотивима ктиторства пружају српски писци, посебно најранији, они који су, као на пример Стефан Првовенчани у делу *Живош св. Симеона*, идејно постулирали овакву делатност.[1] Живот Стефана Немање, утемељивача касније светородне династије, сав је проткан богоугодним делима или мислима о њима. Тако, у опису Немањиног живота налазимо његове многобројне мотиве за зидање манастира: Св. Богородице, Св. Николе и Св. Ђорђа, касније Студенице и Хиландара.[2] Цела нарација о животу и смрти Стефана Немање организована је око зидања манастира, прожета је и другим догађајима који се везују за његову ктиторску делатност.[3] Ово се свакако не односи само на великог жупана Стефана Немању, премда је познато у којој ће мери идеолошки, уметнички и књижевни модели које су поставили он и његови синови утицати на потоње генерације њихових наследника на престолу, чак и онда када директних потомака више не буде било. И каснији српски владари и владарке, а посебно краљ Милутин, који је, по речима свог биографа Данила II, обновио и даривао мноштво цркава не само у Србији већ и у Јерусалиму, Цариграду, Солуну и на Светој Гори, биће познати по обимној ктиторској делатности и врло сложеној ктиторској мотивацији.[4] Интензивна градитељска делатност (philoktesia, cupiditas aedificandi) спада у скоро обавезне врлине владара још од античког периода.[5]

Оснивач црквене институције назива се ктитор.[6] Овај назив најпре се појављује у језику византијског периода. Најстарији потврђени датирани

---

[1] Стефан Првовенчани је први приступио систематском описивању ктиторске делатности Стефана Немање. Стефан Првовенчани, 1988, 35–37.

[2] Исто, Св. Богородица, 66; Св. Никола, 67; Св. Ђорђе, 69–70; Студеница, 73–79; Хиландар, 79–86.

[3] Маринковић, 1998, 99–110.

[4] Данило Други, 1988, 141. За краља Милутина се често наводи да је обновио више од четрдесет цркава, што је омиљени средњовековни књижевни топос (τεσσαράκοντα φιλοκτίστης), посебно у истицању *филокшезије* (в. нап. ниже).

[5] Φιλόκτιστος, φιλοκτίστης. Уп. Lampe, 1964–1968, 1479; Liddell–Scott, 1968, 1936 (са изворима за овај термин). Одговарајући српски термин за филоктисту је зиждитель (градитељ) в. Петковић, 1935 (зьдати, зиждеши). Љубав према грађењу, *филокшезија*, књижевни је топос који је био веома распрострањен у описима идеалних владара античког доба. Јудејски краљ Херод Агрипа I (10. г. п. н. е. – 44. г. н. е.) сматран је за највећег *филокшисшу* свога доба. Римски цар Диоклецијан (245–312) такође је патио од „infinita quaedem cupiditas aedificandi" в. Kotula, 1990, 203–206. О значају подизања цркава као једне од основних врлина хришћанског владара в. Đurić, 2000, 128–129.

[6] М. Шуица, Ктитор, у: ЛССВ, 1999, 336–339; Lampe, 1964–1968, 782; Liddell–Scott, 1968, 1002; A. Kazhdan, *Ktetor*, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1991, 1160; Троицки, 1935, 94. Само по себи, оснивање манастира, међутим, није давало ктиторска права. Штавише, назив ктитор је, посебно током XIV века на Атосу, могао бити додељен не само оснивачима манастира већ и његовим истакнутим добротворима. Више о овоме код: Pavlikianov, 2001, 192.

извор помиње овај термин у XI веку.[7] Термин је посведочен у многобројним писаним изворима, посебно у дипломатичкој грађи и типицима.[8] У позновизантијско доба термин ктитор означава оснивача манастира, онога који је платио подизање цркве или преписивање и украшавање књиге, повеље или рукописа. У литератури, посебно страној, постоји тенденција да се термини ктитор и донатор изједначе, иако у основи сваког од њих постоји другачија правна институција. Патронатско (донаторско) право се јавља у западној цркви и означава „скуп привилегија и повластица коју црква даје неком физичком или правном лицу за материјалну или неку другу помоћ", док ктиторско право пре свега означава скуп „имовинских ограничења и терета власника" који је својој имовини дао црквену намену. Корени ктиторског права (*ktetorikon dikaion*) налазе се у самим почецима хришћанства у временима у којима оно још није било званично признато и у којима црква није имала право приватне својине. Већ је св. Јован Златоусти препоручивао да сви који имају средства треба да подижу задужбине. Ктитори су могли бити и мушкарци и жене. Занимљив је међутим податак који наводи Катлер да је, према Прокопију, Јустинијан ограничио ктиторско право на тај начин што су цркве могли подизати само цареви или су могле бити грађене од јавних донација.[9] Облици ктиторског права били су формулисани одредбама IV и VII Васељенског сабора и Јустинијановим новелама.

Најчешћи објекти ктиторске делатности били су манастири и цркве, али и болнице, странопријемнице, као и градске и сеоске цркве. Због свог карактера, ктиторе нису могле имати само катедралне и епископске цркве у Византији. Од овог захтева се у Србији веома много одступало.[10] Самостална српска црква била је организована по узору на византијску, те је стога и ктиторство у Србији, на основу византијских прописа, било прилагођено нашој

---

[7] Krumbacher, 1909, 404. Словенски еквиваленти овог термина били су *ктиторъ* (M. Fundator) и *ктиториса* (F.) Miklosich, 1862–65, 320.

[8] Ктиторско право је најчешће имало корене у чину оснивања манастира, било да је он подигнут „из темеља" или обновљен. Оно се могло наследити или стећи као привилегија, а било је доживотно. Обавезе ктитора и одређене црквене (најчешће манастирске) заједнице додатно су дефинисане типиком. Преглед најважнијих византијских ктиторских типика налази се у студији Катије Галатариоту. Уп. Galatariotou, 1987, 77–138. Сви до данас сачувани византијски ктиторски типици преведени су и објављени у пет томова у: *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 2000. Сачувани српски типици такође су објављени: *Карејски типик*, 1985; *Студенички типик*, 1994; *Хиландарски типик*, 1995; *Типик архиепископа Никодима* I, 2004; *Типик архиепископа Никодима* II, 2007.

[9] Прокопије наводи да је задужбина Аниције Јулијане црква Св. Полиеукта у Цариграду својом изузетном архитектуром и украсом довела у питање ексклузивност Јустинијанових ктиторских подухвата. В. Cutler, 1981, 783.

[10] Познато је да је архиепископска црква у Жичи задужбина краља Стефана Првовенчаног и његовог сина Радослава; краљ Милутин, заједно са архиепископом Савом III, био је ктитор обнове катедралне цркве Богородице Љевишке у Призрену и др.

средини.[11] И у Србији су главни ктитори били из владајуће династије, било мушки чланови, што је било чешће, било женски, што такође није било ретко.

Почетак изградње ктиторије зависио је од договора световне и црквене власти, а за правоснажност ктиторства посебно је био значајан благослов надлежног епископа. Тај пропис припада збиру црквених правила која су била установљена још на Васељенском сабору у Халкедону 451. године.[12] Оснивач манастира био је дужан да манастир материјално обезбеди.[13] У оснивачкој повељи, која је бивала исписана на пергаменту, а неретко и на зиду цркве, наводила су се непокретна добра која је ктитор завештао манастиру. За узврат, ктитор је имао читав низ права: статутарних, административних, имовинских и ритуалних. С обзиром на основни есхатолошки мотив подизања задужбине, могло би се рећи да су *ритуална* ктиторска права представљала главни садржај ктиторског права. Подразумевала су право на помињање у служби, затим угледно место у храму, и током процесија за време живота, као и на сахрањивање у задужбини и на годишњи помен након смрти. Једно од најважнијих ритуалних ктиторских права било је право ктитора да у својој задужбини *буде насликан са црквом коју подиже*. Оно је припадало искључиво оснивачу задужбине (fondateur), док сви остали приложници (donateur) то право нису имали.[14] Остала ритуална права, право на угледно место у храму у току службе, на сахрану у храму и на помен, могли су имати и други ктитори и они на које се ктиторско право у појединим случајевима преносило. Комеморативна функција ритуалног ктиторског права – право на помен, било за време живота или након смрти, као и спомен на ктитора који се вршио посредно, путем његове слике изнад гроба, као средство спасења душе – била је главни мотив ктиторства у средњем веку. Истовремено ктиторски портрет

---

[11] Крмчија св. Саве садржи прописе о ктиторима, што додатно потврђује да се ктиторско право у Србији развијало на основу византијских законских споменика. Ипак, преузети законски прописи веома су водили рачуна о поштовању независности у државном и црквеном смислу. Богдановић, 1979, 91–99, посебно 97. Уп. Номоканон, 1991.

[12] Милаш, 1895, 334, 381, 532.

[13] Троицки, 1935, 105.

[14] Исто, 123, М. Шуица, н. д. Интересантно је запазити да је овај став на одређени начин био флексибилан. Поуздано се зна, на пример, да је велики логотет Теодор Метохит обновио цариградску цркву Спаситеља у Хори. Та обнова је била веома опсежна. Будући да је од претходне, комнинске грађевине остала само структура наоса, почетком XIV века, када је обнављана, дограђени су јој купола, пастофорије, бочни анекси и две припрате са куполама. Osterhout, 1987, 35. Такође, према Шевченку (1975, 29, нап. 76), цар Андроник II је *доделио* Метохиту назив ктитора. Стога је он на мозаику у лунети изнад портала представљен са црквом у руци као да је реч о *оснивачу* манастира. Сличан случај је са свештеником Теодором Лимниотисом, који није први ктитор цркве Св. Стефана у Касторији, а представљен је како предаје цркву св. Стефану у кападокијској цркви Кирк дам алти килисе са донатором који предаје цркву св. Ђорђу, као и са донаторским паром насликаним у цркви Богородице Перивлепте у Мистри.

представљао је један од важних делова иконографског програма сваке цркве, те је стога био неизоставан.

У српској средњовековној уметности, која иконографски и стилски исходи из византијске уметности, иконографска тема ктитора са црквом забележена је у тридесет и осам цркава подигнутих или обновљених у раздобљу од 1080. до 1460. године.[15] Сликане цркве на ктиторским портретима током овог периода најчешће представљају део ктиторске композиције,[16] која је често и надгробни портрет[17] или ктиторско-династичка слика.[18] Стога је њена локација до краја XIII века, као и касније у црквама везаним за династички култ Немањића повезана са гробним местом и налази се на јужном зиду западног травеја наоса.

У првој половини XIII века композициона схема ктиторског портрета углавном је иста: благо погнутог ктитора, који у руци држи цркву, заступа и Христу на престолу приводи Богородица, касније и светитељи из династије Немањића.[19] Занимљиво је да, према сачуваним споменицима, оваква ктиторска композиција пре овог периода није била позната у Византији, па изгледа

---

[15] За доњу границу овог периода узета је црква Св. Михаила у Стону из 1080. године, где се, према мишљењу усвојеном у науци, налази најстарији портрет једног српског владара.

[16] Радојчић (1982, 25) композицију из *Стона* назива *донаторски портрет*. Остали примери ове иконографске теме су: Студеница (Краљева црква), Бијело Поље (Св. Петар), Пећка патријаршија (Богородица Одигитрија), Каран, Бела црква (Благовести), Добрун (Благовести), Дечани (Христ Пантократор, представа на јужном зиду), Полошко (Св. Ђорђе), Лесново (Арханђел Михаило и Св. Гаврило Лесновски), Трескавац (Богородица), Псача (Св. Никола), Рамаћа (Св. Никола), Велуће (Ваведење Богородице), Велика Преспа (Богородица Елеуса), Руденица (Св. Илија).

[17] Д. Поповић за ову врсту ктиторског портрета користи термин *ктиторско-надгробни* и сматра да је он био средство за идентификацију гроба. Пример овакве композиције може се наћи у наосу Милешеве и у обновљеном живопису наоса Богородичине цркве у Студеници, где су овакви ктиторски портрети у вези са гробницама изнад којих се налазе. Представљене донације имају наглашени есхатолошки смисао, што потврђују, у оба примера, и композиције Васкрсења, које се налазе насликане изнад њих. Иста веза гроба и ктиторске слике постојала је највероватније и у примеру из Градца. Поповић, 1992, 51, 84.

[18] Ова врста композиције се први пут јавља у примеру из припрате манастира *Милешеве*. Уп. Ђурић, 1992, 22. За ову врсту композиције Г. Бабић употребљава назив *хоризонтална лоза*. Уп. В. Кораћ, Г. Бабић, С. Ћирковић, 1986, 82. Преглед литературе о овој теми дао је Б. Тодић (1998, 39, нап. 21). Остали примери у којима се јавља ова композиција су: Студеница (Богородица Евергетида, јужна капела спољне припрате), Ђурђеви ступови (капела краља Драгутина) и Ариље (Св. Ахилије). У цркви Св. тројице у Сопоћанима, ова композиција је уједно и ктиторско-надгробни портрет.

[19] Богородица је заступница ктиторима у примерима из Милешеве, Сопоћана и Градца. О различитим типовима Богородице као заступнице у ктиторским композицијама в. Tatić-Đurić, 1971, 311–322. Немањићи светитељи заступници су ктиторима у примерима из јужне капеле спољне припрате Студенице, Сопоћана, Градца, Ђурђевих ступова (капеле краља Драгутина) и Ариља.

да је ова иконографска тема, којом се у ликовном облику слави светородна династија, изворно српска одлика.[20] Крајем XIII века, међутим, Богородица престаје да буде заступник Немањића. У примеру из капеле у Ђурђевим ступовима, нарасла поворка Немањића, подељена на монахе предвођене св. Симеоном и лаике предвођене ктитором, у новој врсти ктиторско-династичке слике обраћа се директно Христу.[21] Овде први пут долази и до промене положаја сликања ктитора са црквом, који је сада насликан на западном зиду.

Почетком XIV века, у складу са сличним тенденцијама у византијској уметности, под утицајем нових идеја тзв. стила ренесансе Палеолога, у српском монументалном зидном сликарству појављује се нова врста ктиторске композиције. Ктиторски портрет са црквом уобичајен за претходни период уступа место новој врсти репрезентативне ктиторско-владарске слике, а есхатолошки садржај композиције губи се у корист владарског. На њој је ктитор представљен фронтално окренут, у свечаном ставу који подсећа на византијску дворску церемонију *Prokypsis*, како држећи обема рукама показује своју цркву не више Христу, већ најчешће светитељу заштитнику, који се понекад и не налази представљен у истој композицији.[22] Под утицајем византијске царске иконографије у ктиторску композицију уводе се и друга, до тада непозната и сложена значења. Ктиторски портрет се повезује са симболичком инвеституром владара, а ктитор се приказује и како као победник после битака прима оружје од светитеља или под Христовим благословом заједно са савладарем држи цркву.[23]

И место сликања ктитора са црквом прати ову симболичку и композициону промену. Долази до раздвајања портрета ктитора од његовог гроба.

---

[20] Тезу да је појава ктиторско-династичке слике изворно српска одлика изнели су најпре Радојчић (1997², 13–14) и затим Грабар (1971², 30), а преузела ју је и Мирјана Татић-Ђурић (1971, 314). Тања Велманс (1971, 110) сматра да су цариградски и шире византијски примери ове теме ипак морали постојати, али да нису сачувани.

[21] Већ је С. Радојчић (1997², 28) изнео мишљење по коме су у овом примеру елементи донаторске и породичне композиције повезани са репрезентативном сликом. О овој одлици више код: Ђурић, 1992, 23; Tatić-Đurić, 1971, 316; Тодић, 1998, 36, 40.

[22] Свечана фронтална поза присутна је на ктиторским портретима краља Милутина – од Краљеве цркве до Грачанице. До тада уобичајени ктиторски гест *подношења цркве* светитељу преображава се у *приказивање цркве*. Христ се сада обично представља како благосиља ктитора из сегмента неба. Тенденција одсуства патрона коме се црква дарује испољена је први пут у Ариљу, где је патрон цркве св. Ахилије насликан веома далеко од ктитора. Контакт између светих особа и донатора губи се потпуно у XIV веку. В. Радојчић (1997², 78).

[23] Симболичка инвеститура владара представљена је у примеру из Грачанице. Ктитор краљ Милутин прима оружје у примеру из Старог Нагоричина, где му св. Георгије пружа мач (Ђурић, 1968, 69, црт. 1). Ктитор је представљен заједно са савладарем у примеру из Дечана. Овде ктитори нису повезани у композицију, већ се сваки за себе обраћа гледаоцу, показујући своју задужбину посматрачу. Двојно ктиторство је иконографска тема широко распрострањена у византијској уметности. О овоме више код: Babić, 1989, 275–77.

Уместо на јужном зиду западног травеја наоса, као у претходном периоду, место сликања ктитора са црквом више није прецизно дефинисано и показује различите варијације: понекад се и даље слика на јужном зиду, али и на западном и северном зиду припрате или наоса, понекад веома близу олтара или сасвим изузетно уз олтарску преграду. У каснијем периоду, посебно у последњој четвртини XIV века и у XV веку, ове се композиције налазе на западном зиду наоса. Истовремено, од друге деценије XIV века појављује се нова друштвена класа – висока властела у улози ктитора.

У последњем значајном периоду српске средњовековне уметности, у уметности моравске Србије, губе се разлике између више врста ктиторских портрета. На ктиторским композицијама моравског доба појављује се нови вид ове теме: Богородицу или светитеље патроне, којима су храмови посвећени, сада замењује владар, деспот, који се слика као посредник између Христа и властелина ктитора. Потврђивање дарова утицало је и на изглед и садржај ктиторских слика у овом периоду.[24] Најтипичнија ктиторска композиција после 1371. године представља владара са црквом, свитком и инсигнијама, често у виду симболичке инвеституре.[25] С. Радојчић је чак претпоставио да се појава свитка у руци ктитора поклапа са тренутком у коме се престало са сликањем Богородице као посреднице између ктитора и Христа, а В. Ј. Ђурић је истим поводом изнео мишљење да је намера ктитора у оваквој врсти ктиторске композиције била да, кроз кратки текст на свитку који владар обично држи у руци, сажме основну идеју из аренге манастирске оснивачке повеље.[26] Место ктиторског портрета са црквом у овом периоду се устаљује и јавља на западном зиду наоса или припрате.[27]

---

[24] Радојчић, 1997², 69; Бабић, 1979, 173; Ђурић, 1990, 29. Светитељи којима су храмови посвећени више се не сликају у ктиторским композицијама. Изузетак представља црква Св. Николе у Рамаћи, где патрон благосиља ктитора из сегмента неба.

[25] Први пример композиције у којој је ктитор представљен са свитком забележен је још 1343. године у Дечанима. Симболична инвеститура ктитора представљена је и у Раваници и у Манасији.

[26] Радојчић, 1997², 79; Ђурић, 1963, 265.

[27] Ктитор са црквом је представљен на јужном зиду у Краљевој цркви, Добруну, Дечанима, Матеичу, Псачи, цркви Св. Константина и Јелене у Охриду и Великој Преспи. Модификацију ове локације представља место ктиторског портрета у Грачаници, који се налази на јужном луку, који одваја припрату од наоса. Ктиторску представу на западном зиду имамо у цркви Св. Петра у Бијелом Пољу, Пећкој патријаршији, Горњем Козјаку и Полошком. На северном зиду припрате оваква сцена постоји у припрати Милешеве, Старом Нагоричину и Кучевишту, а на северном зиду наоса – у Белој цркви каранској и Леснову. У Дечанима св. Стефан Дечански представљен је на северном ступцу, непосредно уз олтарску преграду. Ово место ктиторске представе је необично и јединствено у целокупном сачуваном српском средњовековном зидном сликарству. Могуће је да су овакви портрети постојали у Градцу и Бањској, али нису сачувани. Необично место оваквог портрета стога је одређено његовом функцијом, која више није само ктиторска већ је и надгробна. В. Ђорђевић, 1983, 41.

* * *

Основна функција ктиторског портрета са представом цркве, који је био обавезан део иконографског програма сваке цркве у византијској и српској уметности средњег века, била је вотивна. С друге стране, слика на којој је представљен ктитор са својом задужбином у рукама, у пикторијалној форми је исказивала право и обавезу ктитора према конкретној цркви.

Сходно овоме, начин представљања ктиторске архитектуре *a priori* је морао да одговори на две обавезе:

Прва, типолошка обавеза сликане архитектуре у руци ктитора била је да већ на први поглед приказана грађевина изгледа недвосмислено хришћански. За њено представљање су стога увек коришћени архитектонски елементи заједнички свим хришћанским црквама – полукружна апсида приказана са једне стране, насупрот њој велика врата и (уколико је црква била куполна) купола и крст на крову. Без обзира на облик, време и место настанка, свака хришћанска грађевина морала је имати ове елементе. Ови елементи су се увек приказивали, а често су, из симболичких разлога бивали и пренаглашени.

Друга, подједнако значајна обавеза сликане ктиторске архитектуре била је да приказану грађевину представи на што аутентичнији начин, да у највећој мери представи њену специфичност, будући да је само конкретна грађевина она која је предмет ктиторског дара. Тиме се испуњава садржинска улога ктиторске архитектуре, чији је најважнији циљ да са што више тачности опише својства дарованог храма.[28]

Поставља се питање на основу чега се овај важан део иконографског програма слика?

Место и начин сликања ктиторског портрета са архитектуром није забележено ни у једном познатом сликарском приручнику – ерминији.[29] Такође се може претпоставити да за ктиторску представу архитектуре, као специфични одраз конкретног градитељског дела, свакако нису могли постојати већ израђени предлошци – картони – за које поједини аутори претпостављају да су при осликавању грађевине коришћени за преношење одређених фигуративних, а посебно декоративних мотива.[30] У вези са сликањем ктиторске архитектуре једино се поуздано зна да је оно било обавезно јер, како је већ истакнуто, представља најважнији сегмент ритуалног ктиторског права.

[28] А. Стојаковић је показала да ктиторска архитектура никада не представља оквир или позадину за другу сцену, већ је „подређена изражавању основне идеје – тумачењу облика свог узора". О овоме в. Стојаковић, 1974, 273; Стојаковић, 1970, 77.

[29] Сковран, 1958, 40–47; Brkić, 1991, 153–292. Ни у једном од четири сликарска приручника које представља М. Медић, ни на једном месту није поменут *начин* или *месѿо* сликања ктиторског портрета. В. Медић, 1999.

[30] Сл. Ненадовић (2003, 48–49) иступа с мишљењем да су овакви „картони" постојали. Међутим, има и сасвим супротних размишљања, по којима збирке прелиминарних цртежа нису израђиване. В. Wienfild, 1968, 81–84, 86, посебно 93 (са старијом литературом).

Према распореду живописања сцена у храму, ктиторски портрет са црквом слика се међу последњима, будући да је у српској уметности његово место најчешће у првој зони западног травеја наоса или припрате. Познато је да се црква живопише тек након завршетка грађевинских радова, и то почевши од куполе и са истока. По том редоследу, ктиторски портрет са црквом једна је од последњих у низу композиција које се сликају. Чак и у случају да осликавање храма непосредно следи радовима на архитектури (што је врло редак случај), овакав распоред би давао могућност сликару да слика цркву у руци ктитора према већ изведеној грађевини.

1. Ктитор се увек слика само са оном грађевином коју је сам подигао, док се оне грађевине или делови архитектуре над којима нема ктиторских права изостављају потпуно у представи архитектуре. Ово је посебно уочљиво у оним примерима у којима је, као у случају капела као делова већих архитектонских комплекса, потребно *селективно* представити само ону грађевину о чијем подизању се бринуо представљени ктитор. Током нашег истраживања забележили смо неколико таквих примера. Најбројнији су они из уметности раног хришћанства, где су капеле чешће биле постављане уз веће архитектонске комплексе.[31] У српској уметности средњег века тако је представљена спољна припрата Богородичине цркве у Студеници, задужбина краља Радослава, као и све три задужбине архиепископа Данила II у Пећкој патријаршији – црква Богородице Одигитрије, црква Св. Николе и спољна припрата.

2. На представи архитектуре у руци ктитора увек се представља спољашњост грађевине. Начин на који је спољашњост ктиторске архитектуре представљена није произвољан и зависи од више међусобно повезаних елемената. Она се увек приказује из одређеног угла, употребом једне од три пројекције (фронтална и профилна ортогонална пројекција, фронтална коса пројекција или начин приказивања при коме су истовремено представљене све три стране грађевине), о чему смо детаљније говорили на другом месту.

У српској срдењовековној монументалној уметности црква у руци ктитора се, по правилу, слика са једне од њених бочних страна – северне или јужне. Фронтално приказивање западне фасаде је ретко јер је на тај начин онемогућено приказивање апсиде, која, поред крста, представља најзначајнији елемент хришћанске грађевине. Истовремено представљање фронталног изгледа грађевине било је веома омиљено у античкој уметности, те је због могуће конфузије углавном изостављано у представама архитектуре раног хришћанства. У каснијем периоду средњовековни уметник је више волео истовремени приказ најмање две стране грађевине, чиме је посебно у приказивању ктиторске архитектуре добијао и већу реалистичност представљеног објекта.

---

[31] Рим, Венанцијева капела при Латеранској базилици, капела Св. Кирика и Јулите при цркви Св. Марије Антикве и капела папе Јована VII при старој базилици Св. Петра.

3. Без обзира на угао приказивања и коришћење различитих пројекција, општи изглед грађевине увек је тачан. Црква се увек представља са оне стајне тачке са које су сви њени морфолошки елементи видљиви, посебно њена горња конструкција, тако да је основна силуета грађевине тачна, било да је она једнобродна, једнокуполна или вишекуполна, лонгитудинална, централна или неког другог облика. До овог закључка долазимо најпре поредећи исте представе у оквиру једне цркве,[32] као и поређењем насликане грађевине са реалном архитектуром. Ову тврдњу додатно доказују цркве које немају дефинисан спољни облик, као што је случај са пећинским црквама.[33]

* * *

На основу анализе великог броја ктиторских представа, у које смо током нашег истраживања имали увид, могло би се закључити да су поједини архитектонски елементи ктиторске архитектуре увек исто или слично приказивани, независно од реалног изгледа грађевине коју представљају. Такви елементи су: купола са издуженим тамбуром са лучно завршеним прозорима и равном линијом крова,[34] крст, увећани портал без јасно дефинисаних врата[35] и увећана апсида.[36] Овакви елементи нису коришћени само при представљању ктиторске архитектуре већ су се често користили и при приказивању других врста сликане архитектуре.[37] Стога би они могли формирати корпус општекоришћених архитектонских елемента, који би се могли назвати и *сликарски топос* ктиторске архитектуре. Коришћењем само ових елемената у приказивању ктиторске архитектуре није се доприносило реалистичности представе нити њеној веродостојности. Уколико би изостао портрет и натпис уз представу састављену само од оваквих елемената, те уколико би она

[32] Ктиторска архитектура је два пута представљена у Милешеви и Доњој Каменици.

[33] Ово је посебно уочљиво на примеру пећинске цркве у Вардзији (Грузија). Иако се на први поглед чини да је у руци краљице Тамар представљен апстрактни облик, црни квадрат, без икаквог упоришта у стварној грађевини, пажљивом анализом видљиве фасаде, њених облика и спољашњих пропорција може се стићи до закључка да је реч о представи спољног изгледа реалне грађевине. В. Маринковић, 2007, 110, сл. 53, 54.

[34] Овако представљену куполу можемо наћи у: Милешеви (наос и припрата), Сопоћанима, Ариљу, Доњој Каменици, Пећи (црква Богородице Одигитрије), Дечанима, Леснову, Матеичу и Псачи.

[35] Увећани портал без јасно дефинисаних врата представљен је у: Богородичиној цркви у Студеници (јужна капела спољне припрате), Милешеви (наос и припрата), Ђурђевим ступовима (капела краља Драгутина) и Бијелом Пољу.

[36] Увећане апсиде су представљене у: Милешеви (наос и припрата), Сопоћанима, Ђурђевим ступовима (капела краља Драгутина), Ариљу, Пећи (црква Богородице Одигитрије), Дечанима (представа уз олтарску преграду), Матеичу и Рамаћи.

[37] У јужној капели уз унутрашњу припрату манастира Сопоћана, на северном зиду, у сцени *Пренос моштију св. Симеона из Хиландара у Студеницу* представљена је црква „Студеница", која у највећој мери понавља изглед сопоћанске цркве из ктиторске композиције.

била измештена са уобичајеног места, само на основу њеног изгледа не би се могло закључити коју врсту архитектуре она представља – архитектонски декор[38] или стварну цркву.

Са друге стране, број, облик и обојеност прозора, њихова локација на фасади, као и декоративни елементи фасада, углавном зависе од изгледа изведене грађевине. Ови елементи би могли бити специфични елементи ктиторске архитектуре. Боја фасаде, у појединим случајевима и њена текстура, као и одређени карактеристични детаљи, били би реалистични елементи, они који су морали настати искључиво на основу посматрања изведене грађевине. Они су могли, по принципу синегдохског приказивања, у свести средњовековног посматрача заменити читаву грађевину. На основу наше грађе, такви карактеристични детаљи били би следећи: данас зазидани лук између проскомидије и северне певнице у Сопоћанима, контрафор у цркви манастира Градца, карактеристични начин зидања у капели у Ђурђевим ступовима и у наосу Дечана, дрвени трем у цркви у Доњој Каменици, нише на фасади у Полошком и розета на Манасији.[39]

На основу овде изнетих карактеристика начина сликања цркве на ктиторском портрету, као што су селективност у представљању цркве, тачна спољашњост и велика брига која се посвећује детаљима представљања архитектуре, сматрамо да се даривање цркве може схватити као визуализација легалне гаранција права конкретне цркве. Слика на којој је представљен ктитор са својом задужбином у рукама у пикторијалној форми исказује ону врсту ктиторског права која се у писаном облику дефинисала повељама. Обичај исписивања оснивачке и даровне повеље на зидовима цркава, одмах уз ктиторски портрет, иде у прилог претпоставци да је црква у руци ктитора врста ликовног еквивалента повеље као правног акта.[40] Штавише, В. Ђурић је изнео мишљење о томе да је у случају представа у Дечанима и Манасији намера ктитора у оваквој врсти ктиторске композиције била да кроз кратки текст на свитку,

---

[38] Тања Велманс композициону улогу архитектуре у оквиру наративне сцене назива архитектонским декором (*décor architectural*). Уп. Velmans, 1964, 183–216.

[39] Маринковић, 2007, 236 сл. 76, 76 (Сопоћани), 238, сл. 79, 80, 81 (Градац), 242, сл. 90, 91 (капела у Ђурђевим ступовима), 256, сл. 120, 121 (Доња Каменица), 266, сл. 141, 142 (Дечани), 267, сл. 143, 144 (Полошко), 283, сл. 175, 176 (Манасија). О розети на Манасији, на основу раније познатих налаза, С. Мандић је написао расправу (1986, 17–52). Археолог Републичког завода за заштиту споменика културе, г. Марин Брмболић је 2005. године током истраживања терена око цркве у Манасији са источне стране северне певнице ископао веће делове розете, која по типу одговара оној насликаној на представи архитектуре у руци деспота Стефана. Њему и архитекти Драгану Тодоровићу овом приликом захваљујем на пруженим подацима.

[40] Повеље су биле исписане на зиду цркве у Студеници, Жичи, Грачаници и Андреашу. О правном значењу портрета на повељама више код: Ђурић, 1963, 261–265 и Бабић, 1979, 173. Хенри Франсес (1992, 20) такође сматра да су портрети ктитора имали правну улогу.

који владар обично држи у руци, сажме основну идеју из аренге манастирске оснивачке повеље.[41] Такође, по аналогији са царским портретом, који представља присуство василевса на месту где се налази његова слика, и ктиторска архитектура би у ширем оквиру ктиторског портрета требало да представља цркву саму, а не слику било каквог, а посебно не пројектног модела.[42] Тако акт донације цркве – манифестован кроз њено зидање и представљање на ктиторском портрету – исказује у ствари изразити пример приказивачке хомологије, која се кроз бригу о реалистичном представљању карактеристичних архитектонских одлика дароване цркве повезује са правним актом, односно са правним документима који прате овај чин.

У структуралном смислу интересантно је и поређење које се, овим поводом, може успоставити са језиком ктиторских повеља. Наиме, у ктиторским повељама присутан је феномен *диглосије* – одређени обавезни, типизирани делови повеље (инвокација, аренга) пишу се књижевним језиком и утврђеним књижевним формулама, док се они делови повеље у којима се наводе дарови манастиру пишу народним језиком. У складу са тим, може се претпоставити да у представљању архитектуре такође постоје извесни ликовни топоси за представљање цркве. Они су чешћи у наративним сценама. Реализам ликовног језика, којим се прецизније дефинише изглед дароване цркве, својствен је пак скоро искључиво представама ктиторске архитектуре. Стога се може претпоставити и да је визуелни начин на који се сликала ктиторска архитектура, као и у случају повеља, комбиновао ова два језика – типолошки и реалистични, учени и народни.

Цркве на ктиторским портретима спадају међу најлепше и најреалистичније представе архитектуре у средњовековном сликарству. То је и природно, јер су их због задатка сликања по „живом моделу“ радили најбољи уметници. И док се портрет ктитора владара могао преносити и путем повеље са портретом, изглед цркве увек је морао бити рађен *in situ*, на основу већ изведене грађевине. И само та, конкретна грађевина, стварни предмет ктиторског дара морала је, и због својих легалних консеквенци, бити прецизно представљена.

---

[41] Радојчић, 1997², 79; Ђурић, 1963, 265.

[42] Како је показао Ђурић (1963, 268), ово је посебно карактеристично за портрете на повељама византијских владара. Према веровању Византинаца, државно-правни статус цара се преносио и на његов портрет, те се тако *сликана йредсшава* изједначавала са самом *особом*. В. Belting, 1996, 103–107.

ЛИТЕРАТУРА

Ћирилица:

Бабић, Гордана, *О портретима у Рамаћи и једном виду инвеституре владара*, ЗМСЛУ 15, Нови Сад 1979, 151–176.

Богдановић, Димитрије, *Крмчија св. Саве*, у: Сава Немањић – св. Сава, Београд 1979, 91–99.

Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1988.

Ђорђевић, Иван, *Представа Стефана Дечанског уз олтарску преграду у Дечанима*, Саопштења XV (1983), 35–43.

Ђурић, Војислав, *Портрети на повељама византијских и српских владара*, ЗФФ, Споменица Виктора Новака VII, 1 (1963), 251–269.

Ђурић, Војислав, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, ЗМСЛУ 4 (1968), 67–97.

Ђурић, Војислав, *Друштво, држава и владар у уметности у доба династије Лазаревић-Бранковић*, ЗМСЛУ 26 (1990), 13–46.

Ђурић, Војислав, *Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви*, Зограф. Часопис за средњовековну уметност 22, Београд 1992, 13–25.

Карејски типик (ур. Д. Богдановић), Београд 1985.

Кораћ, Војислав, Бабић, Гордана, Ћирковић, Сима, *Студеница*, Београд 1986.

Лексикон српског средњег века (ур. С. Ћирковић, Р. Михаљчић), Београд 1999 [у тексту ЛССВ].

Мандић, Света, *Розета на Ресави*, Крушевац 1986, 17–52.

Маринковић, Радмила, *Светородна господа српска*, Београд 1998.

Маринковић, Чедомила, *Слика подигнуте цркве*, Београд 2007.

Медић, Милорад, *Стари сликарски приручници* I–II, Београд 1999.

Милаш, Никодим, *Правила православне цркве са тумачењима* I, Нови Сад 1895.

Ненадовић, Слободан, *Грађевинска техника у средњовековној Србији*, Београд 2003.

Номоканон (ур. М. Петровић, Г. Милановић), Београд 1991.

Петковић, Сава, *Речник црквено словенског језика*, Сремски Карловци, 1935.

Поповић, Даница, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992.

Радојчић, Светозар, *Српска уметност у средњем веку*, Београд–Загреб–Мостар, 1982.

Радојчић, Светозар, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1997[2].

Сковран, Аника, *Увод у историју сликарских приручника*, Зборник заштите споменика културе 9, Београд 1958, 40–47.

Стефан Првовенчани, *Сабрани списи* (ур. Љ. Јухас-Георгијевска), Београд 1988.

Стојаковић, Анка, *Архитектонски простор у сликарству средњовековне Србије*, Нови Сад 1970.

Стојаковић, Анка, *Ктиторски модел Ресаве*, у: Моравска школа и њено доба, Београд 1974, 269–274.

Студенички типик (ур. Т. Јовановић), Београд 1994.

Типик архиепископа Никодима I (ур. Ђ. Трифуновић), Београд 2004.

Типик архиепископа Никодима II (ур. Ђ. Трифуновић), Београд 2007.

Тодић, Бранислав, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998.

Троицки, Сергеј, *Ктиторско право у Византији и немањићкој Србији*, Глас СКА CLXVIII (1935), 81–132.

Хиландарски типик (ур. Т. Јовановић), Београд 1995.

Латиница:

Babić, Gordana, *Les portraits de Dečani représentant ensamble Dečanski et Dušan*, у: Дечани и византијска уметност, зборник радова, Београд 1989, 273–285.

Belting, Hans, *Likeness and Presence. The History of the Image before the Era of Art*, Chicago 1996.

Brkić, Nikola, *Tehnologija slikarstva, vajarstva i ikonografija*, Beograd 1991.

Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, DOS 35, 2000.

Cutler, Anthony, *Art in Byzantine Society: Motive Forces of Byzantine Patronage*, in: XVI Internazionaler Byzantinistenkongress, Akten I/2, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 31/2, Wien 1981, 759–787.

Đurić, Vojislav, *La royauté et le sacerdoce dans la décoration de Žiča*, у: Манастир Жича, зборник радова, Краљево 2000, 128–140.

Franses, Henri, *Symbols, Meaning, Belief: Donor portraits in Byzantine Art* (unpubl. PhD Thesis), London University 1992.

Galatariotou, Katia, *Byzantine Ktetorika Typica; A comparative Study*, REB 45 (1987), 77–138.

Franses, Henry, *Symbols, Meaning, Belief: Donor portraits in Byzantine Art* (unpubl. PhD Thesis), London University, 1992.

Grabar, André, *L'Empereur dans l'Art byzantin*, London 1971².

Kotula, Tomislav, *Infinita quaedam cupiditas aedificandi. L'activité édilitaire à l'époque tétrarchique*, Etudes et travaux. Studia i prace. Travaux du Centre d'archéologie méditerranéenne de l'Académie des sciences polonaise 15, Warszawa 1990, 203–206.

Krumbacher, Karl, *Κτήτωρ. Ein lexikographischer Versuch, Indogermanische forschungen*, Strassburg 1909, 393–421.

Lampe, G. W. H. (ed.), *A Patristic Greek Lexicon*. vol. 5, Oxford (1964–1968).

Lidell H. G. - Scott, R. (eds.), *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1968.

Miklosich, Franz, *Lexicon Paleosloveno-Graeco-Latinum*, Vindobonae 1862–1865.

Osterhout, Robert, *The Architecture of the Kariye Camii*, DOS 25 (1987).

The Oxford Dictionary of Byzantium (Alexander P. Kazhdan, ed.), vol. II, New York and Oxford, 1991 [у тексту ODB].

Pavlikianov, Cyril, *The Medieval Aristocracy in Mount Athos*, Sofia 2001.

Tatić-Đurić, Mirjana, *L' iconographie de la donation dans l'ancien art serbe*, in: Actes du XIVe Congrès International des études byzantines, Bucarest 1971, 311–322.

Shevchenko, Ighor, *Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of his Time*, in: The Kariye Djami, IV, New York - Princeton 1975.

Velmans, Tania, *Le rôle du décor architectural et la représentation de l'éspace dans la peinture des Paléologues*, Cahiers Archéologique XIV (1964), 183–216.

Velmans, Tania, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, in: L'art et societé à Byzance sous les Paléologues, Venice 1971, 91–149.

Winfield, David, *Middle and Late Byzantine Wall Painting Methods: a Comparative Study*, DOP 22 (1968), 63–139.

Čedomila Marinković

MONASTIC FOUNDER HOLDING A CHURH AS A FINE ART REPRESENTATION OF THE MONASTIC FOUNDER LAW

Summary

The basic function of the portrait of monastic founder holding the church, as an obligatory part of iconographic program of every church in Byzantine and Serbian medieval art, has been votive. Consequently, the way of monastic founder architecture had *a priori* to be compatible with the following two duties:

The first typological obligation of the pictured architecture in the monastic founder's hand was to make, even at first sight, the building represented looking as unequivocally Christian as possible. Its representation was always effected by applying architectural elements common to all Christian churches, i.e. a semi-circular apse visible from one side, faced with a big door and (where the church was with a cupola) with a dome on the roof. Regardless of the form, the time and the place of construction, every Christian building had to include these elements. These elements were always represented and often overemphasized out of symbolic reasons.

The second, equally important obligation of the monastic founder pictured architecture has been to make the building represented looking as authentic as possible, which applies also to expressing its particularity since the specific building is but one that is the subject of monastic founder's donation. In this way the substantive role of monastic founder architecture is fully achieved, because its most important objective is to depict as precisely as possible the features of the donated temple.

The question arises as to the reason of picturing that important part of iconographic program?

The place and the way of painting portraits of monastic founder with architecture are not recorded in any known handbook – *Charmeneia*. One possibility is also that in monastic founder architectural representation, as a specific reflection of concrete master-builder creation, by all means, there were no already made models, i.e. cardboards, serving, according to some authors, as a means of transferring of specific figurative and, particularly, decorative motives. The only well-known fact in this respect is that such way of painting of monastic founder architecture is a binding matter, since it represents the most important segment of the ritual monastic founder law.

On the ground of considerable number of monastic founder representations we may conclude that individual architectural elements of monastic founder architecture are presented always in the same or similar manner, independently of the real appearance of the building represented. That is why they form a body of generally used architectural elements that could be termed also as *pictorial topos* i.e. a basic theme of monastic founder architecture. By using only these elements in presenting this architecture, on the other hand, the number, the form and the color of windows, their place on the façade as well as decorative element on the front, depend principally on the external look of the building constructed. These elements could be taken as specific elements of the monastic founder architecture.

In terms of structural features it is interesting to consider the comparison that may be established in this respect with the language of monastic founders' charters. In other words, present here is the diglossia phenomenon, i.e. the specific obligatory and typical (standardized) parts of charters (invocation, open-chapter) are written in literary language

and by applying the established formulations, while those parts of charter listing donations to the monasteries are enumerated in folk's speaking. Along these lines it is possible to presume that certain fine arts topos elements do exist in those types of representation that are intended for representing the churches. They are found more frequently in narrative scenes. Realism of fine arts expression applied in order to precisely define the appearance of the church donated is characteristic almost exclusively of the representation of monastic founder architecture. Consequently, one may presume that the visual way applied in picturing this type of architecture, just as in the case of charters, has combined these two ways of language (expression), i.e. the typological and the realistic, at the one hand, and the learned and the folk ones, at the other.

Churches found on monastic founders' portraits belong to most beautiful and most realistic representations of architecture in medieval painting art. This is only natural, since due to the task of painting by using "a live model", they were painted by the best artists. And while a portrait of a sovereign – monastic founder, was apt to be transferred also by way of charter with the portrait, the external look of the church had always to be worked up *in situ*, on the ground of an already constructed building. And that very concrete building, the genuine subject of the monastic founder's donation, due to its legal consequences as well, had to be represented in a precise way.

УДК: 75.034.7(=163.41):7.04"12/18"

ЛИКОВИ ЗАКОНОПРЕСТУПНИКА У СРПСКОЈ УМЕТНОСТИ ОД 13. ДО 19. ВЕКА

ЉИЉАНА СТОШИЋ

Апстракт. – У српском сликарству византијског и позновизантијског периода ликови законопреступника испрва се приказују колективно, без усредсређивања на поједину личност или друштвени слој, да би се постепено све више индивидуализовали према гресима или занимањима пријемчивим за пороке и блуд. Док се у другој половини 18. века хришћански пороци у графичким зборницима морализаторско-дидактичког садржаја илуструју као персонификовани амблеми или алегоријске композиције, у 19. столећу ликови законопреступника постају главни протагонисти оријенталних и историјских жанр-сцена или грађанских портрета и аутопортрета обележених приметном самокритичношћу и хумором.

Кључне речи: византијско и римско кривично право, грешник, Душанов законик, ђаво, законопреступник, морал, пакао, порок, смртна казна.

Већ је примећено да се кажњавање грешника и законопреступника[1] у сценама *Страшној суда* у византијској уметности кретало од колективних представа – без приказивања одређених личности и друштвених слојева – ка све већој индивидуализацији и конкретизацији типова безбожника, порока и одговарајућих казни, како би се, моралним жигосањем, друштво успешније

[1] Законопреступник је непослушник било према Божјем било према световном закону, а кривично дело или злопочинство – учињени грех или прекршај и владареве и Божје заповести. Према византијском и српском средњовековном праву, сваки злочин према држави уједно је и злочин према Богу (*безакоње* или *ірех* – грч. *ἁμαρτία*), али и према своме разуму, због чега се сматра злоупотребом слободне воље. Ово схватање почива на Библији, нарочито на 10. поглављу *Прича Соломонових*, где се говори о благословености праведника и проклетости грешника за чијим леђима је батина и прекраћивање живота – в. А. В. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Скопље 1928, 141–143.

борило против њих.[2] Мада запажене још на палестинским споменицима из 6. века, најразуђеније сцене на ову тему налазе се на синајским иконама, мозаицима у Торчелу крај Венеције и фрескама из Касторије, са Крита и Кипра од 11. до 14. столећа.[3] У српским споменицима између 13. и 15. века паклене муке грешника се приказују на најзначајнијим црквеним фреско-ансамблима (Сопоћани, Богородица Љевишка, Грачаница, Дечани, Каленић), док се у малим сеоским храмовима фрескописаним у периоду под турском влашћу у 17. столећу оне с посебном пажњом разрађују као ускитњени натуралистички ликови скромних уметничких вредности (Штава, Тутин, Темска, Црколез). Бугарске цркве (Свети Атанасије у Арбанасима, 1726) и манастири из 18. и 19. века (Бачковски, 1839–1840; Рилски, 1847; Тројански, 1848; Преображенски, 1849) одликују се подробно илустрованим мукама које у паклу очекују персонализоване безбожнике и законопреступнике по гресима[4] или по занимањима[5] пријемчивим за пороке и блуд или при пролажењу кроз двадесет *мишарсшава* (*царина*). Реч је о православној замени за римокатоличко учење о *Чисшилишшу*, када душе 40 дана по разлучењу од тела, на *Посебном суду* покушавају да се откупе за почињене грехе[6] у пратњи анђела пред злим дусима.[7]

Као литерарни извори за ове сцене помињу се текстови из *Сшароī* и *Новоī завеша*, *Жишије ūреūодобноī Василија Новоī*, *Беседе Јефрема Сирина* и апокрифи попут *Хожденија Боīородице ūо мукама* или *Слова о ūоказању Госūода нашеīа Исуса Хрисша*.[8] Иако се у појединим јединицама богословске литературе наводи и по двадесетак врста казни и законопреступника, број њихових ликовних приказа у црквеним споменицима их двоструко превазилази. Најчешћи иконографски типови грешника јесу врачари (бајалице, чинилице), блуднице, воденичари, крчмари, клеветници (доушници), каматници, преорници (преорачи, кривобразданици), хајдуци, жене које не доје, као и они који спавају или раде у недељу. Сви се представљају наги, унезверених

---

[2] M. Garidis, *Les punitions collectives et individualles des damnés le Jugement dernier (du XIIe au XIVe siècle)*, ЗМСЛУ 18 (1982), 1–18.

[3] *Исшо*, fig. 3–4, 6–8, 9.

[4] Мужелоштво, блудничење, опадање, лагање, негостопримство.

[5] Терзија, бакалин, механичар, воденичар, хајдук.

[6] Пијанство, неверје и маловерје, лихварство, псовање, непрактиковање поста, молитве, покајања и телесног уздржавања.

[7] Ј. Поповић, *Доīмашика ūравославне цркве* III, Београд 1978, 724–736; Б. Тодић, *нав. дело*, 199; Г. Д. Мацаревић, *Мишарсшва*, у: *Енциклоūедија ūравославља* II, Београд 2002, 1233; Свети Игњатије Брјанчанинов, *Мишарсшва*, у: *Енциклоūедија ūравославноī духовноī живоша*, Београд 2005, 216–219; Б. Јовановић, *Пролажење кроз мишарсшва*, Зборник радова *Неохеленско наслеђе код Срба* 1 (Београд 2005), 167–178. У спољној припрати Рилског манастира налази се њихово најпотпуније, готово енциклопедијски рашчлањено илустровање, са пропратним експлицитним натписима преступа и законопреступника пуних турцизама.

[8] Б. Тодић, *Новооšкривене ūредсшаве īрешника на Сшрашном суду у Грачаници*, ЗМСЛУ 14 (1978), 201–202.

лица и ланцима везаних руку на леђима, док им вечне муке причињавају ватра, мраз, угризи црва и уједи или стезање змија, које их обавијају, а понеке јашу и сâми ђаволи или им из све снаге чупају браду или сврдом буше језик кроз врат. Будући под непосредним утицајем византијског,[9] односно старог римског права,[10] текстови српских средњовековних закона за најтеже преступе – убиство (крвништво), чедоморство, јерес, крађу, кривоклетство, лажно сведочење, неправедно суђење, блуд, скотолоштво и мужелоштво – до пијанства, паликућства, потказивања и псовања, предвиђали су казне од вешања стрмоглавце, дављења везивањем воденичког камена за врат, а потом бацања у воду, до ослепљивања и батинања.[11]

У *Душановом законику* из 1349. године најстроже предвиђене црквене казне јесу одлучивање од цркве, проклетство, анатема, прогонство и рашчињавање, док се грађанске или световне протежу од најстроже,[12] смртне казне вешањем или спаљивањем, преко сакаћења (одсецање језика,[13] носа,[14] ушију,[15] једне или обеју руку, ослепљивања и вађења ока, жежење образа,[16] осмуђивање[17]), телесних казни (батинање штаповима до сто пута), утамничавања на одређено време до заплењивања целокупне имовине и плаћања глобе (од 6 перпера за себре до 1.000 перпера за властелине или хришћанско седмоструко надокнађивање штете за све). Док је црквено законодавство за најтеже

---

[9] R. Gonzáles Fernández, *Las estructuras ideológicos del Código de Justiniano* (Anejos de antigüedad y cristianismo IV), Murcia 1997, 15, 21–22.

[10] Н. Радојчић, *Византијско право у Душановом законику*, ИЧ II (1951), 12, 15–17; Исти, *Законик цара Душана 1349 и 1354*, Београд 1960, 1; Б. Марковић, *Јустинијанов закон, Средњовековна византијско-српска правна компилација*, Београд 2007, 13–14.

[11] Б. Тодић, *нав. дело*, 203.

[12] *Душанов законик, Закон благовернаго цара Стефана, Бистрички препис* (прир. Д. Старчевић), Београд 2002, 80–109. Најстроже казне византијског законодавства, тзв. *Јустинијановог закона (Codex Iuris Civilis)* из 534. године, биле су вешање и ослепљивање – в. А. В. Соловјев, *Постанак и значај Душанова законика*, предавање одржано на Београдском народном универзитету у мају 1928. године, прештампано у: *нав. дело*, 9–34 [31].

[13] Овом, по пореклу, византијском казном нарочито се служио Стефан Немања, вероватно под утицајем свештенства.– в. А. В. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 155.

[14] У време цара Душана, нос се, сем одсецања, за казну још и урезивао, обрезивао или ровашио, за поругу целоме свету. Овај обичај доживотног телесног обележавања све до почетка 19. века одржао се у Црној Гори – в. С. Тројановић, *Психофизичко изражавање српског народа поглавито без речи*, СЕЗ LII (1935), 29 [*Нос*].

[15] Одсецање ушију и избијање зуба у старини је сматрано и знаком свенародне жалости због смрти владара – уп. С. Тројановић, *нав. дело*, 84 [*Радост и жалост*].

[16] Жигосање левог образа или стигматизовање било је стари римски обичај обележавања криваца, клеветника, неморалних људи и робова – в. С. Тројановић, *нав. дело*, 20 [*Лице и образ*].

[17] Осмуђивање или бријање браде, бркова и обрва примењивао је при изобличавању неваљалаца и кнез Милош 1824. године, макар они били и духовници. Шишањем или бријањем косе се кажњавала за углед и блудница удовица – в. С. Тројановић, *нав. дело*, 33 [*Длаке на телу*].

преступе сматрало јерес и спаљивање мртваца, у грађанском законском поступку лишавање живота (вешањем[18] или спаљивањем) било је избегавано[19] и предвиђено само за најтежа злочинства себара, за шта су сматрани: убиство најближих сродника (оца, мајке, брата, детета) и црквених лица (владике, калуђера, попа), паликућство, крађа, разбојништво, силовање (властелинке), рушење цркве у ратним дејствима и ковање лажног новца[20].

Сви страдалници у паклу на старим српским фрескама и у византијској и позновизантијској уметности балканских народа јесу кардинални отпадници од хришћанског учења осуђени на смртну казну, којој претходи телесно мучење намерно представљено тако да буде тешко и за гледање, а камоли за издржавање. У сликарском приручнику грчког мајстора са Атоса Дионисија из Фурне из прве половине 18. века,[21] подробно се наводи како се пред праведним Христовим судом осуђени заједно са демонима и Јудом издајником приказују сви који су се огрешили о правду: тирански владари, идолопоклоници, антихристи, јеретици, убице, издајници, крадљивци, разбојници, немилосрдници, грабљивци, среброљупци, лажљивци, врачи, пијанице, блудници и развратници, који јадикујући сами себи чупају браде[22] или раздиру одела.[23] У подземљу, крај огњене реке, немилосрдни демони их муче разним справама налик трозупцима, копљима и сулицама, гурајући их њима у неугасиви

[18] Византијски начин смртног кажњавања вешањем сматран је нарочито срамотним и због тога је примењиван само изузетно – в. А. В. Соловјев, *Законодавсшво Сшефана Душана*, 191.

[19] У доба цара Милутина смртна казна је, када је год то било могуће, замењивана *враждом* или новчаном глобом за убиство, да се не би проливала крв својих поданика. Реч је о превази словенског над византијским правом, при чему је убиство, као приватно-правни деликт, кажњавано *крвном освешом* или, у случају *умира* – глобом породици убијеног и држави. Деспот Тома и кнез Лазар су смртну казну обично замењивали ослепљивањем, пленидбом имовине или прогонством – в. А. В. Соловјев, *Законодавсшво Сшефана Душана*, 174, 187–188.

[20] Све до почетка 19. века и енглеско законодавство смртном казном је кажњавало убиство, силовање, содомију, фалсификовање новца, друмске пљачке, провале у кућу и веће крађе, паљење житног поља, прикривање смрти и чедоморство, учествовање у побуни, бекство из затвора, скрнављење – в. В. и А. Дјурант, *Доба Волшера, Исшорија цивилизације Зайадне Евройе од 1715. до 1756, са йосебним наїласком на сукобу између филозофије и релиїије*, Београд 2003, 78 [*Енїлеска 1714–1756 – Сшановнишшво: Злочин и казна*].

[21] М. Медић, *Сшари сриски сликарски йриручници* III *(Ерминија о сликарским вешшинама Дионисија из Фурне)*, Београд 2005, 367.

[22] Бријању браде, чупању косе, кидању перчина и њиховом бацању на гроб, као и нагрђивању лица и бусању песницама у груди или главу и нарицању, прибегавало се у жалости због смрти блиског сродника – уп. С. Тројановић, *нав. дело*, 83 [*Радосш и жалосш*].

[23] Цепање одела или раздирање хаљина до дроњака од старина је сматрано знаком помрачења ума или беснилом – в. С. Тројановић, *нав. дело*, 83 [*Радосш и жалосш*]. У *Сшаром* и *Новом завешу*, међутим, оно је чест знак снажних афективних стања, посебно људског очаја праћеног истовременом сопственом немоћи, али и изражавања крајње скрушености пред Богом.

пламен. Остали непрекидно шкргућу зубима у гвозденим оковима, где их у најдубљој тами или изједају црви или обавијају огњени гмизавци.

На једној од 36 минијатура са маргина *Призренској јеванђеља*, написаног и украшеног крајем 13. века, а изгорелог у Народној библиотеци у Београду 6. априла 1941. године, била је приказана Христова парабола или јеванђељска *Прича о виноградарима*. У тучи и свађи главних протагониста, једног од виноградара са сином власника винограда, приказано је међусобно чупање косе и браде.[24] За почињавање тог дела, као скрнављења најважнијег украса мушког лица и знака достојанства,[25] над властелином или добрим човеком, *Душановим закоником* (чл. 95) предвиђена казна била је одсецање једне руке. Да је заиста реч о дословном илустровању оне Христове поучне приче којом он упозорава себи ненаклоњене фарисеје о њиховом скором смртном страдању (разбијању и сатирању о камен који је испрва био одбачен као неупотребљив), иначе припаднике ранохришћанске секте познате по верском лицемерју, али и непосредном подстрекивању на Христово смакнуће, говори натпис исписан поред минијатуре.[26] Ореол око главе једног од учесника у тучи у функцији је персонификовања сâмог јединородног сина Господњег, Христа, у лику убијеног властелиновог сина јединца.

На 51. листу *Дивошевој јеванђеља*,[27] насталог у првој половини 14. века, данас у ризници Цетињског манастира, као тело једног од иницијала приказан је апостол Јуда, који се сâм обесио о дрво, вративши претходно тридесет добијених сребрњака за награду, пошто је видео да су Христа, кога је издао, ухватили и осудили на смрт (Мт 27, 5). Да би илустровао ћирилично слово Т, илуминатор ову композицију приказује сасвим сведено, тако да она само асоцира на приказану новозаветну сцену: издајник изгледа још жив и има заврнуте рукаве хаљине, док дрво о које се обесио са тек понеким избојем више подсећа на стуб срама са степеничастом стопом, него на разгранато растиње. У византијском и западноевропском средњовековном, као и у руском праву све до 19. века, самоубиство је сматрано равним убиству, па је држава стицала право на конфисковање имовине самоубице.[28]

---

[24] С. Тројановић, *нав. дело*, 33 [*Длаке на телу*], 79 [*Мимика и гестови*]; L. Breje, *Vizantijska civilizacija*, Beograd 1976, 110; К. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба* II (*Културна историја*), Београд 1988, 132, 241. Голобрадост или ћосавост је још од старозаветних времена нарочито код источних народа била на лошем гласу, будући да је подсећала на по злу и лукавству познате евнухе, општенародну пропаст и потпадање у ропство. Ћелаве главе и оскубене браде биле су и недвосмислени знак Божје казне (Ис 15, 2).

[25] Византијско кажњавање смуђењем, спаљивањем или шишањем косе и браде сматрано је изузетно срамотном казном – уп. А. В. Соловјев, *Законодавство Стефа Душана*, 156, 193.

[26] С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 81, т. XV; Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983, 26; Љ. Стошић, *Јединственост српских фресака и икона са Косова и Метохије*, Даница 16 (Београд 2008), 113–116, сл. 2.

[27] Ј. Максимовић, *нав. дело*, 111, сл. 122.

[28] А. В. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 144.

На зидовима цркве бачког манастира Бођана, Христофор Жефаровић 1737. године слика две новозаветне сцене са популарним морализаторским садржајем за поправљање младежи: *Христос ослобађа осуде жену ухваћену у прељуби* (Јн 8, 3–12)[29] и *Блудног сина* (Лк 15, 11–32).[30] Жене грешнице и блуднице у обе композиције приказане су у веома деколтованим хаљинама, окићене перлама и огрлицама, у савременим дугим фризурама и са кокетним коврчама на челу. Играчком, свирачком и певачком женском друштву прикључује се разблудни син, који са чашом вина у руци и високо прекрштеном ногом преко ноге банчи све док на крају не потроши сав незарађени новац и осиромаши до просјаштва. Примивши покајаног сина у дом и приређујући банкет за званице, отац му, целивајући га и облачећи га у најлепше рухо, прашта сва непочинства, доказујући пред верним старијим сином да онај ко је био мртав због почињених грехова – великим чудом оживљава. И у бођанској, као и две деценије касније у крушедолској манастирској цркви приказано је и прво братоубиство, сцена *Каин убија Авеља*,[31] као и неколико епизода из јеванђељске *Приче о милостивом Самарјанину*,[32] када путника намерника изненада нападају и пљачкају друмски разбојници.

Новозаветне сцене из крушедолске припрате осликане 1750. године – *Ослобођење Петрово из тамнице* и *Бекство Павлово из Дамаска*[33] – у духу барокног морализаторства, не подсећају само на хришћанску дужност посећивања и тешења утамничених него су и алузије на стварне епизоде из живота светих деспота Бранковића: њихово изгнанство из отечества и живот у тешким и бедним условима сличним азилским[34] или затворским.[35] Прича о светородним Бранковићима, њихово просветљење духовним очима после дуге трпељивости и страдалништва у туђини, постаје пример за духовну обнову и позив на ослобођење читавог српског народа.

Књига морализаторско-дидактичког садржаја *Итика и јерополитика*,[36] објављена у Кијеву 1712. године, прештампава се 1774. у Бечу у штампарији

---

[29] Л. Мирковић, И. Здравковић, *Манастир Бођани*, Београд 1952, 49.

[30] *Исто*, 53–54.

[31] *Исто*, 43; П. Балабановић, *Крушедол, Цртежи зидног сликарства*, Нови Сад 1992, 11, цртеж 3.

[32] Л. Мирковиић, И. Здравковић, *нав. дело*, 58; П. Балабановић, *нав. дело*, 24, цртеж 2.

[33] *Исто*, 51, цртежи 3–4.

[34] Од старозаветних до средњовековних времена градови, манастирски метоси, цркве, царски и патријаршијски дворови имали су право заштитног уточишта или азила за све изгнанике и бегунце из затвора који се нису теже кривично огрешили. Азил је могао трајати и до неколико година, све до владаревог помиловања – в. А. В. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 160–162.

[35] Љ. Стошић, *Поводом 500 година постојања: Манастир Крушедол*, Црква, Календар Српске православне Патријаршије за просту 2009. годину, Београд 2008, 74.

[36] Д. Медаковић, *Представе врлина у српској уметности XVIII века*, Рад војвођанских музеја 8 (Нови Сад 1959), прештампано у: *Путеви српског барока*, Београд 1971, 135;

Јозефа Курцбека. Имала је 67 бакрореза и била снабдевена предговором капелана православне бечке капеле Атанасија Димитријевића Секереша. Као њена 42. гравира појављује се амблем *Пијанство*, као 47. – *Среброљубље*, као 52. – *Пожуда*, а као 60. – *Сујета*, све четири са пропратним стиховима у катренама и пратећим дужим текстовима објашњења.

Даруварски житељ Димитрије Николајевић 1799. године у Будиму објављује превод књиге *Икона* Кевита Тивејског са грчког на славеносрпски. На крају је приложен бакрорезни лист бечког гравера Каспара Вајнрауха *Људске заблуде, страсти и пороци – мудрости и врлине*[37] у класицистичком духу. Реч је о још једној морализаторској алегоријској композицији, која филозофски упозорава младог човека на искушења која га очекују у животу. За разлику од *Итике и јерополитике*, где све врлине и пороци имају подједнаки простор – један лист, на овом бакрорезу оне су приказане заједно, на истом листу и међусобно супротстављене како би се између њих начинио слободни избор. *Заблуда* је илустрована као девојка са пићем, а близу ње су и *Пожуда* и *Сласт*. Варљива *Срећа* представљена је у облику наге слепе девојке, која стоји на кугли и једном руком просипа дарове, док другом држи муње. Око ње стоје они који плачу јер им је одузето све што су имали или они који се радују због примљених дарова.

Никола Алексић у својој последњој, арадској фази, вероватно шездесетих година 19. века слика и уље на платну са ретком и необичном темом[38] – *Трговац Јован Фоти проклиње своју неверну жену*. Позивајући се на Бога Оца, који му се јавља благосиљајући обема рукама из облака, богати трговац са женским дететом подиже десну руку ка небу, док се његова помало у чуду и неверици избезумљена жена упућује ка оближњој шуми. Прелазак са сигурног тла под ведрим небом на непознати терен којем прети велика надолазећа олуја, симболизује не само проклињање него и напуштање породичног дома, као казну за почињено брачно неверство и породичну издају. Старо византијско кривично право предвиђало је прогонство[39] неверне жене у манастир[40] на две године, а тек по издржаној казни муж је могао и да јој опрости, јер би се, у супротном, он сматрао њеним подвођачем. Уколико би је са љубавником затекао на делу, имао је право да га убије, али не и њу.[41] Пошто су својим женама најчешће сâми судили (тукли их, малтретирали и терали из куће), у српском народу су увређени мужеви против неверних жена ретко подизали

Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978, 99–100, 403–404; М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, Београд 2006, 224 [*Појавност тела: Пороци*].

[37] Д. Давидов, *нав. дело*, 237, 417–418, ил. 410–412.

[38] М. Коларић, *Класицизам код Срба 1790–1848*, Београд 1965, 126.

[39] М. Петровић, *Крмчија светога Саве, О заштити обесправљених и социјално угрожених*, Београд 1990, 33.

[40] Б. Марковић, *нав. дело*, 131.

[41] А. В. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 184–185.

тужбе, тако, уједно, и пред јавним мњењем штитећи своју окрњену част.[42] Иначе, прогањање нарушиоца мирног живота у заједници задовољавало је и сујету повређених, али је и, осим правно-казненог, имало и сакрални карактер – жртву Богу. Искључени из заједнице није више могао да јој нанесе срамоту, јер она убудуће није одговарала за његове поступке. И данашње искључење из породице и наследства примењује се према недостојним члановима заједнице, којих се она јавно или прећутно одриче.[43]

У периоду између 1865. и 1870. године Катарина Ивановић у Стоном Београду слика уље на платну са тзв. оријенталном жанр-тематиком, под насловом *Врачање* (*Бацање карата, Гатање, Призор из харема*).[44] Група жена, окупљених у женском одељењу, са имућном господарицом завањеном на меким јастуцима у полулежећем ставу, забављена је гледањем у карте, а спремно је и послужење са слатким ђаконијама.Ређајући карте, старија гатара управо издваја једну, коју младој жени показује као „принца на белом коњу", и притом кажипрст упозорења диже увис. Да је реч о могућој опасној игри осећањима – робовању страстима и љубавном изгарању – упозорава и лик црнкиње, робиње скрштених руку, али напете пажње у позадини. Почевши од старозаветних времена, закон је према гатарама, бајачицама, врачарама или видеоцима, као и према онима који су користили њихове услуге био немилосрдан и осуђивао на погубљење каменовањем (Лев 20, 27). У питању је порок сматран равним идолопоклонству, незнабоштву, одступању од Бога и јереси,[45] због чега је заслужена новозаветна казна била горење у огњеном и сумпорном језеру, у друштву паса, курвара, крвника и лажљиваца (Отк 21, 8; 22, 15). Тајно коцкање и картање било је широко распрострањена забава међу семинаристима и у школи Викентија Јовановића у Сремским Карловцима, због чега се у издатим *Правилима* то посебно забрањује.[46] Мада се врачање као вид магијског познавања и призивања природних и натприродних сила сматрало волшебним начином за остварење жељеног циља, па и вештичарењем,[47] за које је у доба Карађорђа било предвиђено и практиковано спаљивање на ражњу,[48] ово је

---

[42] И. М. Јелић, *О браколомству с теориског и практичног гледишта, Расправа из кривичног права и правне политике с нарочитим освртом на срп. обичајно право*, Београд 1928, 53, 68–69.

[43] Исти, *Крвна освета или умир у Црној Гори и Северној Арбанији, Историјско-правна студија*, Београд 1926, 1–2.

[44] M. Timotijević, R. Mihailović, *Katarina Ivanović*, Beograd 2004, 49–50, 170–171, сл. 31.

[45] Тзв. *бабунска реч* у форми изреке, молитве или гатања санкционисана је чланом 83 *Душановог законика* – в. А. В. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 166.

[46] Д. Руварац, *Правила Викентија Јовановића митрополита за семинаристе*, Српски Сион XV (Ср. Карловци 1905), 234–235; М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, 227–228 [*Појавност тела: Пороци*].

[47] R. R. Podunavski, *Tradicionalno balkansko veštičarstvo*, Beograd 2007, 8.

[48] В. Стеф. Караџић, *Историјски списи*, у: *Дела Вука Караџића* (прир. Р. Самарџић), Београд 1985, 278 [*Белешке о Првом и Другом српском устанку*].

једини случај његовог посредног, безазленог приказивања при доколичарењу жена у српској ликовној уметности. У старом византијском законодавству, врачарење и гатање је као призивање ђавола могло бити осуђено смртном казном и бити узрок раскида брака, а за оне који су им се обраћали било је предвиђено утамничавање и одузимање имања.[49]

У уводним напоменама *Душановог законика*, трећим чланом у одељку о хришћанству, прописује се да ниједна *свадба* не треба да буде *без венчања*, а уколико се таква учини без благослова цркве, њени починиоци ваља да се разлуче, а брак поништи. Овај законски члан био је под непосредним утицајем трећег члана IX књиге *Јустинијановог закона*, који је говорио о *Отмицама девојака и жена или удовица – De raptu virginum seu viduarum nec non sanctimonialum*[50] као искључивом праву цара, чак и у случају њихове заветованости Богу.[51] Предвиђена казна за ово непочинство у византијском законодавству била је спаљивање починиоца или одсецање главе мачем, осим када се радило о прећутном споразуму и пристанку породице отете девојке да се са отмичарем накнадно венча у цркви, тим пре уколико је овај претходно обешчасти и она се нађе трудна.

Изобличавајући заостале и варварске српске обичаје као свете остатке народне прошлости, Милован Видаковић својим историјско-фантастичним романом *Љубомир у Јелисиуму или Светозар и Драгиња* (Пешта, I – 1814; II – 1817), смештеним у време владавине српског цара Душана, навлачи омразу Вука Караџића, који га поводом изласка романа из штампе критикује што, за разлику од простих и обичних људи, не уме да разликује зло од доброга, као ни Доситеј.[52] На једном од листова из другог дела ове књиге нашла се илустрација *Дед' сад несретни сине! Сад ми реци, хоћеш ли још туђе девојке красти? Ниткове један!* са отмицом девојке као узимањем ратног плена из опседнутог града, који заузима непријатељска војска. Она представља рад пештанског гравера пољског порекла Готфрида Прикснера (1746–1819), изведен по цртежу бакроресца Самуела Ленхарда (1790 – после 1840).[53] Реч је о једној од многобројних гравира и литографија, које почетком 19. века страни графичари израђују за српске књиге и новине[54] које се штампају „на извору уметничких догађаја" – у Бечу или Будиму. Ленхард 1832. године у Будиму илуструје једним бакрорезом изведеним у строго класицистичком стилу драму Антонија Арновљева *Виргинија или крвава жртва освобожденија*, чија је радња смештена у 303. годину по оснивању Рима. Да би спасао част и поштење своје

---

[49] А. В. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 177–178.

[50] R. Gonzáles Fernández, *нав. дело*, 241; Б. Марковић, *нав. дело*, 31, 41, 134 [*Још о онима за које се утврди да се жене на силу* – чл. 86 и 87].

[51] R. Gonzáles-Fernández, *нав. дело*, 253–257.

[52] J. Скерлић, *Доситеј Обрадовић*, у: *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1966, 356.

[53] В. Васић, *Илустрација српске књиге у XIX веку*, Библиотекар 4 (Београд 1958), 280, 284.

[54] В. Краут, *Графика у доба класицизма*, у: *Класицизам код Срба* III, 1966, 10–12.

петнаестогодишње кћери Виргиније, њен отац је, иначе римски војсковођа Виргинијус, убија мачем и тако ослобађа од безбожника Апијуса.

Тридесетих година 19. века стране мајсторе почињу да одмењују образовани српски црквени сликари, који наше књиге илуструју с много више познавања националне историје, уносећи у њих, уз композициону наивност, домаћи амбијент и локалну боју. Један од таквих примера је бакрорез *На, удри у мое, па онда у твое прси – ево ти нож!* Јефтимија Поповића (1794–1858), израђен у Бечу за драму Јована Стерије Поповића *Невиност или Светислав и Милева* (Будим, 1827).[55] Емотивно илуструјући сцену из четвртог чина, Поповић приказује главне јунаке у српској средњовековној ношњи испред кулиса града са утврђењем, док се иза дрвета крију две брадате главе у чалмама, које крадомице посматрају догађај. Оптужујући драгу за неверност и давање руке Бајазиту, Светислав пружа Милеви нож, тражећи од ње да му узме живот и тако умре у њеном наручју, што она потом исто захтева од њега, када већ тражи крв и заборавља и на закон и на оца.

Да су *свадбе без венчања* у нашем народу све до најновијих времена[56] заиста узеле маха, говоре и српске јуначке песме (*Бановић Страхиња*), народне изреке (*Девојачка се не пориче као ни царева*), као и слика Паје Јовановића из 1886. године *Кићење невесте*. Позната жанр-сцена сагледана је и као могућа илустрација овог колико рђавог толико прилепчивог и широко распрострањеног обичаја међу православним живљем све до почетка 20. века у источној, централној и Старој Србији, Босни, северној Далмацији, Бачкој, Банату и Црној Гори.[57] Његовом санкционисању посебну пажњу посвећују *Корчулански закон* из 1430, *Карађорђев Кривични законик* из 1807, а помиње се и у време кнеза Милоша (1815) и црногорског кнеза Данила (1855), када му се у приличној мери и стаје на крај. Момак починитељ отмице[58] био је у средњем веку кажњаван сакаћењем, као што је одсецање уха (*Корчулански закон*), да би у доба Карађорђа и Милошевој Краљевини Србији био санкционисан „трчањем кроз шибу" или плаћањем глобе. Одбеглу девојку или побегуљу очекивало је што раније привенчавање у новом дому без свештеника, а много ређе – и тек по пунолетству – с благословом у богомољи. Притворна или тобожња свадбена венчања у свему су била налик прâвима, са кићењем невесте, а обављана су ради утехе родитељима и тренутне радости обично малолетних брачника.

Крвна освета као приватно право којим се убиство или рањавање с једне потирало убиством или рањавањем с друге, оштећене стране било је

---

[55] В. Васић, *нав. дело*, 287–288.

[56] А. Павићевић, *Породица, брак, сексуалност: ограничења, слободе* [*2. Брачни и породични живот, Друштвена политика и процеси трансформација*], у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Београд 2007, 64–65.

[57] Љ. Стошић, *Одбегавање, одвођење и отмица девојака*, Даница 10 (Београд 2002), 216–223.

[58] М. Петровић, *Крмчија светога Саве*, 39–41.

распрострањено у централној Европи (Белгија, Швајцарска) све до 15. века, док се на Корзици и Сицилији одржало до 17. столећа, а у северној Албанији и на Косову и Метохији се није искоренило ни до данас. Душанов законик не забрањује крвну освету,[59] па су о њој честе вести у дубровачким и которским архивима[60]. Радећи, крајем 19. века, циклус жанр-сцена са оријенталним мотивима, Паја Јовановић слика више варијанти уља на платну на тему *Крвне освеше* и *Крвноī умира*.[61] Реч је о фигуралним композицијама из живота и фолклора балканских народа у то доба у уметничким европским круговима веома траженим, рађеним на основу лично проживљених дужих студијских боравака по Србији, Херцеговини, Црној Гори и Албанији. Као сећање на крвну освету, која се помиње још у Хамурабијевом и старозаветном закону „око за око, зуб за зуб" (Изл 21, 23–25), у Срба је сачувано више народних изрека (*Ко се не освеши, шај се не иосвеши; Освеша је свеша*),[62] стихова из народне песме *Почешак буне иройив дахија*[63] и Његошевог *Горскоīа вијенца*, у којима се помиње „пушка крвница" и „ослобађање дужности свете".[64] Законик Данила Првог забрањује крвну освету, осим у случајевима када повређени има право да убије своју жену и њеног заводника, лопова ухваћеног у крађи, паликућу и отмичара девојке или жене.[65]

На жанр-сцени Уроша Предића *Весела браћа (жалосна им мајка)*[66] из 1887. године и на нешто каснијој слици Стевана Алексића *Весели Банаћани* (1911),[67] као и на његовом аутопортрету из крчме са чашом вина у руци (*Аушоиоршреш са смрћу* или *Аушоиоршреш у кафани*),[68] овековечена је (само)свест о кардиналној огреховљености, јер су добре пијанице, по правилу, велики блудници и самоубице своје душе.[69] Да је тако, потврђују гајде[70] у рукама човека

---

[59] И. М. Јелић, *Крвна освеша и умир*, 20; А. В. Соловјев, *Законодавсшво Сшефана Душана*, 148, 157, 192–193, 231.

[60] К. Јиречек, Ј. Радонић, *нав. дело*, 133–136.

[61] Д. Медаковић, *Академски реализам Уроша Предића и Паје Јовановића*, у: *Срйска умешносш у XIX веку*, Београд 1981, 198; Л. Шелмић (прир.), *Галерија Машице срйске*, Нови Сад 2001, 195, 455 [сл. 458/141–15].

[62] И. М. Јелић, *Крвна освеша и умир*, 28, 135–137.

[63] „Јер је крвца из земље проврела / Земан дошо ваља војевати / Сваки своје да покаје старе" – в. И. М. Јелић, *Крвна освеша и умир*, 31.

[64] *Исшо*, 141.

[65] *Исшо*, 67, 81.

[66] Д. Медаковић, *Академски реализам Уроша Предића и Паје Јовановића*, 193–194.

[67] Ј. Јованов, *Сшеван Алексић 1876–1923*, Нови Сад 2008, 197, сл. 100.

[68] Р. Михаиловић, *Мршва йрирода у срйском сликарсшву XVIII и XIX века*, Београд 1979, 66; Л. Шелмић (прир.), *нав. дело*, 160, 417 [304/Т 049–42]; Ј. Јованов, *нав. дело*, 196, сл. 86.

[69] З. Орфелин, *Искусни йодрумар*, Панчево 1885, 1–21 [Глава I – *О вину уойшше;* II – *О разном неумереном йићу и њиховим йоследицама*].

[70] Гајдаши су се често налазили у близини крчме, да би додатно разгалили све који излазе из ње или подстакли неодлучне да у њу уђу – уп. М. Тимотијевић, *Рађање модерне йриваšносши*, 574 [*Излазак у јавносш: У крчми*].

који предводи поднапиту и посрћућу групу мушкараца на Предићевој и Алексићевој слици. Тај музички инструмент је познат као симбол склоности људске природе ка моралној разузданости. Слично западноевропским барокним сликама типа „сети се смрти", на овим морализаторско-дидактичким примерима непосредно се приказује начин живљења који убрзано одбројава дане живота и неминовно води ка одласку са овога света да би се постигло управо супротно – такав живот спречио, на време предупредио и, по могућности, од њега и одвикло (С. Алексић, *Аутопортрет са супругом Стефанијом*).[71] Њиховој драмској ефектности доприноси наглашено изругивање и комичност, којима се овај порок доводи до руба животног бесмисла, при чему се поништавањем човека потиру и хришћанске врлине.[72]

У модерном свету без Бога – у којем самољубиви и саможиви човек губи веру у Свемогућег, праведног, милосрдног и беспристрасног Судију који све види, све чује и све зна, па према томе награђује или кажњава – испуњавање друштвених обавеза одвојено је од религије, будући да је као навика проглашено својственим људском разуму и природној етици.[73] Мада је просветитељска етика практично преузета из хришћанског морала – Десет Божјих заповести, Седам смртних грехова и Друге Христове заповести „љуби ближњега свога као самога себе" (*све што не желиш себи, не чини другом; своју срећу не одвајај од среће другога; сва уживања су дозвољена уколико не чине штету групи или појединцу*) – данас се поново суочавамо с питањем могу ли морални кодекси без подршке религије да одрже постојећи друштвени поредак.[74] Заправо, ван оквира средњовековне и позновизантијске уметности везане за библијски предложак, целокупно српско ликовно грађанско стваралаштво новијег доба на тему преступника од Божјих и људских закона доказује да је „ђаво преживео само као псовка, а пакао као шала".

---

[71] На овој слици из 1911. године, уметник одлучним гестом одбија понуђену чашицу пића, коју му после обеда на тацни приноси његова жена, мило га гледајући и обгрливши, тако да је она у циклусу сликаревих аутопортрета апотеоза сопственог одвикавања од алкохолизма. Томе у прилог иде и млади женски лик у позадинском прозору, можда уметникова ћерка, као персонификација виших и узвишенијих педагошких циљева и родитељских мотива. Будући да уметник на глави има фес, као један од елемената оновременог истицања српства у Банату, читава сцена добија, осим индивидуалног, и национални позив за непрепуштање овом грешном искушењу – уп. Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 242; Ј. Јованов, *нав. дело*, 155.

[72] Кривична дела, као и наношење телесних повреда и увреда у пијанству сматране су двоструким грехом и, у складу са црквеним одредбама, узимане су за отежавајућу околност и строже кажњавање – уп. А. В. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 152, 194.

[73] В. и А. Дјурант, *нав. дело*, 678, 702–703 [*Напад на хришћанство 1730–1774 – Волтер и хришћанство: Религија и разум*].

[74] *Исто*, 704–705 [*Напад на хришћанство 1730–1774 – Тријумф филозофије: Нови морал*].

Ljiljana Stošić

FIGURES OF LAWBREAKERS IN SERBIAN FINE ARTS – 13TH TO 19TH CENTURIES

Summary

The figures of lawbreakers in Serbian art of painting of the Byzantine and late-Byzantine period are at first presented collectively, without focusing at an individual or a social layer. Gradually, the figures become more and more individualised according to their sins or professions inclined to vices and debauchery. Most frequent iconographic types of sinners include fortune-tellers, prostitutes, millers, tavern-keepers, slanderers, money lenders, and trespassers in neighbour's fields, women failing to breast-feed their babies as well as individuals sleeping or working on Sundays. All of them are represented nacked, with their faces perturbed and hands chained behind their backs, while eternal tortures are inflicted on them by fire, frost, worm biting, and constriction by snakes or by devils themselves, who pluck out their beards or prick them with three-pronged spears. In addition to the scene of *Last Judgment*, the lawbreakers' figures are illustrated in the wall and miniature painting, all the way until the new era, in the Old Testament (*Cain kills Abel*) and New Testament scenes, particularly in Christ's parables (*Christ makes free a woman found in adultery, Straying son, Charitable Samaritan*).

Beginning with 18th century one finds in the graphic collections of the moralization content the Christian vices presented either as individual emblems (*drunkenness, greed, lust, vanity*), or as combined allegorical compositions (*human fallacies, passions and vices – wisdom and virtues*).

As far as the 19th century genre scenes are concerned, the lawbreakers are painted as oriental figures (*Fortune-telling, Peace-making to stop vendetta, Embelishment of bride*) or as protagonists on middle-class portraits (*Jovan Foti damns his infidel wife, Romping brothers – wretched their poor mothers*) and as self-portraits (S. Aleksić, *Self-portrait with the Death, Self-portrait with the spouse*), with a remarkable dose of self-criticism and humor. This is also a time of appearing of first engravings to illustrate historical novels by domestic or foreign authors, dedicated to themes such as retrograde or barbarous customs as relics of people's past (*Ljubomir in Elysian Fields, Virginia or a bloody sacrifice, Innocence or Svetislav and Mileva*).

НАЗИВИ ПРИЛОГА*

---

* Због пропуста насталих из техничких разлога овде се наводи потпун и тачан списак назива прилога.

ПРИЛОЗИ

1. *Туча виног̄радара*, минијатура из *Призренског̄ јеванђеља* (крај 13. века)

2. *Обешени јуда*, минијатура из *Дивошевоḡ јеванђеља*
(прва половина 14. века)

3. *Млинар, преорник и прекупац из Страшног суда*, Богородица Љевишка (прва половина 14. Века)

4. *Клевешник и грешница која је оскрнавила брачну посшељу* из *Сшрашног суда*, Дечани (прва половина 14. Века)

5. *Воденичар шт̄о краде* из *Ст̄рашног̄ суда*, манастир Рила
(средина 19. века)

6. *Блудници* из *Страшноī суда*, манастир Рила (средина 19. века)

7. *Доушник, хајдук, блудница и човек који не даје цркви харач* из *Страшнод суда,* манастир Темска (1654)

8. *Прича о блудном сину*, манастир Бођани (1737)

9. *Каин убија Авеља*, манастир Бођани (1737)

10. *Прича о милостивом Самарјанину*, манастир Бођани (1737)

11. *Пијанство* из *Итике и јерополитике* (Беч, 1774)

12. *Сујеша* из *Ишике и јерополишике* (Беч, 1774)

13. Г. Прикснер, *Отмица девојке* (Пешта, 1817)

14. С. Ленхард, *Вирīинија или крвава жр̄шва* (Будим, 1832)

15. Ј. Поповић, *На удри у мое, па онда у твое прси* (Будим, 1827)

16. Н. Алексић, *Трговац Фоти проклиње своју неверну жену* (друга половина 19. века)

17. К. Ивановић, *Врачање* или *Бацање карата* (1865–1870)

18. П. Јовановић, *Кићење невесте* (1886)

19. С. Алексић, *Аутопортрет са смрћу* (око 1904)

20. С. Алексић, *Аутопортрет* (око 1910)

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

340.15(497.11)"04/14"(082)

НАУЧНИ скуп Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора (2009 ; Београд)

Средњовековно право у Срба у огледалу исоријских извора : зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009. / уредници Сима Ћирковић, Коста Чавошки. – Београд : САНУ, 2009 (Београд : Полиграф – XII, 350 стр., [56] стр. с таблама : илустр. ; 24 cm. – (Извори српског права / Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука ; 16)

На спор. насл. стр.: Medieval Law in Serb in the Mirror of Historical Sources. – Текст ћир. и лат. – Тираж 400. – Стр. IX: Предговор / Коста Чавошки. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија уз поједине радове. — Summaries.

ISBN 978-86-7025-498-5
1. Ств. насл. на упор. насл. стр. 2. Ћирковић, Сима [уредник] 3. Чавошки, Коста [уредник] [аутор додатног текста]
а) Право – Србија – Средњи век – Зборници

COBISS. SR-ID 171885068